

Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH (1880. - 1945.)

Košak, Viktoria

Doctoral thesis / Disertacija

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:549740>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-31**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI

Viktorija Košak

**POVIJEST ŠKOLA SESTARA
KLANJATELJICA KRVI KRISTOVE
U BiH (1880. - 1945.)**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2013.

University of Zagreb

CROATIAN STUDIES

Viktorija Košak

**THE HISTORY OF SCHOOLS OF THE
SISTERS 'ADORERS OF THE BLOOD OF
CHRIST' IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
(1880 - 1945)**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2013.

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI

VIKTORIA KOŠAK

**POVIJEST ŠKOLA SESTARA
KLANJATELJICA KRVI KRISTOVE
U BiH (1880. - 1945.)**

DOKTORSKI RAD

MENTOR:

Prof. dr. sc. Mijo Korade

Zagreb, 2013.

University of Zagreb

CROATIAN STUDIES

Viktorija Košak

**THE HISTORY OF SCHOOLS OF THE
SISTERS 'ADORERS OF THE BLOOD OF
CHRIST' IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
(1880 - 1945)**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Mijo Korade, PHD, full professor

Zagreb, 2013.

Sažetak

Cilj rada je bio istražiti i prikazati osnivanje i djelovanje osnovnih, viših djevojačkih i građanskih škola te ostalih odgojno-obrazovnih djelatnosti sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH od 1880. do 1945. Katoličke osnovne škole u BiH osnivaju se u 19. st. za vrijeme osmanske vlasti, a pravi zamah katoličkog osnovnog školstva nastaje dolaskom Austro-Ugarske i širenjem osnovnih škola ženskih redovničkih zajednica. Ženske redovničke zajednice osnivaju i niže srednje škole za žensku mladež koje za vrijeme Austro-Ugarske djeluju kao više djevojačke, a kasnije prelaze u građanske škole te kroz njih i druge izvanškolske djelatnosti doprinose kulturno-prosvjetnom razvitku u BiH.

Rad se osim na literaturi i objavljenim izvorima važnim za povijest školstva i povijest sestara Klanjateljica Krvi Kristove, najvećim dijelom temelji na neobjavljenim izvorima iz dva arhiva Klanjateljica Krvi Kristove: Arhiv Regije Zagreb u Zagrebu i Archivio Generale Roma u Rimu. Rad sam koncipirala na prikazivanju djelovanja škola kroz tri povijesna razdoblja i njihov položaj u školskom sustavu države u kojem su djelovale. Metodološki sam rad podijelila na nekoliko cjelina: uvod i druga cjelina s prikazom šireg društveno-povijesnog konteksta u koji dolaze Klanjateljice u BiH kao i povijest nastanka same zajednice. Treća cjelina je podijeljena na prikaz osnivanja i djelovanja škola Klanjateljica u tri povijesna razdoblja: razdoblje od 1880. do 1918., razdoblje od 1918. do 1941. i razdoblje od 1941. do 1945. U svakom razdoblju se analizirao društveno-politički kontekst, državni školski sustav te osnivanje i rad svake od jedanaest osnovnih i pet viših djevojačkih odnosno građanskih škola. U četvrtoj cjelini je izvršena komparativna analiza nastavnih planova i programa iz škola Klanjateljica i državnih škola te kvantitativna analiza učenika/ca jedne osnovne škole i jedne više djevojačke/građanske škole Klanjateljica.

Rad nastoji pridonijeti boljem sagledavanju i razumijevanju položaja katoličkih osnovnih i nižih srednjih škola te njihov doprinos razvoju modernog osnovnog i srednjeg školstva, širenju kulture i obrazovanja u BiH od 1880. do 1945.

Ključne riječi: katoličko školstvo, osnovne škole, više djevojačke škole, građanske škole

Abstract

The aim of this study was to investigate and to present the establishment and operation of the elementary, girls' secondary schools and civil schools and other educational activities of the Sisters 'Adorers of the Blood of Christ' in Bosnia and Herzegovina from the 1880s to 1945. Catholic primary schools in Bosnia and Herzegovina were established in the 19th century during the Ottoman government, and the real momentum of the Catholic elementary education occurred with Austro-Hungarian arrival and with expansion of primary schools that were founded by the women religious community. Women religious communities founded also lower secondary schools for girls that during Austro-Hungarian act as girls' secondary schools, and later these schools were transformed into civil schools and thru these schools and other extracurricular activities they contributed to the cultural and educational development in Bosnia and Herzegovina. The Work, besides the literature and other published sources relevant to the history of education and the history of the Sisters 'Adorers of the Blood of Christ', is largely based on unpublished sources from two archives of the 'Adorers of the Blood of Christ': The Zagreb Region Archive, Zagreb and the Archivio Generale Roma in Rome. The work was conceived on the presentation of the operation of the schools that could be divided into the three historical periods and their position in the state educational system they operated in. The methodological work is divided in several sections: introduction and the second section with review broader socio-historical context in which the Adorers came in Bosnia and Herzegovina, as well the history of the emergence of the community itself. The third section presented the foundation and operation of the schools run by the Adorers during period of time from 1880 to 1918, period of time from 1918 to 1941 and the period of time from 1941 to 1945. In each one it was analysed socio-political context, state educational system and foundation and operation of each one of the eleven elementary and five of girls' secondary schools/civil schools. In the fourth section it is made the comparative analysis of curriculum of the schools run by the Adorers and the state ones and quantitative analysis of the students of the elementary school and one of the girls' secondary schools/civil schools run by the Adorers. This written work aims to contribute to better understanding of the position of the Catholic elementary and secondary schools and their contribution to the development of the modern primary and secondary education, the dissemination of culture and education in Bosnia and Herzegovina from 1880 to 1945.

Key words: Catholic Education, elementary schools, girls' secondary schools, civil schools

SADRŽAJ

Sažetak

Abstract

Sadržaj

1. UVOD	1
1. 1. Područje rada. Ciljevi i hipoteze rada.	1
1. 2. Izvori i rezultati dosadašnjih istraživanja	5
1. 3. Metodologija	11
2. POVIJESNI KONTEKST DOLASKA SESTARA KLANJATELJICA KRVI KRISTOVE U BiH	15
2. 1. Pregled razvoja društvenih, kulturnih i prosvjetnih prilika u BiH do 1878. i dolazak stranih doseljenika	15
2. 1. 1. Društveno-socijalne prilike u BiH do 1878.	15
2. 1. 2. Osvrt na školske prilike u BiH prije austrougarske vlasti	27
2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH	39
2. 2. Osnivanje redovničke zajednice sestara Klanjateljica Krvi Kristove, prosvjetno djelovanje u Italiji i Njemačkoj u 19. st. i dolazak u BiH	46
2. 2. 1. Osnivanje redovničke zajednice sestara Klanjateljica Krvi Kristove i prosvjetno djelovanje u Italiji u 19. st.	46
2. 2. 2. Pripajanje zajednice iz Steinerberga (Kanton Schwyz) sestrama Klanjateljicama Krvi Kristove, prosvjetno djelovanje u Kneževini Baden i progon za vrijeme <i>Kulturkampf</i>	58
2. 2. 3. Dolazak sestara Klanjateljica Krvi Kristove 1879. u BiH	62
3. OSNIVANJE I DJELOVANJE ŠKOLA SESTARA KLANJATELJICA KRVI KRISTOVE U BiH OD 1880. DO 1945.	76
3. 1. Osnivanje i djelovanje škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove za vrijeme austrougarske vlasti u BiH (1880. - 1918.)	76
3. 1. 1. Političko-društvene prilike u BiH od 1878. do 1918.	76
3. 1. 2. Razvoj školstva za vrijeme austrougarske vlasti u BiH i položaj konfesionalnih škola	80
3. 1. 3. Osnivanje i djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1880. do 1918.	90
3. 1. 3. 1. Samostan <i>Nazaret</i> , Budžak kraj Banje Luke	94
3. 1. 3. 2. Samostan <i>Marijanovac</i> , Rudolfstal (Maglaj na Vrbasu)	104
3. 1. 3. 3. Samostan <i>Marija Pomoćnica</i> , Banja Luka	110

3. 1. 3. 4. Samostan <i>Sveta Obitelj</i> , Mittel Windthorst (Srednja Nova Topola)	115
3. 1. 3. 5. Samostan <i>Emaus</i> , Mahovljani	119
3. 1. 3. 6. Samostan <i>Sveti Josip</i> , Bihać	122
3. 1. 3. 7. Samostan <i>Sveti Antun</i> , Bosanska Gradiška	127
3. 1. 3. 8. Samostan <i>Sveti Franjo Ksaverski</i> , Ober Windthorst	129
3. 1. 3. 9. Samostan <i>Sveta Ana</i> , Unter Windthorst	131
3. 1. 3. 10. Samostan <i>Sveti Pavao</i> , Zenica	133
3. 1. 3. 11. Samostan <i>Sveti Ivan</i> , Jajce	137
3. 1. 4. Osnivanje i djelovanje viših djevojačkih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1891. do 1918.	141
3. 1. 4. 1. Samostan <i>Nazaret</i> , Budžak kraj Banje Luke	142
3. 1. 4. 2. Samostan <i>Marija Pomoćnica</i> , Banja Luka	144
3. 1. 4. 3. Samostan <i>Sveti Josip</i> , Bihać	145
3. 1. 4. 4. Samostan <i>Sveti Pavao</i> , Zenica	146
3. 1. 4. 5. Samostan <i>Sveti Ivan</i> , Jajce	147
3. 2. Djelovanje škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove za vrijeme Kraljevstva SHS, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije u BiH (1918. - 1941.)	149
3. 2. 1. Političko-društvene prilike u BiH od 1918. do 1941.	149
3. 2. 2. Razvoj školstva i položaj konfesionalnih škola u razdoblju od 1918. do 1941.	151
3. 2. 3. Djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1918. do 1941.	155
3. 2. 3. 1. Samostan <i>Nazaret</i> , Budžak kraj Banje Luke	163
3. 2. 3. 2. Samostan <i>Marijanovac</i> , Bosanski Aleksandrovac (Rudolfstal)	166
3. 2. 3. 3. Samostan <i>Marija Pomoćnica</i> , Banja Luka	168
3. 2. 3. 4. Samostan <i>Sveta Obitelj</i> , Nova Topola Srednja (Mittel Windthorst)	170
3. 2. 3. 5. Samostan <i>Emaus</i> , Mahovljani	173
3. 2. 3. 6. Samostan <i>Sveti Josip</i> , Bihać	175
3. 2. 3. 7. Samostan <i>Sveti Antun</i> , Bosanska Gradiška	177
3. 2. 3. 8. Filijala <i>Sveti Franjo Ksaverski</i> , Nova Topola Gornja (Ober Windthorst)	178
3. 2. 3. 9. Samostan <i>Sveti Pavao</i> , Zenica	179
3. 2. 3. 10. Samostan <i>Sveti Ivan</i> , Jajce	181
3. 2. 3. 11. Samostan <i>Sveta Ana</i> , Nova Topola Donja (Unter Windthorst)	184
3. 2. 4. Djelovanje viših djevojačkih i građanskih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1918. do 1941.	186
3. 2. 4. 1. Samostan <i>Nazaret</i> , Budžak kraj Banje Luke	189
3. 2. 4. 2. Samostan <i>Marija Pomoćnica</i> , Banja Luka	191
3. 2. 4. 3. Samostan <i>Sveti Josip</i> , Bihać	192
3. 2. 4. 4. Samostan <i>Sveti Pavao</i> , Zenica	193
3. 2. 4. 5. Samostan <i>Sveti Ivan</i> , Jajce	194
3. 2. 5. Brojčana kretanja učenika u školama Klanjateljica do 1941.	198

3. 3. Djelovanje škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH za vrijeme NDH i zatvaranje škola 1945.	200
3. 3. 1. Političko-društvene prilike u BiH od 1941. do 1945.	200
3. 3. 2. Školska politika i položaj konfesionalnih škola za vrijeme NDH	202
3. 3. 3. Djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1941. do 1945. i zatvaranje škola 1945.	204
3. 3. 3. 1. Samostan <i>Nazaret</i> , Budžak kraj Banje Luke	206
3. 3. 3. 2. Samostan <i>Marijanovac</i> , Bos. Aleksandrovac/Adolfstal	210
3. 3. 3. 3. Samostan <i>Marija Pomoćnica</i> , Banja Luka	212
3. 3. 3. 4. Samostani u Novoj Topoli Srednjoj (Srednji Windthorst), Novoj Topoli Gornjoj (Gornji Windthorst) i Novoj Topoli Donjoj (Donji Windthorst)	214
3. 3. 3. 5. Samostan <i>Emaus</i> , Mahovljani	216
3. 3. 3. 6. Samostan <i>Sveti Josip</i> , Bihać	217
3. 3. 3. 7. Samostan <i>Sveti Antun</i> , Bosanska Gradiška	219
3. 3. 3. 8. Samostan <i>Sv. Pavao</i> , Zenica	219
3. 3. 3. 9. Samostan <i>Sv. Ivan</i> , Jajce	220
3. 3. 4. Djelovanje građanskih škola i realne gimnazije sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1941. do 1945. i zatvaranje škola 1945.	223
3. 3. 4. 1. Samostan <i>Nazaret</i> , Budžak kraj Banje Luke	223
3. 3. 4. 2. Samostan <i>Marija Pomoćnica</i> , Banja Luka	225
3. 3. 4. 3. Samostan <i>Sveti Josip</i> , Bihać	225
3. 3. 4. 4. Samostan <i>Sveti Pavao</i> , Zenica	226
3. 3. 4. 5. Samostan <i>Sveti Ivan</i> , Jajce	226
4. ASPEKTI PEDAGOŠKOG RADA – ŠKOLSKI SUSTAV	227
4. 1. Nastavni plan i program u školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1880. do 1945.	227
4. 1. 1. Nastavni plan i program u osnovnim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove	228
4. 1. 2. Nastavni plan i program u višim djevojačkim i građanskim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove	236
4. 2. Kvantitativna analiza strukture učenika u školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove na primjeru osnovne škole u Bosanskoj Gradiški i više djevojačke/građanske škole u Zenici	244
4. 2. 1. Kvantitativna analiza strukture učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bosanskoj Gradiški od 1898. do 1945.	245
4. 2. 1. 1. Spolna struktura i brojčano kretanje učenika	246
4. 2. 1. 2. Religijska struktura učenika	250
4. 2. 1. 3. Regionalno podrijetlo učenika	252
4. 2. 1. 4. Socijalna struktura učenika	257

4. 2. 2. Kvantitativna analiza strukture učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici od 1920. do 1945.	260
4. 2. 2. 1. Spolna struktura i brojčano kretanje učenica	261
4. 2. 2. 2. Religijska struktura učenica	261
4. 2. 2. 3. Regionalno podrijetlo učenica	263
4. 2. 2. 4. Socijalna struktura učenica	265
5. ZAKLJUČAK	268
KRATICE	276
PRILOG 1.	279
POPIS USMENIH SVJEDOČANSTVA	280
POPIS ILUSTRACIJA I PRILOGA	281
POPIS IZVORA I LITERATURE	282
Izvori (neobjavljeni)	282
Izvori (objavljeni)	286
Literatura	288
Elektroničke knjige i članci s interneta	298
ŽIVOTOPIS	301
Popis objavljenih radova	301

1. UVOD

1. 1. Područje rada. Ciljevi i hipoteze rada.

Povijest školstva u BiH do sada je obrađena u nekoliko preglednih i sustavnih radova koji obuhvaćaju pojedine vrste škola i određena razdoblja od pojave pismenosti do 1955., ali nije napisan ni jedan sustavan i cjelovit rad koji bi obuhvaćao sva razdoblja i sve vrste škola.¹ Dolaskom Austro-Ugarske 1878. u BiH, koja je na Berlinskom kongresu 1878. osim dozvole za vojnu okupaciju dobila i zadaću podizanja kulture i prosvjete, započinje i novo razdoblje u povijesti školstva u BiH.²

Pojava i počeci organiziranog školstva u BiH imali su svoj specifični razvoj uvjetovan društveno-političkim okolnostima. Za vrijeme Osmanskog Carstva u BiH nisu postojale državne interkonfesionalne škole, nego je školstvo i opismenjivanje bilo konfesionalno, najvećim dijelom organizirano i financirano od pojedinih vjerskih zajednica, a školu su pohađala djeca iste vjeroispovijesti. Muslimanske škole (mektebi, medrese i ruždije) bile su organizirane kao i u drugim mjestima Osmanskog Carstva, a poučavanje je bilo na turskom jeziku i arapskom pismu prilagođenom za turski jezik. Kod katoličkog, pravoslavnog i židovskog stanovništva u 19. st. u BiH osnivaju se prve osnovne škole po uzoru na susjedne zemlje, a poučavanje je bilo na narodnom jeziku i pismu.³

¹ Pregledne radove iz povijesti školstva u BiH pisali su: Vojislav BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini: u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965., *passim.*; ISTI, *Pismenost u Bosni i Hercegovini: od pojave slovenske pismenosti u IX. v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975., *passim.*; Đorđe PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941 godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1953., *passim.*; Mitar PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije: (1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., *passim.*; ISTI, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, 1. izd., Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, 1981., *passim.*; ISTI, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1984., *passim.*; Ismet KASUMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999., *passim.*; Mladen BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1941.*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2001., *passim.*

² Usp. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 7.

³ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 8-14. U školama se učilo arapsko pismo koje je bilo prilagođeno osmansko-turskom jeziku (Elvira ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Bihać, 2008., 165.). O turskom jeziku i arapskom pismu koje je bilo prilagođeno za turski jezik vidi i kod: BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 111. Većina autora u pregledima povijesti školstva u BiH koristi termin konfesionalne škole (školstvo) kao naziv za škole (katoličke, pravoslavne, muslimanske, židovske) koje nastaju unutar pojedine vjerske zajednice u BiH prije 1878. i pohađaju ih djeca iste vjerske zajednice. Vidi: BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, *passim.*; ISTI, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, *passim.*; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, *passim.*; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za*

Donošenjem Zakona za opću prosvjetu 1869. u Osmanskom Carstvu uvedeno je obvezno državno osnovno školstvo na turskom jeziku. Ovaj Zakon u BiH do 1878. nije bio proveden, niti su pripadnici drugih vjeroispovijesti htjeli slati djecu u muslimanske škole. Nemuslimanska djeca su do 1878. u malom broju pohađala konfesionalne osnovne škole te prema podacima austro-ugarske vlasti iz 1878. oko 52% muslimanske djece je pohađalo škole, 7% pravoslavne i 10% katoličke djece. Nepismenost je u BiH bila oko 97%, a procjena je bila temeljena samo na poznavanju latiničnog i ćiriličnog pisma.⁴

Zbog toga Austro-Ugarska nastoji odmah na početku urediti organizaciju školskog sustava. Uvodi interkonfesionalno, moderno, državno školstvo po uzoru na škole u drugim krajevima Monarhije, a zatečene konfesionalne osnovne škole ne ukida, nego ih stavlja pod državni nadzor. Srpske i hrvatske (katoličke) osnovne škole uključuje u državni školski sustav kao privatne konfesionalne škole koje imaju pravo javnosti s obvezom pridržavanja državnih zakona i nastavnog plana i programa. Muslimanske vjerske početne škole zbog njihovog odbijanja uvođenja narodnog jezika i pisma te svjetovnih predmeta, ne uključuje u obrazovni sustav, nego ih smatra vjerskim školama. Zakonom o obveznoj nastavi iz 1911. ozakonjeno je obvezno pohađanje osnovne škole, ali je veliki dio djece bio isključen iz te obveze, a naišao je i na teško provođenje zbog otpora stanovništva i nedostatka škola. U samom početku organiziranja državnog osnovnog i srednjeg školstva, nedostatak škola i učitelja velikim dijelom su nadoknađivale konfesionalne osnovne i srednje škole.⁵

vrijeme austrougarske, passim. Tomo VUKŠIĆ u članku „Pogled na katoličko školstvo u Bosni i Hercegovini u XX. stoljeću“ (*Anali za povijest odgoja*, vol. 2(2003), *passim.*) koristi pojam konfesionalno školstvo za škole koje su osnovale vjerske zajednice, a uz njega koristi se i pojmom vjerske škole za taj tip škola. Nakon 1878. u BiH terminom konfesionalne škole nazivaju se škole koje organiziraju i financiraju vjerske zajednice, te su imale određeni status unutar školskog sustava Austro-Ugarske i kasnijih država. Kao takve prisutne su sve do 1945. kada su ukinute sve privatne i konfesionalne škole u BiH. Termin konfesionalno školstvo koristi se i kod autora u Hrvatskoj za škole koje su osnovale vjerske zajednice. Vidi: Vesna RAPO, „Konfesionalne škole u kontinentalnoj Hrvatskoj“, *Anali za povijest odgoja*, vol. 2(2003), *passim.* U radu ću se koristiti s terminom konfesionalno školstvo za škole koje osnivaju vjerske zajednice u BiH do 1945. Neki autori u pregledima školstva u BiH koriste nazive: hrvatsko, srpsko i muslimansko školstvo, ali se koriste i pojmom konfesionalno školstvo (škole). Vidi: Mitar PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., *passim.*; ISTI, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., *passim.*; Hajrudin ĆURIĆ, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini: 1800-1878.*, Beograd, 1965., *passim.*; ISTI, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., *passim.*; Vlado PANDŽIĆ, „Hrvatsko osnovno školstvo u BiH do 1918.“, *Život i škola* 46(2000), br. 3., *passim.*; ISTI, „Hrvatsko srednje školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.“, *Život i škola* 45(1999), br. 1-2, *passim.* Kod nekih autora koristi se naziv katoličko školstvo. Vidi: Rastislav DRLJIĆ, „Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX. vijek“, *Kalendar Sv. Ante* god. 17(1942.), *passim.*; VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, *passim.*

⁴ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 9-14.; PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 105.

⁵ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske, passim.* O školstvu za vrijeme Austro-Ugarske vidi i kod: BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini, passim.*; ISTI, *Istorija razvitka, passim.*; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole, passim.*; ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje, passim.* i kod drugih autora koji su pisali o hrvatskim (katoličkim), srpskim (pravoslavnim) i muslimanskim školama (školstvu) u BiH do 1918. Vidi bilješku 3.

Tradicija hrvatskog (katoličkog) osnovnog školstva u BiH vuče korijene iz samostanskih škola i tradicije opismenjivanja katoličkog stanovništva koji su vršili franjevci kroz osmanski period. Prva hrvatska (katolička) osnovna škola osnovana je u prvoj polovici 19. st., a tokom 19. st. širi se mreža franjevačkih osnovnih škola usporedno sa širenjem prosvjetnih ideja i osnivanjem škola iz Hrvatske u koje se osnivači ugledavaju na organizaciju škole i nastavne sadržaje. Dolaskom Austro-Ugarske zatvorene su sve franjevačke osnovne škole, a otvaraju se katoličke osnovne škole ženskih redovničkih zajednica.⁶

U 19. st. u Europi dolazi do osnivanja brojnih novih ženskih redovničkih zajednica koje se posvećuju odgoju i obrazovanju osobito ženske mladeži te doprinose širenju obrazovnih ustanova u državama gdje još ne postoji organiziran državni školski sustav ili je on tek na početku formiranja.⁷ U Hrvatsku i BiH tokom 19. st. dolaze redovničke zajednice najčešće iz Njemačke, Italije i Austro-Ugarske i šire prosvjetno djelovanje kroz ustanove za predškolski odgoj te osnovne i srednje škole u različitim gradovima. Prva ženska redovnička zajednica Sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskog (nadalje: Sestre milosrdnice) 1871. dolazi iz Zagreba u Sarajevo i otvara osnovnu školu i razvija djelovanje kroz predškolske ustanove, osnovne škole i srednje stručne škole.⁸

Redovnička zajednica sestara Klanjateljica Krvi Kristove (nadalje: Klanjateljice)⁹ dolazi u BiH 1879. iz austrijskog Feldkircha i u skladu sa svojim redovničkim pravilima otvara jedanaest osnovnih škola, pet viših djevojačkih te nepotpunu privatnu učiteljsku školu koja je ukinuta za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. U vrijeme dolaska Klanjateljica u BiH

⁶ Usp. PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo, passim*. O pojmu hrvatsko (katoličko) školstvo u BiH do 1918. vidi bilješku 3. O prosvjetnoj ulozi bosanskih franjevaca u BiH do 1878. pisali su: JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, priredio (nadalje: prir.) Marko Karamatić, 1915., repr. Svjetlost, Sarajevo, 1990., *passim*.; Ignacije GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti: sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, 2. izd., Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2007., *passim*.; Srećko Matko DŽAJA, „Povijesni okviri kulturne djelatnosti bosanskih franjevaca 19. stoljeća“, *Jukić 2: zbornik radova*, Sarajevo, 1972.; DRLJIĆ, „Kratik pregled razvoja katoličkog pučkog školstva“, *passim*.; PANDŽIĆ, „Hrvatsko osnovno školstvo u BiH do 1918.“, *passim*.; ISTI, „Hrvatsko srednje školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.“, *passim*.; Tomo VUKŠIĆ, „Počeci visokog školstva u Bosni i Hercegovini“, *Obnovljeni život* 64(2009), br. 3, *passim*., (<http://hrcak.srce.hr/41181>) (12. studenog 2012.), *passim*. O franjevačkim školama pisali su i autori u radovima o pregledima školstva i katoličkom školstvu u BiH: BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka, passim*; ISTI, *Pismenost u Bosni i Hercegovini, passim*.; PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo, passim*.

⁷ Rita FRESU, „*Si è avvicinata l'ora di fare l'istruzione*“: Santa Maria de Mattias, le congregazioni religiose e l'acculturazione femminile nel XIX secolo“, u: Valeria MARINETTI et al., *Come un filo d'erba: quattro sguardi contemporanei sull'epistolario di Santa Maria De Mattias*, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2007., 83-85.

⁸ Natalija PALAC, „Djelovanje ženskih crkvenih redova na razvoj hrvatskog školstva“, u: *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva*, prir. Marko PRANJIĆ, Nedjeljko KUJUNDŽIĆ, Ivan BIONDIĆ, Hrvatska akademija odgojnih znanosti, Zagreb, 1994., 90-96.

⁹ Službeni naziv ženske redovničke družbe ili redovničke zajednice Klanjateljica Krvi Kristove je: Klanjateljice Krvi Kristove (tal. Adoratrice del Sangue di Cristo; engl. Adorers of the Blood of Christ). U radu ću najčešće koristiti za taj naziv kraticu Klanjateljice. Ponekad radi jasnoće koristiti ću se i s pojmom sestre Klanjateljice, Družba Klanjateljica ili samo Družba.

dolaze ili se tamo osnivaju nekoliko drugih ženskih redovničkih zajednica (Kćeri Božje ljubavi, Služavke malog Isusa, Školske sestre franjevke) koje se bave odgojno-obrazovnim djelovanjem kroz otvaranje ustanova za predškolski odgoj, sirotišta, osnovnih i srednjih škola, te ženskih stručnih škola. U školama i samostanima ženske redovničke zajednice organiziraju razne izvanškolske aktivnosti kao pouke iz stranih jezika, glazbe, ručnih radova te organiziraju prigodne priredbe, izložbe ručnih radova i osnivaju razna djevojačka crkvena udruženja čime doprinose kulturno-prosvjetnom razvoju i vjerskom životu pojedine sredine. Škole redovnica najvećim dijelom su imale pravo javnosti i osim katoličke djece upisuje ih i značajan broj djece drugih vjeroispovijesti.¹⁰

Od 1918. do 1945. u BiH od svih konfesionalnih osnovnih škola ostale su i djeluju samo katoličke osnovne škole ženskih redovničkih zajednica koje imaju status privatnih škola s pravom javnosti. Katoličke više djevojačke škole su postale građanske škole i kao takve predstavljale su najširu mrežu privatnih konfesionalnih škola u BiH s pravom javnosti te su bile smatrane nižim srednjim školama. Katoličke osnovne i srednje škole s malim razlikama pridržavale su se državnih nastavnih planova i programa.¹¹

Rad osnovnih i srednjih škola Klanjateljica, kao i općenito rad škola ženskih redovničkih zajednica u BiH, do sada je slabo istražen. Prema dostupnim izvorima u radu ću pokušati istražiti i rekonstruirati djelovanje škola sestara Klanjateljica u BiH od 1880. do 1945., osnivanje svake pojedine škole, djelovanje kroz različite političke sustave kao i zatvaranje škola 1945. Kroz prikaz rada škola Klanjateljica nastojat ću prikazati i položaj katoličkih osnovnih i nižih srednjih škola u školskom sustavu u BiH te razne izvanškolske djelatnosti koje su se organizirale u školama i samostanima Klanjateljica. Nadalje cilj rada je vrednovati doprinos škola Klanjateljica procesu formiranju modernog osnovnog i srednjeg školstva u BiH koji je započeo dolaskom Austro-Ugarske, vrednovati njihov doprinos odgoju i obrazovanju osobito ženske mladeži te širenju kulture i pismenosti u bosansko-hercegovačkom društvu.

Hipoteze rada: škole Klanjateljica kvantitativno i kvalitativno su pridonijele razvoju modernog školstva i odgoju i obrazovanju mladih u BiH u različitim društveno-političkim kontekstima u kojima su djelovale te prosvjetni i kulturni rad u ovim školama, s raznim izvanškolskim aktivnostima, pridonio je kulturnom razvoju sredine u kojoj su škole djelovale.

¹⁰ PALAC, "Djelovanje ženskih crkvenih redova", 94-101. O školama redovnica u BiH vidi prikaze kod: VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, *passim.*; Božo GOLUŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.: Bosna i Hercegovina - zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1995., *passim.*

¹¹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 146-150.

1. 2. Izvori i rezultati dosadašnjih istraživanja

Izvori za proučavanje povijesti škola Klanjateljica, koji se koriste u ovom radu, su oni koje su nastali kao rezultat djelovanja škola: dopisi iz škola raznim institucijama, dopisi pojedinih institucija školama, statistički izvještaji iz škola, godišnji, mjesečni i polugodišnji izvještaji iz škola, školske svjedodžbe, glavni imenici, razni tipovi zapisnika iz škola, razrednice ili razredne knjige, urudžbeni zapisnici, matične knjige zaposlenika, knjige inspekcija i završnih ispita. Svi ovi izvori su neobjavljeni osim nekoliko tiskanih godišnjih izvještaja škola i nalaze se u Arhivu Regije Zagreb, Klanjateljice Krvi Kristove, Tuškanac 56 (nadalje: ARZ).

Osim ovih izvora u radu su korišteni i drugi neobjavljeni izvori kao pomoć pri rekonstrukciji djelovanja škola: kronike samostana u kojima su djelovale škole, anali i kronike koji opisuju život i djelovanje Klanjateljica u BiH od dolaska 1879. do 1945., povijesni zapisi sestara o djelovanju škola i samostana, korespondencija između sestara u BiH i vrhovne uprave Klanjateljica u Rimu, korespondencija škola, uprave i pojedinih sestara s drugim osobama i institucijama i druga korespondencija. Gotovo svi ovi izvori su neobjavljeni i nalaze se u ARZ i u arhivu: Adoratrici del Sangue di Cristo, Archivio Generale, Roma (nadalje: AGR). Objavljena je samo spomenica tiskana prigodom 25. godišnjice dolaska sestara u BiH koja je izašla u godini slavlja 1904., te prijevodi nekih pisama sestre (nadalje: s.) Hermine Gantert.¹²

Od neobjavljenih izvora korišteno je i nekoliko dokumenata iz Arhiva Unsko-sanskog kantona u Bihaću, Generalne kuće Klanjateljica u Rimu (Adoratrici del Sangue di Cristo, Casa Generalizia, Archivio economico i Knjižnica) i fotografije iz foto albuma u Samostanu *Sveti Josip* Klanjateljica Krvi Kristove u Bihaću. Kao pomoć kod rekonstrukcije osnivanja i djelovanja škola korišteni su i objavljeni izvori kao zakonske odredbe, uredbе i školski zakoni objavljeni u službenim školskim glasnicima i šematizmima. Popis korištenih glasnika i šematizama nalazi se u Popisu objavljenih izvora na kraju rada. Kod prikaza nastanka i djelovanja redovničke zajednice Klanjateljica u Italiji korišteni su neobjavljeni i objavljeni izvori: redovnička pravila Družbe i korespondencija utemeljiteljice Marije De Mattias te stručna literatura. Kod prikaza dolazaka redovnika trapista i Klanjateljica u BiH korištena su

¹² Neki prijevodi pisama s. Hermine Gantert iz AGR objavljeni su u djelu: s. Ines KEZIĆ, *Hermine Gantert: prva Klanjateljica Krvi Kristove u Bosni*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004., 95-134. U radu sam se koristila originalnim pismima s. Hermine Gantert iz AGR koja su na talijanskom jeziku.

objavljena pisma Franza Pfannera, njegovo objavljeno djelo o osnivanju Samostana *Marija Zvijezda* i literatura.

Povijest škola Klanjateljica u BiH do sada je proučavana samo djelomično i pregledno. Prvi i najveći doprinos dale su s. Flavija Šutić i s. Ines Kezić koje su 1984. objavile djelo *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu: povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica Krvi Kristove*.¹³ U djelu je prikazana povijest sestara Klanjateljica u BiH i Hrvatskoj od dolaska 1879. do 1984., a kod prikaza donose se i podaci o osnivanju i djelovanju škola. Rad ne sadrži poseban prikaz školstva Klanjateljica u BiH, nego je obrađen s ostalim djelatnostima sestara. Za potrebe ovog rada sestre su prikupile izvore i arhivsku građu iz drugih arhiva i napravile veliki posao prikupljanje arhivske građe o povijesti Klanjateljica u BiH i Hrvatskoj. Međutim, prilikom pisanja rada nedostajala im je sustavna kritika izvora, znanstvena metodologija, dosljedno vođeno pisanje bilješki i komparacija više izvora. Zbog toga sam ovo djelo najviše koristila kao osnovicu za pregled dostupnih i korištenih izvora u ARZ te za pregled kronoloških događaja. Poslužio mi je i kao pregled dotadašnjih istraživanja o povijesti Klanjateljica u BiH i njihovim školama.

Paralelno s pisanjem povijesti Klanjateljica Provincije Zagreb tekao je rad na skupljanju građe i izvora za povijest Družbe Klanjateljica. Iste godine kao i prethodno djelo kao rezultat tog rada na talijanskom jeziku je objavljeno djelo Antoniette Maraone *Le Adoratrici del Sangue di Cristo nella Chiesa e nel Mondo 1834-1984*. Dvije godine kasnije je objavljeno izdanje na hrvatskom jeziku pod nazivom *Klanjateljice Krvi Kristove u Crkvi i Svijetu: 1834-1984*.¹⁴ Djelo obuhvaća povijest Družbe Klanjateljica od 1834. do 1984. kroz prikaze povijest svih tada postojećih provincija. Povijest sestara u BiH prikazana je sažetije, nego u prethodnom djelu s puno manje podataka o školama. Rad mi je najviše poslužio kao pregled dostupnih izvora u AGR s kojima se autorica najviše služila. U djelu također nedostaje kritika izvora i komparacija više izvora.

Na temelju ova dva rada pronašla sam izvore u AGR i ARZ kako bi mogla u njima pronaći više podataka o školama. Ovdje donosim popis korištenih izvora iz AGR i ARZ koji

¹³ M. Flavija ŠUTIĆ i Ines KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu: povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica Krvi Kristove*, Zagreb, 1984., *passim*. Redovnička zajednica Klanjateljica Krvi Kristove je internacionalna redovnička zajednica koja je podijeljena u devet regija, a središte Družbe - Generalna kuća se nalazi u Rimu. Regija Zagreb Klanjateljica Krvi Kristove (nekad Provincija Zagreb) obuhvaća sestre hrvatskog govornog područja koje djeluju u Hrvatskoj i BiH, a i u nekim drugim državama kao Austrija, Njemačka, Liechtenstein, Australija, Italija i dr.

¹⁴ Antonietta MARAONE, *Le Adoratrici del Sangue di Cristo nella Chiesa e nel Mondo 1834 – 1984*, Pia Unione del Prez.mo Sangue, Roma, 1984., *passim*.; Antonietta MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove u Crkvi i Svijetu: 1834-1984*, Sestre Klanjateljice Krvi Kristove Provincijalna uprava, Zagreb, 1986., *passim*.

su korišteni u ova dva rada i koje sam i ja koristila: dvadeset devet pisma iz AGR¹⁵, dvanaest dopisa i pisama iz ARZ od kojih su neke kopije ili prijevodi izvora iz drugih arhiva¹⁶, devet izvora iz AGR i ARZ¹⁷, dva prijevoda izvora iz drugih arhiva (Trapističkog arhiva u Banjoj Luci i Generalata misionara Marianhiller u Rimu) i dva prijevoda novinskih članaka.¹⁸

¹⁵Ukupno sam koristila 33 pisma koja se nalaze u AGR: od njih sam 29 koristila originale iz AGR, a 5 prijevoda u ARZ (jedno pismo koristila sam i orig. i prijevod). U radu sam označila pored svakog pisma ako se koristio prije toga u ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim*.

¹⁶ŠUTIĆ i KEZIĆ koristile su izvore iz Nadbiskupskog arhiva u Sarajevu i kraticu za njega NAS. Također su koristile izvore iz Biskupijskog arhiva Banja Luka i kraticu za njega BABL. U radu ću se umjesto tog naziva za taj isti arhiv koristiti naziv: Arhiv Banjolučke biskupije u Banjoj Luci i kraticu ABB. Budući da su kopije tih izvora ostavile u ARZ koristila sam se tim kopijama. (Napomena: ŠUTIĆ i KEZIĆ koriste naziv Provincijalni arhiv Zagreb i kraticu PAZ. Za taj isti arhiv koristim novi naziv: Arhiv Regije Zagreb i kraticu ARZ). Kako sam ih pronašla u ARZ, označavala sam u radu da su to kopije koje se nalaze u ARZ, a da se originali izvora nalazi u drugom arhivu. Ukoliko je bio poznat arhiv, označavala sam u kojem arhivu je original. U radu sam označila pored dopisa ili pisma one koje su korišteni u: MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim* i u djelu ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim*.

¹⁷Radi se o devet većih izvora koje su koristile MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim*. i ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim*: ARZ, *Klanjateljice Krvi Kristove, Regija Zagreb, Tajništvo - ormarom s arhivskim materijalom u ARZ (nadalje: Tajn. orm. arh.)*, kutija smještena u ARZ pod nazivom: *Povijesni izvori, kronika: Gurtweil-a, Ottmarsheim-a, pisma vrh. uprave (fotokopije), povijest O'Falon, Missouri, Kronika I, II, III, Kratka povijest Columbijе-eng., Zapisi o s. Josipi Nevistić (nadalje: K3), Notizie storiche: Steinerberg-Banja Luka: 1845.-1947. (nadalje: Notizie storiche)*, kopija, na njemačkom jeziku. Original (nadalje: orig.) se nalazi u AGR pod drugim nazivom: *Kurze Zusammenfassung (1845-1947)* koji je koristila MARAONE. U radu sam se služila fotokopijom iz ARZ koju su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca delle Suore del Preziosissimo Sangue nella Provincia Jugoslava (nadalje: Cronaca)*, rkp., bilježnica, pisana 1933. na talijanskom jeziku, a sadržaj obuhvaća razdoblje povijesti Samostana Nazaret i drugih samostana Klanjateljica od 1879. do 1933., fol. 3v. Ovaj izvor je koristila MARAONE jedino je u nazivu izvora stavila da je kronika od 1873-1933., što je krivo i točno je od 1879. do 1933. Izvor je preveden i prijevod se nalazi u ARZ pod nazivom: *Kronika I, II i III*. Prijevod izvora koristile su ŠUTIĆ i KEZIĆ. U radu sam se služila s originalom iz AGR; ARZ, Tajn. orm. arh., *Annalen des Klosters Nazareth (nadalje: AKN)*, iz 1901., rkp. bilježnica, na njemačkoj gotici. Ovaj izvor koriste ŠUTIĆ i KEZIĆ i MARAONE; ARZ, Tajn. orm. arh., kutija pod nazivom: *Kronika samostana „Marijanovac“, razni spisi, čestitke uz 150-godišnjicu Družbe smještena u ARZ (nadalje: K1), Historijat života i rada sestara Predr. Krvi u Jugoslavenskoj Provinciji (nadalje: Historijat)*, anonimni spis, tipkan, pisan vjerojatno 1940. ili 1941. Koristile su ga ŠUTIĆ i KEZIĆ; ARZ, Tajn. orm. arh., kutija pod nazivom: *Male bilježnice, kronika, kronika od 1933.-1949., dva fascikla novih kronika naše provincije rađenih za povijest družbe, oporuke sestara smještena u ARZ (nadalje: K2), Ljetopis Nazareta, kuće matice sestara Klanjateljica Predragocjene Krvi: zaveden je dne 1. siječnja 1933. (nadalje: Ljetopis Nazareta)*, rkp. bilježnica, to je kronika kuće matice Nazaret od 1933. do 1944. Koristile su ga ŠUTIĆ i KEZIĆ; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis (nadalje: Ljetopis-Jajce)*, rkp., bilježnica, 12. str., pisana vjerojatno 1954., fol. 1r. Ovaj izvor su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ pod nazivom: *Kronika Jajca*; ARZ, Tajn. orm. arh., kutija pod nazivom: *Spisi o s. Idi Keller, s. Paulini Schneeberger, s. Josefi Arnold o s. Hermini Gantert, pisma prvih sestara smještena u ARZ (nadalje K4), Samostan Nazaret, 1. svibnja 1914.*, tipkano. Koristile su ga ŠUTIĆ i KEZIĆ; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Kratka povijest družbe sa svrhom i djelovanjem (nadalje: KPD)*, 14. veljače 1913., tipkano. Koristile su ga ŠUTIĆ i KEZIĆ; ARZ, Tajništvo, *Katalog des Klosters Nazareth (nadalje: KKN)*. Koristile su ga ŠUTIĆ i KEZIĆ; AGR, I f 1-3, *Notizie: Suore P. S. del ramo tedesco (nadalje: Notizie)*, rukopis (nadalje: rkp.), žuta bilježnica, na talijanskom jeziku na 75. str., *passim*. Nisam mogla utvrditi je li ovaj izvor koristila i MARAONE jer u jednoj bilješki navodi izvor s tim imenom, ali s drugom signaturom. (Napomena: AGR se uređivao nakon izdavanja ovog djela). U popisu literature i izvora ne navodi naziv tog izvora, nego: *Notizie: Suore Adoratrici el Prez.mo Sangue di Gurtweil, nel Granducato Baden in Germania* koji prema opisu na str. 414. (MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*) u potpunosti odgovara opisu izvora koji ja koristim: AGR, I f 1-3, *Notizie, passim*. Moguće je da se radi o istom izvoru, ali nisam to mogla provjeriti i nisam ga računala u broj izvora koji se prije koristio iz AGR.

¹⁸ŠUTIĆ i KEZIĆ su koristile dva novinska članka čije prijevode sam našla u ARZ. To su: ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Marija Zvijezda, 9. oktobra*, prijevod (nadalje: prijev.) članka koji je napisao p. Franz Pfanner iz: *Vorarlberger*

Kao pregled istraživanja o dolasku sestara u BiH i prvim godinama djelovanja i osnivanja škole u Samostanu *Nazaret* poslužilo mi je djelo s. Ines Kezić *Hermina Gantert: prva Klanjateljica Krvi Kristove u Bosni*. Rad se većinom temelji na dotadašnjim istraživanjima o povijesti Klanjateljica u BiH i prije korištenim izvorima, većinom pismima, koji su korištena u prethodna dva navedena djela od Šutić i Kezić te od Maraone, ali daje izdvojen pregled dolaska Klanjateljica u BiH. Od novih izvora koji se ne koriste u prethodna dva djela su samo dva pisma s. Hermine Gantert, a njih koristim i ja u ovom radu.¹⁹

Iako povijest škola Klanjateljica nije sustavno istražena i napisana, jedini zasebni pregled škola dao je Anto Orlovac u članku *Doprinis Klanjateljica kulturno-prosvjetnom i duhovnom napretku Banjolučke biskupije (od 1879. do 1945.)*. Ipak pregled nije cjelovit jer prikazuje školstvo Klanjateljica samo na prostoru Banjolučke biskupije te nedostaju škole u Zenici. U radu se autor većim dijelom koristio podacima iz knjige *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu* te s nekoliko neobjavljenih dopisa iz ARZ od kojih deset i ja koristim. Autor je u uvodu naglasio kako do sada tema školstva i prikaz osnovnih i srednjih škola Klanjateljica nije cjelovito i sustavno obrađena te kako škole do sada nisu bile vrednovane u historiografiji.²⁰

Radi preglednosti u ovom ću dijelu navesti koliko izvora koristim iz AGR i ARZ te koliko su već dosad od njih korištena u ova četiri navedena rada. U ova četiri rada korišteni su: trideset i jedno pismo i jedan izvor iz AGR koje i ja koristim,²¹ a u radu sam se služila s ukupno šezdeset i četiri pisma iz AGR i pet izvora iz AGR.²²

Volks-Blatt, br. 85., 24. listopada 1879.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4., Prijevod članka p. F. Pfannera iz nepoznatih njemačkih novina iz listopada 1879., članak se čuva u AGR ili Generalnom arhivu Misionara Marianhiller u Rimu. Također, koristile su dijelove dva izvora iz drugih arhiva čiji prijevodi su u ARZ. Prvi je izvor: ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja koja je napisao p. Franz Pfanner 1888. na 800 str. (nadalje: Iz životnih sjećanja)*. U ARZ se nalazi prijevod dviju stranice izvora *Iz životnih sjećanja* s podacima o dolasku sestara u BiH. Na prijevodu je označeno da se original cijelog djela nalazi u Generalatu misionara Marianhiller u Rimu. Drugi je izvor: ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Geschichte des Klosters Mariastern - § 42: Sudioništvo na osnivanju samostana* (nadalje: GKM), prijev. nekoliko rečenica iz djela *Geschichte des Klosters Mariastern* s podacima o dolasku sestara u BiH. Prema tekstu s prijevoda orig. se nalazi u Trapističkom arhivu u Banjoj Luci.

¹⁹ KEZIĆ, *Hermina Gantert, passim*. U radu sam označila ova dva pisma koja se koriste u djelu Ines KEZIĆ, *Hermina Gantert, passim.*, a nisu bila prije korištena u prethodna dva djela od ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim*. Pisma i izvore koji su prije korišteni u djelima od ŠUTIĆ i KEZIĆ i MARAONE, a koristi ih i KEZIĆ (*Hermina Gantert*), nisam označavala da ih je i KEZIĆ koristila.

²⁰ Anto ORLOVAC, „Doprinis Klanjateljica kulturno-prosvjetnom i duhovnom napretku Banjolučke biskupije (od 1879. do 1945.)“, *Dan Klanjateljica 1834.-2009.: spomen na proslavu 175. godišnjice utemeljenja Družbe Klanjateljica Krvi Kristove i 130. godišnjice prisutnosti na ovim prostorima*, Klanjateljice Krvi Kristove Regije Zagreb, Zagreb, 2010., 68-71. U radu sam pored dopisa označila one koje je koristio i Orlovac u svom članku.

²¹ Vidi bilješku 15. s objašnjenjima o pismima koje koristim iz AGR i prijevodima tih pisama iz ARZ i bilješku 17. o izvorima koje koristim iz AGR.

²² Osim spomenuta dva izvora iz AGR u bilješki 17., koristim u radu još tri izvora: AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, rkp., crna bilježnica, talijanski jezik, 106. str.; AGR, VII f 8-13, *Zagreb: Notizie storiche*; AGR, XIII a 9-14, *Cronaca*

Od izvora iz ARZ koji su korišteni u ovim djelima, služila sam se sa: dvadeset dva dopisa i pisma od kojih su neki kopije i prijevodi iz drugih arhiva, osam izvora i četiri prijevoda izvora iz drugih arhiva. Ukupni broj izvora iz ARZ kojim se služim u radu je: devetnaest kronika i različitih povijesnih zapisa, stotinu četrdeset dopisa i korespondencije, oko šezdeset četiri izvještaja, statističkih obrazaca, svjedodžbi ili drugih dokumenata, osam prijevoda pisama i četiri prijevoda izvora iz drugih arhiva²³, nekoliko školskih razrednica, osam glavnih imenika raznih škola, šest školskih zapisnika, po jedan katalog, knjigu inspekcija, urudžbeni zapisnik i matičnu knjiga zaposlenika. Neki važniji izvori su navedeni u Popisu izvora i literature na kraju rada, a svaki izvor je naveden u bilješki.

U jugoslavenskoj historiografiji autori koji su pisali o povijesti školstva u BiH spominju i katoličke škole redovnica te među njima i škole Klanjateljica. Taj prikaz je kratak i često s krivim navodima naziva škola i godinama njihova osnivanja. Ipak, škole su ušle u sve preglede povijesti školstva u BiH.²⁴ Treba spomenuti da su škole spominjali i autori koji su pisali o povijesti državnih osnovnih škola na području BiH. Tako je Anto Orlovac u gore prikazanom članku prvi otkrio da je Ivanka Munitić u novinskom članku *Škola voljom Nazarena*, objavljenom u banjolučkom listu *Glas* iz 1984., pisala nešto o osnovnoj školi Klanjateljica u Samostanu *Nazaret* kraj Banje Luke kao dio povijesti Osnovne škole *Ivan Goran Kovačić* u Banjoj Luci. Osnovna škola *Ivan Goran Kovačić* je slavila 1983./1984. stotu obljetnicu svog djelovanja, ali u svoju obljetnicu je uračunala i djelovanje osnovne škole Klanjateljica u Samostanu *Nazaret* od 1883. do 1945. Iz članka se može zaključiti da se autorica koristila školskom dokumentacijom osnovne škole Klanjateljica u *Nazaretu*. Međutim, navodi netočne podatke da je osnovna škola nastala od samostanskog reda

1945-1947, tipkano, hrv. jezik, *passim*. U djelu ŠUTIĆ i KEZIĆ (*S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 266.) korišten je izvor *Ljetopis Nazareta II (1945-47)*. za koji je navedeno da je djelomični i nepotpuni pretisak jednog dijela originalnog izvora. Smatram da sam original pronašla u AGR i da je to izvor: AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947, passim*. U radu sam se služila s originalom.

²³ Osim spomenutih prijevoda iz AGR, u radu se koristim i s dva najvjerojatnija prijevoda ili kopije izvora iz AGR koji se nalaze u ARZ, a za kojih budući da ih nisam vidjela, nisam mogla utvrditi radi li se o prijevodima originala AGR koje koristi MARAONE: AGR, Visite, III c 6, *Relazione della visita generale fatta alla provinca di Banjaluka* (svibanj-listopad 1930.) (vidi str. 402. spomenutog djela), a ja koristim izvor: ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, napisale s. Amelia Baker, s. Bianca Bertini, Rim, 15. prosinca 1930. Drugi izvor je onaj koji ŠUTIĆ i KEZIĆ koriste iz AGR samo pod nazivom K. Jakovljević, a ja koristim izvor sa sličnim obilježjima: ARZ, Tajn. orm. arh., K2, Zapisi s. Clare (Jakovljević?) o oduzimanju škole i sirotišta.

²⁴ PAPIĆ, *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske, passim.*; ISTI, *Hrvatsko školstvo, passim.*; ISTI, *Školstvo u Bosni i Hercegovini: 1918-1941, passim.*; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole, passim.*; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka, passim.*

Nazarićana 1883., a da su je kasnije preuzele sestre Klanjateljice, temeljeći ovaj zadnji podatak na usmenim svjedočanstvima.²⁵

U novijoj historiografiji škole Klanjateljica spominju autori koji daju pregled odgojno-obrazovne aktivnosti Katoličke crkve i ženskih redovničkih družbi u BiH i njihov doprinos prosvjetno-kulturnom napretku stanovništva. U radu se ne koriste s novim izvorima, nego koriste dosad objavljene prikaze povijesti Družbe ili iz pregleda povijesti školstva.²⁶ Osnovnu i višu djevojačku školu Klanjateljica u Bihaću spomenula je Elvira Islamović u knjizi o školstvu na području Okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave. Spominje ih u kratkom poglavlju o katoličkom školstvu u kojem iznosi podatke iz literature prema kojima je Austro-Ugarska do 1910. obilnije financijski pomagala katoličke škole u BiH, nego škole drugih vjerskih zajednica. U kratkom prikazu o školama sestara Klanjateljica u Bihaću koristila je nekoliko izvora od kojih sam i ja koristila jednu školsku svjedodžbu.²⁷

²⁵ ORLOVAC, „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, 70-71. Godine 1984. djelatnica OŠ *Ivan Goran Kovačić* u Banjoj Luci gđa Ivanka Munitić napisala je članak *Škola voljom Nazarena* u novinama *Glas*. Pisala ga je prigodom 100. obljetnice OŠ *Ivan Goran Kovačić* te navodi da je škola osnovana 1883./1884. pod nazivom Obća pučka škola u Nazaretu, a donosi još nekoliko naziva ove škole: Rimokatolička djevojačka škola samostan u Nazaretu i Samostanska osnovna škola u Nazaretu. U tekstu navodi da je školu osnovao samostanski red Nazarićana koji je došao u Banju Luku 1883., te nadodaje na temelju usmenih svjedočanstava bivših učenika, da je dvadesetih godina 20. st. red Nazarićana otišao, a da su školu preuzele sestre „Dragocjene krvi“ (ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ivanka MUNITIĆ, „Škola voljom Nazarena“, *Glas*, feljton, prvi nastavak, str. 1., 18. april 1984.). U članku se navode školski dokumenti koji upućuju da su iz osnovne škole Klanjateljica u *Nazaretu*. O tome vidi poglavlje: 3. 3. 3. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke. U ožujku 2013. posjetila sam Osnovnu školu *Ivan Goran Kovačić* i u razgovoru s direktorom škole gosp. Radom Ličinom doznala da je prije vidio u školskom arhivu neke stare dokumente i da je spomenuta Ivanka Munitić radila dugi niz godina u školi kao pedagog. Prema njegovim riječima gđa Munitić pisala je magistarski rad o povijesti Osnovne škole *Ivan Goran Kovačić*. (Razgovor s Radom Ličinom, direktorom JU OŠ *Ivan Goran Kovačić*, ožujak 2013.) Taj magistarski rad nisam uspjela pronaći. Nije mi poznato da li i danas Osnovna škola *Ivan Goran Kovačić* uključuje u svoj rad i djelovanje osnovne škole Klanjateljica u Samostanu *Nazaret* od 1880. kad je osnovana škola do ukinuća 1945. O kontinuitetu rada škole se može govoriti jedino u smislu da kad su 1945. komunisti zatvorili osnovnu školu Klanjateljica, preuzeli su zgradu, arhiv i učenike te otvorili državnu osnovnu školu pod nazivom Narodna osnovna škola *Nazaret* koja se od 1955. nazivala OŠ *Ivan Goran Kovačić* i nalazila se u drugoj zgradi. Ali naravno to nije više bila privatna osnovna škola Klanjateljica, nego državna osnovna škola te nikako nije riječ o istoj školi.

²⁶ Marko KARAMATIĆ, „U doba Austro-Ugarske: (1878-1918)“, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1993., 84.; VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, *passim.*; PALAC, „Djelovanje ženskih crkvenih redova“, *passim.*; GOLUŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini*, *passim.*; PANDŽIĆ, „Hrvatsko osnovno školstvo u BiH do 1918“, *passim.*; ISTI, „Hrvatsko srednje školstvo u BiH do 1918.“, *passim.*; BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, *passim.*; Franjo MARIĆ, *Sestre Klanjateljice Krvi Kristove na području Banjolučke biskupije*, u: Franjo MARIĆ i Anto ORLOVAC, *Banjolučka biskupija: u riječi i slici od 1881. do 2006.: povodom 125. obljetnice utemeljenja Biskupije*, Biskupski ordinarijat Banja Luka, 2006., *passim.*

²⁷ ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 262-271. U radu Elvire Islamović navedeno je da se svjedodžba nalazi u Arhivu župnog ureda u Bihaću, a ja sam ju pronašla u Samostanu *Sveti Josip Klanjateljica Krvi Kristove* u Bihaću.

1. 3. Metodologija

Nakon određivanje teme i hipoteze istraživanja, proučila sam stručnu literaturu i dosadašnja istraživanja o školama Klanjateljica kojih je bilo vrlo malo. Na temelju djela *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu* i djela *Klanjateljice Krvi Kristove u Crkvi i Svijetu*, u kojima sam pronašla najviše izvora o povijesti Klanjateljica u BiH, krenula sam u potragu za izvorima koji se u njima koriste kao i onih koji bi me mogli dovesti do drugih izvora o školama.²⁸

Na početku istraživanja veliki izazov predstavljalo mi je utvrđivanje postoje li dovoljno izvora za pisanje doktorskog rada o školama Klanjateljica. Kako je 1945. prekinut rad škola, sav arhivski materijal iz škola je u većini slučajeva predan državnim vlastima. Ipak, jedan dio pedagoške dokumentacije i arhivskog materijala iz škola sestre su sačuvale i danas se nalazi u ARZ. Uslijedio je pregled dostupne građe u ARZ kojim sam utvrdila da arhiv sadrži izvore za pisanje rada, ali da građa nije arhivski obrađena što će mi predstavljati dodatni napor za obradu i kritiku izvora. Zatim sam istraživanje i potragu za izvorima nastavila u AGR u kojem je arhivska građa obrađena i u kojem sam pronašla izvore koje se koriste i u spomenutim djelima, ali i neke nove. Arhivska građa većinom se odnosi na korespondenciju između sestara i drugih osoba u BiH i vrhovne uprave Klanjateljica u Rimu. Nakon pregleda arhivske građe pokazalo se da ona sadrži i važne podatke o školama osobito o prvim godinama osnivanja i djelovanja. Također, pronađeni su i neki rukopisni zapisi i kronike koje sadrži podatke o školama. Arhivska građa u ovom arhivu je arhivski obrađena i katalogizirana te je pristup i pronalazak izvora bio puno lakši, a označavanje korištenih izvora u radu olakšano upotrebom postojećih signatura.

Nakon skupljanja izvora u AGR, vratila sam se na prikupljanje arhivske građe u ARZ. Budući da ona nije arhivski obrađena, za potrebe ovog rada radi lakšeg snalaženja i utvrđivanja lokacije dokumenta, odredila sam vlastite oznake u arhivu. Za oznaku lokacije arhivske građe koristila sam kraticu *Tajn. orm. arh.* koja označava ormar u Tajništvu Klanjateljica Krvi Kristove Regije Zagreb gdje se nalazi većina arhivske građe. Osim u ovom ormaru, dio arhivskog materijala se nalazi u ormaru s kronikama u spomenutom tajništvu za koju sam koristila kraticu *Tajn. orm. kron.*, kao i na trećem mjestu u tajništvu koji je označen samo s oznakom *Tajništvo*.

²⁸ ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*

Arhivski materijal koji sam koristila u radu na lokaciji *Tajn. orm. arh.* nalazi se u osam kutija koje nisu arhivski uređene, odnosno materijal je samo smješten u tih osam kutija koje nose određene nazive. Dokumenti i izvori u njima većinom nisu slagani po nekom kriteriju niti su popisani i označeni. Ima par dokumenta u kutijama koje su označeni brojevima, ali većina ih nije, te zbog toga se nisam služila tim brojevima. Nazivi na kutijama se odnose djelomično na sadržaj dokumenata u kutiji, ali ne predstavljaju u cijelosti sadržaj kutije. Također, nazivi kutija su dugi te zbog lakšeg i preglednijeg rada imenovala sam ih kraticama od K1 do K8. Popis naziva kutija i pripadajućeg broja nalazi se u popisu kratica na kraju rada. Neki dokumenti u kutijama se nalaze u mapama, ali kako ih je većina smještena izvan tih mapa u radu nisam posebno označavala mapu, nego samo oznaku kutije i naziv dokumenta. Dokumenti koji se ne nalaze u kutijama, nego na policama ormara, samo su lokacijski označeni s kraticom *Tajn. orm. arh.*

Nakon orijentacije i određivanja snalaženja u ARZ, slijedio je rad na pregledu dostupnih izvora i njihovoj kritici. Ona se sastojala od utvrđivanja izvornosti izvora odnosno utvrđivanja predstavlja li dotični izvor original, fotokopiju ili prijevod nekog izvora iz istog ili drugog arhiva. U arhivu sam naišla na veći broj kopija iz drugih arhiva kao i prijevoda. Ukoliko sam otkrila gdje se original kopije izvora nalazi u prvoj bilješki sam to označila. Kod svakog izvora iz ARZ metodom komparacije uspoređivala sam ih s izvorima iz AGR. Kod više njih utvrdila sam da se radi o prijevodima ili kopijama izvora iz AGR koji su se u ARZ nazivali drugim imenima. U bilješkama pored tih izvora sam navela ako se izvor vodi pod drugim nazivom u ARZ ili AGR te napomenu da li sam koristila njegov original ili prijevod.

U ARZ u cijelosti sam pregledala sve dostupne izvore i dokumente, a u AGR one za koje sam pretpostavljala da donose neke podatke o školama. Pregledom arhivske građe u ova dva arhiva i pronalaskom pedagoške dokumentacije iz škola u ARZ utvrdila sam da imam dovoljno izvora za pisanje rada o školama Klanjateljica.

Cijeli rad sam koncipirala na prikazivanju osnivanja i djelovanja škola od 1880. kad je osnovana prva škola do 1945. kad su ukinute sve privatne škole u BiH. To je značilo da ću naglasak u radu staviti na prikaz djelovanja škola kroz različita povijesna razdoblja te njihov položaj u školskom sustavu države u kojoj su djelovale te utvrđivanje sličnosti i razlika s državnim školama. Zbog toga sam rad morala metodološki podijeliti na nekoliko cjelina.

Nakon uvoda u drugoj cjelini nastojala sam postaviti rad u kontekst društvenih i političkih zbivanja u BiH u 19. st. prije osnivanja škola. Poseban osvrt i naglasak sam stavila na zatečeno kulturno i prosvjetno stanje u BiH do 1878. i dolazak Austro-Ugarske s kojom započinje nova školska politika i državno osnovno školstvo u BiH. U prikazani društveni i

politički kontekst dolazi i redovnička zajednica Klanjateljica 1879. u Budžak kraj Banje Luke na poziv trapističkog priora Samostana *Marija Zvijezda* p. Franza Pfannera s kojim je povezano doseljavanje većih grupa njemačkih doseljenika na području između Bosanske Gradiške i Banje Luke. Radi preglednijeg uvida napravljen je povijesni presjek ovih važnih događaja i prikazan njihov povijesni slijed i međusobna povezanosti. Također, prikazan je i kratki pregled nastanka i djelovanja redovničke zajednice Klanjateljica u Italiji, pripajanje zajednice iz Švicarske Klanjateljicama u Italiji, njihov dolazak u Austriju i zatim u BiH. Pomoću metode komparacije više izvora predstavljen je dolazak ove zajednice u BiH kroz novo svjetlo u već prikazane događaje u ranijim radovima.

Treća cjelina je podijeljena na prikaz osnivanja i djelovanja škola Klanjateljica u različitim društveno-političkim sustavima u BiH od 1880. do 1945. Obrada je išla metodološki ujednačeno tako da su sva tri političko-društvena razdoblja obrađena prema istoj shemi. Škole su prikazane u tri povijesna razdoblja: razdoblje od 1880. do 1918., razdoblje od 1918. do 1941. i razdoblje od 1941. do 1945. U svakom razdoblju prvo se analiziralo društveno-politički kontekst pomoću korištenja relevantne literature. Zatim je pregledom stručne literature i objavljenih školskih zakona prikazan školski sustav u pojedinom povijesnom razdoblju i položaj konfesionalnih odnosno privatnih škola. Pomoću analize pronađenih izvora u ovom dijelu nastojalo se dati novo svjetlo vrednovanju položaja katoličkih osnovnih škola, viših djevojačkih i građanskih škola u školskim sustavima od 1880. do 1945. u BiH.

Prikaz osnivanja i djelovanja škola temeljen je radom na izvorima pomoću historiografskog pristupa, analizom i kritikom izvora, metodama komparacije više izvora i korištenjem relevantne literature. Često je korištena metoda komparacije više izvora pomoću koje se nastojalo osvijetliti često različite podatke iz izvora o osnivanjima i prvim godinama djelovanja škola. Za svako povijesno razdoblje, korištenjem dostupnih izvora, prikazano je djelovanje svake od jedanaest osnovnih i pet viših djevojačkih/gr građanskih škola s naglaskom na specifičnim obilježjima pojedinih škola. Pisanim izvorima dopuna su bila i korištena usmena svjedočanstva bivših učenika ovih škola. Intervju je rađen prema metodama usmene povijesti, a pri tome su korištene metodološke upute iz djela *The Voice of the Past: Oral history* od Paula Thompsona.²⁹ Prikazani su i brojevi podaci o godišnjem broju učenika u školama za neke školske godine, na temelju kojeg je napravljena analiza i procjena godišnjeg

²⁹ Paul THOMPSON, *The Voice of the Past: Oral history*, 3. izd., Oxford University Press, 2000., *passim.*, ([ftp://inethub.olvi.net.ua/library/SomeLibrary/Lib/DVD-012/Thompson P. The voice of the past \(2000\)\(3rd ed.\)\(en\)\(368s\).pdf](ftp://inethub.olvi.net.ua/library/SomeLibrary/Lib/DVD-012/Thompson P. The voice of the past (2000)(3rd ed.)(en)(368s).pdf)) (22. veljače 2013.)

broja novih upisanih učenika u školama. Na temelju izvora prikazan je ukupan broj učenika u svim školama do 1941., te napravljena procjena za dvije škole gdje nedostaju podaci za osam godina o broju učenika.

U četvrtoj cjelini promatran je sam školski sustav osnovnih i srednjih škola Klanjateljica kroz analizu i komparaciju nastavnih planova i programa u osnovnim i srednjim školama Klanjateljica s nastavnim planovima i programom u državnim osnovnim i srednjim školama. Za analizu su korištene sačuvane školske svjedodžbe, izvještaji iz škola, rasporedi sati i *razrednice* ili razredne knjige (školski dnevници i imenici). Državni nastavni planovi i programi objavljeni su u pregledima povijesti školstva u BiH. Korištenje državnih nastavnih planova i programa u konfesionalnim školama bio je uvjet priznanja javnosti i mogućnosti daljnjeg školovanja učenika te je zbog toga vršena analiza nastavnih planova i programa u školama Klanjateljica.

U zadnjem poglavlju četvrte cjeline napravljena je kvantitativna analiza učenika osnovne škole u Bosanskoj Gradiški (nadalje: Bos. Gradiški) i učenica više djevojačke/građanske škole u Zenici. Vršena je analiza brojčane strukture učenika, spolne, socijalne i religijske strukture učenika i regionalnog podrijetla učenika. Analiza je rađena prema metodologiji i primjeru analize učenika čakovečke Učiteljske škole u diplomskom radu Magdalene Vrbaneć.³⁰ Kvantitativna analiza nije rađena za sve škole, nego na primjeru jedne osnovne i više djevojačke škole (kasnije građanske škole) kroz tri povijesna razdoblja djelovanja škole. Time se htjela prikazati struktura učenika u školama Klanjateljica kroz pojedine aspekte: brojčani, spolni, religijski, regionalni, socijalni te prikazati i dobiti sliku i obilježje škole u promatranim razdobljima.

Rad nastoji pridonijeti boljem sagledavanju i razumijevanju položaja osnovnih i nižih srednjih škola Klanjateljica u razdoblju od 1880. do 1945 u BiH. Također, nastoji utvrditi doprinos ovih škola i jedne ženske redovničke zajednice razvoju modernog osnovnog i srednjeg školstva, širenju kulture i obrazovanja u BiH. Rad može poslužiti kao temelj za istraživanje povijesti svake pojedine škole i njenog kulturnog i prosvjetnog doprinosa lokalnoj sredini u kojoj je djelovala te budućim istraživanjima o djelovanju škola ženskih redovničkih zajednica u BiH.

³⁰ Magdalena VRBANEĆ, *Obrazovanje učitelja u Čakovcu: povijest, učenici, didaktičko-socijalni aspekti (1879.-1963.)*, neobjavljen diplomski rad, mentor: dr. sc. Marino Manin, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

2. POVIJESNI KONTEKST DOLASKA SESTARA KLANJATELJICA KRVI KRISTOVE U BiH

2. 1. Pregled razvoja društvenih, kulturnih i prosvjetnih prilika u BiH do 1878. i dolazak stranih doseljenika

2. 1. 1. Društveno-socijalne prilike u BiH do 1878.

Osmanska vlast nakon Napoleonovih ratova je bila svjesna da Osmansko Carstvo ima velike strukturne slabosti koje nužno zahtijevaju reforme u vojsci, reforme pravnog statusa kršćanske raje i druge administrativne i zakonske reforme. Kao preduvjet tomu trebalo je ojačati centralnu vlast jer su lokalni moćnici i vlastela priječili svaku mogućnost reformi. Reforme su započele kad je sultan Mahmut II 1826. ukinuo red janjičara čime je lokalnim moćnicima bila znatno oslabljena baza iz koje su crpili moć.³¹

Posebno nezavisan položaj i moć imali su bosanske vlastele begovi i janjičari koji je nastao kao rezultat dugogodišnjih ratova Osmanskog Carstva s kršćanskom Europom u kojima su stekli zasluge da su ih sami osmanski pisci nazivali „lav koji brani Istanbul“³². Nakon gušenja srpskih ustanaka početkom 19. st., bosanskoj vlasteli porasla je još više moć i vlastita percepcija da opstanak Carstva ne mogu zahvaliti sultanu i njegovoj vladi, nego da su oni u najvećoj potrebi bili glavni pomagači države i spasitelji vrhovne sultanove vlasti. Kao rezultat tog shvaćanja ponašali su se u velikoj mjeri neovisno u vladanju BiH pored prisustva carskog namjesnika vezira u Travniku.³³

Sultan Mahmut II odlučio je skršiti moć bosanskih velikaša izjednačavajući BiH u administrativno-političkom pogledu s ostalim zemljama Carstva i provodeći vojne reforme. U BiH je poslao vezira Abdurrahman-pašu koji se 1827. obračunao s janjičarskih prvacima u

³¹ Noel MALCOLM, *Povijest Bosne: kratki pregled*, preveo (nadalje prev.) Zlatko Crnković, Erasmus Gilda etc., Zagreb-Sarajevo, 1995., 163-164.

³² „the lion that guarded Stamboul“ (pod navodnicima u orig., prevela Viktorija Košak, nadalje: V.K.) Georgiana Muir MACKENZIE i Adeline Pauline IRBY, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, vol. 1, 1877., reprint (nadalje: repr.) Hrvatski zapisnik, Hannover i Čakovec, 2003., 6.

³³ Milan PRELOG, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade: II dio (1739-1878.)*, sv. 2, u: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, repr. Fortuna, Strmec Samoborski, 2009., 30.

Sarajevu.³⁴ Unatoč tomu bosanska vlastela nastavila se opirati vojnim reformama i 1831. pod vodstvom kapetana Huseina iz Gradačca zauzela je vezirski grad Travnik. Tražili su opozivanje reformi, samostalno biranje vezira i autonomni položaj Bosanskog vilajeta u Osmanskom Carstvu. Pobuna je 1832. ugušena, ali je samovlast lokalnih vlastelina i dalje izazivala anarhiju i otpor reformama. Dok je u Osmanskom Carstvu 1831. bio ukinut sistem timarskih posjeda u BiH mnoge spahije nisu se na tu odluku obazirale. Veziri su jedino uspjeli provesti reformu ukinuća kapetanija 1835. i umjesto kapetana postaviti funkciju muselima koje je vezir mogao smijeniti i premještati.³⁵

Zbog neravnopravnosti katolika, nasilja nad njima, nemogućnosti gradnji crkvi, ubijanja i proganjanja svećenika, franjevci iz BiH su 1838. uputili molbu za pomoć austrijskom caru zbog čega je Porta 1840. Austriji povjerila status zaštitnika katolika u njenom Carstvu.³⁶ Godinu dana prije sultan Abdul Medžid 1839. je izdao dokument Hatišerif od Đulhane kojim je nastojao odgovoriti na sve veće pritiske iz Europe zbog stanja kršćana, a donekle i željom da modernizira Carstvo i približi ga europskim društvima. Njime se proglasila jednaka sigurnosti života, časti i imovine svim podanicima bez obzira na vjeroispovijest i narodnost. Reforme su razrađene u dekretu Hatihumajunu 1856., a na temelju njih su donesene reformske mjere nazvane tanzimat. Sve su bile dobro osmišljene, ali u dijelovima Osmanskog Carstva kao u BiH, bile su samo javno pročitane i nisu imale nikakve praktične posljedice, a vlast je bila i dalje u rukama vlastele.³⁷

Socijalni položaj kršćanske raje u BiH zbog samovlasti aga i begova se pogoršavao, a zbog ponovnog traženja radne tlake uslijedile su nove bune kmetova. Intervencijom Beča osmanska vlast morala je 1848. ukinuti kuluk, na što su begovi nastojali uz pomoć vezira dobiti trećinu od dotadašnje devetine odnosno četvrtine seljačkih prinosa. Izbila je ponovno pobuna aga i begova te anarhija u zemlji.³⁸

O teškom stanju svjedoči i molba fra Ivana Frane Jukića sultanu 1850. gdje traži ono što je već bilo proglašeno Hatišerifom od Đulhane: da se s kršćanima postupa kao i s muslimanskim podanicima, a ne kao s rajom, ravnopravnost pred zakonom, isti broj muslimanskih i kršćanskih sudaca te ukidanje harača. Harač je napokon ukinut 1855. čime je

³⁴ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata: pregled povijesti hrvatskog naroda 1526.-1918.*, sv. 2, Marijan tisak, Split, 2004., 488-489.

³⁵ PRELOG, *Povijest Bosne*, 34-57.; MALCOLM, *Povijest Bosne*, 164-166.

³⁶ Andrija NIKIĆ, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 2002., 232-247.

³⁷ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 167.; PRELOG, *Povijest Bosne*, 57-60; MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 7.

³⁸ PRELOG, *Povijest Bosne*, 61, 67-68.

ukinuta zabrana kršćanima da služe vojsku, ali ona se u BiH nije provodila zbog straha od organiziranje raje. Umjesto harača uveden je porez vojnika koji je još više opterećivao seljake.³⁹

Prije ukinuća harača, zbog opće anarhije i da konačno slomi samovolju begova poslan je u BiH „jedan od najsposobnijih i najinteligentnijih namjesnika“⁴⁰ Omer-paša Latas koji je 1850. i 1851. pokorio begove i mnoge od njih poslao u progonstvo u Anadoliju. Time je bila uništena moć stare muslimanske vlastelinske klase u BiH čime se otvorila mogućnost za provođenje reformi tanzimata. On je izvršio upravnu podjelu zemlje u devet okruga u koje je postavio državne namjesnike kajmakame.⁴¹ Do kraja je proveo ukinuće timarskog sustava ukidanjem spahijskog reda, a desetina koja im se davala skupljala se za državnu blagajnu.⁴²

Kršćanski seljaci ponadali su se većoj ravnopravnosti za vrijeme Omer-paše, ali su i dalje jednako teško živjeli, a agrarno pitanje nije bilo riješeno.⁴³ Donošenjem Hatihumajuna 1856. nije se puno poradilo na ravnopravnosti kršćana s muslimanima. Jedino su od tad katolici dobili nešto veću mogućnost gradnji crkvi i otvaranja škola što je dotad bilo vezano uz znatne poteškoće. Postojale su samo crkve u samostanima u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici, Kreševu, Varešu i Podmilačju, a od tada do 1878. sagrađeno je 49 novih crkava, novi župni stanovi i 20 školskih učionica najviše od pomoći koja je dolazila iz Austrije i Francuske.⁴⁴ Zbog nedostatka crkvi do tada mise su se služile na otvorenom, ispod drveta i usred groblja.⁴⁵

Nakon Omer-pašine vladavine, ekonomsko stanje kršćanskog puka se pogoršalo i nezadovoljstvo je raslo. Seljaci i kmetovi morali su podnositi dvostruki teret od vlasnika zemlje aga i begova te od državnih službenika.⁴⁶ Novi porezni nameti donosili su veća opterećenja za kršćane, nego prijašnji harač i postali su preteški za seljake.⁴⁷ Zbog toga je od 1857. došlo do nemira kršćanskih, ali i muslimanskih seljaka i to najviše zbog zlouporabe i

³⁹ JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 262-264., 271.; MALCOLM, *Povijest Bosne*, 169-170.; PRELOG, *Povijest Bosne*, 83.

⁴⁰ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 169.

⁴¹ *Isto*.

⁴² MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 7.

⁴³ PRELOG, *Povijest Bosne*, 78-79.

⁴⁴ GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti*, 134.; JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 106., 223. O gradnji školskih učionica vidi sljedeće poglavlje.

⁴⁵ Stjepan LAPENDA, „Bosansko-hercegovački katolici u francuskim putopisima i diplomatskim pismohranama XIX. stoljeća“, *Bosna franciscana* 6(1998), br. 9., 202.

⁴⁶ EVANS, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875 sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i staru Dubrovačku Republiku*, prev. Milutin Drecun, 2. izd., Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 64.

⁴⁷ Andrija ZIRDUM, „Bosna pred Pilarevo putovanje“, uvod knjige Đure PILARA, *Putopisne crtice iz Bosne*, prir. Andrija ZIRDUM, Matica Hrvatska, Ogranak Slavonski Brod, 2007., 11.

pljačke kod skupljanja poreza od strane zakupaca poreza desetine i trećine.⁴⁸ Seljaci su se bunili i jer su neki begovi ponovno počeli tražiti robotu i druga podavanja koje su smatrali da ne trebaju plaćati.⁴⁹

Da bi se smirili seljaci, Porta je 1859. donijela agrarni zakon kojim su se propisivale obveze seljaka na agalucima. Provođenje zakona vlast nikad nije kontrolirala tako da seljačko pitanje nije bilo riješeno, a nezadovoljstvo seljaka i dalje je bilo prisutno. Prema njemu, seljacima je ostala obveza davanja trećine vlastelinu koja je zajedno s desetinom i drugim državnim nametima odnosila seljaku više od 40% prihoda, a robotu se strogo zabranjivala. Vlastelinima se propisivala obveza za smještaj i održavanje kuća seljaka, a seljaci su bili slobodni napustiti vlastelina. Vlastelin ih je mogao otpustiti samo zbog neobavljanja službe ili neplaćanja dažbina. Ovaj zakon nije se odnosio na begluke, gdje su begovi i dalje sami određivali dužnosti kmetova.⁵⁰

Bosna i Hercegovina je šezdesetih godina doživjela relativno mali pomak i mirno stanje za vrijeme posljednjeg velikog vezira Topal Osman-paše.⁵¹ Kako je i sam bio obrazovan, radio je ponešto na promicanju kulture i prosvjete iako je to bilo ograničeno na muslimanske konfesionalne škole. Ipak je katolicima i pravoslavnima dopustio veću slobodu u gradnji i otvaranju konfesionalnih osnovnih i drugih tipova škola. Utemeljio je knjižnicu arapskih, perzijskih i turskih djela u Begovoj džamiji i nabavio tiskarski stroj na kojem su se tiskale školske knjige i tjednik *Bosna* na bosanskom i turskom jeziku. Počeo je graditi prvu željezničku prugu Banja Luka - Dobrilj koja je dovršena 1872. u dužini od 102 km. Otvorio je i prvu javnu bolnicu u Sarajevu za sve vjeroispovijesti.⁵²

Jedan od velikih pomaka koji je Topal Osman-paša pokrenuo bila je gradnja ceste za zaprežna kola od Sarajeva do Broda na Savi i ceste od Sarajeva do Mostara. Osmanska vlast je do tada slabo brinula oko gradnji cesta u BiH. Jedan od razloga je bio i taj jer je mislila da će pored loših cesta zemlja biti sigurnija od vanjskih neprijatelja.⁵³ Proveo je značajne reforme u vojsci i osnovao mješovite muslimansko-kršćanske sudove. Uveo je savjetodavnu

⁴⁸ Midhat ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981., 275-277.

⁴⁹ PRELOG, *Povijest Bosne*, 86.

⁵⁰ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 175.; PRELOG, *Povijest Bosne*, 85-88.; JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 281.

⁵¹ PRELOG, *Povijest Bosne*, 95.

⁵² MALCOLM, *Povijest Bosne*, 173-174.; PRELOG, *Povijest Bosne*, 95-104.; PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne*, 29. Pruga od Banje Luke do Dobrilja (Bos. Novog) je bio prvotno projekt koji je predviđao izgradnju pruge od Beča do Carigrada, a realizirana je samo ova dionica. Koncesiju je dobio Austrijanac Hirsch od osmanske vlasti. NIKIĆ, *Kratka povijest*, 272.

⁵³ Vjekoslav KLAJIĆ, *Bosna: podatci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine*, 1878., repr. Hrvatska kulturna zajednica, Stuttgart, 1989., 131-132.; PRELOG, *Povijest Bosne*, 100.

skupštinu koja je bila sazivana jedanput godišnje od zastupnika muslimana i kršćana, radi savjetovanja namjesnika u gospodarskim i financijskim pitanjima. Sazivano je i malo izvršno vijeće od trojice muslimana, dvojice kršćana i jednog židova koje se sastajalo dva puta tjedno pod namjesnikovim posredovanjem. Iako su oba tijela imali savjetodavni karakter bio je to veliki napredak prema onom kako se vladalo zadnjih 400 godina u BiH.⁵⁴

Od kraja šezdesetih odlaskom Topal-paše atmosfera se promijenila. Seljacima je sve teže bilo zbog državnih poreznika koji su procjenjivali vrijednost ljetine i tražili naplatu državnog poreza prije žetve ili berbe. Kršćanske seljake dodatno je opterećivao i porez vojnika i javni radovi kao gradnja cesta. Mnogima se činilo da su bolje živjeli pod begovima, nego sad kad ih izrabljuju državni službenici.⁵⁵ Jedna pravoslavna žena je engleskoj putnici G. Muir Mackenzie sredinom sedamdesetih godina opisala ovakvo stanje u BiH: „Kada je vezir stolovao u Travniku, prije trideset godina, obični ljudi živjeli su bolje nego sada, jer onda nije bilo poreza nego *harač* (...). Bili su bogati i imali su konje, volove, svinje, ovce i perad; oblačili su lijepu odjeću i srebrene ukrase i imali su lijepu vojsku. Iako nije bilo slobode, begovi i age, vlastela, štitili su i hranili svoje kmetove.“⁵⁶

Od sedamdesetih godina vidljiv je dolazak novih kršćanskih zajednica u BiH. Skupini trapista 1869. bilo je dopušteno da podignu trapistički samostan nedaleko od Banje Luke. Godine 1870. miss Pauline Irby otvorila je osnovnu i djevojačku školu u Sarajevu koju je financirala jedna engleska kršćanska organizacija, a predavačice su bile protestantske đakonice iz Njemačke. U Sarajevo je 1871. stigla skupina Sestara milosrdnica gdje su podigle samostan i otvorile osnovnu školu.⁵⁷

Unatoč tomu od sedamdesetih godina sve su se češće javljali primjeri vjerske netolerancije koji za Osman-paše nisu postojali. Sukob kod gradnje pravoslavne saborne crkve izbio je 1872. u Sarajevu, a nastavio se i zbog zvonjenja zvona na crkvi. Sve češće su dolazile vijesti preko konzula i kršćanskih prebjega koji su zbog neravnopravnosti, zatvaranja i poreznih pritisaka tražili zaštitu od Austrije, a ona se moralno osjećala odgovornom da se

⁵⁴ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 174.; MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 12-13.

⁵⁵ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 174-176.; MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 12-13.

⁵⁶ „When the vizier resided at Travnik, thirty years ago, the common people were much better than off than they are now, for then there were no taxes but the *haratch* (...). They were rich, and had horses, oxen, swine, sheep, and poultry; they wore fine clothes with silver ornaments, they had beautiful arms. Although there was no liberty, yet the Begs and Agas, lords of the land, protected and defended their own kmets.“ (prevela V.K.) MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 13.

⁵⁷ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 177.

zauzme za katolike.⁵⁸ Došlo je do ozbiljnijih sukoba kršćana i muslimana u banjolučkom kraju 1875., a osmanske vlasti su optuživale austrijskog konzularnog agenta kapetana Dragančića koji je slao izvještaje o položaju kršćana pod muslimanskim vlastelinima austrijskom konzulu u Sarajevo.⁵⁹

U međunarodnoj politici u drugoj polovici 19. st. BiH je postala predmet pri rješavanju tzv. istočnog pitanja, pa su europske države otvarale konzulate u Sarajevu boreći se za međusobni gospodarski i politički prestiž, dok su Srbija i Crna Gora pretendirale na bosansko-hercegovački teritorij.⁶⁰ Javila se sve intenzivnije nacionalna propaganda iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske te buđenje hrvatskog i srpskog nacionalnog osjećaja.⁶¹ U jeku tih nacionalnih agitacija i austrougarska diplomacija se sedamdesetih godina sve izrazitije počela uplitati u politiku BiH i gledati ju kao svoju buduću pokrajinu.⁶²

Pojačan gospodarskom krizom u Osmanskom Carstvu, porezni pritisak većinskog seljačkog stanovništva u BiH bio je otežan oštrim mjerama, a u nekim slučajevima mučenjima i prisilama potraživanja od zakupaca i begova. Vršile su se i zloporabe kod njegovog skupljanja, povećavajući tražene sume.⁶³ Nakon jednog nasilnog potraživanja poreza 1875. pobunili su se kršćanski seljaci iz okolice Nevesinja u Hercegovini. Kad zbog loše žetve nisu mogli platiti desetinu, pobjegli su u okolna brda i počeli oružanu pobunu. Lokalna kriza je uvukla i međunarodne sile, a buna se proširila i na druge krajeve BiH te je mnogo ljudi prebjeglo u okolne zemlje.⁶⁴

Europske velesile Bečkim memorandumom tražile su od osmanskih vlasti ravnopravnost svih vjera i slobodu vjeroispovijedanja, odstranjivanje zakupa poreza te radikalno poboljšanje gospodarskog stanja seljaka. Iako je Carstvo pristalo i obećalo provedbu reformi, nemiri su se nastavili, a pobunjeni seljaci su tražili prisutnosti stranih predstavnika kako bi se provele reforme.⁶⁵

⁵⁸ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 176-178.; PRELOG, *Povijest Bosne*, 105-107.; JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 223-224. O položaju i uznemiravanju kršćana u BiH od 1875. do ustanka vidi kod: MACKENZI i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 14-53.

⁵⁹ PRELOG, *Povijest Bosne*, 105-107.

⁶⁰ ZIRDUM „Bosna pred Pilarevo putovanje“, 7.

⁶¹ Tomo VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini: (1878.-1903.): povijesno-teološki prikaz*, Teološki institut, Mostar, 1994., 64.

⁶² JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 216. Usp. Horst HASELSTEINER, „Osnove istočne politike Habsburške Monarhije između kontinuiteta i promjene“, u: *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997., 161-167.

⁶³ EVANS, *Pješke kroz Bosnu*, 203-206.; MACKENZI i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 21-22.

⁶⁴ Više o hercegovačkom ustanku vidi: PRELOG, *Povijest Bosne*, 107-119.; MALCOLM, *Povijest Bosne*, 179.

⁶⁵ PRELOG, *Povijest Bosne*, 119-123.

Nakon što su se Srbija i Crna Gora uključile u pomoć ustanicima, u rat se uključila Rusija i prisilila Osmansko Carstvo na potpisivanje San Stefanskog mira. Zbog nezadovoljstva Austrije postignutim mirom sazvan je 13. lipnja 1878. Berlinski kongres, a zadnjeg dana potpisan je kongresni akt čijim 25. člankom dano je Austro-Ugarskoj da zaposjedne i upravlja BiH.⁶⁶ Prve austrijske postrojbe su prešle Savu 24. srpnja, a muslimani su organizirali obranu i vojsku kojoj su se priključile i skupine pravoslavnih vojnika. Austrijske snage su pod vodstvom baruna Josipa Filipovića brzo prodirale kroz zemlju iako su muslimani pružali znatan otpor, a do 20. listopada zaposjednuta je cijela BiH.⁶⁷

Već 16. rujna 1878. BiH je dodijeljena na upravu Zajedničkom ministarstvu vanjskih poslova u Beču pri kojem je kasnije osnovana „bosanska komisija“, a imala je samo savjetodavnu funkciju. U Sarajevu je general Filipović ustanovio Zemaljsku vladu koju je od 1. siječnja 1879. vodio vojnik Wilhelm Wurtemberg. Civilna uprava je u zemlji uvijek imala i vojni značaj jer je na čelu Zemaljske vlade bio zemaljski upravitelj biran iz redova vojske.⁶⁸ Dana 26. veljače 1879. uprava BiH je predana Zajedničkom ministarstvu financija, a u njemu je bio formiran „bosanski ured“ čime je prestala postojati „bosanska komisija“.⁶⁹

Dolaskom Austro-Ugarske u BiH, prema popisu stanovništva iz 1895., zatekla je izrazito nerazvijenu zemljoradničko-stočarsku zemlju s preko 88,34% stanovništva zaposlenog u poljodjelstvu, od kojih su samo 5833 obitelji bile zemljoposjedničke, a ostalo su bili kmetovi i seljaci.⁷⁰ Zatečena gospodarska situacija bila je loša, unatoč prirodnom bogatstvu zemlje. Utiske o gospodarskoj situaciji u zadnjim desetljećima osmanske vlasti ostavili su strani konzuli koji su od druge polovice 19. st. boravili u BiH i slali izvještaje o političkom i privrednom stanju u zemlji. Povećao se i broj stranih posjetitelja koji su ostavili neke pisane tragove o gospodarskoj situaciji u zemlji.⁷¹

⁶⁶ PRELOG, *Povijest Bosne*, 123-137.; VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi*, 11.

⁶⁷ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 181-183. Vidi više o organiziranju otpora muslimana protiv Austro-Ugarske i vojnoj okupaciji kod: PRELOG, *Povijest Bosne*, 137-162.

⁶⁸ VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi*, 13.; BOGIČEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 249.; Srećko Matko DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju: (1878.-1918.): inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Mostar, 2002., 43.

⁶⁹ Božo GOLUŽA, „Austro-Ugarska okupacija pokrajina Bosne i Hercegovine“, *Josip Stadler, život i djelo: zbornik radova međunarodnih znanstvenih skupova o dr. Josipu Stadleru (separat)*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1999., 237.

⁷⁰ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 38.; Miloš OKUKA i Meho ŠOŠE, *Bosnien-Herzegowina: vor 100 Jahren in Wort und Bild=Bosna i Hercegovina: prije 100 godina u riječi i slici=Bosnia and Herzegovina: from 100 years ago in words and pictures*, Wings of Hope, Sarajevo i München, 1999., 79-80.

⁷¹ Izvještaje konzula i putnika u Bosnu i Hercegovinu prije 1878. vidi kod: ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni, passim.*; MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, *passim.*; EVANS, *Pješke kroz Bosnu, passim.*; PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne, passim.*; Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, Tiskom narodne tiskarnice dra. Lj. Gaja, Zagreb, 1858., *passim.*; Franz PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa: i ostala pisma: izbor*, Župa Navještenja Blažene Djevice Marije, Velika Gorica, 2011., *passim.*

Strani konzuli zapisali su svoja viđenja o prirodnim mogućnostima prema kojima je „tlo [Bosne bilo] neobično plodno, i kad bi sva zemlja bila obrađena, prinosi od poljoprivrede bili bi znatni“. ⁷² Međutim, unatoč prirodnim mogućnostima zemlja se nije dovoljno iskorištavala jer su se koristile tradicionalne metode obrade tla. Stanovništvo je poznavalo samo alate za obradu zemlje od drveta bez ijednog željeznog dijela: plug je bio sav izrađen od tvrdog drveta, ali i čitava konjska kola. Zbog toga su godišnji prinosi bili toliko niski da su jedva služili za preživljavanje. Stočarstvo je također bilo na vrlo niskoj razini zbog čega je stoka često ugibala od bolesti i hladnoće. Tradicionalno stočarstvo i zaostala poljoprivreda bile su dvije osnovne gospodarske grane u BiH. ⁷³

Pored žitarica i uzgoja stoke, najveću pažnju francuskim putnicima privlačila je suha šljiva koja je predstavljala važan izvozni artikl, a izvozila se čak i u Ameriku. Glavni trgovački centar za izvoz šljiva bilo je Sarajevo, a kasnije Brčko, a izvozila se i za vrijeme nestašice šljiva i u Francusku. Stanovništvo BiH većinom je šljivu koristilo za proizvodnju šljivovice, a pored svake kućice uz šljivike u dvorištu se nalazila mala *kačara* za pečenje šljivovice. ⁷⁴ Šume, jedno od prirodnih bogatstava BiH, osmanska vlada eksploatirala je do potpunog ogoljivanja pojedinih terena ili davala u koncesiju stranim firmama. Zemlja je obilovala brojnim rudnim bogatstvom koje vlast nije znala iskorištavati ili se eksploatiralo na vrlo jednostavan i primitivan način. ⁷⁵

Prema francuskim konzulima A. Rousseau i P. J. Moulinu trgovina u BiH je bila jako ograničena zbog „općeg siromaštva stanovništva“ ⁷⁶. Prema njihovim zapisima velika većina stanovništva je imala „veoma jednostavne naravi, veoma ograničene potrebe, zadovoljavaju se malim, žive skromno i štedljivo, izbjegavajući svaki suvišan trošak“ ⁷⁷ zbog čega je i trgovina bila nerazvijena. Drugi razlog slabe trgovine vidjeli su u neizgrađenosti cesta, a prijenos robe vršio se na konjima što je povećavalo cijenu robe. Iz BiH se izvozilo najviše u zemlje Austro-Ugarske i to: poljoprivredni i stočarski proizvodi, drvo, koža, vuna, željezo, te

⁷² Diplomatski arhiv Ministarstva vanjskih poslova u Parizu - Archives diplomatiques des Affaires Etrangères, *Correspondance commerciale des consuls, Turquie*, Bosna-Séraï 1, f. 64 (21. 2. 1863.) citirano prema ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 142.

⁷³ OKUKA i ŠOŠE, *Bosnien-Herzegowina*, 117-122.; ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 142-144.; PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 97.

⁷⁴ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 143.; EVANS, *Pješke kroz Bosnu*, 121.

⁷⁵ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 144-150.

⁷⁶ Diplomatski arhiv Ministarstva vanjskih poslova u Parizu - Archives diplomatiques des Affaires Etrangères, *Correspondance commerciale des consuls, Turquie*, Bosna-Séraï 1, f. 113 (20. 2. 1864.) citirano prema ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 150.

⁷⁷ Diplomatski arhiv Ministarstva vanjskih poslova u Parizu - Archives diplomatiques des Affaires Etrangères, *Correspondance commerciale des consuls, Turquie*, Bosna-Séraï 1, f. 113 (20. 2. 1864.) citirano prema ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 151.

neki obrtnički proizvodi. Sarajevo je bio jedini centar uvozne trgovine s bogatom trgovačkom klasom koja je imala monopol na uvoz i odakle se roba transportirala u druge gradove u BiH. U Sarajevu je bio razvijen i obrt među kojima osobito zlatarski.⁷⁸

Tokom 19. st. zanatski obrt razvijao se i u drugim gradovima, što je prema Okuki i Šoši predstavljalo „oaze unutar mora prirodne privrede“⁷⁹. U gradovima se trgovalo za lokalne potrebe stanovništva, ali je iz njih, posebno onih pograničnih, išla direktno izvozna trgovina sa spomenutim lokalnim proizvodima za Austriju i njezine pokrajine.⁸⁰

Na selu temelj proizvodnje činila je kućna, seoska radinost u obiteljskim zadrugama gdje su se proizvodnja i potrošnja ostvarivale samostalno bez ikakvog vanjskog utjecaja. Članovi obitelji sami su strigli ovce od koje su dobivali vunu koju su preli, bojali, tkali, a zatim pravili čarape, naprtnjače, bisage. Žito su sami mljeli u mlinovima, te sami pekli kruh. Sami su izrađivali kućno posuđe, alat, kućni namještaj, kuće i nastambe za životinje koje su radili od drveta, a u Hercegovini od kamena. Prozorska stakla su se koristila samo u gradovima, a na selu su se okna pokrivala papirom ili kožom.⁸¹

Stranci su dolaskom u BiH osobito bili začuđeni i zaintrigirani njezinom orijentalnom arhitekturom kao Dora d'Istria prilikom posjeta Sarajevu između 1850. i 1859.: „Iznad vrtova (...) uzdiže se raznobrojna minareta, dućančići, bazari sa olovnim kupolama, prostrano četvrtasto utvrđenje.“⁸²

Također, bili su iznenađeni siromaštvom i primitivnom gradnjom seoskih kuća kao p. Franz Pfanner, utemeljitelj trapističkog Samostana *Marija Zvijezda*. U pismu prijatelju iz Austrije 1871. opisuje kuće u blizini njihovog samostana u Delibašinom Selu kraj Banje Luke: „Te kuće ili kolibe tako su male i od dima tako crne da se i ne vide među stablima šljiva. Inače tako lijepa okolina zbog toga je tako monotona jer zelenilo okoline nije ugodno ispresijecano snježnom bjelinom kuća kao u civiliziranim okolinama.“⁸³ I dodaje opis unutrašnjosti kuće: „U boljim kućama u sredini je jedan pregradni zid koji jednu polovinu kuće pretvara u sobu. U mnogim nema nikakva pregradnog zida, nego je cijela koliba jedan prazan prostor. Ali također ni u dobrostojećih domaćinstvima nisam vidio pod od dasaka ili

⁷⁸ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 150-155.

⁷⁹ OKUKA i ŠOŠE, *Bosnien-Herzegowina*, 117-122.

⁸⁰ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 154.

⁸¹ OKUKA i ŠOŠE, *Bosnien-Herzegowina*, 121-122.

⁸² Dora D'ISTRIA, *Les Femmes en Orient*, Meyer et Zeller éditeurs, Zurich, 1859-1860., 210. citirano prema ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 171.

⁸³ PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 34.

ikakvog drveta ili kamena, nego samo голу zemlju na kojoj živi cijela obitelj. Na toj se goloj zemlji sjedi, spava, jede, kuha i radi, bez stolice, stola ili skemlije.“⁸⁴

Krajeve uz Savu bliže austrijskoj granici opisao je Arthur Evans na proputovanju BiH 1878.: „Po opšte uređenju, domaćinstva su bila vrlo slična hrvatskim i slavonskim. Obično, ograđeno dvorište, drvene kućice pokrivene dugom šindrom i raznolike sporedne kolibice, ali su pleteni koševi za kukuruz bili manje prostrani i bili su, većinom slični ogromnim korpama za rublje. Sve skupa bilo je na nižoj skali. Ovdje je, čuli smo, zadružni sistem mnogo manje razvijem nego prijeko na austrijskoj strani Save, ali se ipak ponegdje mogu naći tri do četiri porodice u jednom domaćinstvu sa zajedničkim domaćinom i domaćicom. Okolo svake kućice bio je šljivik i u svakom dvorištu nalazila se mala kačara za pečenje šljivovice.“⁸⁵

Gradske kuće bile su nešto bogatije od kuća seoskog stanovništva, većinom drvene, okrečene i na jedan kat.⁸⁶ Ivan Kukuljević Sakcinski 1858. kod posjeta Turskoj Gradiški ili Berberu (Berbir) dobio je ovakav dojam o gradskim kućama: „Kuće varošanah sagradjene su iz derva po primieru hervatskih posavskih kućah na jedna kat. Gore vode pokrivene stube, po kojih se dolazi najprije na okruglo ili četverokutno šetalo s perdom, pa odtuda u sobe. Na prozorih priliepljena je miesto stakla biela hartija, a one sobe gdje žene stoje imadu na prozorih rešetke. Dvorišća ogradjena su gustim sbijenim daskami, da se baš ništa unutra viditi nemože, jer se tude običavaju sprohadjati bule.“⁸⁷

Posebnost bosanskih gradova i kuća bila su dvorišta *avlije* i *bašte* okružene visokim *tarabama* koje zaklanjaju pogled na njihovu unutrašnjost. Kako po muslimanskim običajima žene nisu često izlazile iz kuće i da bi mogle nesmetano jedna drugoj dolaziti u posjet postojale su *komšijske kaidžike* tj. vratnice koje su omogućavale da prođu neopaženo velike prostore.⁸⁸

I banjalučke kuće Kukuljević Sakcinski je opisao 1858.: „Kuće banjalučke sve su na jedan kat. Po sredini ulicah ima blata do koliena, s kraj, kuda ljudi hodaju, kaldermano je malim kamenjem, ali kažu da je ta kalderma još od Kulina bana, dakle prieko 700 godinah stara. (...) Na čaršiji imade množina dućanah, sbitih, po iztočnom ukusu iz dasakah. U njih se vidi već mnogo kojekakih bečkih i terstjanskih sitnarijah (...).“⁸⁹ Kuće bogatijih spahija i

⁸⁴ Isto, 35.

⁸⁵ EVANS, *Pješke kroz Bosnu*, 121.

⁸⁶ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 175-179.; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, 11-12., 26.

⁸⁷ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, 11-12.

⁸⁸ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 175-176.

⁸⁹ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, 23-24.

begova na selima bile su bolje od kuća obične raje, izrađena od drveta na jedan kat, a naokolo su bila gospodarska zdanja.⁹⁰

Centar grada su činile gradske *čaršije* odnosno glavne ulice u kojem su se nalazili dućani i obrtničke radionice. Sarajevo je imalo najveću *čaršiju* jer je bio centar trgovine i važno sjecište karavana i međunarodne trgovine koja je išla iz središta Osmanskog Carstva s brojnih dućanima i radionicama oružja i posuđa od lima, željeza i bakra, zatim radionice bižuterije, zlatarskih proizvoda, pamuka, vune i kože.⁹¹

Orijentalni kolorit bosanskih gradova i mjesta upotpunjavale su mnogobrojne džamije s minaretima, većinom izrađene od drveta, dok su veće i ljepše bile od kamena.⁹² Pravoslavne i katoličke crkve nisu bile toliko brojne. Sarajevo je četrdesetih godina 19. st. imalo dvije pravoslavne crkve i jednu katoličku kapelicu, te stotinjak džamija.⁹³

Teško stanje u BiH zatekla je Austro-Ugarska u stanju cesta i željeznica koju su zemlju još više držali u izoliranosti i izvan doticaja s drugim zemljama i kulturama. Putopisci spominju da su se strani putnici početkom 19. st. morali oblačiti u orijentalnu nošnju jer su inače doživljavali psovke i pljuvanje od strane lokalnog stanovništva. Kasnije su strani putnici putovali obučeni u europsku nošnju, ne doživljavajući uvrede na putu, ali su osjećali izvjesnu nepovjerljivost i sumnju od lokalnog stanovništva koje je mislilo da nešto tajno istražuju, osobito ako bi počeli zapisivati bilješke.⁹⁴

Za cijele osmanske uprave od svih putova u BiH 95% njih su bili puteljci kojima su mogli ići samo konji bez kola.⁹⁵ Postojali su brojni putovi kroz zemlju, ali su bili vrlo loši, osobito oni koji su vodili kroz planinske predjele.⁹⁶ Putovi su se slabo održavali i rijetko popravljali tako da jednom napravljeni često su kasnije na pojedinim dijelovima bili neprohodni ili opasni za putovanje.⁹⁷ Mostove je preko brojnih rijeka često odnijela bujica kako svjedoče putnici, ostavivši ih jedino u mogućnosti da se sami snalaze: „Došavši do rieke Lievčanice, nenadjosmo tu mosta, jer ga biaše voda odniela (...) te moradosmo plivati preko duboke vode.“⁹⁸

Cesta za kolna kola sagrađena je od Broda na Savi do Sarajeva za vrijeme Topal-paše. Njome su jednom tjednom išla poštanska kola za austrijskog konzula u Sarajevo na kojima su

⁹⁰ *Isto*, 17-18.

⁹¹ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 177-178.

⁹² KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, 12.; ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 178.

⁹³ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 178.

⁹⁴ *Isto*, 206.

⁹⁵ KLAIĆ, *Bosna*, 131-132.

⁹⁶ ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 200.

⁹⁷ *Isto*, 201-202.

⁹⁸ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, 16.

se mogla osigurati tri mjesta na sijenu. Tim putem do Sarajeva se stizalo najranije za dva dana i noć za onoga tko je mogao podnijeti konstantno treskanje, a inače privatnom kartom put je trajao najmanje tri noći koje su se prespavale u neugodnim *hanovima* tj. svratištima. Put od Sarajeva do Mostara se 1875. gradio, a postojali su još putovi od Sarajeva do Livna, od Sarajeva do Travnika i od Bos. Gradiške do Banje Luke te nekoliko manjih. Oni su često bili zatvarani jer su se stalno popravljali ili mostovi na njima nisu bili prohodni. Svim ostalim putovima moglo se ići samo pješice ili na konju.⁹⁹

⁹⁹ MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 2-3.

2. 1. 2. Osvrt na školske prilike u BiH prije austrougarske vlasti

Ovako tešku gospodarsku situaciju pratila je kulturna stagnacija i opća neprosvijećenost stanovništva. Strani putnici koji su posjećivali BiH u drugoj polovici 19. st. ostavili su svoje utiske i o prosvjeti, kulturi i općenito prosvijećenosti naroda koja je prema njima bila jako niska. Engleske protestantske učiteljice Mackenzi i Irby, koje su se nastanile u Sarajevu, zabilježile su 1875. da je obrazovanje u BiH jako mizerno te je prema njima osmanska vlada pažljivo čuvala to neznanje. Iznenadene su bile što obrazovanje katoličko svećenstvo ne čini više za obrazovanje katolika, a malobrojnost škola im je bila toliko začuđujuća, da nisu nalazile paralele s takvim stanjem među drugim katoličkim stanovništvom u Europi osim u Albaniji. Čudile su se općoj nepismenosti stanovništva, kao i da u cijelom Sarajevu, a ni u cijeloj BiH nije postojala ni jedna trgovina knjigama ili knjižara.¹⁰⁰

Francuski konzul Louis Patin 1878. izvještavao je pohvalno o katoličkim osnovnim školama franjevac, ali smatrao je da je njihov broj premalen i da ih pohađa vrlo mali broj učenika što po njemu daje „neku predstavu o dubokom neznanju u kome živi stanovništvo“¹⁰¹.

P. Franz Pfanner također se jako čudio nepoučenosti naroda što je naveliko opisivao u svojim pismima koja su se objavljivala u Austriji, ali je vidio i velike potencijale naroda: „Srce ovog naroda jednako je lijepo kao i njegova zemlja i doista je šteta da je tako malo podučeno. Kad bi ga se podučilo, mogle bi se s njime učiniti mnoge velike stvari.“¹⁰²

Usljed stoljetne osmanske vlasti koja nije brinula za duhovne i materijale interese ljudi, narod je stoljećima živio u duhu stare, naslijeđene tradicije na koju nisu bitno utjecala ni društvena uređenja ni kulturna strujanja. U nekim udaljenim predjelima živjelo se kao prije pet ili šest stoljeća.¹⁰³ Jedna od zadaća koju je Austro-Ugarska preuzela okupacijom BiH na Berlinskom kongresu bila je širenje kulture i prosvjete radi smanjenja kulturne zaostalosti naroda.¹⁰⁴

¹⁰⁰ MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 1., 17-19.

¹⁰¹ Diplomatski arhiv Ministarstva vanjskih poslova u Parizu - Archives diplomatiques des Affaires Etrangères, *Correspondance commerciale des consuls, Turquie, Bosna-Séraï* 3, (f. 403-404.) citirano prema ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 224.

¹⁰² PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 78. (pismo od 5. svibnja 1874.)

¹⁰³ OKUKA I ŠOŠE, *Bosnien-Herzegowina*, 80.

¹⁰⁴ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 7.

Prema nekim podacima Austro-Ugarska je dolaskom u BiH 1878. zatekla 97% nepismenog stanovništva.¹⁰⁵ Podaci nisu potpuno pouzdani jer nije bilo sustavnog prikupljanja podataka, ali je austrougarska vlast 1879. skupila podatke o broju škola. Prema njima bilo je 499 muslimanskih početnih škola koje je pohađalo 23588 učenika, 56 pravoslavne škole sa 3523 djece i 54 katoličke škole sa 2295 djece. Školu je 1878. pohađalo 52% muslimanske djece, 7% pravoslavne i 10% katoličke od ukupnog broja djece dorasle za školu pojedine vjerske zajednice u BiH. Od ukupnog broja katoličke i pravoslavne djece dorasle za školu njih 8,2% pohađalo je osnovne škole. Kako austrougarska vlast muslimanske vjerske škole nije smatrala za općeobrazovne ustanove jer nisu davale pismenost na narodnom jeziku, latiničnom i ćirilichnom pismu, onda je prema ukupnom zbroju sve tri vjeroispovijesti osnovnu školu pohađalo svega oko 5% djece dorasle za školu, a podaci o broju nepismenih mogu biti i približno točni.¹⁰⁶

Podaci o konfesionalnim školama koje je zatekla Austro-Ugarska ipak daju sliku o postojanju kulturnog i školskog života i prije dolaska Austro-Ugarske. Počeci pismenosti u BiH sežu u predosmansko razdoblje, ali se ne može sa sigurnošću tvrditi da li je prije dolaska osmanske vlasti u BiH bilo organiziranog oblika opismenjivanja iako se u ljetopisima franjevacu spominju da su postojale katoličke škole, ali bez konkretnijih podataka o tome. Pismo se učilo jer su ostali brojni pisani dokumenti iz tog perioda, a i katolički kler je bio pismen.¹⁰⁷

Počeci opismenjivanja kod katolika, pravoslavni i muslimana u BiH vezano je uz vjerske objekte samostane, manastire i džamije. Oni su dugo vremena bili jedini centri pismenosti iz kojeg se opismenjivanje širilo zajedno s vjerskom poukom. Nastavu su držali vjerski službenici svećenici, imami, kaluđeri, a sastojala se od najelementarnije pismenosti i vjerskih pouka. Centri pismenosti su bili franjevački samostani u Kreševu, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, pravoslavni manastiri Zavala, Žitomislić, Tvrdoš, Trebinje te brojne medrese i džamije.¹⁰⁸

¹⁰⁵ O velikom broju nepismenih u BiH vidi: PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 105.; BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 244.; Ibrahim TEPIĆ, „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine“, u: Enver IMAMOVIĆ et al., *Bosna i Hercegovina: od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 2. izd., Bosanski kulturni centar Sarajevo, Sarajevo, 1998., 202.

¹⁰⁶ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 13-14.; Ljuboje DLUSTUŠ, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas“, *Školski vjesnik: stručni list zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, god. 1(1894.), veljača, Sarajevo, 52-53.; BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 283-284.

¹⁰⁷ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 13.; Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, prir. Marko Karamatić, sv. 1, 1912., repr. Svjetlost, Sarajevo, 1990., 95-100. Više o pismenosti u BiH do dolaska osmanske vlasti vidi: BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 12-92.

¹⁰⁸ BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 33.

Opismenjivanje u ovim centrima pismenosti bila je povlastica malobrojnih, budućih vjerskih službenika i nekolicine svjetovnjaka, koji su nakon što su stekli vještinu pismenosti, opismenjivali druge.¹⁰⁹ Prema studiji Vojislava Bogićevića *Pismenost u Bosni i Hercegovini*¹¹⁰ opismenjivanje se vršilo na način da je opismenjen čovjek upućivao neopismenjena i ovako opismenjivanje je bilo jednako prisutno i kod Srba, Muslimana i Hrvata, a naziva ju „najstarijom školom koju je stvarao sam narod“¹¹¹. Ovakav način opismenjivanja ostao je za većinu stanovništva svih konfesija u BiH do dolaska Austro-Ugarske najrašireniji i jedini dostupni način zbog nedostatka škola.

Opismenjivanje muslimana bilo je vezano uz vjersku pouku u osnovama islamske religije radi čega se uz džamije otvaraju početne muslimanske dječje škole tj. sibjan-mektebi. Postojala je uredba da svaka džamija mora imati mekteb tako da se njihova mreža brzo širila, posebno u 16. st., a nastavnik mualim ili hodža najčešće je bio i imam susjedne džamije. Nastava se izvodila u hodžinoj kuće ili nekoj privatnoj kući, a učilo se napamet obredne molitve na arapskom jeziku, tekstovi iz Kur`ana, osnove islamskog vjerovanja, etike i ponašanja. Ove dječje škole davale su elementarnu pismenost na turskom jeziku i arapskom pismu prilagođenom za turski jezik kojim se vodila javna administracija. Bosanski muslimani prilagodili su arapsko pismo i narodnom jeziku, a to pismo su nazivali *arebica*. Unutar obitelji čuvalo se i nadalje domaće ćirilično pismo koje se prenosilo s koljena na koljena putem individualnog opismenjivanja.¹¹²

Brojnost pohađanja mekteba je bila velika i bili su rijetki roditelji koji nisu slali djecu u mektebe. Pohađanje nastave nije bilo obvezno, a pohađanje je trajalo koliko je tko htio pa i do 8-10 godina. Nastava se tokom stoljeća u mektebima nije puno promijenila i ostala je ista do dolaska Austro-Ugarske. Bilo je pokušaja da se 1869. reformiraju mektebi te uvedu i neki svjetovni predmeti, ali je to uvedeno svega u nekoliko mekteba u Sarajevu. U mjestima gdje nije bilo mekteba dolazili su tzv. putujući hodže koji su išli od sela do sela i podučavali. Takvo poučavanje i samoopismenjivanje nastavilo se i kasnije.¹¹³

Pored vjerskih početnica mekteba, prve organizirane vjerske škole medrese otvaraju se u 16. st., a djelovale su na razini tadašnjih srednjih škola. Ne zna se kada je podignuta prva

¹⁰⁹ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 9.,70-71.; DRLJIĆ, „Kratka pregled razvoja katoličkog pučkog školstva“, 168. O samostanskim, manastirskim školama i medresama koje su kroz stoljeća bili centri pismenosti i gdje se školovao jedini tada školovani kadar za vjerske službenike vidi: PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 7-31.

¹¹⁰ BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 188.

¹¹¹ *Isto*.

¹¹² BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 111-115.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 33-36.; ĆURIĆ, *Muslimansko školstvo*, 24. Više o osnivanju mekteba i njihovom radu vidi: ĆURIĆ, *Muslimansko školstvo*, 34-81. i kod KASUMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 76-151.

¹¹³ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 119-123.

medresa, a 1537. podignuo je Gazi Husrev-beg poznatu medresu u Sarajevu koja je postala važna za duhovni i kulturni život bosanskih muslimana. Neposredno prije 1878. spominje se da su u BiH bile 43 medrese. Medrese su bile vjerske učiteljske škole koje su osposobljavale za vjerskog službenika imama ili hodžu, nastavnika mualima, a kasnije i za različite državne službenike. Nastava je u njima bila vjerskog karaktera na arapskom ili turskom jeziku, a temelj su činili orijentalni jezici, vjerski islamski predmeti i šerijatsko pravo. U nekim medresama on se proširivao i na neke filozofske i prirodne nauke.¹¹⁴

Počeci opismenjivanja kod Hrvata (katolika) vezani su uz dolazak katoličkog reda franjevaca u BiH krajem 13. st. koji za vrijeme osmanske vlasti jedini dobivaju mogućnost vjerskog djelovanja među katolicima uz povremena ograničenja pa i stradanja.¹¹⁵ Prve oblike podučavanja i opismenjivanja držali su franjevci u samostanskim školama za potrebe obrazovanja vlastitih svećenika, kao i kaluđeri u srpskim manastirima. Katolici su bili u boljem položaju jer njihovi svećenici su bili obrazovaniji i imali mogućnost školovanja izvan BiH.¹¹⁶

U samostanskim školama stjecala se elementarna pismenosti te se u njima školovao i poneki svjetovnjak koji je odlazio među narod i opismenjivao druge. Oni su iz samostana donosili vjerske knjige tzv. bukvaru pomoću kojih su se opismenjivali ljudi na selima. Prva tiskana knjiga na narodnom jeziku bila je *Nauk krstjanski za narod slovinski* od fra Matije Divkovića iz 1611., zatim *Ispovid karstjanska* iz 1704., a poznata kao i *Stipanuša* po autoru fra Stipanu Margitiću Markovcu. Još poznatija početnica tzv. bukvar bila je knjiga biskupa fra Augustina Miletića *Početak slovstva i nauka krstjanskoga* iz 1815. u narodu poznata kao *Biskupovača*. Fra Ivan Frane Jukić 1848. napisao je početnicu *Početak pismenstva i napomena nauka kerstjanskoga na službu pučkih učionica u Bosni*, a korištena je u osnovnim franjevačkim školama u drugoj polovici 19. st.¹¹⁷

Ponekad su franjevci dobili dozvolu da mogu grupno ili individualno opismenjivati po selima i župama. Knjige su bile velika pomoć za opismenjivanje ženske djece koja nisu pohađale samostanske škole te su ih kod kuće podučavala braća da bi mogla čitati molitvenike

¹¹⁴ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 36-37.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 119. Više o medresama i njihovom osnivanju i radu u BiH vidi: ĆURIĆ, *Muslimansko školstvo*, 81-135.; KASUMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 152-249. i PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 15-18.

¹¹⁵ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 71-72. Franjevci 1463. dobivaju od sultana Mehmed el Fatiha povelju zvana *Adhnama* kojom su im dane određene povlastice da imaju svoje samostane i da ih nitko ne sprječava u njihovoj vjerskoj službi. Ona im je omogućavala i da mogu imati samostanske škole i vršiti akcije opismenjivanja. BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 71-72.

¹¹⁶ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 9-10., 20. Više o samostanskim školama franjevaca i franjevačkom radu na opismenjivanju prije prvih osnovnih škola u BiH vidi također: PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 13-21.

¹¹⁷ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 9., 69-72., 87.; BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 34-37.

i druge pobožne knjige.¹¹⁸ Jedan možda pretenciozan podatak o širenju pismenosti među običnim pukom je iz pisma iz 1685. koji je napisao fra Anto Gabeljak *Vjeroplođnici* protiv zadarskog nadbiskupa da „[u] Bosni ima više žena i čobana, koji znaju čitati i pisati, što će se jedva naći u zadarskoj biskupiji“.¹¹⁹

Uloga samostanskih škola i franjevaca u opismenjivanju činila je značajan prijelaz ka osnivanju osnovnih škola. Kad od 1731. samostanske škole franjevaca nisu smjele više primati svjetovne učenike, osjećala se potreba za osnivanje osnovnih škola. Zbog nepovoljnih političkih prilika nakon Velikog bečkog rata franjevcima nije bilo moguće osnivati prve osnovne škole, a po nekim podacima bilo im je to zabranjeno sve do početka 19. st. Narod se i dalje sam opismenjivao ili preko analfabetskih tečajeva koje su držali franjevci i opismenjeni ljudi.¹²⁰ Krajem 18. i početkom 19. st. prosvjetiteljska strujanja i snažniji polet osnivanja mreže osnovnih škola u Hrvatskoj i Slavoniji dali su poticaje da franjevci osnuju prve katoličke osnovne škole u BiH.¹²¹

Teško je reći kad se može smatrati da je otvorena prva katolička osnovna škola, a kad se radilo o analfabetskom tečaju. U povijesti školstva BiH uzima se 1823. godina kada je u Gornjoj Tolisi kod Orašja podignuta prva školska zgrada u kojoj je radio kvalificirani učitelj Ilija Boričić iz Slavonije, koristili su se udžbenici i počeo se odvijati donekle redovni oblik nastave. Time se prešlo s razine analfabetskog tečaja na organiziranu nastavu.¹²²

Do sredine 19. st. otvoreno je svega nekoliko osnovnih škola zbog nesklonosti osmanske vlasti, a i škola u Tolisi je nakon nekoliko godina rada propala i obnovljena je opet 1843. Pokušaj fra Ivana Frane Jukić, glavnog ideologa i promicatelj pučkog školstva u BiH, da 1850. od sultana Abdul-Medžida dobije dozvolu za slobodno otvaranje škola u svakoj općini i da budu financirane od države, naišlo je na neuspjeh i smatrano je protudržavnim aktom.¹²³

¹¹⁸ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 15-19.

¹¹⁹ JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 1, 211.

¹²⁰ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 70-76.

¹²¹ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 22-23.

¹²² PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 24-27. Prema Papiću (*Hrvatsko školstvo*, 24-27.) škola u Livnu, koju neki smatraju prvom hrvatskom (katoličkom) osnovnom školom u BiH jer se u njoj već 1820. spominju učitelji, ne može se smatrati još organiziranom školom jer je nastava bila na razini opismenjivanja, a učitelji su bili trgovci i nastava se odvijala u dućanima. Prema njemu o osnovnoj školi u Livnu se može govoriti tek od pedesetih godina 19. st. Postoji također otvoreno pitanje da li je škola u Tolisi započela 1823. ili 1826. jer Martin Nedić u knjizi *Poraz baša* spominje 1826., a u knjizi *Ljetopis* 1823. godinu. Papić tvrdi da se sa sigurnošću može uzeti godina 1823. kao početak prve hrvatske (katoličke) osnovne škole u BiH u Tolisi. I Tomo VUKŠIĆ se opredjeljuje za školu u Tolisi kao prvu katoličku osnovnu školu u BiH (VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, 289.) O prvoj katoličkoj osnovnoj školi u BiH govorili su i drugi autori: BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 77.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 29-30.; JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 303-309.

¹²³ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 77.; GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti*, 129.

Kod bosanskih Srba opismenjivali su se u početku samo budući vjerski službenici u manastirskim školama, te najviše individualnim putem od opismenjenih pojedinaca ili onih koji su se bavili prepisivačkom djelatnošću.¹²⁴ Krajem 17. i početkom 18. st. javila se među Srbima u BiH trgovačka i zanatska klasa koja je imala potrebu za opismenjivanjem pa se otvaraju prve škole pod upravom crkvenih općina, a nastavnici su bili svećenici. To su vjerojatno bile škole manastirskog tipa, a od udžbenika su se koristile crkvene knjige. Vjerojatno je prva zgrada za školu bila podignuta uz crkvu u Sarajevu 1727. na mjestu gdje je čini se i ranije bila manastirska škola krajem 16. ili u 17. st. za što postoje samo fragmentarni podaci.¹²⁵

Za prve srpske škole nema puno pouzdanih podataka, a spominju se još škole u Tešnju, Livnu i Modriči. Precizniji podaci postoje za prvu polovicu 19. st. kada je 1820. počela s radom osnovna škola u Livnu, a do sredine 19. st. otvoreno je još srpskih škola. O njihovom djelovanju i radu su sačuvani samo fragmentarni podaci iz kojih se vidi da se u njima učila elementarna pismenost s poukama iz pravoslavne vjere.¹²⁶

Kod sve tri vjerske zajednice škole su do sredine 19. st. bile vrlo jednostavne, u skromnim uvjetima i malobrojne. Povoljnije vrijeme posebno za katolike i pravoslavne, s većom slobodom osnivanja škola i gradnje školskih zgrada, nastupilo je od donošenja Hatišerifa od Đulhane i Hatihumajuna. Također, prosvjetna strujanja i širenje mreža osnovnih škola u susjednim zemljama davala je poticaj i za razvoj školstva u BiH.¹²⁷

Od druge polovice 19. st. osmanska vlada se više zauzimala za prosvjetno stanje u BiH te nastoji uvesti državno, obvezno obrazovanje provođenjem Zakona o javnoj prosvjeti iz 1869. Ovim su Zakonom bile predviđene obvezne državne osnovne škole tzv. mektebi za svu djecu bez obzira na vjersku pripadnost u trajanju od četiri godine, a bile bi financirane od općina. Zakon je odredio obvezno školovanje za mušku i žensku djecu. U mjestima s mješovitim stanovništvom bile su predviđene škole za muslimane i za nemuslimane, ali i u jednim i drugim bilo je obvezno učenje turskog jezika. Postojala je i dalje mogućnost privatnih, vjerskih škola nad kojima je imala nadzor država i koja je odobravala njihove

¹²⁴ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 19-23.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 21. O razvitku i širenju pismenosti kod bosanskohercegovačkih Srba vidi: BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 119-179.

¹²⁵ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 23-28.

¹²⁶ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 21-23.; ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 23.

¹²⁷ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 27-28.

nastavne planove. Zakonom je bilo predviđeno da se samo u ruždijama za nemuslimane pored osnovnog turskog jezika uči i narodni jezik.¹²⁸

Kao takav Zakon nije nikad zaživio u BiH jer je naišao na žestoko odbijanje uvođenja turskog jezika od učitelja u srpskim konfesionalnim školama i bosanskih franjevac. Drugi razlog ne uvođenja državnih osnovnih škola je bila teška financijska kriza u Osmanskom Carstvu koja nije imala sredstava za provođenje ovog Zakona, kao i ustanak u BiH od 1875. do 1878.¹²⁹

U drugoj polovici 19. st. pored mekteba u BiH dolazi do osnivanja prvih svjetovnih škola ruždija. Odgovarale su tadašnjim građanskim školama ili nižim realkama u Europi, a trajale su četiri godine. Prva ruždija je osnovana u Sarajevu 1864., a osnivaju se i u drugim mjestima zbog potreba školovanja činovničkog aparata. Nastava je bila na orijentalnim jezicima, te uz islamski vjeronauk i orijentalne jezike, učila se povijest, zemljopis, geometrija, ponegdje i francuski jezik. Prema nekima otvoreno je 18 takvih škola u BiH, a po drugima i do 30. Iako su trebale biti namijenjene svim vjeroispovijestima, kršćani ih nisu pohađali zbog turskog jezika, a muslimani zbog učenja svjetovnih predmeta, što se kosilo s tradicionalnim shvaćanjima bosanskih muslimana.¹³⁰

Pored ruždija otvaraju se i neke specijalne škole za određena zanimanja: činovnička škola (sabah mektebi) 1865., Dar-ul-muallimin za osposobljavanje učitelja u mektebima 1869., javna radionica (islahana) kao oblik zanatske škole, vojne škole (mektebi idadije), administrativna škola (mektebi hukuk) za školovanje administrativnog aparata. U svim ovim školama koristio se turski ili arapski jezik i predavao islamski vjeronauk te iako su bile otvorene za nemuslimane, u njima se školovao mali broj katolika i pravoslavnih učenika.¹³¹

Od sredine 19. st. došlo je do pomaka u organizaciji i nastavnim programima u srpskim školama. Zbog potrebe trgovačkog staleža nastavni sadržaji se proširuju po uzoru na nastavne planove iz Srbije odakle se donose *bukvari* i udžbenici. Povećao se broj škola u gradovima, a na selu stanovništvo je i dalje bilo nepismeno. Učitelji su često bili svatko tko je bio pismen, pa i zanatlije, a na selima nije bila rijetkost da su učitelji bili i polupismeni. Kasnije neke gradske škole pozivaju školovane učitelje iz Srbije. Od 1865. svećenički kandidati i svjetovni učitelji školuju se na Bosansko-banjolučkoj bogoslovskoj školi u Banjoj

¹²⁸ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 12-15.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 9-13.

¹²⁹ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 15-18.

¹³⁰ BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 40.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 37.; ĆURIĆ, *Muslimansko školstvo*, 135-155.; KLAJČ, *Bosna*, 139.

¹³¹ ĆURIĆ, *Muslimansko školstvo*, 155-169.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 38-39.

Luci, koja iako je bila na skromnoj razini, ipak je povećala dotad slabo obrazovanje pravoslavnih svećenika. Brojnost pohađanja škole je bila niska jer nastava nije bila obvezna, a i bila je povezana s materijalnim izdacima roditelja. Od sredine 19. st. škole pohađaju malobrojna ženska djeca koja se uz ostale predmete osposobljavaju za rad u kući i u ručnom radu.¹³²

Srpske osnovne škole zadržale su svoj konfesionalni oblik s vjerskim predmetima iako je naglasak bio na ostalim, glavnim predmetima. Iako je nastupila bolja organiziranost nastave, škole su ostale neujednačene u programima i kvaliteti.¹³³ Sredinom 19. st. osnivaju se trgovačke škole koje su bile po programu na višem stupnju od osnovnog, a na nižem od tadašnjih srednjih škola. Prva trgovačka ili građanska škola osnovana je 1855. u Sarajevu, a u njoj se učio njemački i talijanski jezik, te Mala srpska realka u Mostaru kao peti razred postojeće osnovne škole.¹³⁴

Od druge polovice 19. st. politička i nacionalna srpska propaganda u BiH se služila srpskim školama i agentima koje je birala među učiteljima i pravoslavnim svećenstvom u političkom interesu Srbije i Crne Gore da pripoje BiH.¹³⁵ Zbog toga je osmanska vlast provjeravala udžbenike i nastavne sadržaje u srpskim školama.¹³⁶

Sredinom 19. st. nastaje i novi polet među obrazovanijim franjevcima koji se širi iz Hrvatske i potiče osnivanje novih škola. U početku osnovne škole su bile jako skromne i slabo opremljene, dok ih austrijska vlada nije počela redovito pomagati, kao i vlade nekih stranih država, ali sve to je bilo nedovoljno prema velikim potrebama. Počinju se otvarati i graditi školske zgrade, nabavljati udžbenici, nastavna sredstva i namještaj. Prvi put uvode se svjetovni učitelji iako je još većina učitelja bila iz franjevačkog reda koji su bili teološki obrazovani, ali bez učiteljskih kvalifikacija. Po prvi put malobrojna ženska djeca počinju pohađati školu tamo gdje se otvaraju posebni ženski odjeli.¹³⁷

Franjevci su postepeno razvili vlastiti školski sustav s utvrđenim pravilima za rad koja nisu mogla biti svugdje primijenjena. Do dolaska Austro-Ugarske škole su zadržale

¹³² BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 31-59.; BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 227.; VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi*, 46. O neobrazovanosti pravoslavnih svećenika vidi: MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 15-19.

¹³³ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 59.

¹³⁴ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 23-26.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 40-41.

¹³⁵ VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi*, 61.

¹³⁶ JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 190.

¹³⁷ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 78-104.; BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 239. O malom broju svjetovnih učitelja vidi: PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 38 bilješka 60. Više o franjevačkim školama u 19. st. u BiH vidi: PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 29-49., 70-90.; JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 319-338. i KLAIĆ, *Bosna*, 140-141.

neujednačenost nastavnih sadržaja i nastavnih programa. U nekim školama je bila samo najjednostavnija nastava s elementarnom pismenosti i poukom iz katekizma, a u nekim se od sedamdesetih godina nastavni sadržaji i programi proširuju po uzoru na nastavne programe u Hrvatskoj.¹³⁸

U franjevačkim školama nastavni program se većinom sastojao od učenja čitanja i pisanja, učenja katekizma i osnovnih znanja iz računa odnosno matematike. Radilo se najčešće u kombiniranim razredima te je u istoj sobi jedna grupa djece učila čitati, druga pisati, treća osnove katekizma, a četvrta računске operacije.¹³⁹ U propisima za Rimokatoličku učionicu u Sarajevu, koja je otvorena 1865., navedeno je više predmeta što je tada bila rijetkost u školama u BiH¹⁴⁰: „VI. U školi će se učiti: a) štiti i pisati slovima latinskim i ćirilskim; b) katekizam; c) jezik hrvatski i talijanski, nu neka se školsko upraviteljstvo pobrine, da se predaje i hrvatski, njemački i francuski jezik; d) obći zemljopis; e) obća povjestnica i f) računica.“¹⁴¹

Iako pohađanje nastave u školama nije bilo obvezno franjevci su pokušavali provesti određene mjere prema roditeljima. Nastavna godina određena je od rujna do lipnja, ali dužina školskog dana razlikovala se u pojedinim mjestima. Koristili su se različiti udžbenici, od kojih su neke pisali sami franjevci, a kasnije su neke nabavljali iz Hrvatske. Učilo se po Bell-Lancaster-ovoj metodi po kojoj su naprednija djeca podučavala onu manje napredniju. Redovito su se koristile fizičke kazne, pa čak i teže. Gledajući na broj katoličkog stanovništva, kao i kod bosanskih Srba, pohađanje škole je bilo malobrojno najviše zbog malog broja škola i loših uvjeta u postojećim školama osobito na selu gdje je stanovništvo bilo najbrojnije. Slabom pohađanju škole pridonosila je i niska svijest roditelja o potrebi školovanja djece.¹⁴² O brojnosti pohađanja škole govori primjer zeničke katoličke osnovne škole koja je prema izvještaju 1878. godine brojila 37 djece, od kojih 32 muške i 5 ženske. Od tog broja 30 djece su bili katolici, a ostali pravoslavni. Pravoslavna djeca nisu trebala učiti vjeronauk.¹⁴³

Sredinom 19. stoljeća javljaju se prve škole za žensku djecu koja se dotad rijetko školuju. Staka Skenderova dobila je fermamom 1858. dozvolu da otvori prvu školu za žensku

¹³⁸ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 82., 100-103. Vidi više o organizaciji i nastavnim programima franjevačkih škola: PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 79-90.

¹³⁹ Tugomir ALAUPOVIĆ, *Ivan Frano Jukić: (1818.-1857): separadni otisak iz dvadesetprvog izvještaja Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1907., 50-51.

¹⁴⁰ Ignacije STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkoga samostana*, Sarajevo, 1899., 134-135.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 102.

¹⁴¹ STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa*, 134-135.

¹⁴² BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 82-107.; BOGIĆEVIĆ, *Počeci pismenosti*, 236-240.

¹⁴³ JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 22.

djecu u Sarajevu. U njoj su se školovala djeca viših osmanskih činovnika i pravoslavne djevojke. Bila je to osnovna škola uz dodatak ručnog rada, šivanja i vezenja. Drugu žensku školu su otvorile 1866. dvije engleske protestantkinje miss Adelina Irbi i miss Makenzijeva. Miss Irbijin zavod u Sarajevu je imao četiri razreda osnovne škole, peti razred više djevojačke škole i tri razreda učiteljske škole. Cilj mu je bio odgajanje dobrih domaćica i učiteljica. Roditelji katolika i pravoslavnih, osim malobrojnih, nisu se usuđivali slati djecu u protestantsku školu, tako da su nju na kraju pohađala nešto njemačka ženska siročad iz Srbije.¹⁴⁴ Ovaj Zavod radio je do 1911., a nakon okupacije pohađale su ga većinom srpske djevojke.¹⁴⁵

I među franjevcima javila se svijest o potrebi obrazovanja djevojčica, a povod je čini se bio i djelovanje engleskih protestantkinja. Na poziv biskupa fra Paškala Vujičića u BiH u Sarajevo je došla 1871. prva ženska redovnička zajednica Sestara milosrdnica iz Zagreba te sestre-učiteljice započinju raditi u franjevačkoj školi koja se kasnije razvila u samostansku osnovnu školu sestara. Zatim su do 1878. osnovale još pet osnovnih škola u različitim mjestima. U nastavu su uvele i programe domaćinskih poslova i ručni rad te nastavne programe i udžbenike iz Hrvatske. Rad u njihovim školama bio je ujednačeniji i sa širim nastavnim programima od onih u franjevačkim školama.¹⁴⁶ Tradicija njihovog školskog sustava u Hrvatskoj i dolazak školovanih učiteljica prema Tomi Vukšiću značio je veliku novost za školstvo u BiH jer je time započela stalna prisutnost kvalificiranih učiteljica koje „nastavu organiziraju služeći se prokušanim pedagoškim metodama europskog školstva“¹⁴⁷.

U drugoj polovici 19. st. javljaju se novi oblici škola kod katolika tzv. male realke ili trgovačke škole kao i kod bosanskih Srba. Po planu i programu nisu se mogle poistovjetiti sa tipom realne gimnazije koja se javila kasnije za vrijeme Austro-Ugarske jer su na razini programa to bile malo bolje organizirane osnovne škole. Imale su dodatne predmete stranog jezika te proširene sadržaje iz predmeta koji su se učili i u nekim osnovnim školama. Prva hrvatska realka osnovana je u Livnu 1855., a zatim Katolička realka u Sarajevu 1865. One su

¹⁴⁴ NIKIĆ, *Kratka povijest*, 269.; BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 38-39.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 25-27.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 41-45.; ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 225.

¹⁴⁵ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 69.

¹⁴⁶ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 49-57., 83.; VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, 292-293.; JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 340.

¹⁴⁷ VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, 292.

djelovale i kao osnovne i realne škole, dok je kod Male fojničke realke u Fojnici 1871. na osnovnu školu dodan jedan razred realke.¹⁴⁸

Počeci srednjoškolskog obrazovanja kod katolika u BiH mogu se naći u samostanskim školama za franjevačke kandidate gdje su se od druge polovice 18. st., pored osnovne pismenosti, učile i osnove latinskog jezika. Bile su to humanističke škole čiji je cjelokupni rad zaostajao iza programa tadašnjih nižih razreda gimnazije. Najbolje za to svjedoče franjevački kandidati koji su kod odlaska na teološki studij u inozemstvo morali dodatno završavati i nadopunjavati svoje srednjoškolsko obrazovanje završavajući studij i vraćajući se u BiH tek oko 30-35 godine. Sredinom 19. st. pristupilo se reformi ovih škola čime su nastale latinske petogodišnje škole koje su bile kao niže gimnazije u Hrvatskoj. Organizirane su i filozofske škole koje su odgovarale starijim razredima gimnazije nakon čega su svećenički kandidati odlazili na studij teologije u inozemstvo. Bilo je pokušaja da se organizira i bogoslovno učilište, ali cjelokupni rad je daleko zaostajao od potrebne razine te se pored njega nastavilo sa slanjem studenata u inozemstvo.¹⁴⁹

Organizirano osnovno školstvo u BiH javilo se mnogo kasnije nego u okolnim zemljama jer je prosvjetna i školska aktivnost bila svedena na rad vjerskih zajednica.¹⁵⁰ Od sredine 19. st. povećao se broj osnovnih škola u gradovima, a neke su bile obogaćene novim nastavnim sadržajima i poboljšane u organizaciji nastave. Ponegdje su radili i školovani učitelji, ali to je bila rijetkost jer u državi nije postojala učiteljska škola. Učitelji su bili vjerski službenici ili svjetovnjaci školovani u vjerskim školama, osim onih školovanih u inozemstvu, a takvih je bilo malo. Kvaliteta nastave je u mnogim školama bila niska i povezana s nedovoljnom spremom učitelja i financijskim stanjem.¹⁵¹

O modernom osnovnom školstvu u europskim društvima može se govoriti tek s uvođenjem zakonski propisanog, obveznog osnovnog obrazovanja, državnih osnovnih škola, zakonski propisanih nastavnih programa i obveznog stručnog školovanja učitelja, čega u BiH prije dolaska Austro-Ugarske nije postojalo.

Osim toga brojnost osnovnih konfesionalnih škola, koje su većinom bile prisutne u gradovima, bila je nedovoljna prema ukupnom broju stanovnika koje je većinom živjelo na

¹⁴⁸ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 58-71.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 36-39.; JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 347-361.

¹⁴⁹ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 92-98.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 31-33.; S. M. DŽAJA, „Povijesni okviri kulturne djelatnosti“, 114-116. O franjevačkim humanističkim i latinskim školama, kao i filozofskim i bogoslovnim školama vidi: JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, 362-408. i PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 19-24.

¹⁵⁰ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 18.

¹⁵¹ O kvaliteti škola vidi kod: ĆURIĆ, *Muslimansko školstvo*, 33; VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, 288-291.; ISTI, *Međusobni odnosi*, 94.; KLAIĆ, *Bosna*, 138-142.

selu i koje je karakterizirala velika međusobna udaljenost i raspršenost. Zbog toga školu je moglo pohađati svega oko 5% djece. Muslimanska djeca pohađala su vjerske škole gdje se nije učila pismenost na narodnom jeziku pa su u kasnijim austrougarskim statistikama smatrana da uopće ne pohađaju osnovne škole. Slanje djece u školu bilo je povezano i s materijalnim izdacima roditelja, potrebom za dječjom radnom snagom i obavljanjem poljoprivrednih poslova.¹⁵²

Također, određeni tipovi nižeg srednjeg školstva, koji se javljaju do 1878., bile su produžene osnovne škole koje se ne mogu usporediti sa stupnjem razvoja srednjeg školstva u europskim društvima u to vrijeme, a škole za obrazovanje vjerskih službenika su bile niske kvalitete. Zbog toga tek od dolaska Austro-Ugarske može se govoriti o početku modernog osnovnog, srednjoškolskog, gimnazijskog i visokoškolskog obrazovanja.¹⁵³

¹⁵² O malom broju srpskih i katoličkih osnovnih škola prema broju stanovnika i njihovoj kvaliteti vidi: BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 19.; BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 227. i 236-240.; MACKENZIE i IRBY, *Travels in the Slavonic provinces*, vol. 1, 18-19.; ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, 224-227.

¹⁵³ Usp. VUKŠIĆ, „Pogled na katoličko školstvo“, 288.; ISTI, „Počeci visokog školstva u Bosni i Hercegovini“, *passim.*; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 14., 31.

2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH

Dolazak prve dvije veće grupe njemačkih doseljenika u BiH usko je vezano s dolaskom trapista p. Franza Pfannera u Delibašino Selo kraj Banje Luke i osnivanjem trapističkog Samostana *Marija Zvijezda*.¹⁵⁴ On je bio prvi austrijski državljanin koji je 1869. kupio veće zemljište u BiH, nakon objave ugovora Osmanskog Carstva s Austrijom iz 1868., a na kojem je kasnije sagrađen Samostan *Marija Zvijezda*.¹⁵⁵

P. Franz Pfanner bio je rodom iz austrijskog Vorarlberga. Nakon školovanja u Feldkirchu, Innsbrücku, Padovi i Brixenu 1850. zaređen je za svećenika, te 1859. dolazi u Zagreb kao ispovjednik Sestara milosrdnica. Tu se upoznaje preko dvojice belgijskih trapista s trapističkim redom i stupa 1863. u trapistički Samostan *Mariawald* (Heimbach, Porajnje)¹⁵⁶, a ubrzo je bio izabran za subpriora samostana.¹⁵⁷ Tokom 1867. u Ugarskoj je tražio mjesto za osnivanje novog trapističkog samostana, a 1869. molbu je uputio i Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ali je bio odbijen. Saznavši da u Osmanskom Carstvu postoji mogućnost kupnje zemljišta za austrijske državljane, 1869. otišao je u Banju Luku gdje mu je austrijski konzul Stanislav Dragančić pomogao oko kupnje zemljišta u Delibašinom Selu kraj Banje Luke. Trapisti su se naselili na kupljeno zemljište 21. lipnja 1869. što su smatrali danom osnivanja Samostana *Marija Zvijezda*.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Rudolf ZAPLATA, „Nijemci u Bosni za turske vlade“, *Gajret: kalendar za godinu 1940.: 1358-1359 po hidžri*, Sarajevo, 1939., 205.

¹⁵⁵ PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 13.

¹⁵⁶ Trapisti ili Red Cistercita strogo opsluživanja su kontemplativni red u Katoličkoj crkvi koji spadaju u reformirane cistercite. Nastali su u cistercitskom Samostanu *La Trappe* u Normandiji gdje je 1664. Armand Jean Bouthillier Rancé proveo reformu cistercita. Temelj njihovog pravila je Pravilo sv. Benedikta „Ora et labora“. Trapisti su se postepeno širili: nakon Francuske revolucije prognani su i sele se po Europi. Nakon 1817. vraćaju se u svoj Samostan *La Trappe* i od tad počinje njihovo naglo širenje po svijetu osobito u prvoj polovici 20. st. Danas u svijetu ima oko stotinjak muških redovničkih samostana trapista i oko sedamdeset ženskih samostana trapistkinja. Bratislav TEINOVIĆ, *Trapistička opatija Marija Zvijezda u Banjaluci (1869-2009): katalog izložbe povodom 140 godina od osnivanja, postojanja i djelovanja*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2009., 3-5.

¹⁵⁷ Nikolaus FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti: Mariastern und seine Trappisten*, prev. Fani Đukić, 2. izd., Trapistička opatija *Marija Zvijezda*, Banjaluka, 2009., 16-18. Više o životu p. Franza Pfanner kod: TEINOVIĆ, *Trapistička opatija, passim.*; Nikolaus FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti, passim.*

¹⁵⁸ TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 6-7. O dolasku trapista u Banju Luku i njihovom djelovanju vidi: Franz PFANNER, *Povijest samostana Marija Zvijezda: 1869.-1874.: prvo naseljavanje trapista u Bosni*, prev. Stipo Bilić, Velika Gorica, 2010., *passim.*; PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa, passim.*; Rudolf ZAPLATA, *Trapisti u Bosni za turske vlade (1869-1878): dokumenti iz arhiva austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu*, Croatia Sacra, Zagreb, 1933., *passim.*; Berislav GAVRANOVIĆ, *Dolazak Trapista u Delibašino selo kod Banje Luke i njihova djelatnost*, Banja Luka, 1964., *passim.*; TEINOVIĆ, *Trapistička opatija, passim.*; FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti, passim.*

Dolaskom u BiH trapisti su naišli na teško gospodarsko, društveno i kulturno stanje naroda te su počeli rad na unaprjeđivanju gospodarstva, prosvjete i kulture koji je ubrzo nadišao granice njihovog samostana i postao pokretačka inicijativa za sveukupni razvoj Banje Luke i okolice.¹⁵⁹

Prvi utisci p. Pfanner kad je došao u BiH bio je o jednoj neobrađenoj zemlji, ali bogatoj prirodnim i ljudskim potencijalima kojoj treba pomoći znanjem i iskustvom da ih zna iskoristi. Uz prirodno bogatstvo, ljudi su bili nepoučeni i neobrazovani kako ga iskoristiti što je rezultiralo velikom zaostalošću u poljoprivredi i stočarstvu.¹⁶⁰ Stanovništvo je uzgajalo stoku, ali nije znalo praviti kvalitetno mlijeko i proizvode od njega. Pfanner je uočio kako ne poznaju uzgoj voćaka, vinogradarstvo, a kako nisu postojali kolari, tesari i kovači znali su izrađivati samo primitivni alat za obradu zemlje. Zemlja je bila plodna za uzgoj, ali seljacima je trebalo pokazati kako od svojih plodova napraviti dobar kruh i od vune dobru odjeću.¹⁶¹

Prva šestorica trapista su došli u BiH u ljeto 1869. zaprežnim kolima, a da bi došli do Delibašinoz Sela morali su prvo proširiti i napraviti cestu. Domaće stanovništvo čudilo se kad su vidjeli ljude s krampovima i budacima kako kopaju i prave cestu, a još više kad su krajem tjedna došla kola u koji su bili upregnuti štajerski konji dotad neviđeni u ovim krajevima.¹⁶²

Trapisti su odmah krenuli na krčenje šume i obrađivanje zemlje. Kako u Banjoj Luci nije bilo moguće kupiti alat, napravili su malu kovačnicu s radionicom za plugove, a sve veće alate i strojeve nabavljali su u Austro-Ugarskoj. Uvezli su i zasadili nove kulture kao vinovu lozu i hmelj koji je postao temelj njihovog poznatog izvoznog proizvoda piva, ne samo u BiH, već i šire. Pošumljavali su područja, koja su bila uništena neprekidnim ispašama, s novim uvezenim sadnicama raznog drveća i voćaka. Nabavili su bolje pasmine stoke te je 1882. podignuta mala sirana koja je postala temelj kasnije sirane.¹⁶³

Podizanje ciglane 1870., s kojom su započeli svoje gospodarske aktivnosti, omogućivala im je dobivanje materijala za gradnju samostana, pogona za proizvodnju i gospodarskih objekata. Tako su za desetak godina unutar samostana podigli: pilanu (1872.-1873.), sušionicu za šljive i ostalo voće (1876.), novu tvornicu cigle i crijepa (1877.), voćni šumski rasadnik (1878.), sukнару s predionicom i tkaonicom (1878.), novu veliku štalu za krave (1879.), tiskaru i knjigovežnicu, bačvarsku, stolarsku i kolarsku radionicu (1879.).

¹⁵⁹ O djelovanju trapista i Samostana *Marija Zvijezda* na gospodarski i društveni napredak Banje Luke i okolice vidi: TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 36-52. i FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti*, 35-57.

¹⁶⁰ Mato DŽAJA, *Banja Luka u putopisima, zapisima i legendama*, Glas, Banja Luka, 1988., 99.; PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 97.

¹⁶¹ M. DŽAJA, *Banja Luka u putopisima*, 99.

¹⁶² PFANNER, *Povijest samostana Marija Zvijezda*, 15-16.; TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 37.

¹⁶³ PFANNER, *Povijest samostana Marija Zvijezda*, 43-45; TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 37-39., 43.

Bolnica u samostanu, koje je otvorena 1879., bila je prva opća bolnica u Bosanskoj krajini opremljena s osnovnim medicinskim priborom.¹⁶⁴

Podigli su samostanski parni mlin 1872. kojim su započeli proizvodnju brašna za svoje potrebe, a zatim su ga prodavali u Banjoj Luci, Bugojnu, Livnu i Zenici. Bio je to prvi parni stroj u bosansko-hercegovačkoj privredi, a uskoro su nabavljali i nove parne strojeve čime su započeli industrijalizaciju šire banjolučke regije. Na rijeci Vrbasu postavili su i veliko vodeno kolo koje je služilo za pogonsku snagu industrijskih objekata u samostanu i prvu hidroelektranu s koje je 27. ožujka 1899. upaljena prva električna žarulja u Banjoj Luci, a možda i u Bosni i Hercegovini.¹⁶⁵

P. Franz Pfanner je od samog dolaska u BiH 1869. pisao svom prijatelju, župniku i izdavaču lista *Vorarlberger Volksblatt* kao i drugim osobama, a neka njegova pisma s dojmovima o BiH su objavljena u tim novinama. Ubrzo je na njemačkom jeziku izdana knjižica pod naslovom *Pisma iz doline Vrbasa (Briefe aus dem Verbasthale von 1871.-1874.)* s Pfannerovim opisima osnivanja Samostana *Marija Zvijezda*, zapažanjima o običajima, ljudima, prirodi i svemu što je vidio u BiH. Većina njegovih zapažanja i razmišljanja su išla u smjeru opisivanja prirodnih bogatstava zemlje, kulturnoj zaostalosti i nepoučenosti stanovništva koje nije znalo iskorištavati to prirodno bogatstvo.¹⁶⁶

Prvi zapis o mogućnosti naseljavanja u BiH nalazi se u pismu p. Pfannera od 4. ožujka 1872., objavljeno u listu *Vorarlberger Volksblatt* od 3., 5. i 12. travnja 1872., koji je vjerojatno nastao kao Pfannerov odgovor na pitanja o mogućnosti naseljavanja: “Ako me pitaš može li se ovdje naseliti, ja ti odlučno odgovaram: „Da.“ Tlo nije samo prosječno, nego svugdje vrlo dobro. Na mnogim poljima i šumama može se naći gotovi humus za vrtove. Ovdje doseljenik ima mali trošak, jer u svom svakodnevnom odijelu izgleda kao gospodin u odnosu na kmetove (raju). Također, može sagraditi jednostavnu kuću, jer će ona izgledati kao palača u odnosu na kolibe domaćeg stanovništva.“¹⁶⁷

Dalje u pismu p. Pfanner opisuje gospodarske prilike, obradu zemlje, poreze i govori o mogućnost kupnje posjeda u blizini njihovog samostana. Opisuje način dolaska do BiH, cijenu željezničke karte te nudi doseljenicima mogućnosti zapošljavanja i boravka kod njih u

¹⁶⁴ TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 39-40.; FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti*, 35-36.

¹⁶⁵ TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 38.,42., 48-50.; FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti*, 52.

¹⁶⁶ PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 6. Izabrana pisma p. Franza Pfannera iz lista *Vorarlberger Volksblatt* i iz knjižice *Briefe aus dem Verbasthale von 1871-1874.* mogu se naći u knjizi PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa, passim.* Neka objavljena Pfannerova pisma se nalaze u časopisu *Vorarlberger Volksblatt* koji se može naći na on-line stranici časopisa: Österreichische Nationalbibliothek, *Vorarlberger Volksblatt*, (<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&aid=vvb>) (4. ožujka 2013.).

¹⁶⁷ PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 53.

samostanu za prvo vrijeme dok se ne snađu. Najbolje bi bilo da dođu izvidjeti prilike, nauče nešto jezik i kupe nešto ako im se sviđa i zatim dovedu i svoju obitelj ili odustanu od svega i vrate se natrag. Prema njemu ovaj pothvat je manje riskantan nego otići u Ameriku.¹⁶⁸ Pfanner na kraju svog dugog pisma poručuje uredniku lista: „Ovo možeš dati mojim sunarodnjacima na znanje; nikoga ne nagovaram niti odgovaram. Za ljude koji imaju poduzetničkog duha i zdravo tijelo, zasigurno bi se dalo ovdje nešto lijepo stvoriti, posebno ako bi zajedno došla veća skupina i stvorila malo seoce.“¹⁶⁹ Da bi se zaštitio od onih koji njegovu pomoć žele iskoristiti, upozorava da ovo vrijedi samo za poštene i dobronamjerne ljude, a za one koji misle doći s drugim namjerama neka ne očekuju pomoći od njega.¹⁷⁰

Pfannerova ponuda za naseljavanje iz 1872. nije urodila plodom jer vjerojatno doseljenici nisu htjeli riskirati boravak i život u zemlji pod stranom osmanskom vlasti. Ali kad su se od 1878. političke prilike promijenile, p. Pfanner je nastavio s pozivima za naseljavanjem iz Austrije i Njemačke. U jesen u listu *Christlicher Pilger*, koji je izlazio u njemačkoj rajnskoj oblasti, napisao je podulji članak o BiH i o mogućnosti naseljavanja. Na temelju članka izdavači su priredili brošuru koju je širilo Društvo sv. Boromeusa po Njemačkoj. Kako je Pfanner boravio već deset godina u BiH to je davalo težinu njegovom pisanju i još više što je obećavao pomoć svima koji žele doći.¹⁷¹

Pfannerovo pozivanje i iseljavanje, osobito seljaka i radnika iz područja njemačkih država, događa se u trenucima nakon Francusko-njemačkog rata (1870-1871.) kada njemačka industrija i poljoprivreda proživljavaju teške dane, a vrijeme *Kulturkampf*a posebno pogađa katolike. Već neko vrijeme išla je velika skupina njemačke emigracije prema Sjevernoj Americi i Brazilu. Posebno krizne su bile godine od 1876. do 1878. kada je podbacila ljetina. Djelovali su i agenti koji su pozivali ljude u svoje zemlje i obećavali im pomoć, a pojavila se i brošura s Pfannerovim člankom o BiH. Jedan od žarišta iseljavanja bio je grad Essen (Ruhr) u kojem župnik Kauf von Rupperath se želio iseliti i tu ideju širio je među Kruppovim radnicima među kojima se pojavila brošura. Blizina nove austrougarske pokrajine BiH te svjedočanstva jednog svećenika o prilikama u novoj zemlji, vjerojatno su bili dovoljni izazov i pokriće da tamo potraže novi početak. Stupili su u kontakt s p. Pfannerom i dogovoreno je

¹⁶⁸ PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 53-57.

¹⁶⁹ *Isto*, 57.

¹⁷⁰ *Isto*.

¹⁷¹ ZAPLATA, „Nijemci u Bosni za turske vlade“, 205.

da se dvadeset obitelji preseli i da dva povjerenika odu u Delibašino Selo. Oni su otputovali 7. rujna 1879. za BiH vidjeti mogućnosti naseljavanja i po mogućnosti kupiti zemljište.¹⁷²

Nakon poduzetog vremena, uspjeli su uz pomoć Pfannera kupiti zemljište za 3500 forinti od Arifa Šibića u blizini Bos. Gradiške. Dana 14. listopada 1879. telegrafirali su još trojici radnika u Njemačku koji su došli 24. listopada i naselili se u kupljenom turskom čardaku. Uskoro je došlo četrnaest obitelji 1. studenog 1879., a iduće godine još šest.¹⁷³

U prvom dolasku 1879./1880. došlo je ukupno dvadeset i pet obitelji sa 196 članova naselivši se u blizini Bos. Gradiške kod Brezika gdje su kupili zemlju i stvorili prvu njemačku koloniju u BiH. Iako im je prvih godina bilo teško, uz pomoć Zemaljske vlade, kojoj je bilo važno da prvo naselje uspije, nadišli su krizu i stvorili jedno od najvećih njemačkih naselja pod nazivom Windthorst (kasnije Nova Topola). Njima su se pridružili i doseljenici iz Hannovera, Oldenburga i Braunschweiga tako da je 1885. grupa brojila 714 osoba. Osim Brezika, naselili su područje Laminaca i Rovina što je sve činilo naselje Windthorst.¹⁷⁴

Druga kolonija koju su osnovali njemački kolonisti, saznajući za mogućnosti naseljavanja preko brošure s Pfannerovim člankom, bio je Rudolfstal. Nazvan je prema prijestolonasljedniku Rudolfu, a prije se nazivao Maglaj na Vrbasu. Skupina kolonista iz Hannovera, Oldenburga i Šlezije od 1880. naseljavala se na području oko Krneta, Maglaja na Vrbasu i mjesta Bakinci, Romanovci, Maglajani sjeverno od Banje Luke. Trapist p. Beda posredovao je kod kupnje zemljišta za koloniste od muslimanskih obitelji u lipnju 1880. U početku su devetnaest obitelji sa 86 članova kupile privatnu zemlju, a pridružile su im se kasnije obitelji iz njemačkog dijela Južnog Tirola. Grupa je 1885. narasla na 306 stanovnika.¹⁷⁵

Uprava Samostana *Marija Zvijezda* je i dalje bila usko vezana s doseljavanjem kolonista pomažući im i gospodarski. Prva filijala ovog samostana osnovana je u Rudolfstalu. Tu su trapisti od trojice kolonista kupili zemljište i postavili temelje *Josefsburga*, prvoj svojoj ispostavi sa siranom i mljekarom, zatim zanatstvima raznih profila, poljoprivredom, svinjarstvom i pčelarstvom. Napravljene su i žitnice u kojima su trapisti otkupljivali žito.

¹⁷² ZAPLATA, „Nijemci u Bosni za turske vlade“, 206.; Franz i Johannes OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, objavljeno 1930., Oldenburg, ponovno tiskano u: Peter SCHINDLER, ur., *65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: Zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal: Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]: 1879-1944*, 3. izd., Hamburg, 2007., 18.

¹⁷³ ZAPLATA, „Nijemci u Bosni za turske vlade“, 206, 205-206.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 19-25.

¹⁷⁴ Ferdo HAUPTMANN, „Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* god. XVI (1965), 157-158.

¹⁷⁵ HAUPTMANN, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 158.; MALCOLM, *Povijest Bosne*, 195.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 25-30.

Trapisti su 1893. od jednog kolonista u Gornjoj Topoli kupili zemlju i osnovali svoju drugu filijalu *Marienburg*.¹⁷⁶

Njemačke kolonije Windthorst i Rudolfstal postale su najbogatije kolonije do 1918. što se vidi po tome jer su njihovi stanovnici bili kvalitativno najoporezovaniji stanovnici BiH. U službenim austrougarskim dokumentima nazivane su bosanske *Musterkolonien*, a svoje blagostanje temeljile su na marljivom radu i primjeni modernih metoda obrade zemlje.¹⁷⁷

S početkom austrougarske okupacije javljali su se i drugi zainteresirani građani iz pojedinih zemalja, većinom Austrije i Njemačke, koji su razmišljali o mogućnosti naseljavanja u BiH. Većinom su to bili seljaci i država u prvi mah nije znala kako se postaviti prema tim zahtjevima. Tokom 1878. i 1880. Zemaljska vlada je izgradila stav da je naseljavanje poželjno jer je time mislila podići privredu zemlje preko naprednije obrade tla koju su donosili kolonisti, a i spriječiti veće iseljavanje seljaka u Ameriku. Donesena je 1880. uredba o naseljavanju kojom se stranim državljanima besplatno davala zemlja, ako bi se naselili u većim grupama i formirali nova naselja. Davane su im pogodnosti od odgode poreza na pet do deset godina, nabavljanja materijala za gradnju i ogrjev, ali su doseljenici morali imati minimalan propisan imetak odnosno ušteđevinu.¹⁷⁸

Zbog nedostatka gruntovnica i prije šumske regulacije bilo je nejasno koja je državna zemlja, pa se naseljavanje temeljilo i na drugim osnovama kao u slučaju južnotirolskih doseljenika. Zemaljska vlada je već duže vrijeme pokušavala naći smještaj za talijanske obitelji iz Južnog Tirola koji su se zbog čestih poplava i nedostatka poljoprivrednog zemljišta masovno iseljavali u Ameriku. Jedan pokušaj naseljavanja kod Konjica nije uspio i većina doseljenika se vratila. Druga skupina od dvadeset i četiri talijanske obitelji sa 143 člana preko posrednika je sklopila ugovor sa zemljoposjednicima o zakupu zemljišta u Mahovljanima kod Banje Luke. Zemaljska vlada im je dala oslobođanje od davanja zakupa kroz šest godina, a kako zemljoposjednici nisu mogli dokazati vlasništvo zemlje, naseljeni seljaci postali su njeni vlasnici te su i ostali. Zemlja je bila većinom pokrivena šumom, koju su kolonisti prvo trebali raskrčiti. Uskoro se naselilo još doseljenika i naselje je brojilo 320 talijanskih Južnotirolaca. Nakon ovog uspješnog naseljavanja, druga skupina Južnotirolaca naselila se i na području Prnjavora.¹⁷⁹

¹⁷⁶ TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 40.

¹⁷⁷ Amila KASUMOVIĆ, „Njemački kolonisti u Bosni u toku Prvog svjetskog rata“, u: Zijad ŠEHIĆ, ur., *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 2011., 289.

¹⁷⁸ HAUPTMANN, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 157-162.

¹⁷⁹ *Isto*, 163-169.

Godine 1890. vlast je donijela zakon o „poljoprivrednim naseobinama“ kojim je ponudila po dva hektara zemlje po obitelji u besplatan zakup od tri godine, a zatim povoljno otplaćivanje duga iz prihoda u roku od deset godina, pod uvjetom da prihvate bosansko državljanstvo. Ukupno je za vrijeme Austro-Ugarske osnovano 54 naseobine s 10000, a prema nekim podacima i do 30000 doseljenika od kojih Nijemaca oko 2000, a ostalo su bili većinom Slaveni (Poljaci, Česi, Rusini). Politika naseljavanja je otpočetak izazivala otpor kod bosanskog stanovništva, što je bila jedna od prvih točaka na novootvorenom Bosanskom saboru 1910. Osim poljoprivrednih naseobina, čija je svrha bila prije svega agrarna, nije bilo ozbiljnijih pokušaja masovne kolonizacije.¹⁸⁰

U BiH je osim poljoprivrednih kolonista došao i izvjestan broj stranih državljana u službi vojske i državne uprave, kao i gospodarstvenika, što je kod domaćeg stanovništva još više podsjećalo na stranu vlast.¹⁸¹ Prema popisu stanovništva iz 1910. ukupno se u BiH doselilo oko 95000 katolika, 18000 pravoslavnih i 20000 ostalih. Od katoličkih doseljenika bilo je Hrvata oko trećinu, a ostalo su bili katolički doseljenici drugih nacionalnosti.¹⁸²

¹⁸⁰ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 195-196.; HAUPTMANN, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 152.

¹⁸¹ ZAPLATA, „Nijemci u Bosni za turske vlade“, 206.

¹⁸² KARAMATIĆ, „U doba Austro-Ugarske: (1878-1918)“, 83.

2. 2. Osnivanje redovničke zajednice sestara Klanjateljica Krvi Kristove, prosvjetno djelovanje u Italiji i Njemačkoj u 19. st. i dolazak u BiH

2. 2. 1. Osnivanje redovničke zajednice sestara Klanjateljica Krvi Kristove i prosvjetno djelovanje u Italiji u 19. st.

Nastanak redovničke zajednice sestara Klanjateljica Krvi Kristove bio je uvjetovan i povezan s društveno-političkim, vjerskim i kulturnim prilikama početkom 19. st. u Italiji i Europi. Glavno obilježje apostolata i djelovanja Klanjateljica u 19. st. bio je njihov rad na uzdizanju dostojanstva žene kroz opismenjivanje i obrazovanje, a iznikao je iz socioloških i kulturnih uvjeta i potreba u Italiji u 19. st.¹⁸³

Obrazovanje i opismenjivanje je bila velika društvena potreba toga vremena u čitavoj Europi, a posebno je zanemaren bio položaj žene. Sve do zakonskog određivanja obveznog osnovnog obrazovanja, zapreke za postizanje vještine čitanja i pisanja za žene su bile mnogo veće, nego za muškarce. Poteškoće su predstavljale nepostojanje organiziranog obrazovnog sustava dostupnog svima i shvaćanje društvene uloge žene u novovjekovnoj kulturi Europe bazirane samo unutar kruga obitelji.¹⁸⁴

Žene su dugo kroz povijest bile „predmet jedne dobro uravnotežene 'pedagogije neznanja'“¹⁸⁵. Takav odgoj je ženu već od djetinjstva usmjeravao na ulogu unutar obitelji, a temeljio se na vrijednostima bavljenja domaćinskim poslovima, vođenja kućanstva, podložnosti i stidljivosti. Ako su se žene nižih društvenih slojeva i obrazovale, ta izobrazba im je trebala isključivo za neke korisne svrhe, a ženama viših društvenih slojeva kao ukras.¹⁸⁶ Stjecanje vještine čitanja i pisanja ženama su priječili i drugi razlozi jer se na to gledalo kao opasnost od moguće emancipacije žena. Sve do kraja 19. st. ženama su za čitanje bila isključivo dostupna pisma s najbližom obitelji i pobožna literatura koja je bila u modi. Na

¹⁸³ Nadalje ću koristiti termin Italija kada koristim termin za područje Apeninskog poluotoka prije ujedinjenja i formiranja Kraljevine Italije 1861.

¹⁸⁴ FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 76-77., 82-83. O položaju i ulogama žena u novovjekovnoj Europi vidi kod: Georges DUBY i Michele PERROT, ur., *A history of women: Renaissance and Enlightenment Paradoxes*, vol. III, Harvard College, 1993., (http://books.google.hr/books?id=a4_DzyOA514C&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false) (2. listopada 2012).

¹⁸⁵ „oggetto di una ben calibrata 'pedagogia dell'ignoranza'“, (prevela V.K.) Simonetta ULIVIERI, ur., *Educazione e ruolo femminile*, La Nuova Italia, Firenze, 35. citirano prema FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 82.

¹⁸⁶ FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 82. FRESU se poziva na rad Simonette ULIVIERI, ur., *Educazione e ruolo femminile*, 34.

stjecanje vještine pisanja kod žene još se više gledalo s opasnošću i služila je većinom ženama u kontemplativnim samostanima i to isključivo u materijalne i duhovne svrhe.¹⁸⁷

Na početke obrazovanja žena u Europi izvori upućuju već od 17. i 18. st. što je značilo „početak jednog nepovratnog procesa“¹⁸⁸. Od početka 19. st. sve više se razvijaju različiti oblici podučavanja i opismenjivanja za širu seosku i gradsku populaciju, a često su bili vezani uz vjerske aktivnosti propovijedanja, kateheza i seoskih misija. Veliki pomak i poticaj obrazovanju žena dala je Francuska revolucija koja je obrazovanju žene pristupala u njezinoj ulozi odgajateljice budućih naraštaja. Ove ideje dopirale su i do Italije gdje je jaka katolička kultura davala naglasak na vjerskom odgoju u obrazovanju žena.¹⁸⁹

Novom vjerskom i obrazovnom poletu, kao odgovoru na hitne potrebe obnove društva i Katoličke crkve nakon Francuske revolucije, nastojale su odgovoriti nove redovničke družbe koje se krajem 18. i početkom 19. st. počinju širiti u Italiji i raditi na opismenjivanju djevojčica. Kako je vidljivo iz njihovih pravila i odredbi, stavljale su naglasak na vjerskom odgoju i znanju, usvajanju kršćanskog morala i učenju ručnih radova, a tek su usput podučavale vještini čitanja, pisanja i računanja.¹⁹⁰

Ipak, istraživanja su pokazala da šire opismenjivanja žena u Italiji započinje u 19. st. za pripadnice viših društvenih slojeva, dok za one nižih slojeva tek nakon uvođenja obveznog obrazovanja krajem 19. i početkom 20. st. Posebno je bila teška situacija za gospodarski i kulturno zaostale i deprivirane krajeve srednje i južne Italije gdje je općenito podučavanje bilo bez ikakvog nadzora, povremeno ili potpuno odsutno zbog nedostatka škola i učiteljica.¹⁹¹

¹⁸⁷ FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 79-80. FRESU se poziva na radove: Anna SCATTIGNO, *Lecture devote*, u: Ilaria PORCIANI, ur., *Le donne a scuola. L'educazione femminile nell'Italia dell'Ottocento* (Mostra documentaria e iconografica, Palazzo pubblico di Siena, Magazzini del Sale) Il Sedicesimo, Firenze 1987., 13-40. i druge radove navedeni u bilješci 35 i 36. u FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 79-80.

¹⁸⁸ „L'avvio di un processo irreversibile“ (prevela V.K.) Martine SONNET, „L'educazione di una giovane“, u: Georges DUBY i Michele PERROT, ur., *Storia delle donne in Occidente*, Laterza, Roma-Bari 1990-1991., (5 voll.): Arlette FARGE i Natalie Zemon DAVIS, ur., *Dal Rinascimento all'Età moderna*, 1991., 120. citirano prema FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 83.

¹⁸⁹ FRESU „*Si è avvicinata l'ora*“, 83-84.

¹⁹⁰ *Isto*, 82., 84-85. O doprinosu ženskih redovničkih zajednica opismenjivanju djevojčica u Italiji više kod: Giancarlo ROCCA, *Donne religiose: contributo a una storia della condizione femminile in Italia nei secoli XIX-XX*, Edizioni Paoline, Roma, 1992. citirano prema FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 84. U FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 84-85. bilješka 49. i 50. nalazi se bibliografija o temi doprinosa ženski redovničkih zajednica obrazovanju djevojčica u 19. st. u Italiji i Europi.

¹⁹¹ FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 76-79. Više o stanju kulturne deprivacije žena i njihovom opismenjivanju u Italiji u 19. st. vidi kod: Rita FRESU, „Scrittura e alfabetizzazione nel teramano durante il periodo napoleonico: scuole, maestri e alunni nella provincia dell'Abruzzo Ultra Primo“, *Bullettino della Deputazione Abruzzese di Storia Patria*, XCI (2001) [CXIII dell'intera collezione], L'Aquila, 2003, 217-282; Simoneta SOLDANI, ur., *L'educazione delle donne: scuole e modelli di vita femminile nell'Italia dell'Ottocento*, Franco Angeli, Milano, 1989.; Simonetta ULIVIERI, ur., *Educazione e ruolo femminile*, La Nuova Italia, Firenze, 1992. i druga bibliografija citirana u FRESU, „*Si è avvicinata l'ora*“, 79. bilješka 34.

Uzburkana geopolitička situacija početkom 19. st. u Italiji, stabilizirala se Bečkim kongresom 1815. koji je vratio granice na stanje prije francuske vlasti, a papa Pio VII se vratio u Rim i ponovno preuzeo vlast u Papinskoj Državi.¹⁹² Nije imao nikakvih iluzija da će se ponovnim uspostavljanjem Papinske Države situacija odmah vratiti na prijašnje stanje, već da je društvu potrebna jedna duboka duhovna i moralna obnova. Već na početku nezadovoljstvo stanovništva zbog ukinuća demokratskih reformi uvedenih za Napoleonove vladavine, izazivala je u nekim područjima nemire i pobune povezane i sa socijalnom i ekonomskom krizom koja se javila u Europi prvih godina nakon restauracije. Želja za sudjelovanjem u političkom životu, koja je bila onemogućena i novoprobudeni nacionalni osjećaji, izazivali su kod nekih stanovnika Papinske Države revolt prema Crkvi, zbog čega su se sve više širile antiklerikalne sekte *carbonara* i masona.¹⁹³

U Katoličkoj crkvi u Europi osjećala se već od kraja 18. st. duhovna kriza, a isprovocirali su je nova duhovna i filozofska strujanja u Europi i Francuska revolucija. Kriza se osjećala kroz dekristijanizirano djelovanje različitih sekti koje su dovodile do odbacivanja ili različitih tumačenja istina katoličke vjere među narodom i do postupnog udaljavanja od Crkve. Među klerom javljali su se utjecaji filozofskih društava, gubljenje discipline i odlazak u masonske lože. Redovničke zajednice zbog institucije nadarbina gubile su na snazi zbog čega su izazivale javni prezir. Vjerski propisi i zapovijedi ukidali su se što je dovodilo do povećane nemoralnost u običajima kod ljudi.¹⁹⁴

Povratkom u Rim papa Pio VII okupio je oko sebe svećenike koje je uključio u različite inicijative obnove, a među njima je bio i svećenik Gašpar Del Bufalo¹⁹⁵. On je za vrijeme progonstva tokom francuske vlasti u Bologni sa svećenikom Albertinijem 1811. napisao nacрте buduće Družbe misionara Krvi Kristove i *Osnovne članke prema kojima će se osnovati institut štovateljica predragocjene Krvi G. N. I. K.* Prema ovim nacrtima Misionari Krvi Kristove su trebali raditi na obnovi preko pučkih misija, a ženska družba preko

¹⁹² Jacques MERCIER, *Povijest Vatikana*, prev. Vesna Pavković, Barbat, Zagreb, 2001., 251-259. Nakon Napoleonove vlasti Papinska Država 1815. vraćena je u nešto manjim granicama: uski obalni pojas od Civitavecchie do luke Gaeta i područjem kojem su na jugu granice bile planine Albano, na istoku vrhunci Abruzzza, na sjeveru jezero Bracciano i doline Sabinskog gorja. Vidi MERCIER, *Povijest Vatikana*, 251-259.

¹⁹³ MERCIER, *Povijest Vatikana*, 259.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 3.; Giuliano PROCACCI, *Povijest Talijana*, prev. dr. Damir Grubiša, Barbat, Zagreb, 1996., 191. Također vidi: J. M. ROBERTS, *Povijest Europe*, prev. Nedeljka Batinović i Vida Kostrenčić Lukić, AGM, Zagreb, 2002., *passim*.

¹⁹⁴ MERCIER, *Povijest Vatikana*, 249.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 3-4.

¹⁹⁵ O životu i djelovanju osnivača Družbe misionara Krvi Kristove i inspiratora ženske Družbe Klanjateljica Krvi Kristove Gašpara Del Bufala (Rim, 6. 1. 1786.- Rim 28. 12. 1837.) vidi kod: Raffaele BERNARDO, *Sv. Gašpar Del Bufalo: pučki svetac*, prev. Mato Balić, Družba misionara Krvi Kristove, Zagreb, 1995., *passim*; Mario SPINELLI, *Život Gašpara del Bufala: ne obazirući se natrag*, prev. Milena Pietrella Zrnić i Jelena Hodak, Zagreb, 2005., *passim*.

društvenog i kršćanskog odgoja djevojčica. Gašpar je 1815. osnovao Družbu misionara Krvi Kristove koja je počela okupljati svećenike-misionare i organizirati pučke misije. Nastavio je ujedno tražiti osobu i priliku za osnivanje ženske grane družbe.¹⁹⁶

Papa Pio VII povjerio mu je 1821. Plan za vjersku i moralnu obnovu delegacije Frosinone koji bi miroljubivim metodama preko pučkih misija uklonio *hajdučki pokret*. Ovaj se pokret u prvim desetljećima 19. st. raširio u Papinskoj Državi u pokrajini Donji Lacij kao izravna posljedica teške političke, ekonomske i moralne krize u državi. Česte smjene vlasti u kratkom razdoblju dovodile su do podjela na pristaše Napoleonove vlasti tzv. jakobince i pristaše papinske vlasti koje su se najviše očitovale prilikom postavljanja službenika u općinskim uredima. Kod svake smjene događale su se krvave odmazde i obračuni nad političkim protivnicima, iza kojih su više od političkih suprotnosti stajale dugogodišnje razmirice i netrpeljivosti među obiteljima. Da bi pobjegli od zakona, nasilnici i oni koji su činili odmazdu, počeli su bježati u planine, a priključivali su im se i oni koji su izbjegavali novačenje u Napoleonovu vojsku. Pokret se nastavio širiti i nakon 1815. te je predstavljao ozbiljnu prijetnju miru i redu.¹⁹⁷

Gašpar Del Bufalo je u sklopu tog programa od 3. do 25. ožujka 1822. održao pučke misije u Vallecorsi, jednom od poznatijih središta hajduka. Na njima je sudjelovala i sedamnaestogodišnja Marija De Mattias¹⁹⁸ kojoj se susret s Gašparom Del Bufalom dogodio u trenucima kad je tražila svoj životni put, otkrivši joj novi način služenja Bogu i bližnjemu koji je u njoj probudio želju da ga nasljeduje.¹⁹⁹

Ne znajući kako da ostvari otkriveni poziv pomoć joj je došla 1824. u misionaru Giovanniju Merliniju.²⁰⁰ U novootkrivenom apostolskom žaru, osjećala je da svoje sumještanke treba potaknuti na dublji kršćanski život te je organizirala sastanke za djevojke u

¹⁹⁶ Maria PANICCIA, *La spiritualità e l'opera di Maria De Mattias: le origini e gli sviluppi della Comunità di Acuto*, Roma, 1983., 7-8.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 5-10.

¹⁹⁷ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 4-5. O problemu *hajdučkog pokreta* i Gašparovom djelovanju vidi: PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 10-14. Marija De Mattias kao devetogodišnja djevojčica svjedočila je jednom takvom krvavom pokolju pred crkvom Sv. Martina u Vallecorsi 1814. kad je ubijen njezin krsni kum Carlo Dori. Mario SPINELLI, *Žena riječi: Život Marije de Mattias*, prev. s. Viktorija Tomić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004., 24., 30-31.

¹⁹⁸ O Mariji De Mattias (4. veljače 1805. Vallecorsa – 20. kolovoza 1866. Rim) vidi kod: SPINELLI, *Žena riječi, passim*; PANICCIA, *La spiritualità e l'opera, passim*; Giovanni MERLINI, *Kratki životopis Marie de Mattias*, prev. s. Ines Kezić, Internacionalni Centar Duhovnosti Klanjateljica Krvi Kristove, Rim, 1994., *passim*.

¹⁹⁹ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 10-12.; MERLINI, *Kratki životopis*, 12-22. Marija je bila osma od desetoro djece Giovannija De Mattias i Ottavie De Angelis od kojih je šest umrlo u ranoj dob. Potjecala je iz kršćanske i dobrostojeće obitelji čiji se otac posvetio političkoj karijeri i bio načelnik općine Vallecorsa. *Isto*.

²⁰⁰ Giovanni Merlini bio je jedan od najvažnijih Gašparovih suradnika, te nastavljajući Gašparovog djela nakon njegove smrti. Doprinosio je pravila Družbe misionara Krvi Kristove i proširio ustanovu u Italiji i inozemstvu. Osobito je bio darovit za formiranje duša i Gašpar mu je povjerio duhovno vodstvo Marije De Mattias. BERNARDO, *Sv. Gašpar Del Bufalo*, 62.

Vallecorsi podučavajući ih kršćanskom nauku, lijepom ponašanju i molitvi. Merlini je naslućivao da bi ona mogla biti osoba koja će osnovati žensku redovničku družbu prema Gašparovim nacrtima i upoznao ju je s tim planovima. U sljedećim godinama, Marija je čekala priliku da krene u ostvarivanje ovog plana, a prilike su sve više postajale povoljnije jer su biskupi tražili *pobožne učiteljice* za podučavanje djevojčica u pojedinim mjestima prema papinim smjernicama.²⁰¹

Naime, želeći preko opismenjivanja i vjerske pouke pridonijeti moralnoj i društvenoj obnovi, papa Leon XII je 1824. iznio program reforme u buli *Quod Divina Sapientia, De recta ordinatione studiorum*. Po njoj svi biskupi Papinske Države trebali su u svakoj općini osnovati besplatnu školu za dječake gdje će ih se podučavati čitanju i pisanju. Djevojčice su trebali povjeriti *pobožnim učiteljicama* koje će ih okupljati u vlastitom stanu ili pri župi na pouku iz katekizma i ručnih radova. Ako je neka željela davati lekcije iz čitanja i pisanja morala je imati dozvolu. I nakon izdavanja bule plan se počeo sporo ostvarivati, jer sve općine nisu imale sredstava za uzdržavanje škola i zbog nedostatka učiteljica.²⁰²

Prilika za Mariju se ukazala kad je biskup Ferentina mons. Giuseppe Maria Lais 1833. tražio učiteljicu za mjesto Acuto (pokrajina Frosinone).²⁰³ Marija mu je 10. prosinca 1833. u pismu napisala da prihvaća otići u Acuto i ujedno izrazila želju da osim škole odlazi osnovati novi institut: „Ovom prilikom dolazim Vam iskreno izložiti svoje želje. Voljela bih da Pobožni institut učiteljica bude pod naslovom Predragocjene Krvi, odijelo slično kao kod pobožnih učiteljica koja Vaša Presvijetlost i Prečasnost dobro poznaje. Pravila gotovo ista kao kod njih u vezi onog što se odnosi na duhovni život i školu, s tim da se više promiče poučavanje u kršćanskom nauku kod djevojčica, a kod velikih mislena molitva. Osim toga tu treba biti mjesta za internistice ili učenice koje bi htjele ostati i preko noći u pobožnoj školi, da bi dobile čvrst odgoj, kako društveni tako i moralni, te na kraju, ako to bude moguće, da se oko 10 dana zadrže u kući one žene koje bi željele neko vrijeme povući se u sabranost i posvetiti se malo duhovnim stvarima.“²⁰⁴

²⁰¹ PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 17-19., 30-32.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 11-15.; MERLINI, *Kratki životopis*, 26-29.; SPINELLI, *Žena riječi*, 39-47.

²⁰² PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 28-31., 34.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 9-10.

²⁰³ PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 27., 44-45.

²⁰⁴ „In questa occasione eccomi ad esporgli sinceramente i miei desideri. Amerei che il Pio Istituto delle Maestre fosse sotto il Titolo del Preziosissimo Sangue, il vestiario però simile a quello delle Maestre Pie a Vostra Signoria Illustrissima, e Reverendissima ben note. Le Regole presso a poco le medesime per ciò che riguarda la vita di spirito, e la Scuola con questo di più, di promuovere la Dottrina Cristiana nelle figliole, e nelle grandi l'Orazione mentale nella medesima Scuola Pia. In oltre vi è luogo alle Convettrici ossia figliole che volessero essere ritenute alla Scuola Pia anche la notte onde darli più soda educazione, tanto civile che morale, ed in fine se vi è comodo, si ritengano per 10 giorni in casa quelle Donne che amassero stare un poco ritirate, ed applicarsi un poco allo spirito.“ (prevela V.K.) Maria De Mattias mons. Giuseppe Maria Laisu, Vallecorsa, 10.

Došavši u Acuto 4. ožujka 1834. otvorila je školu za djevojčice što je smatrala početkom novog instituta. Zbog velikog broja djevojčica, tražila je od općine sredstva za još jednu učiteljicu koja joj se priključila iduće godine. Na prvom kongresu 5. srpnja 1835. dale su ime Institut Klanjateljica božanske Krvi, a na drugom kongresu u kolovozu iste godine primile su prve dvije djevojke iz Acuta koje su im se htjele pridružiti.²⁰⁵

Uskoro su im nastavile dolaziti nove djevojke koje su htjele živjeti s njima, a glas o uspješnom radu se proširio, te su biskupi počeli tražiti sestre da osnuju škole u njihovim biskupijama. Prva nova zajednica i škola osnovana je u Vallecorsi 1840., a zatim je od 1841. do 1847. osnovano 10 zajednica sa školama, a među njima i zajednica sa školom u Rimu u kući princeze Wolkonsky, dobročiniteljice Klanjateljica.²⁰⁶

Marija De Mattias je već prvih godina pisala *Pravila* koja su služila za zajednički život i apostolat zajednice i koje je 1838. predstavila biskupu Anagnia. Ova *Pravila* je zajedno s Merlinijem dorađivala i 1854. predana su Kongregaciji za biskupe i redovnike na kanonsko odobrenje. Družba je 30. svibnja 1855. dobila Dekret pohvale od Svete Stolice, ali *Pravila* još nisu dobila konačno odobrenje od Kongregacije. Dorađena su i tiskana 1857. pod nazivom *Regole e Costituzioni della Congregazione delle Adoratrici del Preziosissimo Sangue* (nadalje: RC-1857.).²⁰⁷

U RC-1857. je naglašeno da je podučavanje djevojčica u školama jedna od glavnih aktivnosti Družbe s ciljem da „ih usmjeri na kršćanski život i osposobi da jednog dana svojim vladanjem budu na utjehu svojih obitelji“²⁰⁸. Iako su propisi za *pobožne učiteljice* u Papinskoj Državi određivali osnovne aktivnosti za poduku djevojčica, utemeljiteljica je unutar toga razvila vlastitu metodu i sadržaj podučavanja napisan u RC-1857. Prema tim propisima, sve škole su bile besplatne za djevojčice od četiri godine nadalje, a primale su se i starije sve dok su željele biti poslušne i podložne školskom sistemu. Učenice su se dijelile po dobi i sposobnostima u tri razreda: viši, srednji i niži. Nastava je bila raspoređena od ponedjeljka do

prosinca, 1833, u: Angela DI SPIRITO i Luciana COLUZZI, ur., Santa Maria De Mattias, *Lettere: 1833-1845, nn. 1-292*, vol. I, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2005., 84-85.

²⁰⁵ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 19-20. Na drugom kongresu u kolovozu 1835. odlučile su primiti prve dvije djevojke u novi Institut: Mariju Anangi i Carolinu Longo, kćerku načelnika Acuta, a uskoro su se u rujnu javile još nove djevojke: Luisa Longo, Vittoria i Francesca Monti. *Isto*, 21.

²⁰⁶ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 25-31. Škole su se otvarale u mjestima: Pescasseroli 1841., Morino 1841., Cascia 1842., Carpineto 1844., Gavignano 1844., Orte 1844., Bassanello i Corchiano 1846., Carbo gnano 1847., Rim 1847. *Isto*.

²⁰⁷ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 52-57. “Regole e Costituzioni della Congregazione delle Adoratrici del Preziosissimo Sangue”, 1857. (nadalje: RC-1857.), u: Angela DI SPIRITO, ur., Santa Maria De Mattias: *Altri scritti*, vol. VI, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2009., 53.

²⁰⁸ “(...) dirigerle nella vita cristiana e renderle capaci di formare un giorno, con la loro savia condotta, la consolazione delle rispettive famiglie.” (prevela V.K.) RC-1857., 88.

subote, a petak je bio neradni dan. Školski dan je trajao šest sati s podnevnom pauzom za ručak.²⁰⁹

Školski dan je imao svakodnevni raspored: izmjenjivalo se vrijeme ručnih radova, molitve, čitanja, pisanja, kršćanskog nauka i biblijske povijesti. Ulazak u školu ujutro i priprema za nastavu trajali su pola sata. Na ulazu učenice je dočekivala učiteljica, te dvije po dvije odlazile su do slike Presvete Djevice, poklonile se i izrekle molitve, te otišle do učiteljice poljubiti joj ruku. Svaka je uzimala svoj ručni rad ili ponavljala vjeronauk. Nakon pola sata učiteljica je izgovorila *Actiones* te su sve kleknule i izgovorile molitvu za početak nastave. Prva zajednička aktivnost bila je molitva koja je nastavljena i kasnije u propisanim razmacima.²¹⁰

Slijedile su vježbe čitanja i pisanja, a za one učenice koje još nisu čitale radile su ručne radove: vez, šivanje ili neke druge prema prilikama mjesta. Za vrijeme odmora molila se molitva, nakon čega su učenice radile ručne radove, a naglas su se čitala pitanja i odgovori iz vjeronauka (katekizma). Nakon kratkog objašnjenja učiteljica je provjeravala koliko su učenice usvojile gradivo. Dopodne je nastava završavala s molitvom i blagoslovom nakon čega su se učenice otpuštale kući sa zahtjevom da se ne zaustavljaju na ulici i da se upute kući u tišini i sa skromnošću.²¹¹

Nakon pauze za ručak, učenice su se vraćale u školu s istim ritualom ulaska, pripreme za nastavu i izmjenom nastave, molitve i ručnog rada. U popodnevnoj nastavi poduka je bila iz računanja i biblijske povijesti. Slijedilo je kratko ispitivanje i pouka o dobrom vladanju i moralu, te je škola završavala molitvom. Subotom popodne umjesto nastave imale su tjedno ispitivanje. Djevojčice su se nakon nastave uputile kućama gdje su trebale pozdraviti roditelje s pozdravom *Hvaljen Isus i Marija* i poljubiti ih u ruku.²¹²

Od učenica se još zahtijevalo da ukoliko je moguće prisustvuju svetoj misi svaki dan i barem jedanput mjesečno se ispovjede. Na kraju školske godine u rujnu održavali su se ispiti iz znanja, a nagradu je dobivala najbolja učenica, a uvjet je bio dobro vladanje i posjećivanje nastave. Praznici su trajali od 28. rujna do 2. studenoga nakon čega je započinjala nova školska godina.²¹³

Pedagoška metoda utemeljiteljice je bila temeljena na poštivanju učenice od strane učiteljice, a prema svakoj učenici su se trebale odnositi blago radi postizanja željenih

²⁰⁹ RC-1857., 88., 91.; PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 29-32., 292.

²¹⁰ RC-1857., 88-89.; PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 293.

²¹¹ RC-1857., 89-90.

²¹² *Isto*, 90-91., 42.

²¹³ *Isto*, 91.

odgojnih rezultata. Stoga je prema RC-1857. u školi bilo zabranjeno koristiti nasilne metode i fizičke kazne, prijetnje, pretjeranu strogost ili velike pokore. Trebale su koristiti sva sredstva ljubavi, potičući djevojčice na popravak zbog ljubavi prema vrlini i zbog straha Božjeg. Kao pedagoška mjera moglo se odvojiti jednu djevojčicu od druge, premjestiti ju na posljednje mjesto, poslati u crkvu na kratku meditaciju, potaknuti ju da traži oprostjenje od ostalih djevojčica ili uputiti joj majčinsku opomenu nasamo nakon nastave. Ako se ni tad nisu pokazivali rezultati, moglo se tražiti od roditelja da se neko vrijeme suzdrže od slanja djevojčice u školu. Sestrama je naglašavala da prije svega trebaju biti strpljive u odgoju, jer se pravi plodovi ne mogu dobiti bez patnje i truda.²¹⁴

Pravilo je propisivalo i odnos učiteljica prema učenicama. One su trebale biti emocionalno zrele osobe koje neće postupati prema osobnoj antipatiji ili simpatiji prema učenicama, izbjegavajući svaku izdvojenost ili posebnu ljubav, poigravanje s osjećajima učenica, kao i svaki nemar, zapuštanje i hladnoću. Trebale su biti jednake sa svima i u njoj su učenice trebali vidjeti „nježnu i privrženu majku, brižnu za njihovu dobrobit“²¹⁵.

Pedagošku metodu koju je ostavila u RC-1857., Marija De Mattias je produbljivala u svakodnevnim pismima i komunikaciji sa sestrama u kojima ih je poticala na dobru pripremu za nastavu, izbjegavanje svake površnosti i improviziranja u razredu kako bi njihovo poučavanje bilo korisno. Poticala ih je da rade predano, oduševljeno, zauzeto, radosno, da budu točne, ne gube vrijeme i ne prekidaju satove zbog bilo kojeg razloga.²¹⁶

U pismu s. Oliviji Spinetti od 21. ožujka 1864. može se izvući Marijina pedagoška oporuka sestrama i duh koji je prevladavao u školama: “Želim da se u školi u Orsogni vidi dobro provedena naša metoda i dr.: govoriti mudro, uljudnost, skromnost, sabranost, lijepo vladanje, a povrhu svega neka se osjeti strpljivost, ljubav i briga za djevojčice u pravom Duhu Božjem i s namjerom da mu se svidimo. S. Marija Luisa mora se više zalagati da učenice nauče ručne radove, treba imati dobre manire u radu u školi i ponašati se poput prave zaručnice Raspetog Isusa koja nastoji koristiti društvu čineći dobro učenicama koje će biti na utjehu svojih roditeljima. Kada vlasti u mjestu vide dobro koje se čini, zauzet će se da učvrste započeto dobro, jer će vidjeti da se sestre zalažu za njihovo dobro, a bez osobnih interesa.”²¹⁷

²¹⁴ PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 293.; RC-1857., 92; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 50.; SPINELLI, *Žena riječi*, 111.

²¹⁵ “(...) una madre tenera affezionata e premurosa del loro profitto.” (prevela V.K.) RC-1857., 93.; PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 293.

²¹⁶ SPINELLI, *Žena riječi*, 110.

²¹⁷ „Desidero che nella scuola di Orsogna si faccia vedere il nostro metodo bene ordinato ecc.; parlare con saviezza, decoro, modestia, raccoglimento, civiltà e più di tutto far vedere la pazienza, la carità e la premura per il bene delle fanciulle con il vero spirito di Dio e coll'intenzione di piacere a Lui. Suor Maria Luisa dev'essere più

Svi ovi pedagoški principi za koje se Marija zalagala u svojim školama bili su daleko ispred njezinog vremena. Njezin pedagoški stav izvira iz njezine duboke kršćanske duhovnosti, a rezultat je i njezine pedagoške karizme i rada kao odgajateljice. Da bi učvrstila kršćanski i društveni odgoj djevojčica već je u prvoj školi u Acutu osnivala internate za djevojke koje su poslije nastave ostajale u školi i imale smještaj u samostanu. Tu su mogle dobiti još intenzivniji odgoj kako bi se osposobile da budu dobre majke ili da ostanu u samostanu ako osjećaju poziv redovnice. Uz dnevni program u školi, imale su intenzivnije predavanje iz kršćanskog nauka, poduku u ručnim radovima i domaćinskim poslovima svake vrste. Prema mogućnostima, podučavane su u učenju jezika, sviranju i pjevanju. Ovakvi odgojni zavodi postojali su u svim većim školama Klanjateljica.²¹⁸

Škole su prema izvještajima biskupa, pismima koje je dobivala Marija De Mattias od biskupa, svećenika i drugih osoba, imale veliki uspjeh i to najviše na moralnom i kršćanskom odgoju što se odrazilo i na vjerski i društveni život tih sredina. Iz izvještaja mons. Trucchija, biskupa Anagnia, nakon pastoralnog pohoda Acutu 1854. vidi se zadovoljstvo crkvenih vlasti s djelovanjem škola i sestara: „ (...) sretni smo što spomenute pobožne žene s radošću i predanošću odgajaju djevojčice, u pobožnosti, vjeri i domaćinskim poslovima“²¹⁹.

Stizale su brojne molbe za otvaranje škola od biskupa, župnika i raznih privatnih dobročinitelja, a djelovanje škola proširilo se i na područje Kraljevine Napulj i Obiju Sicilija. Od 1847. do 1866. bilo je otvoreno šezdesetak novih škola brojeći i one koje su od 1857. do 1865. bile otvorene u inozemstvu: Francuskoj, Njemačkoj i Engleskoj (1863.) jer se Družba proširila na druge države.²²⁰

Popularnosti škola doprinijele su i što su bile potpuno besplatne, uzdržavane od skromnih doprinosa općine ili kojeg dobročinitelja. Škole koje je Marija osnivala bile su većim dijelom u siromašnim krajevima središnje i južne Italije. I prva škola koju je osnovala u

impegnata per imparare i lavori alle scolare; deve stare nella scuola con tutta buona grazia e con contegno di vera Sposa di Gesù Crocifisso, che cerca di giovare alla società con fare buoni allievi, che siano di consolazione ai loro genitori. Quando i Signori del Paese vedono il bene ordinato si moveranno a rendere stabile il bene incominciato, perché vedono che le Suore hanno tutto l'impegno per i loro vantaggi senza altro interesse.“ (prevela V. K.) Maria De Mattias s. Oliviji Spinetti, Acuto, 21. ožujka 1864., u: Angela DI SPIRITO i Luciana COLUZZI, ur., *Santa Maria De Mattias, Lettere: 1862-1866, nn. 1009-1374, non dattate nn. 1375-1381*, vol. IV, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2005., 284-285.

²¹⁸ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 57.

²¹⁹ Arhiv biskupije Anagni, ASC, L. Cavalli, P. P. Trucchi (Acuto, 25. 10. 1848.) citirano prema MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 42.

²²⁰ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 61-62., 69. Samo u pokrajini Lacij je 1859. i 1860. otvoreno 14 novih škola. SPINELLI, *Žena riječi*, 128.

Rimu u kući dobročiniteljice princeze Wolkonsky, nalazila se u predgrađu Rima gdje je bilo puno siromašnih učenica.²²¹

Ovakvom učvršćenom prosvjetnom djelovanju, novonastale okolnosti oko ujedinjavanja Italije donijele su velike poteškoće i nužnost prilagođavanja. Proglašenjem Kraljevine Italije 1861., Papinska Država se svela na uski područje oko grada Rima i pokrajine Lacij, a brojne škole Klanjateljica našle su se u sklopu nove Kraljevine Italije.²²² Oduševljenje među stanovnicima nakon dugogodišnje borbe za nacionalnim ujedinjenjem, bilo je pomiješano i s otvorenom antiklerikalnom propagandom i željom liberala da se Crkvi oduzme svaki autoritet na odgoju i obrazovanju mladih.²²³

S druge strane, dotadašnje obrazovanje trebalo je modernizirati, učiniti ga obveznim i besplatnim za sve. To je potvrdio Zakon o obrazovanju iz 1859.²²⁴, po kojem je potvrđen koncept suvereniteta države nad obrazovanjem, a ukinuo se svaki privilegij školama pod upravom Crkve i redovničkih družbi koje su morale slijediti državni zakon. Najveća konkretna poteškoća za redovničke družbe i njihove škole, tako i za škole Klanjateljica, osim što je doticala njihovu drukčiju svrhu i metodu obrazovanja, je bila ta što se zahtijevala diploma za rad u školi i prilagođavanje školskih programa.²²⁵

Kako bi olakšala prilagodbu novom zakonu i osposobila potrebne učitelje, država je od 1861. do 1866. organizirala obvezne tečajeve *konferencije* koji su završavali polaganjem javnih ispita i dobivanjem diplome za poučavanje. Ovi zakoni našli su sestre nespremne, jer su se bojale da će od sada morati predavati nastavne sadržaje koje se protive njihovim vjerskim načelima. U nekim krajevima osobito gdje je antiklerikalizam bio jak, općinske i školske vlasti su odmah počele s provođenjem zakona. Sestre ukoliko su odbijale pohađanje tečajeva i nisu se htjele prilagoditi, bile su prisiljene napustiti škole. Tako je već na početku bilo zatvoreno dosta škola. Drugdje je neko vrijeme sestrama bilo omogućeno da nastave podučavati po svojim pravilima i metodi, jer su stanovnici i općinske vlasti htjeli zadržati sestre.²²⁶

Sve veći zahtjevi općinski i školskih vlasti za diplomiranim učiteljicama i zatvaranje škola dovele su utemeljiteljicu Mariju De Mattias do odluke da je dozvoljavala sestrama

²²¹ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 49-50; SPINELLI, *Žena riječi*, 111., 120-121.

²²² O ujedinjavanju Italije i pripajanju Papinske Države Kraljevini Italiji 1870. više kod: PROCACCI, *Povijest Talijana*, 229-238. i kod MERCIER, *Povijest Vatikana*, 265-270.

²²³ PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 313.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 64.

²²⁴ Ovaj Zakon je donio grof Gabrio Casati, ministar obrazovanja Pijemonta, a s ujedinjenjem i proglašenjem Kraljevine Italije postao je obvezan za cijelu državu. PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 317.

²²⁵ PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 317.

²²⁶ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 65-68.; PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 318-323.

prisustvovanje tečajevima kada se na taj način moglo spriječiti zatvaranje škola. Tamo gdje god se još moglo držati stare metode i podučavanja iz *Pravila* (RC-1857.), savjetovala im je da je se drže. Ovu odluku je učvrstila nakon što su biskupi savjetovali redovnicama da se ne povlače iz obrazovanja i da nova metoda i zakoni ne iscrpljuju sve mogućnosti za kršćanskim odgojem. Shvaćala je da je nužna prilagodba novim vremenima i da se treba služiti najprikladnijima sredstvima, ukoliko se želi sačuvati Družba. Nije pristajala ni na Merlinijev prijedlog da se sestre sklone kod bogatijih obitelji i drže privatnu poduku i nastavu, jer bi to značilo i napustiti poučavanje siromašnih učenica što je ona smatrala primarnim ciljem Družbe.²²⁷

U tim prijelomnim vremenima, redovničku zajednicu Klanjateljica je pogodila smrt utemeljiteljice Marije De Mattias 20. kolovoza 1866. Jedan od prioriteta njezine nasljednice s. Caroline Longo je bio nastavak slanja sestara na obavezne tečajeve i polaganje ispita. Družba je još uvijek imala mali broj diplomiranih učiteljica zbog čega se nije moglo odgovoriti na molbe za otvaranjem novih škola. Situaciju je otežao i novi školski zakon iz 1867. kojim je utvrđen nastavni plan i program te se povećala zahtjevnost za stjecanje diplome učiteljice.²²⁸

Novim zatvaranjima škola od 1870. pribrojile su se i one koje su nakon pripajanja ostatka Papinske Države Kraljevini Italiji morale poštivati školske zakone. Vlast je nakon 1870. strože nadgledala njihovo provođenje osobito glede diplomiranih učiteljica i primjene metode podučavanja prema državnim zakonima, što je uvjetovalo sestre da pohađaju tečajeve i prilagode se novom školskom sustavu.²²⁹

Prema zapisima iz kronike Družbe „unatoč nastojanjima da se usklade s novim programima i da školski red uredi prema novim zahtjevima, nastalo je mnogo poteškoća, te je naša Družba morala napustiti mnoge škole“²³⁰. Gubitkom mnogih škola, materijalno stanje u Družbi se pogoršalo, a javile su se i bolesti povezane sa siromaštvom kao tuberkuloza, smrt mladih sestara i nedostatak članica.²³¹ Postepeno od 1877. uslijedila je stabilizacija jer su se mnoge škole i sestre već bile uključile u novi školski sustav, čime je počeo rasti broj novih škola i članica u Italiji.²³² Posebno važan dan za sestre je bio 28. siječnja 1878. kad je papa

²²⁷ PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 321-325.

²²⁸ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 70-74., 110-113. Usp. i PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 361-367.

²²⁹ PANICCIA, *La spiritualità e l'opera* 376-379.

²³⁰ AGR, I g 3, Congr. Prot. Cron., bilježnica VIII, *Cronaca delle Adoratrici del Preziosissimo Sangue 1834-1887.*, 143. citirano prema MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 113.

²³¹ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 116-118. Usp. i PANICCIA, *La spiritualità e l'opera*, 367-371., 379-380.

²³² MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove* 124., 128-131.

Pio IX dekretom priznao Institut kao družbu papinskog prava što je značilo konačnu potvrdu ove Družbe od Svete Stolice.²³³

Promijenjene društvene okolnostima u Italiji uvjetovale su sestre da prilagode prosvjetno djelovanje novim zakonskim propisima. Ova promjena vidljiva je u novim *Pravilima* iz 1888. i 1897., a ove zadnje su bile odobrene i od Kongregacije za redovnike.²³⁴ U njima su odredbe za škole smanjene. Škola je i dalje ostala najvažnije sredstvo apostolata Klanjateljica s naglašenom ulogom u kršćanskom odgoju djevojčica kao i dotad. Sestre su trebale slijediti programe propisane od općina, ali najvažnija je bila pouka iz katekizma i to ne samo znanja, nego njegova primjena i razvoj kršćanskih vrlina. Od udžbenika mogle su koristiti samo one koji su odobreni od crkvene vlasti. U njima su navedeni i propisi za metodu podučavanja i odnosa učiteljica s učenicama koji se podudaraju s prijašnjim pravilima. Dodana je odredba da se učiteljice prije svake nastave moraju pripremati barem pola sata. Od učenica se zahtijevala jača poslušnost, ljubav i poštovanje prema učiteljicama, šutnja, skromnost i pribranost.²³⁵

Veliki doprinos Marije De Mattias i njezinog djela u Italiji u 19. st. je što je otvarala škole u kulturno-depriviranim područjima i djevojčicama nižih društvenih statusa omogućila stjecanje vještine pisanja i čitanja.²³⁶

²³³ Adoratrici del Sangue di Cristo, Casa Generalizia, Archivio economico, *Decretum*, Datum die 28 Januarii 1878., A. Archiepus. Myrae Secret. Usp. MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 125.

²³⁴ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 170-171.

²³⁵ Adoratrici del Sangue di Cristo, Casa Generalizia, Roma, knjižnica, *Regole e Costituzione della Congregazione delle Adoratrici del Preziosissimo Sangue di N.S.G.C. 8. del 1888.*, tiskano na mašini, 50-51.; *Regole e Costituzione della Congregazione delle Suore Adoratrici del Preziosissimo Sangue*, Roma, Tipografia Artigianelli di S. Giuseppe, 1897., 68-70. Ova dva izvora su korištena u djelu: MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, *passim*.

²³⁶ FRESU, "Si è avvicinata l'ora", 86.

2. 2. 2. Pripajanje zajednice iz Steinerberga (Kanton Schwyz) sestrama Klanjateljicama Krvi Kristove, prosvjetno djelovanje u Kneževini Baden i progon za vrijeme *Kulturkampf*a

Iz osnutka pobožnih djevojaka u Steinerbergu (Kanton Schwyz, Švicarska), koji se 1847. priključio redovničkoj zajednici Klanjateljica Krvi Kristove u Italiji, nastale su brojne nove grane Klanjateljica u različitim sredinama, pa tako i u BiH. Početak osnutka vezan je uz Mariju Tereziju (Magdalena) Weber, djevojku iz Kneževine Baden (Njemačka Konfederacija) koja je okupila djevojke koje su željele živjeti redovničkim životom. Kako su u Kneževini Baden zbog politike liberala prema Katoličkoj crkvi ukidane redovničke družbe, uputile su se u Steinerberg gdje su se okupile tokom 1845. u Svetištu sv. Ane i izabrale Mariju Tereziju za prvu poglavaricu.²³⁷ Živjele su prema Pravilima koje je napisao svećenik Karl Rolfus. Svrha zajednice je bila život molitve i danonoćnog klanjanja, a institut je prozvan Družba Predragocjene Krvi za vječno klanjanje Presvetom Oltarskom Sakramentu, prema inspiraciji Rolfusa. On se u Rimu upoznao s Družbom misionara Krvi Kristove i želio osnovati sličnu žensku redovničku družbu.²³⁸

Zajednica je brojčano rasla, te su sestre zbog problema s vlastima i da bi imale dozvolu boravka u Švicarskoj, prihvatile školu za djevojčice. Sumnjičavost općinski vlasti se nastavila, te je vijeće kantona donijelo propis po kojem su mogle podučavati samo one družbe koje su bile od Crkve priznate. Zbog toga je Rolfus preko Misionara zatražio njihovo pripajanje Klanjateljicama Krvi Kristove u Rimu. To je bilo potvrđeno dekretom od 13. kolovoza 1847. od strane vrhovnog poglavara Družbe misionara Krvi Kristove don Biagia Valentinijsa, koji je ujedno bio i vrhovni poglavar Klanjateljica.²³⁹

Unatoč dekretu, općinska vlast nije dozvoljavala nastavak poučavanja. Porazom katoličke lige *Sonderbunda* 1847. u koji je bio uključen i Kanton Schwyz, vlast u kantonima je prešla na centralnu vladu koju su preuzeli liberali protivni prisustvu redovničkih družbi. Povod za progon sestara iz Švicarske bila je bolest koja se pojavila u zajednici u Steinerbergu

²³⁷ Alma Pia SPIELER, *Maria Theresia Weber: le Adoratrici del Sangue di Cristo in Steinerberg – Svizzera*, CIS, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 1995., 24-34.

²³⁸ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 76-80.

²³⁹ Alma Pia SPIELER, *Ne zaboravite svoje korijene!: povijest osnutka Klanjateljica Krvi Kristove u Steinerbergu: djelovanje utemeljiteljice i prve poglavarice Marije Terezije Weber (1822.-1848.)*, prev. s. Marija Pranjić, Izdavački centar zajedništvo, Zagreb, 2007., 66-142.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 81-84.

zbog koje je umrlo veliki broja mladih sestara u kratkom razdoblju. Vlast je zabranila i zatvorila zajednicu, a sve sestre osim teško bolesnih morale su napustiti mjesto.²⁴⁰

Uputile su se prema Francuskoj u Blodelsheim, ali ih je na putu zaustavio župnik opat F. Xavier Béhé u Ottmarsheimu (Elzas, Francuska), gdje su se nastanile i nastavile život kontemplativnog usmjerenja. Postepeno su preko Misionara Krvi Kristove jače se povezivale s matičnom Družbom Klanjateljica u Italiji. Dobile su *Pravilo* Klanjateljica u rukopisu, još prije nego je tiskano 1857., a zatim i tiskano s novim dodacima. Poglavarica s. Celestina Meyer je imenovana za vicepoglavaricu zajednica u Njemačkoj i Francuskoj te je započela direktno dopisivanje s Marijom De Mattias.²⁴¹

Iako su dobile *Pravilo* iz Italije, nisu ga odmah mogle u potpunosti slijediti, ali ih je potaknulo da 1857. prihvate poziv župnika Kesslera u Gurtweilu (Kneževina Baden) za rad u domu i školi za napuštene djevojčice s ulice. Zajednica u Gurtweilu brinula se u sirotištu i školi za šezdesetak djevojčica i usmjerila se na aktivni apostolat prema *Pravilu* Klanjateljica. Zajednica u Ottmarsheimu je nastavila slijediti svoje prvo *Pravilo* koje je napisao Rolfus s noćnim klanjanjem i zahtjevnim pokorama kojeg više nisu mogle slijediti sestre u Gurtweilu. Škola i sirotište u Gurtweilu se brzo razvijalo, te su djevojčice dobivale pouku i odgoj za kršćanske domaćice, prele su svilu za jednu firmu i izrađivale crkveno ruho, a vlast je bila jako zadovoljna odgojem zapuštenih djevojčica.²⁴²

Osjećala se sve više podijeljenost između sestara koje su ostale u Ottmarsheimu i imale kontemplativno usmjerenje i onih u Gurtweilu. Podjela je riješena tek kad su sestre koje su htjele slijediti kontemplativni put otišle u Ottmarsheimu, a one koje su htjele živjeti po *Pravilu* iz Italije u Gurtweil. One su 1860. obukle odijelo talijanskih Klanjateljica i položile zavjete prema *Pravilima* Klanjateljica. Sestre u Ottmarsheimu sve su se više udaljavale od *Pravila*, te su se 1863. konačno odlučile priključiti jednoj grani sestara benediktinki.²⁴³

Kako bi se osnutak u Gurtweilu čvršće povezao s Družbom u Italiji i da bi sestre izbliže upoznale obdržavanje *Pravila*, dvije sestre 1864. posjetile su Italiju i srele se s utemeljiteljicom Marijom De Mattias. Škola u Gurtweilu je postala sve poznatija, a sestre su zaslugom Kesslera polagale učiteljske ispite među kojima je bila i s. Hermina Gantert. Osnovana je i učiteljska škola te internat za djevojke koje su željele dobiti višu spremu za

²⁴⁰ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 84-86. U kratkom razdoblju zajednicu je pogodila nepoznata zarazna bolest koja je završavala kao sušica. Od nje je umrlo 27 sestara. *Isto*, 84-86.

²⁴¹ ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 20-25.

²⁴² MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 94-96.

²⁴³ *Isto*, 96-100.

domaćicu. Uskoro su otvorile šest novih većinom djevojačkih škola kao u Donaueschingenu (1865.) koja je otvorena na poziv kneza Fürstenberga.²⁴⁴

Unatoč sve većim antiklerikalnim mjerama liberala u Kneževini Baden od 1854. sestre su nastavile prosvjetno djelovanje i otvarati nove škole. Za vrijeme kancelara Bismarcka i *Kulturkampfa* posebno su bili progonjene redovničke družbe u Badenu, a 1870. donesen je Zakon o ukidanju vjerskih instituta. Da bi izbjegle ukinuće, sestre su skinule redovničko odijelo, ali 1873. vlada Badena je zabranila djelovanje Družbe i zatvorila sve škole Klanjateljica u Badenu. Još prije toga sestre su odlučile prihvatiti pozive svećenika za otvaranjem škola u američkim župama gdje se naselio veći broj njemačkih emigranata. Prva skupina sestara otišla je u Ameriku 1870., a uskoro su im se pridružile i preostale sestre.²⁴⁵

Sestre su u ožujku dobile dekret da moraju napustiti samostan u roku nekoliko dana. Prema molbi nadbiskupa Freiburga koji je želio da u Europi ostane nekoliko sestara i čekaju vremena kad će moći nastaviti započeta djela u Badenu, osam sestara koje nisu htjele otići u Ameriku, otišle su u Feldkirch (Vorarlberg, Austrija). Većinom su to bile bolesne ili stare sestre povjerene brizi mladoj sestri Hermini Gantert.²⁴⁶ Ona je vjerovala da će u Austriji sestre moći nastaviti prosvjetno djelovanje, tako da nije htjela odgovoriti na pozive sestara iz Amerike. Međutim, prilike se nisu pokazivale te su u Feldkirchu živjele bez redovničkog odijela, od prihoda vlastitog rada (ručni rad, šivanje), a neko vrijeme su živjele u obližnjem Rankweilu gdje su imale radionice ručnog rada za djevojčice. Školu nisu mogle otvoriti jer su je već držale druge redovnice. U ljeto 1876. našle su bolji i veći smještaj u Feldkirchu, gdje su se vratile baveći se stvarima kao u Rankweilu.²⁴⁷

²⁴⁴ Isto, 100-103.; ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 27.

²⁴⁵ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 135-146.; ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 28-29. U Americi je došlo do odvajanja jedne skupine sestara pod vodstvom s. M. Auguste Volk koja je željela jaču neovisnost sestara u Americi i prilagodbu *Pravila* uvjetima života u Americi. Osnovale su družbu Sestara od klanjanja Predragocjenoj Krvi u O'Fallonu. MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 138-146.

²⁴⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. M. Terese Branner vrhovnoj (nadalje: vrh.) poglavarici, 1. rujna 1887., prijev. i prijepis na kojem je naznačeno da se orig. čuva u AGR. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu* i to orig. pismo iz AGR). Napomena: na prijepisu je označena oznaka GAR što je kratica za Generalni arhiv Rim koju koriste u radu ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 252. To je arhiv Klanjateljica Krvi Kristove u Rimu u Generalnoj kući, a danas je službeni naziv arhiva: Adoratrici del Sangue di Cristo, Archivio Generale, Roma i kratica AGR. U radu će se koristiti kratica AGR s napomenom da na kopijama izvora u ARZ kratica GAR označava kraticu AGR; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 53.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 152-153.; ARZ, Tajn. orm. arh., kutija pod nazivom: *Popis sestara, 1946.-1958., kratke kronike, o povijesti provincije, mišljenja o našoj konstituciji* smještena u ARZ (nadalje: K6), prijev. djela: *Annalen des Klosters Nazareth* iz 1901. koji je pisan na njemačkoj gotici i čuva se u ARZ, prijev. su napisale s. Imakulata Hofman i s. M. Flavija Šutić u Banjaluci, 1. srpnja 1976. (nadalje: AKN-p.), str. 2. O životu i radu s. Hermine Gantert vidi više: KEZIĆ, *Hermine Gantert, passim*.

²⁴⁷ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 53.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 2.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 152-153.

Materijalna situacija sestara u Feldkirchu je postajala sve teža zbog čega je s. Hermina bila prisiljena slati sestre u prošnju prilikom koje su tražile narudžbe za crkveno ruho i tako preživljavale.²⁴⁸ Sestrama su počele dolaziti nove kandidatice, a 1877. posjetio ih je don Rizzoli, vrhovni poglavar Družbe misionara Krvi Kristove, što im je povećalo svijest o pripadnosti Klanjateljicama Krvi Kristove u Rimu. Nastavile su tražiti mjesto i uvjete gdje bi mogle započeti prosvjetno djelovanje, ali i djelovati kao redovnice po svojim *Pravilima*.²⁴⁹

²⁴⁸ MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 153-154. Materijalna situacija zajednice se pogoršala jer je došlo do odvajanja kuće u Gurtweilu i dijela sestara koje su otišle u Ameriku od Klanjateljica Krvi Kristove. Zajednica u Feldkirchu je i dalje nakon progona materijalno ovisila o upravitelju iz Gurtweila svećeniku Frässleu. Nakon što je s. Hermina odbila pridružiti se odijeljenim sestrama u Americi, čime su prestale ovlasti Frässlea koji je do tada bio predstavnik vrh. poglavara, on je od 1876. prestao materijalno pomagati zajednicu u Feldkirchu. Tek prošnjom i skupljanjem narudžbi za šivanje, sestre su mogle donekle nastaviti normalno živjeti. *Isto*.

²⁴⁹ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 53-58.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 154-156.

2. 2. 3. Dolazak sestara Klanjateljica Krvi Kristove 1879. u BiH

P. Franz Pfanner dobio je dozvolu za osnivanjem trapističkog samostana u BiH od Kongregacije za širenje vjere u Rimu s napomenom da u njemu što prije osnuje sirotište za odgoj i obrazovanje napuštene djece u vjeri i zanatima.²⁵⁰ Sirotište za nezbrinutu mušku djecu i dječake iz siromašnih obitelji je otvoreno 1878., a uskoro je otvorena i osnovna škola. Kasnije je otvorena obrtnička škola za djecu iz sirotišta, kao i vanjsku, u kojoj su se nakon osnovne škole mogla školovati u 17 različitih zanata.²⁵¹ Već je po svom dolasku p. Pfanner uočio potrebu za pokretanjem osnovnog obrazovanja i škola u BiH, te je 1872. pozvao Sestre milosrdnice iz Zagreba u Banju Luku da otvore osnovnu školu. Do tada je u gradu postojala samo jedna franjevačka osnovna škola na skromnoj razini i nedostatna za svu katoličku djecu. Sestre milosrdnice su otvorile školu, te preuzele brigu za njegu bolesnika koji dotad nisu imali nikakve medicinske skrbi.²⁵²

P. Franz Pfanner, na jednom od svojih putovanja u rodni Vorarlberg, susreo se sa zajednicom Klanjateljica u Feldkirchu gdje se desetak sestara smjestilo nakon progona iz Gurtweila (Baden) u „jednoj iznajmljenoj kući i u siromašnim okolnostima“²⁵³. Sestre su zabilježile da je ih je p. Pfanner posjetio u proljeće 1879. i tom prilikom ih pozvao da dođu i osnuju samostan u BiH. Iznio im je velike potrebe za katoličkim školama i sirotištem za žensku djecu, te im obećao svoju pomoć.²⁵⁴ Obećao im je da će za njih potražiti zemljište i pomoći im kod kupovine.²⁵⁵ Sestrama se svidjela hrabrost i ponuda p. Pfannera, a osobito jer su se nadale da će opet moći živjeti kao redovnice, nositi redovničko odijelo i ponovno se baviti prosvjetnom djelatnošću.²⁵⁶

Predstojnica s. Hermina Gantert požurila se obavijestiti vrhovnu poglavaricu s. Carolinu Signoretti u Rim o prilici koja im se pruža za započinjanjem novog života i

²⁵⁰ PFANNER, *Povijest samostana Marija Zvijezda*, 25-27.

²⁵¹ FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti*, 38-39.; TEINOVIĆ, *Trapistička opatija*, 53-55., 59.

²⁵² PFANNER, *Pisma iz doline Vrbasa*, 55., 67.

²⁵³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1.

²⁵⁴ Usp. AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 58.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 95-96.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 51.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, GKM, fol. 1.

²⁵⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1.

²⁵⁶ Usp. ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica na 25 godišnjicu Sestara Kongr. Klanjateljica Dragocj. Krvi Isusove u Nazaretu kraj Banje Luke* (nadalje: *Spomenica*), rkp., bilježnica od 109. stranica. To je anoniman prijevod iz 1954. djela pod nazivom: [s. Ida KELLER], *Gedenkschrift zur 25 jährigen Jubelfeier der Schwestern der Kongregation von der Anbetung des kostb. Blutes Jesu Christi im Kloster Nazareth bei Banjalkuka in Bosnien, 1879.-1904.*, Druck von F. W. Cordier, Heiligenstadt (Eichsfeld), Typograf und Verleger des heiligen Apostolischen Stuhles, Heiligenstadt (Eichsfeld), [1904.?], str. 3.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 59.

djelovanja u BiH. Preko pisma s. Wilhelmine Eschbacher, koja je znala talijanski jezik, saopćila joj je da su razlozi za preseljenjem ti što bi u BiH mogle jeftino kupiti kuću, nositi redovničko odijelo i raditi puno na području odgoja mladih.²⁵⁷ Zatim dodaje da bi im tamo bilo dozvoljeno „obavljati sve aktivnosti koje zahtjeva naša Družba, jer vlast u tim krajevima daje potpunu slobodu vjerskog djelovanja, imajući na srcu da tu zemlju naseli dobrim katolicima“²⁵⁸. S. Wilhelmina dodaje da je s. Herminu i sestre u Feldkirchu nedavno posjetio p. Pfanner koji živi tamo i izvijestio ih o svemu i obećao svoju pomoć jer bi „[m]jesto gdje se mogu nastaniti bilo samo jednu milju udaljeno od njegovog samostana“.²⁵⁹ A zatim piše: „Bosna je zemlja koja bi se mogla uzgajati (ne mislim na zemlju, nego na duše).“²⁶⁰ Sve sestre u Feldkirchu bile su suglasne da se ne bi trebala propustiti ta prilika, a isto su mislili biskup i svećenici. Zato je s. Hermina molila vrhovnu poglavaricu za što bržim odgovorom jer su i neke druge redovničke zajednice protjerane iz Njemačke razmišljale o preseljenju.²⁶¹

Čim se vratio u BiH, p. Pfanner je krenuo u potragu za zemljištem za budući samostan. Prilika se brzo pokazala, jer jedan *Turčin* od kojeg je već prije kupovao zemljište, prodavao je jedno svoje najbolje zemljište, tričetrvt sata pred Banjom Lukom i uz vrlo povoljnu cijenu uz gotov novac, o čemu je Pfanner odmah obavijestio sestre.²⁶²

P. Pfanner je obećao sestrama da će stupiti u kontakt s austrougarskim vlastima u BiH s kojima je imao dobar odnos zbog zasluga u ratu, kako bi osigurao sestrama slobodan dolazak. Obavijestio ih je da kad kupe zemljište morat će sagraditi novu zidanu kuću jer se „u tim mjestima ne nalazi se ništa drugo nego glinene kolibe“²⁶³. P. Pfanner je ponudio da će sa svojom subraćom sagraditi kuću, a sestre su trebale podmiriti troškove. Zbog toga s. Hermina je obavijestila s. Carolinu Signoretti da se njihov odlazak neće moći ostvariti prije jeseni, dok se kuća ne sagradi.²⁶⁴

²⁵⁷ AGR, VII f 8-1-19, Pismo s. Giuglielme (Wilhelmine Eschbacher) vrh. poglavarici, 12. veljače 1879. (Pismo su koristile: ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*).

²⁵⁸ „(...) di spiegare tutta quella attività che il nostro Istituto richiede, dando il governo per quelle parte piena libertà nell’esercitare la religione, avendo a cuore di popolare quel paese di buoni cattolici.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-19, Pismo s. Giuglielme (Wilhelmine Eschbacher) vrh. poglavarici, 12. veljače 1879., str. pisma 1-2.

²⁵⁹ „Il sito, dove potrebbro stabilirsi, sarebbe solo un miglio distante dal suo monastero.“ (prevela V.K.), AGR, VII f 8-1-19, Pismo s. Giuglielme (Wilhelmine Eschbacher) vrh. poglavarici, 12. veljače 1879., str. pisma 2-3.

²⁶⁰ „La Bosnia è un paese che si vorrebbe coltivare (non intendo del terreno, ma delle anime).“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-19, Pismo s. Giuglielme (Wilhelmine Eschbacher) vrh. poglavarici, 12. veljače 1879., str. pisma 2-3.

²⁶¹ AGR, VII f 8-1-19, Pismo s. Giuglielme (Wilhelmine Eschbacher) vrh. poglavarici, 12. veljače 1879.

²⁶² ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, fol. 1.

²⁶³ „(...) non trovandosi in quelle parti che capanne di creta.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-20, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, veljača ili ožujak 1879., str. pisma 4.

²⁶⁴ AGR, VII f 8-1-20, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, veljača ili ožujak 1879., str. pisma 4.

S. Hermina je u srpnju 1879. sa s. Teresom Kohler otišla u BiH vidjeti prilike, kupiti zemljište i pripremiti sve za dolazak sestara.²⁶⁵ Bila je zadovoljna onim što je vidjela u Banjoj Luci: „Prema mišljenju onih koji to znaju i prema vlastitom skromnom mišljenju, ovdje nas čeka veliko polje plodova, ma prije svih radnji, političke i društvene prilike su povoljne tako da možemo živjeti prema našem pravilu. Ali ono što nas najviše veseli je da prior i utemeljitelj trapističkog Samostana *Marija Zvijezda* kod Banje Luke, p. Franz Pfanner obećaje nam svu moguću pomoć i savjete, te pribaviti nam dobre postulantice i novakinje.“²⁶⁶

Obavijestila je vrhovnu poglavaricu da uz suglasnost ostalih sestara namjerava kupiti zemljište udaljeno četiri kilometara od Banje Luke za 900 dukata odnosno 5000 austrijskih forinti. Ostat će im još novaca da mogu na njemu sagraditi provizornu kuću. Za boravka u Banjoj Luci htjela je dogovoriti odobrenje civilnih i crkvenih vlasti za njihov boravak i djelovanje u BiH. Bila je u vojnom uredu za civile u Banjoj Luci gdje ju je primio general koji je izrazio zadovoljstvo što dolazi jedan red koji će raditi na obrazovanju i kulturi, a preko p. Pfannera dobila je jamstvo i da austrijska vlada želi imati u BiH redovničke družbe sa školom.²⁶⁷

Drukčiji odnosi dočekali su je kad se srela s crkvenim vlastima. Saznala je da se biskup fra Paško Vujičić i franjevci „protive da u Bosnu dolaze drugi redovi, koji nisu njihove nacionalnosti i istog reda, a iznad svega njihovog jezika“²⁶⁸. Prilikom susreta s banjolučkim župnikom s. Hermina ga je zamolila da ih preporuči biskupu Vujičiću za dozvolu boravka i djelovanja u njegovoj biskupiji kao redovničke zajednice. Molila je da smiju nositi redovničko odijelo i da im se dodijeli jedan svećenik za slavljenje svete mise u njihovom provizornom samostanu. Župnik joj nije dao puno nade glede biskupa na što je ona odgovorila da one dolaze u svjetovnom odijelu u BiH, te kao i drugi kolonisti koji dolaze iz Njemačke i osnivaju kolonije, su civilne posjednice zemljišta i nitko ih ne može potjerati. Zamolila je vrhovnu poglavaricu da joj pošalje pismo preporuke za biskupa Vujičića kako bi dobile

²⁶⁵ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 59.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 95-96.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 51.

²⁶⁶ „Secondo il parere di quei, che lo sanno, e secondo mio debite parere ci aspetta qui un grande campo di frutti, ma prima di azioni, la circostanze politiche e civili sono favorevoli così che possiamo vivere secondo nostra regola. Ma quel che ci al piu fa animo è questo che il Rev. Padre Francesco priore e fondatore del nuovo convento dei Trappisti a Mariastern presso Banjaluka ci promette tutto possibile aiuto e consilio, e di procurarci buone Postulanti e novizie.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-21, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 28. srpnja i 8. kolovoza 1879., pretisak, str. pisma 1. (Pisma su koristile: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*).

²⁶⁷ AGR, VII f 8-1-21, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 28. srpnja i 8. kolovoza 1879., pretisak, str. pisma 1.

²⁶⁸ „(...) sono contrari ad altri Ordini, che non sono della sua nazionalità e del medesimo Ordine, e principalmente della sua lingua.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-21, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 28. srpnja i 8. kolovoza 1879., pretisak, str. pisma 1.

njegovu naklonost, ali i izrazila i svoju prilagodljivost²⁶⁹: „Mislim, ako nam biskup ne želi dati dozvolu za misu, neće nam to smetati, jer ćemo ići kolima svakog dana u samostan trapista, koji je udaljen pola sata; a na ispovijed ćemo ići patru prioru Franzu.“²⁷⁰

S. Hermina čula je od p. Pfannera o radu na uspostavi nove crkvene organizacije u BiH i da će biskup Vujičić najvjerojatnije biti zamijenjen, pa se tako nadala da će ovi početni problemi s crkvenim vlastima biti riješeni nakon njihovog dolaska.²⁷¹ Kako je već obavijestila vrhovnu poglavaricu da će kupiti zemljište s kućom u Banjoj Luci, s. Hermina je to i napravila. Bilo je to posjed Hasima Šibića koji im je našao p. Pfanner. On je s prodavačem izvršio procjenjivanje i sestre su mu odmah isplatile novac od 42900 piastera (oko 900 dukata ili 5000 austrijskih forinti).²⁷²

Na kupljenom zemljištu nalazio se „jedan turski harem, i više bosanskih kućica i štala“²⁷³. Zemljište je obuhvaćalo oko 80 jutara, a nalazilo se na mjestu zvano *Pijesak* ili *Poplavnice* oko tričetvrt sata hoda udaljeno od Banje Luke prema sjeveru uz glavnu prometnicu.²⁷⁴ Trapisti su preuzeli obvezu da preurede zgrade i kućice na posjedu prije dolaska sestara: „Iz tog starog harema i jedne nadogradnje načinili smo samostančić, koji je bio dovoljno velik za 10 sestara i početnu školu. Dok su sve sestre stigle bile je sve gotovo, mogli smo im dati ključeve u ruke.“²⁷⁵

Posao nadogradnje i preuređenja kuće za potrebe samostana trajao je šest tjedna i završen je zajedničkom akcijom osamdeset braće-zanatlija iz trapističkog samostana.²⁷⁶ Opis prvog samostana i njegovog preuređenja dao je p. Pfanner u pismu od 9. listopada 1879. objavljenog u austrijskim novinama *Vorarlberger Volksblatt*: „To je dvokatna građevina, od 85 stopa dugačka. Tako grade trapisti u Bosni. Brat zidar danas još pravi štednjak. Ja sam

²⁶⁹ AGR, VII f 8-1-21, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 28. srpnja i 8. kolovoza 1879., pretisak, str. pisma 1.

²⁷⁰ „Credo, se il Vescovo non ci vuole dare la licenza per la missa [messa op.a.], non fa niente per noi altri, perchè allora andremo ogni giorno nel convento dei Trappisti un mezz'ora distante nella carozza; ed andiamo dal p. Priore Francesco alla confessione.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-21, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 28. srpnja i 8. kolovoza 1879., pretisak, str. pisma 1-2.

²⁷¹ AGR, VII f 8-1-21, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 28. srpnja i 8. kolovoza 1879., pretisak, str. pisma 1-2. ; AGR, VII f 8-1-20, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, veljača ili ožujak 1879.

²⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1.; KEZIĆ, *Hermina Gantert*, 57.

²⁷³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1. Drugi izvori (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 51.) spominju da je na kupljenom zemljištu bila samo mala turska kućica.

²⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, GKM, fol. 1.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 51.; KEZIĆ, *Hermina Gantert*, 57.

²⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K4, GKM, fol. 1.

²⁷⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, 1. svibnja 1914., tipkano, str. 1.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Marija Zvijezda*, 9. oktobra, prijev. članka koji je napisao p. Franz Pfanner iz: *Vorarlberger Volks-Blatt*, br. 85., 24. listopada 1879.; AGR, VII f 8-1-23, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. listopada 1879., *Marija Zvijezda*. (Pismo je koristila KEZIĆ, *Hermina Gantert*, *passim*.)

nadigao odjedanput svu braću zanatlije: tesare, stolare, staklare, ličioce, bravare, zidare, pećare i krovopokrivače. Ovim zadnjima dao sam za pomoćnike dječake iz sirotišta. I napokon, jučer i prekjučer su došli patri, čistili i ribali podove. Pokućstvo - krevete, stolove i stolice još će danas stolari postaviti.“²⁷⁷ Samostan je imao prizemlje i jedan kat, te je mogao primiti oko dvadeset osoba.²⁷⁸ Ovo je trebao biti prvi privremeni smještaj za sestre jer je p. Pfanner već u listopadu planirao da se u proljeće gradi pravi samostan i škola, „ako dođu novci“²⁷⁹.

Dok su trapisti uređivali i gradili prvi samostan, s. Hermina se vratila u Feldkirch te nakon savjetovanja s biskupom i svećenicima, odlučila je požuriti s preseljenjem. Razlog je bio što su joj savjetovali da se požure, dok se ne urede odnosi Crkve i države u BiH i time ne bi bile u opasnosti da budu protjerane, ako budu stupili na snagu austrijski zakoni. Bila je zabrinuta zbog biskupa Vujičića i njegovog stava o dolasku stranih redovnica u BiH, te je odlučila čim stigne otići do njega i učiniti sve da dobije njegovu naklonost. Za put se odlučila za 1. listopada 1879. ne dočekavši time odluku vrhovnog vijeća Klanjateljica u Rimu koja je donesena 3. listopada 1879. i kojim se dozvoljava preseljenje kuće iz Tirola u BiH.²⁸⁰

Prije puta otišla je još jednom u Gurtweil kod svećenika Frässlea, bivšeg ravnatelja zajednice u Gurtweilu, kako bi dobila novčana sredstva koja joj je trebao dati, ali bez uspjeha.²⁸¹ Kako su sestre prije odlaska tražile nove kandidatice koje su im trebale za nov osnutak²⁸², s. Hermina se iz Gurtweila uputila u Oberschopfheimu (Amt Lhr, Baden) gdje je uzela četiri kandidatice: Franzisku Schurt, Idu Keller, Theresiu Burbach i Justinu Kölblle koje su bile spremne sa sestrama oputovati. Svojom majčinskom naravi s. Hermina je oduševila kandidatice tako da im nije bilo teško rastati se od roditelja, iako su neke bile jako mlade kao četrnaestogodišnja Ida Keller. Kandidatice su sa s. Herminom došle večernjim vlakom 30. rujna 1879. u Feldkirch gdje ih je dočekala kandidatice Paulina Schneeberger također iz Oberschopfheima.²⁸³

²⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Marija Zvijezda*, 9. oktobra, prijev. članka koji je napisao p. Franz Pfanner iz: *Vorarberger Volks-Blatt*, br. 85., 24. listopada 1879.

²⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

²⁷⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4., Prijevod članka p. F. Pfannera iz nepoznatih njemačkih novina iz listopada 1879., fol. 1.

²⁸⁰ AGR, VII f 8-1-22, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 7. rujna 1879. (Pismo su koristile: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*); MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 157.

²⁸¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 52.; MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 157.

²⁸² AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 59.

²⁸³ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 52. U ovom izvoru je opisano sjećanje s. Ide Keller sudionice događaja. Prema drugom sjećanju iste s. Ide Keller iz 1926. (Alma Pia SPIELER, *Ida Keller: eine Lebenskünstlerin: 26. November 1864.- 22. Oktober 1929.*, Bei Lorenz Hilty, Schaan, FL, 2007., 57.) njezin dolazak u Feldkirch sa s.

Prema sjećanju s. Ide Keller iz 1926., u Feldkirchu su ih uz postulanticu Paulinu Schneeberger dočekale i sestre: Theresia Kohler, Katharina Maier, Emma Wehrle, Rosina Wöhrle, Theresia Branner, Anna Schlageter, Elisabeth Tolxdorf, Maria Meier i kandidatice Aloisia Butz.²⁸⁴ Nejasno je zašto se na drugom mjestu s. Ida prisjetila da se Elisabeth Tolxdorf priključila sestrama na putu u Innsbrücku s drugim kandidaticama. Moguće je da je možda prije odlaska otišla posjetiti roditelje ili rodbinu.²⁸⁵

Noć pred odlazak na putovanje u Feldkirchu za nove kandidatice je bila bez sna jer unatoč umoru nisu mogle spavati. Bilo im je smiješno spavati na ležajevima od slame, a s druge strane su imale mnogo toga za pričati si jer su većinom bile iz istog mjesta.²⁸⁶ S. Ida je kasnije zapisala: „Osjećale smo se već napola kao pokornici i mislile smo kako je to nešto veoma zabavno i lijepo što već tad možemo činiti pokoru.“²⁸⁷

Sestre su krenule na put 1. listopada 1879.²⁸⁸, a izvori se ne podudaraju glede imena i broja sestara i kandidatice koje su tog dana krenule. Podatke o broju prvih sestara u BiH donosi s. Hermina u pismu od 9. listopada 1879. iz Samostana *Marija Zvijezda*, dva dana poslije dolaska, u kojem samo nejasno donosi da ih je sada „[sa] dvanaest postulantica (...) dvadeset osoba“.²⁸⁹ P. Franz Pfanner u dva objavljena pisma iz listopada 1879., neposredno

Herminom i ostale tri kandidatice iz Badena bio je 31. kolovoza 1879. To je ipak manje vjerojatno jer je u jednom drugom izvoru (ARZ, Tajništvo, KKN, br. 13, 14., 15.) zapisano da su Ida Keller, Justina Kölblle, Theresia Burbach ušle u zajednicu 20. rujna 1879. i sve tri su bile iz Badena. To bi značilo da ih je tad s. Hermina susrela u Badenu, a da su došle s njom u Feldkirch 30. rujna dan prije odlaska za BiH. Franziska Schurt četvrta kandidatice iz Badena je prema KKN (ARZ, Tajništvo, KKN, br. 17.) ušla u zajednicu 4. listopada 1879., dok su sestre već bile na putu za BiH. Moguće je da je ona došla kad i ostale kandidatice u Feldkirch 30. rujna, a da je datum ulaska staviti kasnije zbog nekog nepoznatog razloga: možda se koji dan zadržala ili išla posjetiti rodbinu. *Katalog des Klosters Nazareth* (ARZ, Tajništvo, KKN) je popis svih sestara s podacima o datumu stupanja u Družbu i dr. Također, nije moguće utvrditi da li su podaci upisivani u ranom periodu odnosno odmah po dolasku sestara u BiH ili su kasnije prepisani iz nekog ranijeg izvora i popisa.

²⁸⁴ SPIELER, *Ida Keller*, 57. S. Ida Keller se nije precizno sjećala jer kaže da ju je dočekalo još sedam sestara, a navodi osam imena. Također Elisabeth Tolxdorf koju ona nabroja među sestrama, prema KKN (ARZ, Tajništvo, KKN, br.11.) u vrijeme dolaska Ide Keller u zajednicu je bila samo kandidatice, jer je ušla u samostan 4. lipnja 1879., a nikako nije mogla biti sestra.

²⁸⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53. Zanimljivo je da s. Ida Keller ni u jednom od dva zapisa nije spomenula novakinju s. Annu Saveriu Ruh koja je ranije stupila u zajednicu u Feldkirchu i bila obučena 23. ožujka 1878. Ne znamo što se s njom dalje događa jer se od proljeća 1879. u dokumentima ne spominje i nije jasno da li je išla sa sestrama u BiH ili ne. Ona, s. Maria Meier i s. Anna Schlageter su bile novakinje pred odlazak. Zadnje se spominje u pismu s. Hermine Gantert vrh. poglavarici u proljeće 1879. iz Feldkircha (AGR, VII f 8-1-20.). Ne spominje se ni u KKN (ARZ, Tajništvo, KKN, *passim*) koji donosi popis sestara u BiH, ali ne zna se točno kad se popis počeo raditi.

²⁸⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 52.

²⁸⁷ „Wir fühlten uns schon als halbe Asketen und meiten so lustig und fein könnten wir schon Buse tun.“ (prevela V.K.) ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 52.

²⁸⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

²⁸⁹ Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, *Marija Zvijezda* 9. listopada 1879. u: KEZIĆ, *Hermina Gantert*, 124. U orig. pismu nisam uspjela pročitati zadnju riječ: „Siamo adesso con 12 postulatni è 20 ?“ (AGR, VII f 8-1-23, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. listopada 1879., *Marija Zvijezda*) zbog čega sam upotrijebila prijevod s. Ines Kezić u njenoj knjizi *Hermina Gantert*. Ovo pismo daje na znanje da zajednica ima dvanaest

nakon dolaska sestara u BiH, jasnije navodi da se u samostanu nastanilo 20 sestara ne navodeći broj sestara i postulantica.²⁹⁰ Samo jedan izvor iz 1914. spominje da je u BiH došlo sedam sestara s više kandidatice.²⁹¹

Svi izvori potvrđuju da je na put zasigurno krenulo šest sestara: predstojnica s. Hermina Gantert, s. Emma Wehrle, s. Rosina Wöhrle, s. Anna Schlageter, s. Maria Meier i s. Theresia Branner.²⁹² Od kandidatice izvori spominju sljedeća imena: Paulina Schneeberger, Aloisia Butz²⁹³, Elisabeth Tolxdorf²⁹⁴, Franziska Schurt²⁹⁵, Ida Keller, Theresia (Agnese) Burbach, Justina Kölblle²⁹⁶, Josefa Arnold²⁹⁷, Rosa Pfenning²⁹⁸ i Katarina Frank.²⁹⁹

postulantica i osam sestara, ali to je moglo značiti da ih je ukupno toliko, znači i s onima koje su mogle još ostale u Feldkirchu kako neki izvori obavještavaju. Vidi dolje niže.

²⁹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Marija Zvijezda*, 9. oktobra, prijev. članka koji je napisao p. Franz Pfanner iz: *Vorarlberger Volks-Blatt*, br. 85., 24. listopada 1879. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K4., Prijevod članka p. F. Pfannera iz nepoznatih njemačkih novina iz listopada 1879., fol. 1. Iako se ne donosi datum u pismu, iz sadržaja se vidi da je pismo nastalo najvjerojatnije u listopadu 1879.

²⁹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.

²⁹² ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 52-53.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v. Jedino u izvoru *Un po' di storia* (AGR, I f 1-4, str. 97-98.) u zagradi je napisana s. Theresa Branner, a kasnije se spominje da je sa tri sestre ostala srediti stvari u Feldkirchu i da su naknadno došle u BiH. Ovo je vjerojatno manje točno jer većina izvora spominje da je ona krenula na putu 1. listopada 1879. Također *Spomenica* (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3.) uz ostalih šest sestara dodaje i sedmu sestru Franzisku Schurt. Ona je krenula na put, ali u to vrijeme je mogla biti samo kandidatice, a ne sestra (vidi bilješku 283.).

²⁹³ Prema KKN ove dvije kandidatice odnosno postulantice su 28. ožujka 1879. stupile u zajednicu u Feldkirchu (ARZ, Tajništvo, KKN, br. 9. i 10.) i svi ostali izvori ih spominju da su krenule na put sa sestrama (AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 52-53.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3-4.

²⁹⁴ Elisabeth Tolxdorf je u originalnom rukopisu AKN (ARZ, Tajn. orm. arh., AKN, str. 4r.) stavljena u popis sestara koje su krenule na put 1. listopada, ali je naknadno u istom rukopisu prekrižena. Točno je da ona nije bila sestra u vrijeme polaska na put, nego kandidatice koja je ušla u zajednicu 4. lipnja 1879. (usp. ARZ, Tajništvo, KKN, br. 11.). U izvoru *Cronaca* (AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 5.) ne nalazi se na popisu sestara koje su krenule na put 1. listopada. Taj izvor je nastao 1933. i vjerojatno na temelju AKN tako da je manje pouzdan. Na temelju druga dva izvora (AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97-98. i AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.) ona je ostala u Feldkirchu s nekim sestrama urediti stvari i naknadno je došla u BiH. Ostali izvori spominju da je Elisabeth Tolxdorf krenula na put za BiH: jedan izvor kaže samo da se priključila na putu (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 4.), a drugi izvor (ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.) precizira da je to bilo u Innsbrücku. Vjerojatnije je da je krenula s prvom grupom sestara u BiH jer s. Hermina govori da ih je dvanaest postulantica u BiH 9. listopada 1879. (vidi bilješku 289.) i dolje niže objašnjenje o broju sestara koje su prve došle u BiH.

²⁹⁵ Prema originalu djela AKN (ARZ, Tajn. orm. arh., AKN, str. 4r.) Franziska (Ana) Schurt je kao sestra krenula na put 1. listopada, a zatim je prekrižena iz popisa i stavljena u popis s kandidaticama. To je točno jer je ona bila kandidatice, a ne sestra u vrijeme polaska sestara kako navodi KKN (ARZ, Tajništvo, KKN, br. 17.). Vjerojatno je na temelju AKN nastalo i djelo [s. Ida KELLER], *Gedenkschrijf*, 9., odnosno njezin prijevod *Spomenica* (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3., ARZ) u kojima je Franziska Schurt stavljena kao sestra, a ne kandidatice koja je krenula na put sa sestrama ponavljajući grešku iz AKN. Drugi izvori spominju da je kao kandidatice krenula na put 1. listopada (ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 52-53.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v.). Prema popisu sestara (ARZ, Tajništvo, KKN, br. 17.) ona je ušla u zajednicu 4. listopada što bi značilo da se priključila sestrama za vrijeme puta u BiH (vidi bilješku 283.).

²⁹⁶ Ove tri kandidatice koje je s. Hermina dovela u Feldkirch najvjerojatnije 30. rujna 1879. (vidi bilješku 283.) prije odlaska u BiH spominju svih izvori da su krenule na put 1. listopada (AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ,

Ako se zbroji sve gore navedene kandidatice i postulantice tada ih je maksimalno moglo biti deset. Ali to ne odgovara činjenici da je bilo dvanaest postulantica kako je s. Hermina spomenula u prvom pismu iz BiH. Postoji velika mogućnost da su još dvije djevojke krenule na put: Lujza Mamier i Kristina Kuhn. Njihova imena donosi pismo s. Wilhelmine Eschbacher 9. siječnja 1880. u popisu s ostalim novakinjama u Samostanu *Nazaret* (nadalje: *Nazaret*) koje su bile obučene i primljene u novicijat sa šest drugih djevojaka za Božić 1879. Najvjerojatnije da su došle već 7. listopada ili vrlo ubrzo jer ne bi tako brzo bile pripuštene oblačenju.³⁰⁰ Zajedno s njima to bi bilo dvanaest postulantica koje spominje s. Hermina u svom pismu.

Ostaje još pitanje kojih sedam ili osam sestara je bilo prvih dana u BiH. Nejasnoća nastupa jer svi izvori koji donose popise sestara koje su krenule na put spominju šest sestara iz zajednice u Feldkirchu, a svi izostavljaju dvije sestre: s. Theresiu Kohler i s. Katerine Meier.³⁰¹ Ono su prema nekim izvorima trebale ostati kratko vrijeme u Feldkirchu da uredi stvari s kućom i onda se priključiti ostalim sestrama.³⁰² Broj od osam sestara u pismu s. Hermine upućuje na nekoliko mogućnosti: ili je sestra Hermina mislila da ih je ukupno osam,

Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.). Jedino jedan izvor (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 4.) govori da su se one pridružile sestrama na putu. Čini se vjerojatnije da su krenule na put 1. listopada jer većina izvora to potvrđuje.

²⁹⁷ AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63. Za Josefu Arnold popis sestara KKN (ARZ, Tajništvo, KKN, br. 12.) navodi da je ušla u zajednicu 18. rujna 1879., što bi značilo da je krenula na put 1. listopada. Prema druga dva izvora (AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v. i ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.) priključila se sestrama u Münchenu, prema jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.) u Innsbrücku, dok po trećem izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 4.) priključila se sestrama na putu, ali ne navodi se gdje. Moguće je da je možda stupila u zajednicu u rujnu, ali je zbog nekog razloga, možda posjete rodbini ili drugo, priključila se sestrama na putu.

²⁹⁸ AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63. Drugi izvori navode da se priključila sestrama na putu (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 4.), a neki navode da je to bilo u Innsbrücku (ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.). Također popis sestara (ARZ, Tajništvo, KKN, br.18.) navodi da je ušla u zajednicu 5. listopada 1879. što bi znači da se priključila na putu. Neki izvori ju ne spominju da je krenula na put (AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.)

²⁹⁹ AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63. Prema jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.) priključila se sestrama u Innsbrücku. Popis sestara (ARZ, Tajništvo, KKN, br. 16.) spominje da je ušla u zajednicu 2. listopada 1879. što bi značilo da se priključila sestrama na putu. Ne spominju je neki izvori: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 4.

³⁰⁰ AGR, VII f 8-1-25, Pismo s. Wilhelmine Eschbacher, 9. siječnja 1880. Vjerojatno su došle odmah 7. listopada 1879. jer ne bi bile pripuštene oblačenju 25. prosinca 1879., jer Elisabetha Tolxdorf i Katarina Frank koje se spominju u izvorima da su došle s prvim sestrama u BiH, obučene su tek početkom 1880., odnosno kasnije od njih kako navode izvori: AGR, VII f 8-1-28, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 29. prosinca 1880. (Pismo je koristila KEZIĆ, *Hermine Gantert, passim.*); ARZ, Tajništvo, KKN, br. 11., 16.

³⁰¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 3-4.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v. Jedan izvor (AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 97.) izostavlja i treću sestru: Teresu Branner.

³⁰² ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 4.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 98.

što znači da su neke mogle ostati u Feldkirchu i naknadno doći ili da su sve krenule na put 1. listopada pa bi ih bilo osam. Također, postoji mogućnost da ih je sedam krenulo na put.³⁰³ Čini se vjerojatnije da je odmah svih osam sestara došlo u BiH jer na to upućuju prva pisma s. Hermine Gantert i p. Pfannera iz BiH u listopadu 1879.

Put prema BiH bio je dug i zahtjevan, ali za kandidatice je bio veseo i pun zabave, te su olakšavale težinu puta pjesmama, molitvama, šalama i veselim dosjetkama na račun nezgoda koje su im se događale na putu. Putovanje im nije bilo nimalo ugodno, jer duga stajanja na željezničkim stanicama i loši uvjeti u vlaku i čekaonicama stvarale su im ne male žrtve i napore. Za mnoge od kandidatica ovo je bio prvi daleki put na koji su se uputile i iskustvo koje su pamtile cijeli život.³⁰⁴ Željeznicom su išle kroz Lindau, München, Innsbrück, Klagenfurt, Graz, Maribor, Zagreb i Sisak. Čini se da su u München, koji im nije bio na ruti puta, išle posjetiti rodbinu i primiti nove kandidatice.³⁰⁵ Iz Siska su parobrodom došle do Stare Gradiške³⁰⁶ gdje su vjerojatno provele noć.³⁰⁷

U Staroj Gradiški bilo je pristanište za parobrode jer je staro pristanište kod Berbira u zadnjih dvije godine bilo zatvoreno zbog ustanka. Sutradan ujutro čamcem su bile prebačene preko Save u Tursku Gradišku (Berbir, Bos. Gradiška) i popele se na konjska kola koje su za njih poslali iz trapističkog samostana.³⁰⁸ P. Pfanner koji ih je dočekaio radovao se kad ih je

³⁰³ O sedam sestara vidi bilješku 291. Ovdje postoje različite kombinacije koje su to još jedna ili dvije sestre došle u BiH. Uz moguću s. Katerinu Meier i Theresiu Kohler koji neki izvori spominju da su ostale u Feldkirchu, postoji i druga manja vjerojatna mogućnost: da je među sestarama bila i novakinja s. Ana Saverie Ruh (vidi bilješku 285.); usp. ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Kriv Jaganjčevu*, 37., 49.). Ona se ne spominje više u dokumentima od proljeća 1879., nema je ni u jednom popisu prvih sestara u BiH, a sigurno više nije bila u zajednici od 9. siječnja 1880. (AGR, VII f 8-1-25, Pismo s. Wilhelmine Eschbacher vrh. poglavarici, 9. siječnja 1880.). To znači da je morala vrlo brzo napustiti zajednicu, ako to već nije učinila u Feldkirchu. Postoji mogućnost da je među prvim sestrama došla i s. Katarine Meier, a da je samo s. Teresa Kohler ostala srediti stvari u Feldkirchu (AGR VII f 8-1-23, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. listopada 1879.).

³⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53-54.; SPIELER, *Ida Keller*, 58.

³⁰⁵ SPIELER, *Ida Keller*, 58. Prema drugom sjećanju iste s. Ide Keller ona ne spominje München, nego samo navodi da je put išao preko Innsbrucka, Klagenfurta, Maribora, Agrama i Siska (ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str 53.). Drugi izvori spominju da su išle željeznicom preko Bregenza, Lindaua, Münchena, Innsbrucka, Klagenfurta, Maribora i Siska (AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 98.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63.) I AKN (ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.) navodi da je put išao preko Bavorske i Tirola i da su u Münchenu uzele kandidatice Josefu Arnold. Vjerojatnije mi se čini kad više izvora spominje da su ipak išle preko Bavorske okolnim putem i do Münchena kako bi uzele kandidatice. Usp. i ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Kriv Jaganjčevu*, 50.

³⁰⁶ AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 98; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.; SPIELER, *Ida Keller*, 58. Jedino jedan izvor (AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63., 64.) navodi da su došle do Gradiške ne navodeći precizno da li u Staru ili Bos. Gradišku. Inače je riječni put od Siska do Stare Gradiške ili do Slavenskog Broda bio glavni pravac kojime su iz sjeverne Hrvatske, Austrije i Ugarske putnici dolazili u BiH. Usp. PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne*, 24.; EVANS, *Pješke kroz Bosnu*, 111.; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, 6-11.

³⁰⁷ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 64.

³⁰⁸ Sestre ni u jednom izvoru ne spominju da su iz Stare Gradiške išle čamcem u Bos. Gradišku, nego samo spominju da su od Stare Gradiške putovale konjskim kolima koja su ih odvela u Samostan *Marija Zvijezda* (AGR,

vidio vesele i vedre unatoč dugog puta kojeg su prošle. Pjevanje pjesma u konjskim kolima skratile su im vrijeme na zadnjoj dionici puta prema Samostanu *Marija Zvijezda*.³⁰⁹ Vožnja u konjskim kolima za kandidatice je bio poseban doživljaj.³¹⁰ Prema uspomenama s. Ide Keller ovog doživljaja sjećale su se cijelog života: „Bio je lijep sunčan listopad, kad smo putovale od Gradiške prema Samostanu *Marija Zvijezda*. Sve smo bile radosne pri dolasku na svoj cilj.“³¹¹

Tada na putu nisu mogle ništa vidjeti osim stada krava ili bivola. Bio je to nenaseljen kraj, a kasnije su se tu nastanili njemački kolonisti.³¹² Unatoč veselju što se bliže kraju puta, put je bio težak jer konjskim kolima na staroj cesti putovanje nije bilo nimalo ugodno i prema svjedočanstvu Gjuro Pilara: “Cesta od Berbira do Banje Luke je mjestimice dobra, mjestimice još neizgrađena te mora da je za kišovita vremena prava propast.”³¹³ Put je vjerojatno trajao najmanje oko šest i pol sati, a vjerojatno i duže, te su tek navečer mogle stići u trapistički samostan.³¹⁴ U samostanu su ih trapisti radosno dočekali i okrijepili nakon iscrpljujućeg puta i tu su provele prvu noć u BiH.³¹⁵

Nakon mučne vožnje putnice su stigle na cilj dana 7. listopada 1879. kako spominje s. Hermina u prvom pismu iz Samostana *Marija Zvijezda* od 9. listopada 1879.³¹⁶ Nakon

I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 98; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63-64.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.; SPIELER, *Ida Keller*, 58.). Manje je vjerojatno da su pristale odmah u Bos. Gradiški jer je pristanište te godine u ljeti bilo zatvoreno. To potvrđuje i Gjuro Pilar koji je 3. srpnja 1879. putovao parobrodom iz Siska do Stare Gradiške, a navodi kako se zbog toga iskrcao u Staroj Gradiškoj, a laganim čunom je prebačen u Berbir (PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne*, 24.). Usp. i ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jagančevu*, 50. I one su najvjerojatnije iz Stare Gradiške na isti način bile prebačene u Bos. Gradišku.

³⁰⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 54.

³¹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³¹¹ „Es war ein schöner sonniger Oktober-Tag, als wir von Gradiška nach Mariastern reisten. Wir alle waren froh bei der Ankunft an unserem Ziele.“ (prevela V.K.) SPIELER, *Ida Keller*, 58.

³¹² AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 64.; PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne*, 29.

³¹³ PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne*, 29.

³¹⁴ Od Berbira Đ. Pilar krenuo je u kolovozu 1879. oko pola šest ujutro i u jedan sat popodne bio je u Banjoj Luci Vidi: PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne*, 29. Usp. i AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 63., 64.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 98.

³¹⁵ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 64.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 54.; AGR, VII f 8-1-23, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. listopada 1879.

³¹⁶ „Altroieri siamo arivati [arrivati] nel convento dei Trappisti in Mariastern (...) il quale i Trappisti hanno costruito in 6 settimane.“ „Prekjučer smo stigle u samostan trapista *Marija Zvijezda* koji je pola sata udaljen od našeg novog samostana (...) koji su trapisti sagradili za šest tjedana.“ (prevela V.K.). AGR, VII f 8-1-23, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. listopada 1879., *Marija Zvijezda*, Banja Luka, str. pisma 1. Također p. Pfanner u pismu od 9. listopada 1897. kaže da su sestre „(...) prekjučer stigle ovamo.“ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Marija Zvijezda*, 9. oktobra, prijev. članka koji je napisao p. Franz Pfanner iz: *Vorarlberger Volks-Blatt*, br. 85., 24. listopada 1879. Prema ova dva izvora to bi značilo da su sestre došle u BiH 7. listopada. I izvori koji su nastali kasnije također uzimaju datum 7. listopada za dolazak sestara u BiH: ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 53.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 4.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 3v. Nejasnoća nastaje jer dva izvora (AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 64.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 98-99.) donose datum 6. listopada 1879. kao dan dolaska, a da su već 7. listopada započele život u Samostanu *Nazaret*. AKN samo spominje da su sestre “[n]akon šestodnevne mučne vožnje, konačno (...) stigle na određeno mjesto.” (ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.) To bi značilo 6. ili 7. listopada 1879. jer su na put krenule 1. listopada. Ove nejasnoće su nastale jer su

dolaska sestre su ostale dva dana u trapističkom samostanu. Bile su primljene u maloju prostoriji u ekonomskim zgradama samostana izvan klauzure.³¹⁷ Sutradan 8. listopada povorka crno obučenih sestara krenula je prema svom novom samostanu te su pritom izazivale zanimanje okolnog naroda koji se „radovao (...) i srdačno pozdravljao te 'Švabice', jer drugačije ih za sad ne znaju titulirati“³¹⁸. Tog dana p. Pfanner blagoslovio je novi samostan nazvan *Sv. Josip u Nazaretu* u koji je sestre „kao superior (...) uveo“³¹⁹. Dan konačnog useljenja u samostan bio je 8. ili 9. listopada 1879.³²⁰

Dva kilometra od Samostana *Marija Zvijezda*, odnosno pola sata, nalazilo se njihovo zemljište i kuća koju su trapisti osposobili za njihov privremeni smještaj: “Bila je sagrađena od cigli od ilovače, još svježja i vlažna, kad smo u nju uselile. Tu je vladalo siromaštvo, a pored njega vladala je ljubav i radost, a mi smo bile sretne međusobno.“³²¹

Kuća je bila tek preuređena pred njihov dolazak i još svježja i vlažna, tako da su zidovi bili mokri i hladni, a od hladnoće su se svjetlucali.³²² Iako je prema Pfannerovom izvještaju u listu *Vorarlberger Volksblatt* kućica bila namještena, sestre su zapisale da ih je dočekala prazna i „[p]rva tri mjeseca nisu imale ni kreveta ni namještaja“.³²³ Kreveti im nisu još bili

kasniji izvori pisani vjerojatno po prvom izvoru (AKN) koji je spomenuo šestodnevnu vožnju, pa su nastale pogreške u računanju dana. Po mom mišljenju najvjerodostojniji je iskaz s. Hermine i p. Pfannera koji su se tada našli na licu mjesta i to bio onda bilo 7. listopada. Također, kasnije su sestre slavile 7. listopada 1939. šezdesetu godišnjicu dolaska u BiH (ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 135.). I danas Klanjateljice Krvi Kristove slave 7. listopad kao dan dolaska u BiH.

³¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³¹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Marija Zvijezda*, 9. oktobra, prijev. članka koji je napisao p. Franz Pfanner iz: *Vorarlberger Volks-Blatt*, br. 85., 24. listopada 1879.

³¹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4., Prijevod članka p. F. Pfannera iz nepoznatih njemačkih novina iz listopada 1879., fol. 1.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Marija Zvijezda*, 9. oktobra, prijev. članka koji je napisao p. Franz Pfanner iz: *Vorarlberger Volks-Blatt*, br. 85., 24. listopada 1879.

³²⁰ Po prethodnom citiranom članku moglo bi se zaključiti da su sestre tog istog dana kada je blagoslovljen samostan i kako kaže Pfanner „uveo ih“ ostale živjeti u svom samostanu, ali mogao je biti samo blagoslov novog samostana, a sutradan su se stalno preselile. Sam Pfanner na drugom mjestu kaže da su se sestre uselile u nov samostan 9. listopada 1879. (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, GKM, fol. 1.). O danu useljenja 8. ili 9. listopada usp. izvore: ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 54.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 64. Podatak da je dan useljenja bio ili 8. ili 9. listopada potvrđuju i podaci da su sestre dva dana ostale u Samostanu *Marija Zvijezda* (ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.). Dodatne nejasnoće nastaju jer u prijevodu AKN je stavljeno: „Sa 7.10. 1879. počima novi život u Nazaretu“. (ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.). Kad se pogleda u originalnom rukopisu AKN, koji je teško čitljiv zbog njemačke gotice i rukopisa, vidi se da je u toj rečenici prekršten datum 9. ili 8. (ne vidi se jasno koji točno od ova dva datuma) listopada 1879. i stavljen je datum 7. listopada. (ARZ, Tajn. orm. arh., AKN, 4v.). Meni je vjerojatnije da je dan useljenja bio 9. listopada jer s. Hermine u pismu od 9. listopada 1879. (AGR, VII f 8-1-23, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. listopada 1879., *Marija Zvijezda*, Banja Luka) stavila je mjesto *Marija Zvijezda* što bi značilo da su još 9. listopada ujutro bile u Samostanu *Marija Zvijezda* i onda se taj dan preselile.

³²¹ „Es war von Lehmziegeln gebaut, noch neu und feucht, als wir dasselbe bezogen. Armut herrschte darin, aber neben ihr herrschten Liebe und Freude, wir waren glücklich beisammen.“ (prevela V.K.) SPIELER, *Ida Keller*, 58.

³²² ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 55.

³²³ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

izrađeni i spavale su sve zajedno u jednoj prostoriji na podu na posuđenim madracima od slame, u odijelima i omotane u posuđene deke od trapista. Ubrzo su im trapisti napravili stol i klupe, a njihove su stvari počele kasnije dolaziti iz Feldkircha.³²⁴ Bila je već sredina listopada, a nedostajale su im peći i tople haljine.³²⁵ Najveća soba u prizemlju im je služila za sve kućanske poslove: blagovaonicu, radionicu i spavaonicu, a bile su još mala kuhinja, kupaona i spavaonica za predstojnicu.³²⁶ Trapisti su im bili glavni oslonac i pomoć te su od njih nabavljale sve što im je bilo potrebno za hranu, kuću i uređenje zemljišta.³²⁷

Prvi mjesec bio je obilježen velikim žrtvama i naporima kako bi svoj novi dom prilagodile za stanovanje i život samostanske zajednice. Prvih tjedana morale su se svakodnevno ustajati u tri sata ujutro jer su išle na svetu misu u pola pet u trapistički samostan koja se slavila rano po strogom trapističkom dnevnom redu.³²⁸ Morale su kretati sat vremena ranije zbog prijelaza rijeke Vrbas, što im je zadavalo dosta straha³²⁹: “To je brza planinska rijeka, koji se u Gradišci, turski Berbia, ulijeva u Savu. U početku smo se plašile prelaziti Vrbas pontonskim mostom, ali smo se ubrzo na to navikle.”³³⁰

Uskoro su im majstori i dječaci iz trapističkog samostana napravili kapelicu u produžetku kuće, blagovaonicu i dvije spavaonice, a i došli su kreveti, posteljina i nov namještaj.³³¹ Prva misa je u kapelici slavljena 22. listopada nakon što su sestre dobile dozvolu od biskupa Vujičića. Od tada im je svakodnevno dolazio jedan trapist ili franjevac držati svetu misu te su tako bile pošteđene ranog ustajanja.³³²

Čini se da je biskup promijenio mišljenje o dolasku sestara strankinja te su sada, kad su se već bile doselile, dobile sve što su tražile. Izrazio im je i zadovoljstvo što su se nastanile u njegovoj biskupiji i obećao svoju naklonost i zaštitu. Ponovno su smjele obući redovničko odijelo nakon dugog vremena zabrane u Austriji i Njemačkoj, što im je bila posebna radost.³³³

³²⁴ SPIELER, *Ida Keller*, 58.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 55.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 4r.

³²⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³²⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 55.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 99.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 5., 8.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 64.

³²⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 54.

³²⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 4v.; SPIELER, *Ida Keller*, 58.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³²⁹ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 65.; SPIELER, *Ida Keller*, 58.

³³⁰ „Es ist dies ein reißennder Gebirgsfluss, welcher unterhalb Bosnisch Gradiška, damals türkisch Berbia genannt, in die Save mündet. Anfangs war uns angst und bange mit der Schiffbrücke über den Vrbas hin und zurückfahren, doch bald hatten wir uns daran gewöhnt.“ (prevela V.K.) SPIELER, *Ida Keller*, 58.

³³¹ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 66-67.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 100.

³³² AGR, VII f 8-1-24, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 6. studenog 1879. (Pismo su koristile: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*); AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 67.; SPIELER, *Ida Keller*, 58.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.

³³³ AGR, VII f 8-1-24, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 6. studenog 1879.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.

Radost da mogu djelovati i biti priznate kao redovnice od crkvenih vlasti bila je velika i ohrabivala ih je da nastave započeto djelo: „Iako ćemo započeti s velikim siromaštvom, jako smo sretne jer se konačno možemo vratiti načinu života u skladu s našim staležom. Sretnije smo još više jer smo u prošlom razdoblju iskusile suprotno.“³³⁴

Odmah po dolasku sestre su morale krenuti na naporan posao raskršivanja zemlje oko samostana. Unatoč teškom fizičkom naporu nisu si mogle priuštiti dobru hranu jer je sav novac bio potrošen na kupnju zemljišta, osim što su svakodnevno kupovale kruh od trapista.³³⁵ Obrok im je bila juha od brašna i kriška kruha tri put dnevno, a slavlje bi bilo kad bi im trapisti donijeli još jedan kruh i sir.³³⁶ Morale su same iskopati bunar za vodu, a u nju su stavljali biljni *amaro* kako bi prevenirale malariju od koje se bolovalo u ovom kraju.³³⁷ Trapisti su im bili glavna podrška i pomoć u počecima, a “[p.] Pfanner je često dolazio, hrabrio i poticao sestre da otvrdnu”.³³⁸

Zemljište oko samostana „izgledalo je kao jedna divljina“³³⁹ i trebalo ga je pred zimu urediti. Zemlja je bila sva pokrivena trnjem i od ranog jutra do kasne večeri sestre i mlade postulantice su bile zauzete uklanjanjem grana drveća i raslinja, korova, šikare, na kojem su zasadile vrt, voće i razno drveće³⁴⁰: „Unatoč tomu što smo bile nenaviknute na težak, naporan rad. Morale smo pročišćavati, istrijebiti trnje, da bi kupljeno zemljište učinili obradivim, ostale smo sve zdrave i snažne.“³⁴¹ Mlade postulantice pokazale su se jako požrtvovne te su radile vani i po snijegu.³⁴²

Prvi mjeseci bili su obilježeni teškim radom koji je često pratio post, jer svećenik kojeg su čekale za svetu misu dolazilo je ponekad tek oko podnevna zbog prijelaza preko brze i hitre rijeke Vrbas, ponekad i uz opasnost vlastitog života.³⁴³ Jedna od njih čekala je njegov dolazak i objavljivala ga sestrama raspršenim na polju: „Čim sam ga ugledala, obznanila sam

³³⁴ „Quand'anche cominciamo con grande povertà, ci sentiamo molto felici, di poter finalmente riprendere quel tenor di vita che è conforme al nostro stato. Sentiamo questa felicità tanto più, quanto avemmo per il passato da provare dell'avverso.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-24, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 6. studenog 1879., str. pisma 2.

³³⁵ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 5v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 8-9.

³³⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 56.

³³⁷ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 65.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 5v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3-4.

³³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³⁴⁰ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 5v., 6r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 10.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³⁴¹ „Trotz der grossen, schweren, ungewohnten Arbeit. Wir mussten das Gestrüpp, die Dornen selbst ausrotten um das gekaufte Land urbar zu machen, blieben wir doch alle gesund und kräftig.“ (prevela V.K.) ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 57.

³⁴² ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 3.

³⁴³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 5r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche*, str. 56.

njegov dolazak sestrama koje su bile raspršene po poljima. Kao dobre ovčice, mokre od znoja, sa rukama mokrima od krvi od trnja i bodljike koje su bile iskrčile, sestre su dolazile na gozbu ljubavi.“³⁴⁴

Početnim radom na zemlji i krčenjem, kao i kasnijom obradom zemlje oko samostana, od kojeg su živjele i prehranjivale se izazivale su veliko čuđenje okolnog stanovništva jer, kako je zabilježila s. Hermina, u tim krajevima „vlada loš običaj da žene ne rade“³⁴⁵. P. Pfanner sam ih je savjetovao da obrađuju zemlju i žive od rada svojih ruku kako bi dobile naklonost austrijskih vlasti.³⁴⁶ To se i dogodilo kako je zapisala s. Hermina: „Njegova Uzoritost General von Stubenrauch skoro svaki dan dolazi na konju i jaše oko našeg zemljišta jer mu (kako kaže) je veliko zadovoljstvo promatrati rada marljivih sestara.“³⁴⁷

³⁴⁴ „Appena lo vedevo, annunciavo la sua venuta alle Suore sparse nei campi. Quali buone pecorelle, bagnate di sudare, con mani sanguinanti dalle spine e le cardi che avevano dissodate, le Suore accorrevano al festino d'amore.“ (prevela V.K.) AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 5v.

³⁴⁵ „(...) regna il mal costume, che le donne non lavorano.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880. (Pismo su koristile: ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*).

³⁴⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1.

³⁴⁷ „Sua Eccellenza il Generale di Stubenrauch fa quasi ogni giorno una passeggiata a cavallo intorno alle nostre terre, perchè trova (come dice) il suo piacere nel vedere lavorare le diligenti Suore“. (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880., str. pisma 3.

3. OSNIVANJE I DJELOVANJE ŠKOLA SESTARA KLANJATELJICA KRVI KRISTOVE U BIH OD 1880. DO 1945.

3. 1. Osnivanje i djelovanje škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove za vrijeme austrougarske vlasti u BiH (1880. - 1918.)

3. 1. 1. Političko-društvene prilike u BiH od 1878. do 1918.

BiH je dočekala austrougarsku okupaciju kao izrazito orijentalna zemlja, gospodarski, tehnički i kulturno zaostala, kojoj su bili nužni zahvati modernizacije na svim područjima. Zemlju je karakterizirala i nehomogena konfesionalna struktura stanovništva koja je činila i dodatnu poteškoću svakom pothvatu vlasti.³⁴⁸

Muslimani koji su dotad bila privilegirana konfesionalna grupa dočekali su novu vlast vrlo nepovjerljivo. Na korake Austro-Ugarske u modernizaciji gledali su vrlo skeptično što su objašnjavali da je zbog svojevrsnog kulturnog šoka koji su doživjeli nakon dolaska nove vlasti. Također, gledali su na modernizaciju kao misiju Austro-Ugarske kojom je željela donijeti europsku kulturu na istok Balkana odnosno muslimanskom svijetu, te kroz prizmu njenih kolonizatorskih ciljeva odnosno iskorištavanja prirodnih bogatstava BiH.³⁴⁹ Srbi su također bili nepovjerljivi zbog toga što su se širile ideje o pripojenju BiH Srbiji, a jedino su katolici koliko-toliko dočekali novu vlast otvoreno.³⁵⁰

Jedan od glavnih zadataka nove vlasti, kako ga je ona percipirala, je bilo zadobivanje povjerenja domaćeg stanovništva i stvaranje osjećaja lojalnosti prema novoj državi. Zbog načina kako je došla na vlast, država je morala držati sve vjerske grupe pod kontrolom jer nije mogla računati na veliko oduševljenje stanovništva.³⁵¹ Zbog toga je država u modernizaciji

³⁴⁸ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 19., 38.

³⁴⁹ Fikret KARČIĆ, *Bošnjaci i izazovi modernosti: kasni osmanlijski i habsburški period*, El-Kalem, Sarajevo, 2004., 83-86., 94. O kulturnoj misiji Austro-Ugarske kao dijelu njezine vanjske politike prema širenju na jugoistok Europe vidi više kod HASELSTEINER, „Osnove istočne politike Habsburške Monarhije“, *passim*.

³⁵⁰ Usp. Jure KRIŠTO, *Riječ je o Bosni*, Goldenmarketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., 34.

³⁵¹ Edin RADUŠIĆ, „Uspostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu“, u: Zijad ŠEHIĆ, ur., *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 2011., 46.

vodila postupnu politiku i išla ka kombinaciji kodificiranja postojećih odnosa i postepenog prilagođavanja postojećih zakona i institucija europskim modelima.³⁵²

Tako u području gdje je bila potrebna najkorjenitija reforma kao u agraru, Austro-Ugarska je odlučila samo djelomično provesti reformu i to nakon dužeg perioda odgađanja. Ostavila je na snazi agrarni zakon iz 1859., kojim je produžen život feudalnom sistemu, a položaj kmetova donekle je poboljšán uvođenjem reda u skupljanju poreza. Tek 1911. kmetovi su se mogli fakultativno otkupiti od kmetstva plaćanjem odštete. To je bilo samo djelomično rješavanje agrarnog problema, te su 1914. još trećinu obradive zemlje obrađivali kmetovi. Zemlja je i nadalje bila većinom poljoprivredna s velikim udjelom stanovništva koji se bavio poljodjelstvom. Prema popisu iz 1910. 86,57% stanovništva se bavilo poljoprivredom, a tek 13,43% drugim gospodarskim djelatnostima.³⁵³

U području agrara država je nastojala uvesti modernizaciju osnivanjem uzornih farmi za obrazovanje poljoprivrednika, osnivanjem poljoprivredne škole, korištenjem novih metoda uzgoja i korištenjem željeznog pluga. U tu svrhu potican je dolazak stranih seljaka-kolonista koji su trebali svojim metodama obrade zemlje biti primjer lokalnim poljoprivrednicima.³⁵⁴

Vlast je stavljala naglasak na postupno uvođenje moderne uprave, tehničku modernizaciju, izgradnju cesta i željeznica, te izgradnju industrije. Najviše rezultata postiglo se u gradnji prometnica i razvoju industrije. Bilo je izgrađeno 2025 km glavnih cesta, 2381 područnih cesta, željeznička mreža u dužini od 1479 km, kao i industrije u kojoj je bilo zaposleno preko 50000 ljudi. Iako je učinjen ogroman pomak, u historiografiji se često kritiziralo da je tehnički napredak učinjen prema vojno-strateškim ciljevima i interesima mađarskih gospodarskih interesa, a na štetu bosanskog stanovništva.³⁵⁵

Kako god razvoj prometnica služio je gospodarskom napretku i razvoju industrije što je državi bilo osobito stalo. Došlo je do razvoja rudarstva, šumarstva, podignute su željezare, čeličane, tvornice kemijskih proizvoda. Pokrenut je znatan gospodarski rast koji je uvjetovao pojavu nove klase poduzetnika i srednje klase koja je povećavala broj gradskog stanovništva. Gradsko stanovništvo su povećavali i stranci koji su se zapošljavali kao poduzetnici, državni službenici, vojni i policijski službenici tako da je vjerska struktura gradova bila promijenjena i većinom sastavljena od nemuslimana. Izgrađene su nove zgrade za potrebe administracije,

³⁵² KARČIĆ, *Bošnjaci i izazovi modernosti*, 84-85.

³⁵³ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 38., 42.; MALCOLM, *Povijest Bosne*, 192.

³⁵⁴ KARČIĆ, *Bošnjaci i izazovi modernosti*, 88-89.

³⁵⁵ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 43.

kulture i gospodarstva u srednjoeuropskom stilu što je promijenilo izgled nekih dijelova gradova koji su do tada bili obilježeni isključivo osmansko-bosanskom arhitekturom.³⁵⁶

U BiH je došlo i do promjena nacionalne strukture stanovništva. Veliki dio muslimana se iselio na područje današnje države Turske. Iako brojke nisu precizne taj broj kretao se od 50000 pa do 300000 iseljenih muslimana koji su se iselili do 1918. Iseljavalo se i drugo stanovništvo najviše zbog ekonomskih razloga osobito u Ameriku.³⁵⁷ Osim iseljavanja, događalo se istovremeno i useljavanje stranaca većinom iz zemalja Austro-Ugarske i to seljaka-kolonista, državnih činovnika, industrijskih poduzetnika i zaposlenika u industrijski i gospodarski sektor.³⁵⁸ Stranih državljana zaposlenih u državni aparat do 1918. bilo je uvijek više od 50% u odnosu na domaće stanovništvo, što je još više pojačavalo neraspoloženje prema vladavini stranaca. Do 1910. uselilo se ukupno oko 114591 osoba što je iznosilo oko 6,04% stanovništva zemlje.³⁵⁹

Prema popisima stanovništva 1879. i 1910. postotak muslimana u ukupnom broju stanovništva se najviše smanjio s 38,73% 1879. na 32,25% 1910. Postotak katolika je najviše porastao zbog useljavanja s 18,08% udjela u ukupnom stanovništvu 1879. na 22,87% 1910., dok je postotak pravoslavnih bio približno jednak i iznosio je 1879. 42,88%, a 1910. 43,49%.³⁶⁰

Austro-Ugarska je nastojala urediti odnose s vjerskim zajednicama. Pravoslavnu i islamsku zajednicu je nastojala učiniti neovisnom od vanjskih središta i ukloniti vanjski utjecaj. Nastojala je urediti položaj Katoličke crkve što je dovršeno 1881. uspostavljanjem Vrhbosanske metropolije s biskupijama u Banjoj Luci i Mostaru. Prema ugovoru Vatikana i države ključnu riječ u postavljanju biskupa imao je austrougarski car te je za prvog nadbiskupa imenovan isusovac Josip Stadler. Uz franjevence koji su tokom osmanskog perioda bili jedini pripadnici svećenstva u BiH, došli su i dijecezanski svećenici kao i pripadnici novih ženskih i muških redovničkih družbi što je utjecalo i na promjene u katoličkom osnovnom školstvu.³⁶¹

BiH je u razdoblju Austro-Ugarske obilježilo i formiranje nacionalne svijesti i identiteta kod Srba i Hrvata, a postepeno i kod muslimana. Ovi poticaji dolazili su iz Hrvatske

³⁵⁶ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 193-195.; KARČIĆ, *Bošnjaci i izazovi modernosti*, 88-89.

³⁵⁷ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 191-192.

³⁵⁸ O useljavanju i brojkama vidi poglavlje 2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH.

³⁵⁹ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 189-191.; Azem KOŽAR, „Austrougarska kolonizacija granice na Drini“, u: Zijad ŠEHIĆ, ur., *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 2011., 270.

³⁶⁰ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 39.

³⁶¹ KARAMATIĆ, „U doba Austro-Ugarske (1878-1918)“, 79-80.

i Srbije od sredine 19. st. i osobito su se razvili za prva dva desetljeća austrougarske uprave. Pokušaj stvaranja bošnjačke nacije tzv. Kállayev plan, kojeg su austrougarske vlasti nastojale ostvariti tokom prvih desetljeća vlasti, zbog toga nije uspio.³⁶² Uklanjanjem Milana Obrenovića s prijestolja 1889. Srbi su pojačali propagandu o pripadnosti BiH Srbiji, dok je pravaštvo iz Banske Hrvatske naglašeniije isticalo hrvatsko pravo na taj teritorij zbog čega je Austro-Ugarska budno pazila na sprečavanje širenja nacionalnih osjećaja osobito u školstvu.³⁶³

Veliki šok hrvatskim, a osobito srpskim nacionalistima dala je aneksija BiH koju je Austro-Ugarska izvršila 5. listopada 1908.³⁶⁴ Aneksija je nastupila nakon sve jačeg zaoštavanja Srbije i Austro-Ugarske, a neki su u njoj vidjeli težnju Austro-Ugarske da poslije BiH zauzme Srbiju i nastavi širenje prema istoku. U Srbiji je to izazvalo veliki šok i osnivanje tajnih društava koji su imali za cilj ujedinjenje svih Srba. Srbija je stalno bila u napasti da navijesti rat Austro-Ugarskoj, ali se suzdržavala na nagovore Rusije. Austro-Ugarska je Osmanskom Carstvu kao odštetu za BiH platila dva i pol milijuna turskih funti i obećanjem vjerskih sloboda za muslimane.³⁶⁵

Nakon aneksije stanovnici BiH su dobili više slobode za političko djelovanje kroz političke stranke i Bosanski sabor. Srpski nacionalizam ogorčen zbog aneksije širio se sve više među pravoslavnim stanovništvom te posebno među đacima i studentima u tajnim društvima. U Hrvatskoj je u isto vrijeme jačalo nezadovoljstvo austrougarskim režimom i neke skupine išle su prema suradnji sa Srbima ka planiranju zajedničke južnoslavenske države. I srpski studenti u BiH su nakon 1910. prelazili sve više s nacionalističkih pozicija na projugoslavenske, a takav stav zauzela je i skupina učenika i studenata u udruženju Mlada Bosna. Za nju se danas smatra da je bila višenacionalna organizacija i da su je činili pripadnici koji su željeli slobodnu BiH od Austro-Ugarske. Uslijedio je 28. lipnja 1914. atentat pripadnika Mlade Bosne Gavrila Principa na prijestolonasljednika Ferdinanda Habsburškog i objava rata Austro-Ugarske Srbiji i početak Prvog svjetskog rata.³⁶⁶

³⁶² MALCOLM, *Povijest Bosne*, 200-202. 206.; KARČIĆ, *Bošnjaci i izazovi modernosti*, 100.

³⁶³ KRIŠTO, *Riječ je o Bosni*, 42. O školskoj politici Austro-Ugarske u BiH vidi sljedeće poglavlje.

³⁶⁴ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 220.

³⁶⁵ MALCOLM, *Bosna i Hercegovina*, 203-204.

³⁶⁶ *Isto*, 204-208.

3. 1. 2. Razvoj školstva za vrijeme austrougarske vlasti u BiH i položaj konfesionalnih škola

Tokom 19. stoljeću paralelno s općom modernizacijom i industrijalizacijom u europskim društvima došlo je do procesa modernizacije školskih sustava kojeg su karakterizirali procesi sekularizacije i demokratizacije. Austro-Ugarska je u tome prednjačila donošenjem prvog modernog školskog zakona u Ugarskoj 1868., a u Austriji 1878. Njime se uvelo obvezno osnovno školstvo, nadzor države nad školom te državni nadzor konfesionalnih škola. U drugim europskim zemljama ti zakoni doneseni su u Engleskoj 1870. i Francuskoj 1882., a u Hrvatskoj još i ranije 1874. Ovi zakoni su pokrenuli demokratizaciju školstva i novi pristup obrazovanju koje je dostupno svakom građaninu što za dotadašnji tradicionalni obrazovni sustav nije bilo zamislivo.³⁶⁷

Prema mnogima teoretičarima modernizacija obrazovnog sustava je bila u uskoj vezi s pojavom masovnog nacionalizma, koji se u europskim zemljama pojavljuje oko 1880., odnosno paralelno s razvojem novog školskog sustava. Prema Hobsbawnu kako su u društvu i državi sve više gubili na snazi tradicionalni oblici lojalnosti, kao što je legitimitet dinastije i božansko pravo, vlasti su preko sve većeg identificiranja građana s nacijom nastojale stvoriti novu religiju patriotizam, a sistem novog obrazovanja je bilo najbolje sredstvo za problem nove lojalnosti građana. Putem škole, koja je sada bila dostupnija sve većem broju učenika, država je učenicima širila sliku nacije i usađivala osjećaje povezanost s njom.³⁶⁸

Drugi fenomen, koji je bio u uskoj vezi s modernizacijom školskih sustava, je razvoj i nastanak modernog društva, a sa sobom je nosio niz promjena među kojima i sekularizaciju. Tijekom tog procesa religijski sustav izgubio je dominantnu ulogu u odgoju i obrazovanju koju je tad preuzeo državni školski sustav. Posao učitelja dobili su školovani učitelji, vjeroučitelji su mogli predavali samo vjeronauk u školama, a država je preuzela nadzor nad školama.³⁶⁹

Austro-Ugarska je dolaskom u BiH naišla na teško kulturno i prosvjetno stanje, s velikom stopom nepismenih i svega oko 5% djece koja su pohađala katoličke i pravoslavne

³⁶⁷ Dinko ŽUPAN, „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875.-1885.)“, *Scrinia Slavonica*, vol. 2(2002), br. 1. listopad 2002., 277-280.,

(http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=15959) (12. prosinca, 2012.). O prvom ugarskom školskom zakonu vidi kod Horst HASELSTEINER, „Škola i obrazovanje u Ugarskoj u doba dualizma“, u: *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, 260-277, Naprijed, Zagreb, 1997., *passim*.

³⁶⁸ Eric HOBBSAWM, *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Novi Liber, Zagreb, 1993., 100. citirano prema ŽUPAN, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 278-279.

³⁶⁹ ŽUPAN, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 279-282.

osnovne škole. Muslimanska djeca pohađala su vjerske škole koje nisu davale pismenost na narodnom jeziku. Vlast je već u samom početku najavila da će započeti s uvođenjem modernog školstva europskog tipa što se podudara i s njenom kulturnom misijom donošenja europske kulture na Balkan o kojoj se često raspravljalo u kontekstu austrougarske okupacije BiH.³⁷⁰ Uz izgradnju modernog obrazovanja u BiH u ovom razdoblju počeli su se razvijati i fenomeni masovnog nacionalizma i modernog građanskog društva koji nadilaze temu i područje istraživanja ovog rada.

Prvi akt Zemaljske vlade na području školstva pod nazivom Osnovne odredbe za organizaciju narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini donesen je 1879. Njime se po prvi puta u BiH osnivaju interkonfesionalne državne osnovne škole, a uz njih postoje konfesionalne i privatne osnovne škole kojima je dopušteno djelovanje, ali uz obavezni državni nadzor njihovog rada. Ovom uredbom donesen je i prvi službeni provizorni nastavni program. Država je već u počecima isticala kako će izgradnja novog školskog sustava biti dugotrajni proces, jer nije raspolagala ni s materijalnim ni s kadrovskim mogućnostima, u zemlji u kojoj nije bilo državnih škola, obrazovanih učitelja i učiteljskih škola.³⁷¹ Svoje prve korake vlada je poduzela već 1879. kada je osnovala jednogodišnji tečaj za djecu od sedam do deset godina, a ubrzo nakon toga prvu žensku osnovnu školu u Sarajevu.³⁷²

Zbog nedostatka kadra država je prvih godina zaposlila i sposobnije podoficire kao privremene učitelje tako da je već 1880. otvorila trideset osam državnih osnovnih škola. Da bi pomogla učiteljima donijela je 1880. *Provizornu instrukciju* s osnovnim uputama za rad u učionici. Nastava je u početku bila na vrlo niskom nivou, ali zapošljavanjem kvalificiranih učitelja i izgradnjom zgrada, nabavom pomagala, nivo nastave se popravio. Osnovna škola je bila četverorazredna, a jedan razred je obuhvaćao jedno godišće. Ovisno o broju učenika u školi, učitelj je podučavao po jedan, dva, tri ili četiri razreda u istoj školskoj sobi.³⁷³ Predviđeno je da se nastava odvija podijeljeno u muškim i ženskim razredima i da se koliko prilike dopuštaju osnivaju djevojačke osnovne škole, a u mješovitim školama posebni ženski odjeli. Ipak u praksi je bilo osnovano svega desetak ženskih osnovnih škola, a ostalo su sve bile mješovite.³⁷⁴

³⁷⁰ Usp. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 41. O kulturnoj misiji Austro-Ugarske u BiH vidi kod: HASELSTEINER, „Osnove istočne politike Habsburške Monarhije“, *passim*.

³⁷¹ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 103-104.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 9, 41-44.

³⁷² PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 103-104.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 41.

³⁷³ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 42-43.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 150.; DLUSTUŠ, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini“, god. 1(1894.), travanj, 157.

³⁷⁴ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 61-63.

Prema vladinom dekretu iz 1885. određeni su nazivi za državne škole koje su se zvale narodne osnovne škole, a konfesionalne: istočno-pravoslavne i katoličke osnovne škole.³⁷⁵ U konfesionalnim školama je uveden državni nadzor, a posebno se nadziralo nepoželjno političko djelovanje i korištenje nedopuštenih školskih udžbenika. Nastavni programi u njima su se morali uskladiti s državnim. Naredbom iz 1882. učitelji i u konfesionalnim školama su morali imati dozvolu ili certifikat kao dokaz o ispitima za učiteljsko zvanje koji se nije izdavao do 1904., ali ni do tada nitko nije mogao raditi u školi bez odobrenja Zemaljske vlade. Za certifikat se tražila i potvrda o korektnom političkom i moralnom djelovanju. Naredba o certifikatima objavljena je 1904. i vrijedila je i za konfesionalne škole do 1914.³⁷⁶

Državne i konfesionalne osnovne škole nadzirao je u ime Zemaljske vlade okružni nadzornik ili inspektor koji je od 1889. bio postavljen za svaki okrug.³⁷⁷ Zemaljska vlada donosila je neke posebne naredbe za konfesionalne škole koje su se one morale strogo pridržavati.³⁷⁸ Nadzor konfesionalnih škola je pojačan naredbom iz 1908. u kojem su nadzor preuzeli stručni organi Zemaljske vlade i trebali su izvještavati vladu o učiteljima, o korištenju nastavnog plana i programa koji je propisala vlada i zabranjenih knjiga. Prema odredbi nadzor se mogao vršiti u bilo koje vrijeme. Vlada je ovim naredbama konfesionalne škole mogla strogo nadzirati i kontrolirati u njima svako djelovanje.³⁷⁹ Godine 1913. donesen je Zakon o osnivanju, izdržavanju i nadziranju zavoda za nastavu i odgoj djece u kojem je propisan nadzor i uprava svih vrsta škole od strane Zemaljske vlade i njenih organa.³⁸⁰

Vlada je ovu politiku dosljedno provodila što je nekima izgledalo da se želi spriječiti širenje i rad konfesionalnih škola, osobito srpskih u kojima su već u ranijem razdoblju učitelji pokazivali jaku političku agitaciju i koje su bile izrazito nacionalno obilježene. Unatoč tomu, neke srpske konfesionalne škole su nastavile koristiti udžbenike i pomagala koja nisu bila odobrena. Borbom za crkveno-prosvjetnu autonomiju do 1905. pravoslavne crkvene zajednice dobile su veću autonomiju u radu škola. Broj srpskih konfesionalnih škola se dvostruko

³⁷⁵ VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi*, 95.; BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 251.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 45-46.

³⁷⁶ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 137-140., 200.; PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 105. O traženju certifikata u konfesionalnim školama vidi dopis: ARZ, Tajn. orm. arh., kutija pod nazivom: *Dokumenti o školi u Banja Luci-Nazaret, sirotište Nazaret, Dokumenti o školi u Zenici* smještena u ARZ (nadalje: K8), Dopis Kancelarije Vrhbosanske nadbiskupije predstojništvu Samostana svetog Pavla čč. sestara Dragocjene Krvi u Zenici, 5. srpnja 1912., br. 664.

³⁷⁷ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 65-67.

³⁷⁸ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 226.

³⁷⁹ *Isto*, 137-140.

³⁸⁰ „Zakon od 12. februara 1913. o osnivanju, izdržavanju i nadziranju zavoda za nastavu i odgoj djece“, u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1913., godina 1913., komad XI, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1913., dan proglašenja 3. aprila 1913., 40. zakon, str. 87-88.

povećao i školske godine (nadalje: šk. god.) 1912./1913. brojio je 123 škole. Te godine od ukupnog broja upisane školske djece u osnovne škole njih 18,55% je pohađalo ove škole.³⁸¹

Broj katoličkih konfesionalnih osnovnih škola 1908./1909. bio je 29, za razliku od 54 koje je zatekla Austro-Ugarska. U ovom periodu zatvorene su osnovne škole koje su držali franjevci, a otvorene su škole ženskih redovničkih zajednica. Promjena je bila povezana s uvođenjem redovite katoličke hijerarhije u BiH 1881. u kojoj su franjevci izgubili monopol nad pastoralom i školstvom te nedostatkom kvalificiranih učitelja kod franjevaca. Također, 1880. ukinuta im je financijska potpora za rad u školama. Prvi sarajevski nadbiskup Josip Stadler javno se zalagao za rad državnih interkonfesionalnih škola i onih ženskih redovničkih družbi. Neke franjevačke škole su većinom predane državi i nastavile su raditi kao državne škole.³⁸²

Katoličke osnovne škole držale su Sestre milosrdnice (12), Klanjateljice Krvi Kristove (11), Služavke malog Isusa (1), Kćeri Božje ljubavi (4), Školske sestre franjevke (1) i Trapisti (1).³⁸³ Katoličke osnovne škole redovnica imale su status privatnih konfesionalnih škola s pravom javnosti. Primjenjivali su se nastavni planovi i programi državnih škola, a i organizacija školske godine, ispiti, ocjenjivanje podudaralo se s državnim školama. Svaka škola je imala svoju školsku zgradu rađenu prema propisima vlade, a neke i internate. Škole su bile bolje opremljene nastavnim pomagalicama od državnih. Udžbenici su se koristili kao u državnim školama, a neki su nabavljani i u Hrvatskoj. Financirale su se od doprinosa roditelja u obliku školarina, neke su dobivale povremenu državnu pomoć, a najviše od vlastitih sredstava i poljoprivrednih imanja tj. ekonomija koja je imala svaka zajednica.³⁸⁴

Nastavnice u katoličkim osnovnim školama su bile redovnice stručno kvalificirane koje su u početku završavale najviše učiteljsku školu u Zagrebu, a kasnije u Sarajevu. U školu su se upisivale većinom ženska, ali i manji broj muške djece. Bila su većinom katoličke vjere, ali bilo ih je i manji broj iz židovskih, pravoslavnih, a najmanje iz muslimanskih obitelji. U ovim školama pored osnovne nastave, više se pouke davalo iz domaćinstva i ženskog ručnog rada što je dodatno poticalo roditelje.³⁸⁵ I Papić ističe da se u ovim školama stjecala solidna osnovna naobrazba, zbog bolje opremljenosti škola nastavnim sredstvima i knjigama, a

³⁸¹ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 105-106.; ISTI, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 43-45.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 137-140.; 184-190., 198., 250.; ISTI, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 281.; S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 54.

³⁸² PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 109-114.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 218-219., 225.

³⁸³ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 221-222., 247.; PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 118. Bogićević ne spominje školu Klanjateljica koju su otvorile za talijanske doseljenike u Mahovljanima. Stoga su one otvorile 11, a ne 10 škola.

³⁸⁴ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 222-226.; PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 116-117.

³⁸⁵ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 116.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 225.

disciplina je bila bolja nego u državnim školama. Od ukupnog broja upisane djece u osnovne škole šk. god. 1912./1913. njih 6,4% je pohađalo katoličke osnovne škole.³⁸⁶

Sve škole Klanjateljica su imale pravo javnosti koje su dobile dozvolom otvaranja škole jer su u svemu trebale biti izjednačene s državnim školama. Škole su bile ravnopravne s državnim i s njihovim svjedodžbama učenici su mogli nastaviti školovanje na državnim školama. Svi državni organi su imali pristup školama i vršili su nadzor u njima.³⁸⁷

Upisivanje djece u državne škole nastupilo je osobito tamo gdje nisu postojale konfesionalne osnovne škole. Jedan od razloga što je školovanje bilo besplatno i što se nakon njih moglo upisivati u gimnazije i druge srednje stručne i zanatske škole. Hrvatsko stanovništvo većim dijelom je bilo privučeno novim školstvom, dok je srpsko i muslimansko stanovništvo bojkotiralo upisivanje. Muslimani su upisivali mali broj djece u državne škole zbog svojih religijskih razloga, a srpsko stanovništvo zbog želje za školama s nacionalnim obilježjima. Taj se otpor postepeno smanjivao osobito kod srpskog stanovništva jer je bilo ograničeno primanje i upisivanje učenika iz konfesionalnih u određene srednje škole. Šk. god. 1912./1913. od ukupnog broja upisane djece u osnovne škole njih 72,9% išlo je u državne osnovne škole.³⁸⁸

Muslimani su najduže odugovlačili s upisivanjem djece u državne škole i slali su ih u sibjan-mektebe koje vlast nije ukinula, ali ih je smatrala vjerskim školama, a ne općeobrazovnim. Vidjevši to država ih je nastojala osuvremeniti uvodeći svjetovne predmete i narodno pismo. Taj pokušaj nije uspio zbog konzervativnih muslimanskih krugova, nego je samo reformirana dotadašnja vjerska nastava. Ipak, postiglo se da je nastava ograničena na tri godine što je omogućavalo da djeca mogu ranije upisati osnovnu školu nakon mekteba. Donesen je 1909. propis kojim su muslimani zahtijevali da njihova djeca mogu upisati osnovnu školu samo ako prije toga završe mekteb. I nakon zakonske obveze pohađanja osnovne škole 1911. i dalje su je muslimanska djeca slabo pohađala, a ženska djeca skoro nikako. Šk. god. 1912./1913. od ukupno upisane djece u osnovne škole, muslimanske je bilo svega 17%. Djeca su pohađala sibjan-mektebe, a tamo gdje su postojali reformirani mektebi ispisivali su ih iz državnih škola.³⁸⁹

³⁸⁶ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 117.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 250.

³⁸⁷ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K8, *Dopis Uprave ss. Dragocjene Krvi Isusove u Bos. Aleksandrovcu Franciski Bačnik u Ljubljani*, br. 19/57., 10. veljače 1957., Bos. Aleksandrovac; ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K8, *Papirić s natpisom pravo javnosti*.

³⁸⁸ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 105-106.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 45-49.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 250.; S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 75.

³⁸⁹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 48-49.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 228-229., 235-240., 250.; S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 66.

Pored državnih i konfesionalnih osnovnih škola po prvi put su se otvorile i privatne osnovne škole za djecu stranaca koji su se nastanili u BiH i nastava se održavala na stranom jeziku. Od ukupnog broja djece upisano u osnovne škole šk. god. 1912./1913. njih 1,96% je pohađalo privatne škole.³⁹⁰

Za dvadeset godina nakon zauzeća BiH 1899. broj državnih osnovnih škola je iznosio 193 i 100 konfesionalnih i privatnih škola odnosno 293 škole. Obuhvaćenost djece školom bio je mali tako da je u šk. god. 1899./1900. i dalje iznosio 12,91% djece dorasle za školu. Nepismenosti je 1910. prema popisu stanovništva još iznosila visokih 87,84%.³⁹¹

Zbog toga je država nakon stvaranja osnovnih uvjeta 1911. donijela Zakon o obveznoj nastavi, ali njime je i dalje veliki broj djece ostao izvan nastave. Iz obveze pohađanja su bila isključena djeca koja su živjela četiri i više kilometara od škole, ženska muslimanska djeca, djeca koja su pohađala konfesionalne škole i muška djeca starija od jedanaest i ženska starija od deset godina. Školska obveza počinjala je do navršene sedme godine, a muslimanska muška djeca mogla su upisati i do navršene devete godine. Izuzimanje muslimanske ženske djece bila je posljedica stavova konzervativnog muslimanskog kluba u Bosanskom saboru na čije zahtjeve je pristala vlada. I nakon donošenja Zakona država je teško mogla kontrolirati njegovo provođenje. Razlozi nedovoljnog pohađanja škole bili su različiti: politički, vjerski, nedovoljno shvaćanje važnosti pohađanja nastave, dugo trajanje školovanja za muslimane u sibjan-mektebima i dr.³⁹²

Iako je Zakon izuzimao djecu koja su bila upisana u konfesionalne škole, Zemaljska vlada je poticala ove škole da nadgledaju redovito pohađanje učenika u školu i uslijed dužeg izostanka morale su obavijestiti nadležne državne vlasti koje su mogle prisilno upisati dijete u narodnu osnovnu školu.³⁹³

O raširenosti mreže škola i izgradnji za vrijeme Austro-Ugarske govori podaci da je 1913. bilo 399 komunalnih osnovnih škola, 154 konfesionalne i 15 privatnih odnosno ukupno 568 škole s ukupno 56605 učenika. Ta mreža škola je od ukupnog broja djece obvezne za školu šk. 1913./1914. obuhvaćala 35,55% djece. Na drugom mjestu Bogićević iznosi da je šk. god. 1912./1913. od ukupnog broja djece koja su bila dorasla za školu pohađalo ju 18,55%

³⁹⁰ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 49-50.

³⁹¹ BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 285., 295.; PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 147-148. Pejanović navodi podatak da je u to vrijeme u Hrvatskoj i Srbiji postotak pismenosti iznosio oko 55% (PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 62.).

³⁹² PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 62-63.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 141-145., 151-153.; ISTI, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 280-281.

³⁹³ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K8, *Dopis Kotarskog ureda u Zenici od 19. maja 1912. Osnovnoj školi časnih sestara u Zenici, br. 4460. s prijepisom odluke Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 78276/I-F, Sarajevo, 6. maja 1912.*

djece. Jedan dio djece dorasle za školu je bio uključen u konfesionalne škole, dio u državne, a najveći dio je bio neobuhvaćen osnovnim obrazovanjem.³⁹⁴ Na 3504 stanovnika 1913. dolazila je svega jedna pučka škola što je značilo da je školski sustav pokrивao mali dio područja zemlje.³⁹⁵

Vlada je do kraja 1913. ukupno izgradila 399 školskih zgrada, a za sljedećih šesnaest godina plan je predviđao izgradnju još 460 škola, ali je rat prekinuo ovaj rad. Donekle sporost gradnje škola uvjetovali su i posebni propisi za gradnju po kojima su nove zgrade morale biti građene prema modernim školskim kriterijima, a odnosile su se i na državne i konfesionalne škole. Bile su dobro opremljene namještajem, nastavnim pomagalicama, kasnije knjigama i udžbenicima te su bile otvorene i školske knjižnice. U škole je uvedena voda, a uz njih osobito na selu gradili su se stanovi za učitelje. Školski vrtovi smatrani su sastavnim dijelom škole i nastave u kojima su trebale biti sađene nove kulture i biti modeli za unaprjeđivanje poljoprivrede kod stanovništva. Pazilo se da se škole grade do četiri kilometara udaljenosti od okolnih sela, ali zbog reljefa to nije često moglo biti ostvareno.³⁹⁶

Dolaskom Austro-Ugarske prvi put je organizirano stručno osposobljavanje za učitelje kad je 1882. u Sarajevu otvoren tečaj za privremeno osposobljavanje učitelja tzv. Učiteljsko obrazovnište. Tečaj se formirao u redovitu Učiteljsku školu od 1886., a kasnije su otvorene i muške učiteljske škole u Mostaru i Derventi. Učiteljska škola za žene otvorena je 1884. u Zavodu Sv. Josipa u Sarajevu kod sestara Kćeri Božje ljubavi. Bila je to i prva učiteljska škola u BiH koja je odgovarala po planu i programu učiteljskih škola u Austro-Ugarskoj. Nakon nekog vremena primane su i vanjske učenice koje su se mogle zaposliti i u državnim školama nakon položenog ispita pred komisijom državne škole. Prva državna ženska učiteljska škola tzv. ženska preparandija otvorena je tek 1911. u Sarajevu.³⁹⁷

Otvorene su i prve srednje škole koje su svojim planom i programom te organizacijom bile jednake takvim školama u drugim krajevima Austro-Ugarske: gimnazije, učiteljske škole, više djevojačke škole, tehničke, zanatske i trgovačke škole. Uvedena je u njima školarina od koje su bili oslobođeni siromašniji i bolji učenici, a počelo se odmah i sa stipendiranjem

³⁹⁴ BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 287.; ISTI, *Istorija razvitka*, 151, 251. U Ugarskoj je pred Prvi svjetski rat osnovnu školu pohađalo devet desetina djece obvezne za školu. HASELSTEINER, „Škola i obrazovanje u Ugarskoj u doba dualizma“, 267.

³⁹⁵ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 75.

³⁹⁶ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 52-54., 64.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 144, 154-155.

³⁹⁷ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 123-125.; ISTI, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 72-74., 90-100; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 161.

siromašnijih učenika od strane kulturno-prosvjetnih društava. Otvorili su se i internati pa su srednje škole mogli pohađati učenici iz udaljenih krajeva.³⁹⁸

Prva gimnazija otvorena je u Sarajevu (1879.), zatim u Mostaru (1893.), Velika realka u Banjoj Luci (1895.), gimnazija u Tuzli (1899.), Državna velika realka u Sarajevu (1905.) i gimnazija u Bihaću (1911.). Nedovoljno otvaranje novih gimnazija, bilo je prema Papiću iz razloga što Austro-Ugarska nije htjela otvarati gimnazije zbog bojazni vlade od domaće inteligencije i radije je otvarala trgovačke i zanatske škole.³⁹⁹ Otvorene su tri katoličke gimnazije: franjevačka u Visokom (1900.) i Širokom Brijegu (1889.) koje su postepeno iz nižih pretvorene u kompletne gimnazije te isusovačka gimnazija u Travniku (1882.). Nastale su zbog potrebe obrazovanja katoličkog klera, ali su bile otvorene i vanjskim učenicima, kao i onima drugih konfesija. Otvorene su još i srednje tehničke škole, trgovačke škole, Trgovačka akademija u Sarajevu (1912.) te razne zanatske škole i tečajevi.⁴⁰⁰

Ženska djeca su nakon osnovne škole mogla samo redovito upisati više djevojačke škole, a od 1911. i trgovačke škole i to samo u onim mjestima gdje nije bilo više djevojačke škole. Od 1912. dozvoljeno im je prisustvovati nastavi kao privatnim učenicima.⁴⁰¹ Ipak, ukupan broj otvorenih srednjih škola bio je mali i pohađanje škola nije bilo veliko. Srednje škole godišnje je pohađalo oko 5000 djece što je bilo 0,8% stanovništva BiH i 2% djece dorasle za tu školu. Veliki broj djece sa sela nije uopće završavao ni osnovnu školu, a onda nije mogao ni srednju. Većina učenika bila je iz onih mjesta gdje je bila i otvorena škola.⁴⁰²

Pred kraj austrougarske vlasti zajednički ministar financija razmišljao je o podizanju visokog školstva u BiH, ali to nije ostvareno jer kadrovske mogućnosti nisu dozvoljavale. Prema nekim dužnosnicima duhovne veze s Monarhijom nisu bile dovoljno jake da dopuste učenicima studiranje u BiH. Bilo je želja da se otvori i glazbeni konzistorij u Sarajevu, ali to nije ostvareno.⁴⁰³

U dosadašnjoj historiografiji napisano je tek nekoliko radova o prosvjetnoj politici austrougarske u BiH i to od autora za vrijeme socijalističke Jugoslavije koji su se kritički odnosili prema njoj smatrajući da je bila vođena kroz politiku i dugoročne ciljeve Austro-Ugarske prema BiH, sprječavanju širenja probuđenih nacionalnih osjećaja kod Srba i Hrvata i

³⁹⁸ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 84-86., 135.

³⁹⁹ *Isto*, 11., 101-120.

⁴⁰⁰ *Isto*, 120-140., 144-150.

⁴⁰¹ *Isto*, 86., 141-143.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 60., 105-112.

⁴⁰² PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 64-67.

⁴⁰³ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 79-80.

da je premalo učinila na smanjenju velike stope nepismenosti.⁴⁰⁴ Mitar Papić i Vojislav Bogićević u svojim studijama smatrali su da je vlast na čelu s Benjaminom Kallajem kroz školu vodila se težnji umjetnog stvaranja bosanske nacije. Radi sprječavanja svakog nepoželjno političkog djelovanja uveden je strogi nadzor udžbenika i nastavnih programa te političke podobnosti nastavnika.⁴⁰⁵

Papić navodi da su nastavni programi i udžbenici trebali kod učenika buditi bosanski patriotizam i veličati kult Habsburške Monarhije. Učenici su započinjali nastavu u školi sa *carevkom* kako su nazivali himnu u počast caru. Nacionalna grupa predmeta u programima i sadržajima je skraćivana, izbjegavajući sve što bi moglo dovesti do veličanja jednog naroda pred drugim. Ovakva „bosanska koncepcija“ nacionalne grupe predmeta bila je česti povod reakcije i protesta u BiH i u susjednim zemljama. Među učenicima srednjih škola već rano su se javljala tajna školska društva koja su promovirala nacionalnu svijest kod Hrvata i Srba te politički djelovala kroz tiskanje ilegalnih novina i uličnih protesta šireći antirežimsko raspoloženje.⁴⁰⁶

Drugi razlog koji Papić navodi je da je Austro-Ugarska bila motivirana raditi na opismenjivanju stanovništva zbog obveze da podigne kulturni nivo naroda u BiH koji je dobila na Berlinskom kongresu i za koju se zalagala, ali i iz pragmatičnih razloga kako bi imala osposobljene radnike za iskorištavanje prirodnih bogatstva zemlje. Stoga smatra da je rad na prosvjećivanju i opismenjivanju stanovništva bio samo prividan. Ipak, dodaje da je stanje nepismenosti bilo takvo da je bez obzira na političke i druge intencije bilo kakav rad bio dobrodošao. Smatra da je postignut znatan kulturno-prosvjetni napredak bez obzira na političke intencije.⁴⁰⁷

Bogićević navodi da su školska politika i pitanje rješavanja nepismenosti bili podređeni političkim i ekonomskim ciljevima okupacije BiH. Država je puno manje izdvajala za izgradnju škola u odnosu na npr. žandarmeriju. Smatra da je vlast znala dobro organizirati školstvo, ali nije ga učinila dostupnima svima i zbog toga se stanje pismenosti nije puno promijenilo. Prema Bogićeviću stanje školovanja za veći broj djece, osobito na selu nije se

⁴⁰⁴ O školskoj politici Austro-Ugarske u BiH od 1878. do 1918. vidi kod: PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 7-19.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 55-76.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 135-145.; ISTI, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 243-300.

⁴⁰⁵ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 104-105.; ISTI, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 12-15. O istim razlozima školske politike vidi: BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 251-257. O stvaranju nove bosanske nacije barem u prvim namjerama austrougarske politike u BiH i sprječavanju jačanja hrvatskog i srpskog nacionalizma slaže se i Berislav GAVRANOVIĆ, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd, 1935., 50.

⁴⁰⁶ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 13-17., 68-72., 171-179.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 62-64.

⁴⁰⁷ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 7., 19.; ISTI, *Hrvatsko školstvo*, 105.

znatno promijenio.⁴⁰⁸ Pejanović izričito drži da vlast nije učinila skoro ništa na smanjivanju nepismenosti i prosvjećivanju stanovništva.⁴⁰⁹ Od pisaca u novijoj historiografiji S. M. Džaja kratko je iznio svoje stajalište da je austrougarska školska politika bila kritizirana od dosadašnje historiografije, ali da ju malo tko analizirao u njenoj složenosti. Navodi da je u posljednje vrijeme austrijski povjesničar Horst Haselsteiner pokrenuo istraživanje austrougarske školske politike u BiH.⁴¹⁰

Austro-Ugarska je krenula s razvojem modernog školskog sustava s gotovo nikakvom ili slabom ostavštinom. Pretežno seosko stanovništvo i prirodna raspršenost sela bila je velika poteškoća jer je zahtijevala gustu mrežu škola što do kraja austrougarske vlasti u BiH nije bilo ostvareno, a rezultat je bila i dalje visoka stopa nepismenog stanovništva. Unatoč tomu sva djeca kojima je škola bila dostupna nisu je pohađala što zbog vjerskih razloga kao kod muslimana, političkih razloga kao i nedovoljne osviještenosti roditelja o potrebi školovanja djece. Koliko je država učinila i da li je mogla više učiniti na širenju mreže škola nije u opsegu istraživanja ovog rada. Austro-Ugarska je svojim radom na prosvjetnom području zasigurno postavila temelje modernog obrazovanja u BiH.

⁴⁰⁸ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 135-141., 144-145., 154.; ISTI, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, 247-248., 276.

⁴⁰⁹ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 56-62.

⁴¹⁰ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 76 bilješka 1; Horst HASELSTEINER, „O prosvjetnoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini nakon okupacije“, u: *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, 278-286., Naprijed, Zagreb, 1997., *passim*.

3. 1. 3. Osnivanje i djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1880. do 1918.

Uz početne radove oko uređenja kuće i zemljišta u *Nazaretu*, sestre su već prvih mjeseci nakon dolaska započele i s odgojnim radom. Na osnivanje sirotišta za besplatan odgoj siromašnih djevojčica potakao ih je sam p. Pfanner.⁴¹¹ On im je savjetovao da odmah prime djecu u provizorni, mali samostan, jer na taj način će steći blagonaklonost vlade i dobiti dozvole za skupljanje dobrovoljnih priloga u Austriji. Samo skupljanjem novčanih priloga mogle su započeti gradnju zgrade za sirotište i školu jer drugih sredstava nisu imale.⁴¹²

Prve djevojčice su primile u sirotište u *Nazaretu* 10. studenog 1879.⁴¹³, odnosno prema druga dva izvora radilo se o djevojčici Mariji i Josipi koje su primljene 21. studenog za vrijeme misnog slavlja, a zatim je došlo drugih pet.⁴¹⁴ Prema više drugih izvora odmah je na početku došlo sedam djevojčica.⁴¹⁵ One su zbog nedostatka prostora „spavale zajedno u istoj sobi sa sestrama“⁴¹⁶. Samostan je ujedno bio i sirotište u kojem se „[p]jevalo (...), igralo i skakalo, a sigurno da se je i Boga molilo. Pomalo se i učilo, onako kao u roditeljskoj kući, da si djevojčice prisvoje uljudno vladanje i potrebnu udvornost“.⁴¹⁷

Prva djeca u sirotištu bila su djeca njemačkih kolonista koji su počeli naseljavati kolonije Windthorst i Rudolfstal.⁴¹⁸ Kad su njemački kolonisti saznali da su došle njemačke sestre, došli su ih pozdraviti i raspitivali su se da li sestre mogu preuzeti odgoj njihove djece, jer su se oni na početku života u novoj zemlji borili sa stvaranjem osnovne egzistencije i

⁴¹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1r.

⁴¹² ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1r. Sestre su došle u siromašan i provizoran samostan i trebalo je razmišljati o nalaženju sredstava za gradnju, sirotišta, škole i samostana. ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Prijevod članka p. F. Pfannera iz nepoznatih njemačkih novina iz listopada 1879., fol. 1.

⁴¹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Anne (Casparine) Kasporet Visokoj carskoj Zemaljskoj vladi, 5. marta 1883., kopija i prijepis u ARZ, prema podatku s kopije orig. se nalazi u ABB.

⁴¹⁴ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 102.

⁴¹⁵ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 14v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 20.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 52-53. U jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.) spominje se broj od tri djevojčice koje su prve primljene u sirotište. Sestre su kasnije službeno uzimale da je početak rada sirotišta bio 21. studenog 1879. (ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], spis s podacima o godinama osnivanja škola i kuća koji je vjerojatno nastao za potrebe pisanje povijesti, a sastavila ga je vjerojatno s. M. Flavija Šutić čije ime se nalazi na prvoj stranici izvora, fol. 1r.).

⁴¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.

⁴¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 20.

⁴¹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4. Prvi kolonisti u Windthorst dolaze 1. studenog 1879. Vidi više o kolonijama Windthorst i Rudolfstal u poglavlju 2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH.

preživljavanjem. Susretljivost i ljubaznost sestara privukla ih je da im daju na odgoj svoju djecu uz neku malu novčanu naknadu.⁴¹⁹ Za djecu u sirotištu brinula se s. Anna Schlagater.⁴²⁰

Uskoro već prve godine roditelji su počeli donositi i siromašne djevojčice iz BiH.⁴²¹ Za njih sestre nisu primale nikakve novčane naknade jer je stanovništvo bilo siromašno: „(...) trebamo ih držati samo iz ljubavi prema Bogu. Donesu nam ih obučene, ni u čemu drugom, nego u jednoj košuljici, a kasnije nitko više ne pita za njih. Samo za njemačke djevojčice plaća nam se jedna mala stvar.“⁴²² Bosanska djeca su često bila donesena „zapuštena, u duhovnom i tjelesnom pogledu“⁴²³, a sestre su ih morale češljati nekoliko puta na dan da ih oslobode od insekata.⁴²⁴ Kad bi ih donosili, sestre su često otkrивale kako su djevojčice pune gnojnih rana i čireva te bi ih liječile.⁴²⁵

U prvim danima počeli su sestrama donositi i vrlo malu djecu i onu ispod jedne godine, ponekad ostavljene u košari pred samostanom.⁴²⁶ Zbog toga je s. Hermina molila vrhovnu poglavaricu u Rimu da u BiH smiju primati djecu mlađu od pet godina: „Već više puta sam zamoljena da primim djevojčice ispod 5 godina i nedavno dvije u ovoj dobi, sirotice bez oca i majke, koje ako ih ne primimo, ostavljene su najgoroj bijedi.“⁴²⁷ Sestre su shvaćale da je u početku s. Hermina „iz samilosti primila neka mala stvorenjca u dobi od pet tjedana i manje“⁴²⁸, ali nakon njezine smrti 1882. nova predstojnica u *Nazaretu* s. Caterina Meier se bojala da bi to moglo izazvati sumnje među narodom. Smatrala je i da za sestre nije dobro da primaju tako malu djecu.⁴²⁹ Tako da se više nisu primala djeca koja su bila mlađa od 4 godine.⁴³⁰

⁴¹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 52-53.; AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880.

⁴²⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.

⁴²¹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 53.

⁴²² „(...) bisogna tenerle assolutamente per amor di Dio. Ci vengono portate, non vestite di altro, che di una suscida camicetta e poi nessuno dimanda più di loro. Solo per le bambine tedesche ci vien pagata una piccola cosa.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880., str. pisma 1.

⁴²³ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 7.

⁴²⁴ AGR, VII f 8-7-8, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 20. ožujka 1885. (Pismo je koristila MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*)

⁴²⁵ Kathleen WASHINGTON i dr., *Paulina Shcneeberger: una dona internazionale*, ASC Profili 5, Centro Internazionale di Spiritualità, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 1998., 25-26.

⁴²⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 21.

⁴²⁷ „Già più volte fui pregata di ricevere delle bambine sotto le 5 anni, ed ultimamente due di ques'età, orfane di padre e madre le quali, se non le prendiamo, sono abbandonate in preda alla più cruda miseria.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880., str. pisma 1.

⁴²⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Caterine Meier vrh. poglavarici, bez datuma 1882., prijev., orig. vjerojatno u AGR, str. pisma 1. (Orig. pismo je korišteno u djelu MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*)

⁴²⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Caterine Meier vrh. poglavarici, bez datuma 1882., prijev.

⁴³⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Wilhelmine Eschbacher vrh. poglavarici, 21. siječnja 1883., prijev. Iako na prijepodu nije označeno, orig. pisma se vjerojatno nalazi u AGR.

Kako je p. Pfanner prognozirao „[z]a kratko vrijeme sestre su imale punu kuću male djece i uz to su stekle ljubav naroda i naklonost liberalne vlade“.⁴³¹ Njihovim porastom, već u proljeće 1880. s. Hermina je poduzimala korake kako skupiti sredstva za gradnju sirotišta, a planirala se i škola. Htjela je prvo doći do cara Franje Josipa da mu predstavi započeto djelo u BiH i dobije dozvolu boravka i rada na teritoriju njegove nove provincije. Obratila se za pomoć dobročinitelju Ottu Ritteru von Dahmenu koji je poznao sestre iz Gurtweila i imao visoku funkciju na carskom dvoru u Beču. On je osigurao sestrama audijenciju kod cara na koju je početkom 1880. s. Hermina poslala sestre Teresu Kohler i Elisabeth Tolxdorf. Na audijenciji sestre su izrazile caru potrebu za gradnjom nove zgrade kod Banje Luke i postigle dozvolu za skupljanjem dobrovoljnih priloga u Austro-Ugarskoj.⁴³² Osim što im je dozvolio boravak i djelovanje u BiH⁴³³, te kako je pisala s. Hermina vrhovnoj poglavarici u Rim: „(...) pokazao se jako blagonaklon i izrazio svoje zadovoljstvo s našim osnutkom, prvi koji je osnovala ženska redovnička zajednica u ovim krajevima, te obećao nam svoju osobnu zaštitu.“⁴³⁴

Malo vremena poslije poslao je svog službenika da osobno uruči s. Hermini dar od 1370 lira iz njegove osobne blagajne za gradnju sirotišta.⁴³⁵ Zauzeo se i za sigurnost sestara te je poslao općini Banja Luka zapovijed: „Čuvajte da ne uznemirujete na bilo koji način samostan Nazaret. Želimo i zapovijedamo Vam da ga štitite i da mu pomognete, jer se on nalazi pod pokroviteljstvom ne samo vlade, nego i samog cara.“⁴³⁶

Prilikom audijencije kod cara Franje Josipa priloge za gradnju sirotišta dobile su i od carice Elizabete i drugih visokih dužnosnika na dvoru te je *Nazaret* „od početka uživao dobročinstvo carskog dvora i vladinih službenika u gradu“⁴³⁷. Na carskom dvoru posebno se u pomoći istakla prijestolonasljednica Štefanija čijim darom je većim dijelom izgrađeno

⁴³¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Iz životnih sjećanja*, str. 1.

⁴³² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 6r., 6v.

⁴³³ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 6.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevo, 1. svibnja 1909., prijepis. (Dopis su koristile ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*)

⁴³⁴ „(...) il quale si mostrò molto benigno, esprese il suo contento della nostra fondazione, la prima che si fa da monache in questa parte e ci promise la sua protezione personale.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-26, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 12. ožujka 1880., str. pisma 1. (Pismo je koristila MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*)

⁴³⁵ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 6v.; AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880.

⁴³⁶ „Guardatevi di molestare in qualunque modo il monastero di Nazaret. Noi desideriamo, e vi comandiamo di proteggerlo e d'aiutarlo imperocchè il medesimo sta non solo sotto la protezione del Governo ma dello stesso Imperatore.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880., str. pisma 2.

⁴³⁷ „(...) godeva dunque dal principio la benevolenza della Corte imperiale e degli impiegati governativi della città.“ (prevela V.K.) AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 6v.

sirotište.⁴³⁸ I kod kasnijih skupljanja priloga sestre su dolazile na carski dvor i „svagda su prilikom kolektiranja dobile znatne priloge“⁴³⁹. Od vladinih službenika u Banjoj Luci poseban dobročinitelj sestara bio je general de Vaux i njegova supruga.⁴⁴⁰

Tokom cijelog razdoblja austrougarske vlasti u BiH sestre su zadržale poseban odnos s carskom obitelji u Beču, a neke članice kraljevske obitelji bile su protektorice samostana i sirotišta. Osim prijestolonasljednice Štefanije kasnije je kneginja Sofija von Hohenberg, žena prijestolonasljednika Franje Ferdinanda Habsburškog, bila imenovana protektoricom sirotišta. Ovo je značilo određenu financijsku pomoć, ali i zaštitu sirotištu i sestrama koju su uživale od carske obitelji do kraja austrougarske vlasti.⁴⁴¹

Osim od cara sestre su tražile i potrebne dozvole za boravak i djelovanje u novoj carskoj provinciji i od austrijskih vlasti kod Ministarstva u Beču.⁴⁴² Nakon audijencije kod cara, s. Hermina je pokrenula postupak kod spomenutog Ministarstva kako bi dobile dozvole za otvaranjem škola po čitavoj BiH, državljanstvo za cijelo Carstvo, oslobođenje svih poreza kroz 10 godina, dobivanje besplatnog drva za gradnju, mogućnost skupljanje dobrovoljnih priloga po Austriji i posebnu zaštitu cara i Ministarstva. Na njihovo traženje trebala je poslati ime kardinala protektora Družbe i primjerak *Pravila* kako bi vlasti dobile dokaz o pripadnosti redovničkoj zajednici priznatoj od Crkve. Ponovno je von Dahmen bio posrednik sestara oko dobivanja traženih zahtjeva.⁴⁴³

Ministarstvo je ubrzo dalo dozvolu da četiri sestre mogu skupljati dobrovoljne priloge u Austriji za gradnju sirotišta. Odmah su sestre krenule u skupljanje priloga koje je bilo dovoljno da započnu s gradnjom u ljeto 1880. Zemaljska vlada im je pomogla u kamenu i drvetu za gradnju, a i na drugi način nastojala je pomoći.⁴⁴⁴ Međutim, novca nije bilo dosta tako da su mlade sestre s kandidaticama sudjelovale kod kopanja podruma i bunara⁴⁴⁵, ali i svim zidarskim poslovima: „Zavrnule su rukave i u znoju lica svog prenosile su kamen i

⁴³⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 6v.

⁴³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 6.

⁴⁴⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 9.

⁴⁴¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, 1. svibnja 1914., str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 6.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevo, 1. svibnja 1909., prijepis. Žena prijestolonasljednika Franje Ferdinanda bila je češka grofica Sofija Chotek koja je udajom za Franju Ferdinanda dobila titulu kneginje Hohenberga. Vidi: Alan Warwick PALMER, *Twilight of the Habsburgs: the life and times of emperor Francis Joseph*, Phoenix Giant, London, 1997., 288-290.

⁴⁴² AGR, VII f 8-1-26, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 12. ožujka 1880. Vjerojatno se radilo o Zajedničkom ministarstvu financija u Beču koje je bilo zaduženo za upravu BiH od 26. veljače 1879. Vidi više poglavlje 2. 1. 1. Društveno-socijalne prilike u BiH do 1878.

⁴⁴³ AGR, VII f 8-1-26, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 12. ožujka 1880.

⁴⁴⁴ AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 102.

⁴⁴⁵ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 14v.

opeke, pravile su vapno, malter, krečile su zidove, ustvari radile su sve poslove zidara.“⁴⁴⁶ Tako je uz pomoć dobročinitelja, ali i teškog rada sestara bilo podignuto sirotište. Sestre je tog ljeta posjetio i biskup Vujičić i izrazio zadovoljstvo sa započetim djelom.⁴⁴⁷

3. 1. 3. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke

Pripreme za početak škole u kolovozu 1880. bile su već u tijeku i već se saznalo za početak rada jedne nove škole. Zgrada za sirotište i školu bila je sagrađena do jeseni i djevojčice iz sirotišta su preseljene u nju.⁴⁴⁸ S. Hermina u kolovozu 1880. pisala je vrhovnoj poglavarici: „Također, smo prisiljene započeti s višom školom, ali sam u velikoj neugodnosti budući da nemam diplomirane učiteljice.“⁴⁴⁹ Osnovna škola otvorena je u jesen 1880., a nastava je vjerojatno započela 1. rujna 1880. prema propisu države o započinjanju školske godine.⁴⁵⁰ Škola je bila odobrena od državnih vlasti kao i sve ostale škole Klanjateljica.⁴⁵¹ Iako su ljudi dolazili pitati da škola primi i dječake jer u blizini nije bilo škole, „osim na velikoj udaljenosti“⁴⁵², prvih godina škola je bila otvorena samo za djevojčice.⁴⁵³ Tek kasnije

⁴⁴⁶ „Rimboccano le maniche e, nel sudor del loro volto, apportano pietre e mattoni, spengono la calce, fanno la malta, imbianchano le mura insomma fanno tutti i lavori di muratori.“ (prevela V.K.) AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 14v. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 53.

⁴⁴⁷ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.; AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880.

⁴⁴⁸ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 103.

⁴⁴⁹ „Siamo altresì costrette di dar principio ad una scuola superiore; ma mi trovo in non piccolo imbarazzo, non avendo nessuna maestra patentata.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880., str. pisma 2.

⁴⁵⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 58.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22. Sam početak rada škole u šk. god. 1880./1881. nije upitan jer odlukom Zemaljske vlade br. 21148. (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis Kotarske oblasti u Banjaluci Rimokatoličkoj učioni samostana „Nazaret“, 21. oktobra 1881., br. 10174.) donesene na temelju izvještaja i pohoda škole u šk. god. 1880./1881., uspjeh škole u *Nazaretu* za šk. god. 1880./1881. ocijenjen je vrlo dobrim, a pohađanje nastave *marljivo*.

⁴⁵¹ Iako nije sačuvan službeni dokument odluke Zemaljske vlade o odobrenju škole, škola je otvorena dozvolom vlasti. Usp. ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevo, 1. svibnja 1909.

⁴⁵² „(...) fuorchè a grandissima distanza.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880., str. pisma 1.

⁴⁵³ „Ai 28. Febraio abbiamo avuto l'esame di scuola, la quale fu per la piena contentezza di tutti e non potremmo ringraziare assai al S. Giuseppe, tedesche e croate avevano buonissimo successo.“ „28. veljače [1883.] imale smo ispit u školi koji je bio na veliko zadovoljstvo svih i ne možemo do kraja zahvaliti sv. Josipu, Nijemice i Hrvatice imale su jako dobar uspjeh.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-2-2, Pismo s. Casparine Kaspert vrh. poglavarici, 2. ožujka 1883., str. pisma 1. (Pismo su koristile: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*). O primanju samo djevojčica u školu usp. i izvore: ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za I. proljeće 1882./1883.*, 5. ožujka 1883., kopija, orig. se nalazi u ABB; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 103.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.

su se upisivali u školu i dječaci iz obližnjih sela, a prvi sačuvani podaci o njima su iz šk. god. 1907./1908., ali je moguće da su se i ranije upisivali.⁴⁵⁴

Od samog početka u školi su postojala dva odjeljenja: njemačko i hrvatsko.⁴⁵⁵ Već prije otvaranja škole dolazili su sestrama upiti od vlasti mogu li primiti djevojčice austrijskih i njemačkih vojnih i državnih službenika iz grada Banje Luke na odgoj i pouku jer nije bilo u blizini njemačke škole.⁴⁵⁶ Zbog toga je vjerojatno već prve godine rada osnovne škole u zgradi sirotišta jedan dio uređen za „siromašnu djecu, kao stan i školu sa hrvatskim narodnim jezikom“⁴⁵⁷, a „[d]rugi dio je služio kao penzionat“⁴⁵⁸ s njemačkom školom za djecu iz Banje Luke i iz njemačkih kolonija koja su prema želji roditelja primala nastavu na njemačkom jeziku“.⁴⁵⁹

U njemačko odjeljenje su išle i djevojčice njemačkih kolonista iz sirotišta, a u hrvatsko bosanske djevojčice. Njemačko odjeljenje je ukinuto kad su sestre u Banjoj Luci otvorile Samostan *Marija Pomoćnica* s njemačkom osnovnom školom i otvorile škole u njemačkim kolonijama.⁴⁶⁰ Prema izvorima njemačko odjeljenje u školi u *Nazaretu* je ukinuto 1887.⁴⁶¹

⁴⁵⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Razrednica za šk. god. 1907./1908./09*, III. i IV. razred, Djevojačka osnovna škola Nazaret, *passim*; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17r.

⁴⁵⁵ O dva odjeljenja: njemačko i hrvatsko govore brojni izvori: AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 103.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4., 7.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 16v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1. Službeni naziv za jezik u školama od 1879. do 1918. u BiH koristili su se različiti nazivi: u početku 1879. hrvatski jezik, zatim zemaljski jezik, a kasnije bosanski jezik. Od 1907. koristio se naziv srpsko-hrvatski jezik. Vidi PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 57. U radu se koristim onim nazivom iz pojedinog izvora ili literature koju citiram ili parafraziram s napomenom u ovoj bilješki koji su službeni nazivi za jezik bili u školama. U poglavlju 4. 1. 1. Nastavni plan i program u osnovnim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove i 4. 1. 2. Nastavni plan i program u višim djevojačkim i građanskim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove navedeni su službeni nazivi za jezik u nastavnim planovima i programima i svjedodžbama.

⁴⁵⁶ AGR, VII f 8-1-27, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 9. kolovoza 1880.

⁴⁵⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.

⁴⁵⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1. Riječ penzionat ne nalazi se u rječniku hrvatskih riječi (Vladimir ANIĆ, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2006., *passim*). Ona na njemačkom jeziku znači penzionat, djevojački dom (Marija UROIĆ i Antun HURM, *Njemačko-hrvatski rječnik: s gramatičkim podacima i frazeologijom*, 4. izd., Školska knjiga, Zagreb, 2004., 603.). Nadalje za riječ penzionat upotrijebljivat ću riječ internat u značenju djevojački dom kakav je prijevod s njemačkog.

⁴⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1. O podijeli na hrvatsko i njemačko odjeljenje u školi i internat koji je od početka bio organiziran vidi: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 15v., 16r., 16v. ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 21- 22.

⁴⁶⁰ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevo, 1. svibnja 1909.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1-2. Samostan *Marija Pomoćnica* otvoren je 1887., ali privatna osnovna škola u samostanu je počela ili 1887., 1888. ili 1890. (vidi podnaslov u istom poglavlju: Samostan *Marija Pomoćnica*).

⁴⁶¹ „Seit dem Jahre 1886 wird die Schule von den Schwestern geleitet. Der Religionsunterricht erteilt der jeweilige Hausgeistliche und zwar geschieht dies alles in der Landessprache.“ „Od godine 1886. školom upravljaju sestre. Vjeronauk drži tadašnji duhovnik u samostanu i sve se događa na narodnom jeziku.“ (prevela V.K.) ARZ, Tajn. orm. arh., [s. Ida KELLER], *Gedenkschrift*, 59. U prijevodu ovog djela na hrvatski je naknadno prekrížena 1886. i napisana preko nje 1887.: „Od godine 1886. (1887.) upravljale su sestre same školom. Obuka se držala u narodnom hrvatskom jeziku.“ (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 60.) Ispravka na prijevodu je

Ne znamo jesu li prvih godina u školu išle samo učenice iz sirotišta i internata ili i vanjske učenice. Prvi podatak o vanjskim učenicama je iz 1887. kada su „[o]sim djece sirotišta pohađal[a] (...) školu i druga bosanska djeca kao i djeca najbližih kolonista“⁴⁶². Broj vanjske djece je kasnije rastao osobito iz najbliže okolice samostana odnosno predjela zvan Budžak.⁴⁶³ Neke učenice bile su i privatno poučavane u samostanu kao kćerke grofa del Mestri.⁴⁶⁴

Broj učenica prve šk. god. 1880./1881. imamo samo posredno iz jednog izvora prema kojem je te prve godine bilo oko 30 djevojčica.⁴⁶⁵ Prvi podaci o broju učenica donosi *Izvjješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za I. proljeće 1882./1883.* i to za katoličke učenice. Izvještaj je pisao vjeroučitelj fra Bono Kalamut(?) i prema njemu je u školi bilo 28 katoličkih učenica, dok u drugom polugodištu (proljeću) iste godine 32 učenice. U ova dva izvješća se spominju tri naziva škole: Škola kod sestarah u Nazarethu, Djevojačka učiona kod sestarah dragocjene krvi u Nazarethu i Škola Nazaret kod sestara Prisy. Neprocijenje Krvu Isusove.⁴⁶⁶

Uz ovaj izvještaj nalazi se i drugi, pisan njemačkom goticom, za uspjehu u istom razdoblju. Prema njemu je bilo 18 učenica pa je vjerojatno ovo podatak o njemačkom odjeljenju u školi u *Nazaretu*.⁴⁶⁷ Prema ovim izvještajima u hrvatskom odjeljenju je bilo 28, odnosno 32 učenice, a u njemačkom 18. Ukupno je bilo 46 katoličkih učenica u osnovnoj školi u *Nazaretu* šk. god. 1882./1883. Sljedeći izvještaj za šk. god. 1883./1884. sačuvan je samo na hrvatskom jeziku prema kojem je u prvom polugodištu bilo 32 učenice. To odgovara broju učenica na kraju prošle školske godine u hrvatskom odjeljenju. Prema ovom izvještaju

vjerojatnije točnija i godine 1887. njemačko odjeljenje je najvjerojatnije ukinuto jer te godine je s. Ida Keller završila učiteljsku školu u Zagrebu i preuzela nastavu u *Nazaretu* na hrvatskom jeziku (vidi bilješku 475.). Te godine je otvoren i Samostan *Marija Pomoćnica* (vidi u istom poglavlju: Samostan *Marija Pomoćnica*) što se u jednom izvoru povezuje s ukidanjem njemačkog odjeljenja u *Nazaretu* (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1-2.). Prema jednom kasnijem izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama provincije Zagreb od 1879. do 1979.*, str. 1.) koji je nastao kao rezultat pisanje povijest Klanjateljica, ali bez navođenja odakle je uzet podatak, njemačko odjeljenje je ukinuto 1887.

⁴⁶² ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 60. U ovom izvoru je prekrížena 1886. i stavljena 1887., što je dio iste rečenice kao u prethodnoj fusnoti u kojoj je utvrđeno da je vjerodostojnija 1887. (vidi prethodnu bilješku). Iako nema podataka da li su u školu odmah prve godine primana i vanjska djeca, onda je ovaj podatak iz 1887. jedini kad se može utvrditi da su školu počela pohađati i vanjska djeca, a ne samo iz sirotišta i internata. Spomenuti „najbliži njemački kolonisti“ vjerojatno se odnosilo na djecu iz grada Banje Luke koja su živjela bliže *Nazaretu* i pohađala su školu u njemu. Usp. i ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Krvu Jaganjčevu*, 57.

⁴⁶³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁴⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 60.

⁴⁶⁵ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.

⁴⁶⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvjješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za I. proljeće 1882./1883.*, *Nazaret*, 5. ožujka 1883., kopija, orig. u ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvjješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za II. proljeće 1882./1883.*, *Nazaret*, 10. srpnja 1883., kopija, orig. u ABB.

⁴⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvjješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za I. proljeće 1882./1883.*, *Nazaret*, 7. ožujka 1883., kopija, orig. u ABB.

naziv škole je bio Škola privatna kod sestara Prisvete Krvi Isusove u Nazaretu. Izvještaj za njemačko odjeljenje nije sačuvan.⁴⁶⁸

Na početku prve školske godine s. Hermina je imala problem jer nije imala diplomirane učiteljice za rad u školi. Već prije dolaska u BiH tražila je diplomiranu učiteljicu koja bi išla s njima, ali nije ju našla. Kad je došla u BiH pronašla je jednu svjetovnu učiteljicu koju je trebala plaćati 300 forinti godišnje. Međutim, pred sam početak rada škole pisala je vrhovnoj poglavarici da je u problemima jer nema diplomirane učiteljice.⁴⁶⁹

Nemamo sigurnih podataka tko su bile prve učiteljice u školi u *Nazaretu*. Za njemačku školu učiteljica je sigurno bila jedna od sestara, a izvori spominju s. Annu Schlageter⁴⁷⁰, kasnije s. Josefina Ebner⁴⁷¹ i s. Paulinu Schneeberger⁴⁷². U hrvatskom odjeljenju većina izvora spominje da je od početka podučavala civilna diplomirana učiteljica jer sestre nisu poznavale jezik i nisu imale položen državni ispit.⁴⁷³ Samo jedan izvor navodi da je djecu do 1882. podučavala s. Paulina Schneeberger i jedna hrvatska kandidatica, a od tad civilna diplomirana učiteljica.⁴⁷⁴ Vjerojatnije je da je od samog početka bila civilna učiteljica u hrvatskom odjeljenju koja je radila do 1887. kad je diplomirala s. Ida Keller koja je znala hrvatski jezik i od tad su sestre same preuzele nastavu u školi.⁴⁷⁵ U ožujku 1883. u školi su bile dvije svjetovne učiteljice.⁴⁷⁶

Sestre su od početka krenule u svladavanje jezika i „imale [su] neizrecive muke da nauče hrvatski jezik bez ikakve vanjske pomoći“⁴⁷⁷. Zbog nedostatka prostora i stana za

⁴⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvješće o uspjehu katoličke mladeži u kršćanskom nauku za I. proljeće 1883./1884.*, Petrićevac, 20. veljača 1884., kopija, orig. u ABB.

⁴⁶⁹ AGR, VII f 8-1-22, 24, 27, Pisma s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 7. rujna 1879., 6. studenog 1879., 9. kolovoza 1880.

⁴⁷⁰ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68.; AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 103.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.

⁴⁷¹ „Nella scuola tedesca insegnava Suor Anna Schlageter poi Suor Giuseppina Ebner.“ „U njemačkoj školi podučavala je s. Anna Schlageter i poslije s. Josefina Ebner.“ (prevela V.K.) AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 103. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.

⁴⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 55. U izvoru stoji da je s. Paulina bila prva učiteljica u *Nazaretu*, a nije još imala ni položeni državni ispit. Također, ne navodi se u kojem odjeljenju je bila učiteljica: hrvatskom ili njemačkom. Prema drugim izvorima s. Paulina je bila učiteljica njemačkog odjeljenja. AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 16v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22.

⁴⁷³ AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 103.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 16v.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 58.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.; AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68-72.

⁴⁷⁴ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68-72.

⁴⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22. Vidi bilješku 485. i 486.

⁴⁷⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Anne (Casparine) Kasparet Visokoj zemaljskoj vladi, 5. marta 1883., prijepis, orig. se nalazi u ABB.

⁴⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.

učiteljicu, novaca i hrane u početku nisu mogle držati civilnu učiteljicu koja bi ih učila jezik.⁴⁷⁸ Učile su ga od djece pitajući ih nazive pojedinih predmeta i bilježile ih na papiriće.⁴⁷⁹

Kad je počela s radom osnovna škola određene su neke mlađe sestre za daljnje školovanje, dok su se druge bavile gospodarstvom i ekonomijom. Buduće sestre-učiteljice podučavala je jedna hrvatska diplomirana učiteljica namještena na osnovnoj školi u samostanu.⁴⁸⁰

Sestre su imale određene poteškoće s civilnim učiteljicama i htjele su ih što prije zamijeniti sa svojim sestrama. Najveći problem je bio nepoznavanje hrvatskog jezika. Kad su 1882. tražile i dobile dozvolu vrhovne poglavarice da smiju poslati sestre na školovanje u Zagreb i Prag, nisu otišle zbog nedovoljnog poznavanja jezika i propisanih predmeta.⁴⁸¹ Vjerojatno je tada predstojnica u *Nazaretu* s. Casparina Kasporet pozvala učiteljicu iz Zagreba koja je davala pouke iz hrvatskog jezika jer je trebalo što bolje pripremiti mlade sestre za daljnje školovanje.⁴⁸²

Nakon jezične pripreme 1883. s. Casparina je ponovno molila vrhovnu poglavaricu da smije poslati tri sestre na školovanje u Prag i Zagreb jer su tada bile spremne.⁴⁸³ Te tri sestre su bile s. Ida Keller koja je upisala u Zagrebu Učiteljsku školu kod Sestara milosrdnica te s. Paulina Schneeberger i s. Justina Kölblle. One su upisale školu kod Sestara sv. Karla Boromejskog u Teschenu u Šleziji, a tu mogućnosti im je pronašla s. Terezija Kohler za vrijeme skupljanja dobrovoljnih priloga za *Nazaret* u Pragu. S. Paulina Schneeberger je u Teschenu 1884. završila studij za dječji vrtić, a s. Justina Kölblle za učiteljicu ručnog rada.⁴⁸⁴ S. Ida Keller je pohađala četiri godine Učiteljsku školu kod Sestara milosrdnica u Zagrebu i 26. srpnja 1887. položila ispit pred državnim komisijom. Počela je podučavati na hrvatskom jeziku u školi u *Nazaretu* od školske godine 1887./1888.⁴⁸⁵

⁴⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 54.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, 14v., 15r.

⁴⁷⁹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 14v., 15r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 54.

⁴⁸⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22. O civilnoj učiteljici u osnovnoj školi u *Nazaretu* koja je poučavala djecu i davala pouku sestrama u jeziku vidi: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 16v.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 15-16.

⁴⁸¹ AGR, VII f 8-2-5, Pismo s. Casparine Kasporet vrh. poglavarici, 20. srpnja 1883. (Pismo je koristila MARAONE, *Klanjetljice Krvi Kristove, passim.*.)

⁴⁸² AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 72. Usp. i AGR, I f 1-4, *Un po' di storia*, str. 103.

⁴⁸³ AGR, VII f 8-2-5, Pismo s. Casparine Kasporet vrh. poglavarici, 20. srpnja, 1883.

⁴⁸⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Terese Kohler vrh. poglavarici 11. svibnja 1882., prijepis, orig. u AGR. (Pismo iz AGR su koristile ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjetljice Krvi Kristove, passim.*); ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Učiteljsko osoblje vikarijata Nazaret od 1884.-19*, fol. 2v, 3r.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 16v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.

⁴⁸⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Učiteljsko osoblje vikarijata Nazaret od 1884.-19*, fol. 2v; AGR, VII f 8-3-17, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 19. travnja, 1887.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22.

Otkad je s. Ida Keller 1887. počela poučavati u hrvatskom odjeljenju u školi, sestre su preuzele vođenje škole bez civilnih učiteljica.⁴⁸⁶ Kada je 1884. ustoličen prvi banjolučki biskup fra Marijan Marković, on je htio i savjetovao sestrama da se nadalje sestre šalju na studij u Zagrebu gdje bi osim izobrazbe mogle dobro naučiti i hrvatski jezik.⁴⁸⁷ Kasnije je veliki broj sestara postigao učiteljsku diplomu na Učiteljskoj školi Sestara milosrdnica u Zagrebu, a manji broj drugdje.⁴⁸⁸

Osnovna škola u *Nazaretu* je imala četiri razreda i u proljeće ju je pohađao školski nadzornik odnosno kraljevski ispitivač i ocjenjivao rad škole i napredak učenika, a u ljeti se održavao javni školski ispit.⁴⁸⁹ Sačuvani su podaci o ispitu u proljeće 1883., ali su vjerojatno održavani već prvih dviju godina, iako za njih nisu sačuvani podaci: „28. veljače imale smo ispit u školi koji je bio na veliko zadovoljstvo svih i ne možemo do kraja zahvaliti sv. Josipu, Njemice i Hrvatice imale su jako dobar uspjeh.“⁴⁹⁰

Na ispitu u proljeće i na kraju školske godine ispitivalo se uz ostale predmete i vjeronauk, a uz vjeroučitelja bio je prisutan i drugi delegirani predstavnik crkvene vlasti. Na kraju prvog polugodišta šk. god. 1882./1883. je bio prisutan vjeroučitelj fra Bono Kalamut i Marko Marić, župnik banjolučki. Od 28 učenika 18 ih je prošlo ispit s odličnim iz vjeronauka, 9 s dobrim, a 1 učenica je ostala neispitana.⁴⁹¹ Vjeronauk je u školi predavao svećenik odnosno kućni duhovnik koji je boravio u *Nazaretu* ili franjevac iz obližnjeg franjevačkog samostana na Petrićevcu.⁴⁹²

Završnom ispitu na kraju školske godine prisustvovali su i predstavnici vlasti, roditelja djece, ugledni uzvanici, a od 1884. i banjolučki biskup koji je ispitivao katekizam.⁴⁹³ Dolazili su i predstavnici vlade, kao na prvom školskom ispitu u kolovozu 1881., koji su pohvalili

⁴⁸⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 16., 60.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol.1.

⁴⁸⁷ AGR, VII f 8-2-7, Pismo s. Casparine Kasporet vrh. poglavarici, 21. srpnja 1884.

⁴⁸⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Učiteljsko osoblje vikarijata Nazaret od 1884.-19*, *passim*. Usp i ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol. 1.

⁴⁸⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 7.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23.

⁴⁹⁰ „Ai 28. Febraio abbiamo [abbiamo] avuto l'esame di scuola, la quale fu per la piena contentezza di tutti e non potremmo ringraziare assai al S. Giuseppe; tedesche e croate avevano buonissimo successo.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-2-2, Pismo s. Casparine Kasporet vrh. poglavarici, 2. ožujka 1883., stranica pisma 1.

⁴⁹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvešće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za I. proljeće 1882./1883.*, *Nazaret*, 5. ožujka 1883., kopija, orig. u ABB.

⁴⁹² AGR, VII f 8-2-7, Pismo s. Casparine Kasporet vrh. poglavarici, 21. srpnja 1884.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 7.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 16.

⁴⁹³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 58-59.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23.

postignute rezultate sestara u prvoj školskoj godini.⁴⁹⁴ Školska godina 1880./1881. prošla je vrlo uspješno i Visoka zemaljska vlada uredbom br. 21148. je pohvalila rad učiteljskog osoblja i učenica koje su veoma marljivo pohađale nastavu kao i u tome da je „školska mladež veoma dobro u nauku napredovala“⁴⁹⁵. Nakon ispita iz vjeronauka i ostalih predmeta na kraju se održavala školska svečanost: „To je bila završna školska svečanost, za nju se je pripremalo i mnogo o njoj govorilo prije i poslije ispita.“⁴⁹⁶

Sačuvani su podaci samo za ispit iz vjeronauka na kraju šk. god. 1882./1883. na kojem su od 32 učenice 16 ocijenjene s odličnim, 10 s dobrim, a 2 s lošim. Jedna učenica zbog bolesti nije ispitana, a 3 su ponavljale vjeronauk (*opetovnjače*) i ocijenjene su dobrim uspjehom.⁴⁹⁷ Na kraju prvog polugodišta šk. god. 1883./1884. od 32 učenice 11 je ocijenjeno s odličnim, 14 s dobrim, 2 sa slabim, 5 učenica zbog bolesti je bilo neocijenjeno, a 2 su istupile(?).⁴⁹⁸ Prema ovim izvještajima učenice su svakodnevno, nedjeljom i blagdanom bile prisutne na svetoj misi i redovito pristupale sakramentima prema čemu se može samo indirektno zaključiti da su sve učenice bile internistice jer su svakodnevno dolazile na svetu misu.⁴⁹⁹ Na završnom ispitu šk. god. 1883./1884. bilo je prisutno i Ministarstvo iz Beča i bili su jako zadovoljni viđenim i postignutim rezultatima.⁵⁰⁰

Sirotište i škola su najvećim dijelom bili uzdržavali od *Nazareta* i sestre su trebale pronalaziti različite načine da bi mogle održati započeta djela. Osjetile su da su u posebnoj naklonosti austrijske vlasti za razliku dok su bile u Austriji gdje nisu mogle otvoriti škole i djelovati kao redovnice i zato su tražile povremenu pomoć za školu i sirotište u *Nazaretu*.⁵⁰¹ Kako je sirotište i škola bila privatna ustanova država nije bila dužna financirati konfesionalne škole, ali je povremeno davala pomoć u vidu subvencija. U lipnju 1881. Visoko ministarstvo

⁴⁹⁴ AGR, VII f 8-1-32, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 29. listopada 1881. (Pismo je koristila MARAONE, *Klanjetljice Krvi Kristove, passim.*)

⁴⁹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis Kotarske oblasti u Banjaluci Rimokatoličkoj učioni samostana „Nazaret“, br. 10174., 21. oktobra 1881.

⁴⁹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23.

⁴⁹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za II. proljeće 1882./1883., Nazaret*, 10. srpnja 1883.

⁴⁹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvješće o uspjehu katoličke mladeži u kršćanskom nauku za I.proljeće 1883./1884., Petrićevac*, 20. veljača 1884.

⁴⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za I. proljeće 1882./1883., Nazaret*, 5. ožujka 1883.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvješće o uspjehu narodne škole djevojačke u kršćanskom nauku za II. proljeće 1882./1883.* 10. srpnja 1883.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvješće o uspjehu katoličke mladeži u kršćanskom nauku za I.proljeće 1883./1884.* 20. veljača 1884.

⁵⁰⁰ AGR, VII f 8-2-7, Pismo s. Casparine Kaspert vrh. poglavarici, 21. srpnja 1884. (Pismo je koristila MARAONE, *Klanjetljice Krvi Kristove, passim.*)

⁵⁰¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevo, 1. svibnja 1909.; AGR, VII f 8-1-32, Pismo s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 29. listopada 1881.

iz Austrije doniralo im je novac za školu i školske knjige.⁵⁰² Godine 1883. tražile su pomoć Zemaljske vlade za plaće dviju svjetovnih učiteljica u iznosu od 500 forinti. Prema dopisu vidljivo je da su te godine za cijeli zavod odnosno školu i sirotište trošile 7500 forinti bez troškova popravka zgrada.⁵⁰³ Prema izvorima godišnje su dobivale 400 forinti subvencije od Zemaljske vlade, a 1908. od 2900 kruna.⁵⁰⁴

Da bi mogle prehraniti sebe i djecu, sestre su razvile vlastitu ekonomiju na poljoprivrednim površinama u samostanu i tražile su pomoć od priloga dobročinitelja.⁵⁰⁵ Mukotrpnim radom pretvorile su zemljište u poljoprivredno dobro na kojem su sadile pšenicu, kukuruz, uzgajale voće i povrće, a uz pomoć dobročinitelja nabavile su domaće životinje i stoku.⁵⁰⁶

Ali sveukupni prinosi samostana nisu bili dostatni za održavanje sirotišta i škole u kojem su sestre besplatno uzdržavale, odijevale i obrazovale oko 60 djevojčica već prvih godina.⁵⁰⁷ Stoga su bile prisiljene na skupljanje novčanih priloga u inozemstvu: „Mi odgajamo pedeset djece besplatno, za to nemamo nikakva prihoda osim što se sakupi u prošnji što bi moglo postati manje ili više opasno.“⁵⁰⁸ Odlasci i putovanja po udaljenim krajevima Austro-Ugarske i Njemačke zahtijevali su žrtve i rizike, ali su na njima upoznavale djevojke koje su htjele ući u zajednicu. Darovi dobročinitelja su već na početku pomogli da se škola i sirotište opremi svime potrebnim.⁵⁰⁹

Skupljanje priloga⁵¹⁰ u inozemstvu se nastavilo i kasnije te su neke sestre „desetke godina kucale na tuđa vrata, da poklonjenom milostinjom prehrane, zaodjenu i do vlastitog kruha dovedu sirotice“⁵¹¹. Za skupljanje priloga trebale su dozvolu vlasti, na koju su se često obraćale radi izdavanja dozvoli.⁵¹² Upravo je skupljanje pomagalo da se „veliko sirotište

⁵⁰² AGR, VII f 8-1-30, nepotpisano pismo, ali se vjerojatno radi o pismu s. Hermine Gantert vrh. poglavarici, 17. lipnja 1881.

⁵⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Anne (Casparine) Kasporet Visokoj zemaljskoj vladi, 5. marta 1883., prijepis, orig. u ABB.

⁵⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 60-61.; ARZ, Tajn. orm. arh., kutija pod nazivom: *Stari spisi* smještena u ARZ (nadalje: K5), *Conto di conclusione dell'anno 1908.*, 20. siječnja 1909., kopija, orig. u AGR, fol. 1r.

⁵⁰⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 60-61.

⁵⁰⁶ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 69.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 7r.

⁵⁰⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis Okružnog predstojnika poglavarici u Nazaretu, 3. novembra 1884., br. 364., prijepis s prijev., orig. na njemačkoj gotici.

⁵⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Terese Kohler vrh. poglavarici 11. svibnja 1882., str. pisma 1.

⁵⁰⁹ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 68-69.

⁵¹⁰ U izvorima se spominje još kolektiranje ili prošnja (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Terese Kohler vrh. poglavarici 11. svibnja 1882., fol. 1.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 7.).

⁵¹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 7.

⁵¹² ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Službena potvrda od okružnog načelnika Graffa, 1. septembra 1907., Banjaluka.

moglo izdržavati“⁵¹³. Sestre su ponekad slale starije djevojke iz sirotišta na službu kod poznatih gospođa kako bi nešto zaradile pomažući u domaćinstvima.⁵¹⁴

Prvih godina sestrama je bilo posebno teško skupiti potrebna sredstva te su 1887. tražile protektorat prijestolonasljednice nadvojvotkinje Štefanije nad Samostanom *Nazaret*. Ona je pristala što im je potvrdilo i Zajedničkog ministarstvo te je to sigurno financijski pomoglo samostanu.⁵¹⁵

Od godine 1912. prema Zakonu od 28. juna 1911. o obveznoj nastavi za osnovnu i višu djevojačku školu prvi put je formiran Školski odbor čiji predsjednik je bio svećenik Božo Ivaniš, a sestre i neki laici su bili članovi. Na temelju Zakona Biskupski je ordinarijat propisao tko može biti član školskog odbora za rimokatoličke osnovne škole.⁵¹⁶ Školski odbor je vršio upisivanje djece u školu i nadzor nad redovitim pohađanjem nastave koje je od tada postalo obvezno.⁵¹⁷

U sirotište je do godine 1904. bilo primljeno 500 djece. Primana su „[s]asvim siromašn[a] djeca, većinom bez roditelja (...) na besplatnu ishranu, njegu, odijevanje i pouku“.⁵¹⁸ Djeca su bila većinom bez roditelja iako ih je bilo i s roditeljima, ali koje su živjeli vrlo siromašno. Dolazile su iz čitave zemlje, a podučavane su u osnovnoj školi, u kućnim poslovima te su mnoge kasnije primljene na službu kod gospođa, a neke su se vraćale obitelji ili rodbini. Obično su djevojčice ostajale u sirotištu do 12-14. godine,⁵¹⁹ a bilo je onih koje su ostajale i do 17. godine.⁵²⁰ Kako su neke primane u vrloj ranoj dobi ostajale su u sirotištu deset i više godina.⁵²¹

U posebnom dijelu zgrade sirotišta prve godine ili ubrzo nakon toga otvoren je internat.⁵²² U početku su u njega išle djevojčice njemačkih doseljenika koje su pohađale

⁵¹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 7.

⁵¹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Ane Casparina Kasporet nadbiskupu Stadleru, 13. oktobra 1883., kopija i prijepis, orig. u ABB.

⁵¹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis Zemaljske vlade nadbiskupu Stadleru, 14. juna 1887., br. 33139., prijepis, prema podatku s prijepisa orig. se nalazi u NAS.

⁵¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Popis članova školskog odbora, 27. siječnja 1912., prijepis, orig. u ABB. (Dopis su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*); ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Biskupskog ordinarijata banjolučkog biskupa Marijana Markovića ravnateljstvu Katoličke osnovne škole u Nazaretu, 4. prosinca 1911., br. 772.

⁵¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., kutija pod nazivom: *Službeno o kući u Jajcu* smještena u ARZ (nadalje: K7), *Zakon od 28. juna 1911. o obveznoj nastavi*, §.6., Zemaljska štamparija u Sarajevu, [1911.]. O ovom Zakonu vidi više u poglavlju 3. 1. 2. Razvoj školstva za vrijeme austrougarske vlasti u BiH i položaj konfesionalnih škola.

⁵¹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevo, 1. svibnja 1909.

⁵¹⁹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 15r., 15v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 21.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 55.

⁵²⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Wilhelmine Eschbacher vrh. poglavarici 21. siječnja 1883.

⁵²¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 21.

⁵²² Vidi prethodni dio o internatu u istom poglavlju.

njemačko odjeljenje u *Nazaretu*, ali i one čiji su roditelji mogli plaćati jednu skromnu mjesečnu svotu. One su ostajale nakon nastave u samostanu što je bila garancija roditeljima za njihov dublji i bolji kršćanski odgoj. Nakon završene osnovne škole internistice su ostajale učiti i kućne poslove kao kuhanje i šivanje kako bi se osposobile za dobre domaćice. Neke su se posvećivale i daljnjoj izobrazbi kao učenju njemačkog jezika ili nekog glazbenog instrumenta. Kada se 1891. otvorila viša djevojačka škola u *Nazaretu* pohađale su je internistice.⁵²³ Godišnje je u internatu bilo oko 20-30 djevojaka.⁵²⁴

Uz internat postojao je seminar (*seminario*) za nešto starije djevojke koje su se htjele pripremati za redovnički život bilo kod Klanjateljica ili radi odlaska u drugu redovničku zajednicu. Kada je započeo Prvi svjetski rat seminar se zatvorio, ali je internat i dalje postojao izdvojen od sirotišta.⁵²⁵ Neke darovitije štice u sirotištu, osobito one koje su pokazivale znakove redovničkog poziva, nakon završene osnovne škole su pohađale i višu djevojačku školu. One nisu stanovale s internisticama nego „odjeljene za sebe - u malom seminaru“⁵²⁶.

U sirotištu i internatu bilo je uvijek veselo: “U institutu u Nazaretu nema krutosti i žalosti. Od svuda se čuje veselo zujanje učenica poput pčela u košnici. Sad odjekuje radosna pjesma, sad akordi klavira ili sretan smijeh.“⁵²⁷ Sestre su sa djecom iz sirotišta i internisticama organizirale u slobodno vrijeme i vikendima izlete i druge zabavne sadržaje. Nedjeljom popodne za lijepog vremena djeca su odlazila u obveznu šetnju. U zimu i za vrijeme kiše učenice su se zabavljale kinom i društvenim igrama. Najmanje jedan put godišnje učenice su pripremale svečanu zabavu sa sviranjem i kazališnom predstavom pod vodstvom svojih učiteljica. Program je bio s bogatim, biranim i ozbiljnim sadržajem, a većinom su ga izvodile starije učenice iz više djevojačke škole, ali i osnovne.⁵²⁸

⁵²³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 15v., 16r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 21.

⁵²⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Conto di conclusione dell'anno 1908.*, 20. siječnja 1909., fol. 1r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto generale dell'Amministrazione del Vicariato Nazareth nell'anno 1911.*, 24. siječnja 1912., kopija, orig. u AGR, fol. 1r.

⁵²⁵ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 15v., 16r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 21-22.

⁵²⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 21.

⁵²⁷ „Nell'istituto nazareno non c'è rigidità e tristezza. Dapertutto si sente il ronzio allegro delle allieve simili alle api nell'alveare. Ora risuona una gaia canzone, ora gli accordi del pianoforte e una lieta risata.“ (prevela V.K.) AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17v.

⁵²⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 18r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 25.

Slika 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke, 1899. Photographie von Joh. Patzlet in Banjaluka (Bosnien), 1899. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*.

Porast broja sestara i djece u sirotištu zahtijevao je novu zgradu za sestre i sirotište. Gradnja je započela 1896., a 1897. ili 1898. djevojčice su se uselile u novu zgradu sirotišta.⁵²⁹ U njoj je bila i nova škola. Vrt koji je nekad išao sve do sakristije i crkve sada se morao preurediti za dječje i školsko igralište te ubrzo „zabruji velikim dvorištem vesela dječja pjesma i igra“⁵³⁰. Odmah do ove zgrade se nalazila kuća za svećenike koji su živjeli i radili u *Nazaretu*.⁵³¹ Broj djece u sirotištu i internatu je rastao. Godine 1913. u sirotištu je bilo 92 siročadi, a u internatu 30 internistica.⁵³²

3. 1. 3. 2. Samostan *Marijanovac*, Rudolfstal (Maglaj na Vrbasu)

Sestre su od 1885. počele odgovarati na prve pozive za otvaranjem novih škola izvan Samostana *Nazaret*. Bile su to u početku njemačke osnovne škole u obližnjim njemačkim kolonijama Rudolfstal i Windthorst te u gradu Banjoj Luci. Razlog je vjerojatno bio blizina novih filijala Samostanu *Nazaret*, ali i jer sestre još nisu imale dovoljno sestara-učiteljica osposobljenih da poučavaju na hrvatskom jeziku.

⁵²⁹ Za 1897. koja se nekim izvorima spominje kao godina useljenja djevojčica u novo sirotište vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 5.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 16.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 57. U drugim izvorima godina useljenja je bila 1898. vidi: AGR, VII f 8-4-52, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 9. rujna 1898. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim*.).

⁵³⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 16.

⁵³¹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 38.

⁵³² ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, 14. veljače 1913., tipkano, str. 2.

Najbliža njemačka kolonija bila im je u Maglaju na Vrbasu koja se od 1881. nazivala Rudolfstal.⁵³³ Bila je udaljena 30 km od Banje Luke, odnosno pet sati hoda od *Nazareta* na cesti prema Bos. Gradiški.⁵³⁴ Njemački kolonisti od 1880. kupovali su zemljišta i naseljavali područje sjeverno od Banje Luke kod Maglaja na Vrbasu i Krneta od čega je nastala njemačka kolonija Rudolfstal.⁵³⁵

U koloniji 1881. osnovao je svećenik p. Heyde iz Njemačke Samostan *Sion* kao središnjicu za pomoć misijama u središnjoj Africi bez dopuštenja nadbiskupa Stadlera te primao novake i sagradio ženski samostan za Dame Srca Isusova od vječnog klanjanja. Preuzeo je i dušobrižništvo njemačkih kolonista i sagradio malu crkvu. Kad je nadbiskup Stadler poslao svog tajnika p. Petra Zimmermanna da uredi situaciju, p. Heyde se nije htio podložiti nadbiskupovim zahtjevima te mu je nadbiskup zabranio djelovanje i odlučio posjed predati banjolučkom biskupu Markoviću.⁵³⁶

Međutim, posjed je nakon brzog odlaska p. Heyde-a iz Rudolfstala, ustupljen kolonistu B. Schuldu za 9000 guldena. Prema nejasnim okolnostima postao je neka vrsta fonda ili zaklade kolonista u kojoj je Schulde bio glavni vjerovnik. On je htio ustupiti cijeli svoj dio zajednici ako mu se ustupi prostor za stanovanje i ako će ga se uzdržavati. Država je nakon toga zaplijenila posjed i dala ga kao sekvestru kolonistu Alfredu Ebelingu koji je dao da se na posjedu uredi posvećeni prostor za svetu misu. U jednoj od građevina od jeseni 1884. do travnja 1885. stanovao je učitelj koji je držao nastavu za djecu. Ubrzo je glavni vjerovnik ustupio prava biskupu Markoviću, ali ne i potpuno vlasništvo nad posjedom kojeg je trebalo još otkupiti. Zajednica kolonista u Rudolfstalu koja je pridonijela nastanku posjeda *Sion*, tražila je da joj se isplati određeni iznos, a za sestre koje su trebale doći i otvoriti školu, da drže nastavu njihovoj djeci bez ikakve naknade.⁵³⁷

⁵³³ Vidi poglavlje 2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH.

⁵³⁴ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r.; AGR, VII f 8-3-5, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 12. listopada 1885. (Pismo su koristile: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*).

⁵³⁵ Više o osnivanju njemačke kolonije Rudolfstal vidi poglavlje 2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH.

⁵³⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Kronika samostana „Marijanovac u Bos. Aleksandrovcu“* (nadalje: KSM), str. 1., 26. srpnja 1929., prijevod originala *Kronik des Kl. „Marijanovac“* na njemačkom. Orig. se isto čuva u ARZ, Tajn. orm. arh., K1.

⁵³⁷ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 48-53., 59.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Ugovor* (o ustupanju posjeda *Sion* sestrama od strane biskupa Markovića), br. 12., 6. siječnja 1893., fol. 1r. Postoje dokumenti na njemačkoj gotici u ARZ koje je teško pročitati, a na njima su napisane kratke bilješke na hrvatskom koje donose podatke da je biskup Marković 1884. i 1885. otplaćivao za ustupanje posjeda *Sion* gosp. Schulte Herrbrüggen (čini se da je to gosp. B. Schulde koji se spominje u OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 48-53., 59.) Zadnji dug je isplatio 12. prosinca 1885. ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *U vezi s dobrom „Sion“ – današnji Bosanski Aleksandrovac.*

Kako biskup Marković nije imao novce da otkupi cijeli posjed, biskup je želio da sestre preuzmu upravu posjeda za što su trebale isplatiti 5000 do 6000 forinti.⁵³⁸ P. Zimmermann, duhovni ravnatelj u *Nazaretu*⁵³⁹ preuzeo je posredovanje između biskupa i vrhovne poglavarice Klanjateljica u Rimu te uvjeravao sestre da preuzmu posjed jer će im se uloženi novac vratiti od dohodaka sa zemljišta i ekonomije. Osim toga učinile bi puno za njemačku koloniju Rudolfstal u vjerskom pogledu i otvaranjem škole sačuvale bi njihovu djecu da ne pohađaju nekonfesionalne škole.⁵⁴⁰ P. Zimmermann molio je da Generalna kuća Klanjateljica u Rimu pomogne sestrama i posudi im novac bez plaćanja kamata kako bi mogle preuzeti upravu posjeda te je smatrao da je već vrijeme osnovati prvu filijalnu kuću Samostana *Nazaret*.⁵⁴¹

U travnju 1885. tri su se sestre nalazile na posjedu *Sion* iako još nije došao novac od vrhovne uprave iz Rima za posjed.⁵⁴² Kasnije su sestre više puta uplaćivale znatne iznose za otkup posjeda i prijenos uprave.⁵⁴³ Posjed su preimenovala u *Marijanovac* po biskupu Marijanu Markoviću preko kojeg je posjed i došao u njihovu upravu.⁵⁴⁴ U trenutku kad su došle na njega on je još bio u privatnom vlasništvu i opterećen dugovima.⁵⁴⁵ Na njemu je bilo

⁵³⁸ AGR, VII f 8-7- 4, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 12. prosinca 1884. (Ovo pismo su koristile: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*). Iznos koje su sestre kasnije uložile u posjed bio je puno veći od 6000 forinti. ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Ugovor* (o ustupanju posjeda *Sion* sestrama od strane biskupa Markovića), br. 12., 6. siečnja 1893., fol. 1r.

⁵³⁹ P. Petar Zimmermann je bio njemački svećenik iz biskupije Trier prognan u Belgiju za vrijeme *Kulturkampf*. Kasnije je došao u BiH i bio tajnik sarajevskog nadbiskupa Stadlera. Biskup Marković imenovao ga je 1884. za ravnatelja Samostana *Nazaret*. ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4-5.

⁵⁴⁰ AGR, VII f 8-7-4, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 12. prosinca 1884.

⁵⁴¹ AGR, VII f 8-7-4, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 12. prosinca 1884.

⁵⁴² AGR, VII f 8-7-12, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 7. travnja 1885. Neki izvori navode osnivanje filijale u godini 1885. (ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kratke kronike o prvim filijalama*, str. 1.) Drugi ju stavljaju ranije u 1884. (ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 36.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 1.). Treći u godinu 1888.: ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 65.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3. Godina osnivanja 1888. sigurno nije bila jer prema pismu p. Zimmermanna, koji se čini najvjerođostojniji izvor jer je nastao u trenutku događanja, sestre su mogle doći samo krajem 1884. i to iza 12. prosinca 1884. ili vjerojatnije početkom 1885. do njegovog sljedećeg pisma od 7. travnja 1885. Usp. AGR, VII f 8-7-4, 12, Pisma p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 12. prosinca 1884. i 7. travnja 1885. Najvjerođatnije je osnivanje bilo u veljači 1885. ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kratke kronike o prvim filijalama*, str. 1.

⁵⁴³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Ugovor* (o ustupanju posjeda *Sion* sestrama od strane biskupa Markovića), br. 12., 6. siečnja 1893., fol. 1r.

⁵⁴⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 65.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r.

⁵⁴⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Izjava s. Pauline Schneeberger, od 14. decembra 1892., prijepis, orig. u ABB. Također u testamentu gosp. B.W. Schulte Herbrüggen (vjerođatno gosp. Schulde) vidljivo je da je posjed 1892. dijelom ili potpuno u njegovu vlasništvu, a biskup mu je trebao za njega još tada 1892. isplatiti 2500 forinti. ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Testament B.W. Schulte Herbrüggen, 22. srpnja 1892., prijepis.

samo „nekoliko neznatnih zgradica i crkvice“⁵⁴⁶ i sestre su se susrele s velikim poteškoćama kao na početku u *Nazaretu*.⁵⁴⁷

U zajednici su u travnju 1885. bile tri sestre, a uskoro su trebale doći još tri.⁵⁴⁸ Najviše poteškoća im je predstavljala kuća koja je bila jako mala te neprikladna za stanovanje.⁵⁴⁹ Posebno je teško bilo zimi kad im se u siromašnoj i hladnoj kući “[u] spavaoni smrzavao (...) dah na ćebet i voda“.⁵⁵⁰ Kuća je bila mala, trošna i trebalo ju je popraviti: „Kada je padala jaka kiša morale su razapeti kišobran nad krevetom.“⁵⁵¹ Dok posjed nije došao u njihovo vlasništvo, sestre nisu htjele ništa graditi niti preuređivati postojeće objekte.⁵⁵² Godine 1892. gosp. Schulte Herrbrüggen ili B. Schulde, većinski vlasnik ponudio je biskupu Markoviću da će mu predati posjed *Sion* i oprostiti dug za njega, ako će se za njega netko doživotno brinuti. Sestre su prihvatile brigu za gosp. B. Schulde-a i biskup im je na temelju ugovora od 6. siječnja 1893. predao posjed u vlasništvo.⁵⁵³ Tek nakon toga sestre su sagradile novu kuću 1895. uz pomoć *Nazareta* koja je imala dvije učionice za školu.⁵⁵⁴

Na početku sestre su počele s obradom zemlje jer je posjed imao dosta zemljišta.⁵⁵⁵ Nove sestre koje su došle u travnju trebale su također služiti u ekonomiji i jako su se mučile zbog nedostatka opreme za poljoprivredu. Kasnije je posjed prehranjivao ne samo njih, nego i *Nazaret*, te sve ostale zajednice, škole i internate koje su sestre kasnije vodile.⁵⁵⁶ P. Zimmermann im je bio oslonac u počecima filijale i dolazio je svake nedjelje iz *Nazareta* držati svetu misu.⁵⁵⁷

⁵⁴⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 65.

⁵⁴⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 65. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.

⁵⁴⁸ AGR, VII f 8-7-12, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 7. travnja 1885. Usp. i AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r. Negdje se spominju prvih pet sestara. ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 1.

⁵⁴⁹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r.

⁵⁵⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 65.

⁵⁵¹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 65.

⁵⁵² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

⁵⁵³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Testament B. W. Schulte Herbrüggen, 22. srpnja 1892., prijepis; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Izjava s. Pauline Schneeberger, od 14. decembra 1892., prijepis, orig. u ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Ugovor* (o ustupanju posjeda *Sion* sestrama od strane biskupa Markovića), br. 12., 6. siječnja 1893., fol. 1r, 1v, 2r.

⁵⁵⁴ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.; AGR, VII f 8-4-28, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 13. lipnja 1893. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*). Bila je sagrađena i nova crkva posvećena 1897. Vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 67.

⁵⁵⁵ Posjed *Sion* je imao oko 200-220 jutara zemlje, a sestre su 1893. još kupile zemljišta. Na njemu se kasnije izgradila veća crkva i samostan, dvorište škole, a cijelo ostalo zemljište je pretvoreno u vrt, voćnjak i oranice s gospodarskim zgradama. ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

⁵⁵⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2. Ovdje se posebno istakla s. Margereta Staltmeier koja je uspjela, malo po malo u 40 godina koliko je upravljala seoskim poslovima, pretvoriti zemljište u dobro vođeno poljoprivredno imanje.

⁵⁵⁷ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r.; AGR, VII f 8-3-19, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 3. svibnja 1887.

Sestre su u jesen 1885. otvorile školu za djevojčice i mnogi su bili zadovoljni njihovim dolaskom i radom s djevojčicama, a osobito „dobri gospodin biskup, jer su toliko potrebne, budući da su ovdje one od 12 i 13 godina koje još ne poznaju slova“⁵⁵⁸. Škola se nalazila u jednoj od pokrajinski soba u samostanu koju su sestre uredile za školu.⁵⁵⁹ Prva učiteljica je bila predstojnica s. Anna Schlageter,⁵⁶⁰ a ostalih pet sestara je radilo na ekonomiji.⁵⁶¹ Prve godine u školi je bilo 50 do 60 djece.⁵⁶² Iduće godine došlo je još sestara i u travnju 1887. ih je bilo osam. Učiteljica u školi je bila s. Paulina Schneeberger, a učiteljica ručnog rada s. Wilhelmina Czaja. Ostale sestre su radile na ekonomiji.⁵⁶³

Škola je bila za djevojčice, a dječake je u mjestu podučavao učitelj Wenzel Pollak. Nakon što je on stradao, zastupnik općine molio je, dok se ne organizira škola za dječake u općini, da sestre prime na pouku i dječake.⁵⁶⁴ Dječaci su do studenog 1886. išli u samostan u školu, a tada je u općinskoj školi bio postavljen novi učitelj Karl Martinščak. Djevojčice su nastavile ići u školu kod sestara.⁵⁶⁵

Kako se učitelj Martinščak žalio vlastima na općinu zbog mjesta za općinsku školu za dječake, tražio je da vlast posjeti školu. Ponovno je općinska škola u ljeto 1887. bila privremeno zatvorena, ali je otvorena 1. siječnja 1888.⁵⁶⁶ Ukinuta je naredbom Zemaljske vlade u Sarajevu od 14. ožujka 1893., a sva djeca su odlukom vlade upisana u školu u samostanu sestara.⁵⁶⁷ Kad su bile primane samo djevojčice, godišnje se broj učenica u školi kretao oko 30-40, a kasnije kad su školu pohađali i dječaci oko 80.⁵⁶⁸

⁵⁵⁸ „(...) molto più il Buon Signor Vescovo, perche verrano [verranno] tanto necessario [necessario], vi sono di queste che in 11. e 13. anni di età non conoscono ancora le lettere.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-3-5, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 12. listopada 1885., str. pisma 2.

⁵⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 36. U drugom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str.1.) se navodi da je prva škola uređena u zgradici koju je p. Heyde sagradio za samostan Dama Presvetog Srca.

⁵⁶⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 1.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r.

⁵⁶¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 65-66.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.

⁵⁶² ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kratke kronike o prvim filijalama*, str.1.

⁵⁶³ AGR, VII f 8-3-17, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 19. travnja 1887. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str.1.

⁵⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis zastupnika općine Maglaj na Vrbasu, br. 138., 13. siječnja 1886., orig. i prijepis.

⁵⁶⁵ AGR, VII f 8-3-14, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 21. studenog 1886.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 60.

⁵⁶⁶ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 60. Prema Papiću (*Školstvo u Bosni i Hercegoviniza vrijeme austrougarske*, 46.) državna osnovna škola u Maglaju na Vrbasu otvorena je 1888./1889. To bi možda odgovaralo ovom drugom početku rada škole.

⁵⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Vilajetskog kotarskog ureda u Banja Luci biskupu fra Marijanu Markoviću, 30. marta 1893. br. 1528., kopija, orig. u ABB. (Dopis je koristio Anto Orlovac, „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“); OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 61-62.

⁵⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29v. Iako se u *Historijatu* (ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 36.) navodi 1891. kad je sestrama dopušteno primati dječake, vjerojatnije se radi o godini 1893. kad je ukinuta državna osnovna škola, a sestrama prepušteno obrazovanje sve školske djece.

Kako se povećavao broj školske djece preko stotinu, sestre su 1909. nadogradile na samostan jednu školsku prostoriju.⁵⁶⁹ Godine 1911. i 1914. bilo je 100 učenika u školi.⁵⁷⁰ Rastao je i udio bosanske djece među učenicima te je 1911. bilo dvije trećine bosanske djece (67), a jedna trećina djece stranaca (33). To je bila rijetkost da u školama u njemačkim kolonijama bude veći broj domaće djece.⁵⁷¹

Škola je imala četiri razreda osnovne škole.⁵⁷² Nastava je bila samo na njemačkom jeziku⁵⁷³, ali djeca su „usput uč[ila] i hrvatski“⁵⁷⁴. S povećanjem broja djece bile su dvije učiteljice u školi.⁵⁷⁵ Nastavni plan je bio usuglašen s nastavnim planom državnih osnovnih škola, a djeca su bila i vjerski poučena i odgajana.⁵⁷⁶ Vjeronauk je podučavao župnik p. Zimmermman, a kasnije i trapist p. Nivard.⁵⁷⁷

Škola je bila pod nadzorom školskog nadzornika i prvi ispit za učenice bio je na kraju prve školske godine 22. lipnja 1886.⁵⁷⁸ Završni ispit 1893. održao se 6. srpnja i biskup Marković je na njemu ispitivao vjeronauk.⁵⁷⁹ Vjerojatno je svake godine održavan završni školski ispit u ljetu gdje je biskup ili predstavnik crkvene vlasti ispitivao vjeronauk, a školski nadzornik znanje iz drugih predmeta.

Sestre su u školi poučavale besplatno djecu kolonista, a ostala djeca su plaćala neki manji mjesečni iznos.⁵⁸⁰ Zbog toga su sestre za ovu filijalu kao i za *Nazaret* morale nastaviti skupljanje dobrovoljnih priloga u inozemstvu.⁵⁸¹ Općina njemačke kolonije se brinula za održavanje zgrade i za ogrjev.⁵⁸² Kasnije su sestre dobivale pripomoć od Zemaljske vlade

⁵⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

⁵⁷⁰ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁵⁷¹ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242-243.

⁵⁷² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r., 29v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁵⁷³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29r., 29v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2. Zemaljska vlada je kolonistima omogućavala da osnivaju osnovne škole na svom nacionalnom jeziku. Vidi: BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242.

⁵⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

⁵⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.

⁵⁷⁶ ARZ, Tajn.Orm.arh. K1, *Historijat*, str. 36.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242.

⁵⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 66.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

⁵⁷⁸ AGR, VII f 8-3-10, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 22. lipnja 1886.

⁵⁷⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog predstojnika biskupu fra Marijanu Markoviću, 26. juna 1893., br. 3722., kopija, orig. u ABB.

⁵⁸⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 36.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2. Usp. i OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 62.

⁵⁸¹ AGR, VII f 8-3-28, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 3. veljače 1888. S. Josefa Arnold i druge poglavarice su nerado slale sestre u skupljanje pomoći jer su time sestre zbog dugog izbjivanja izvan zajednice gubile redovnički duh i izlagale se opasnostima na putovanjima. Ali i dalje su bile prisiljene na to jer su gradile, imale škole i morale su naći sredstava za svoj rad. Vidi i AGR, VII f 8-3-30, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 23. ožujka 1888. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim*.)

⁵⁸² OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 62.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

odnosno za plaće učiteljica, ali im je pomoć poslije uskraćena.⁵⁸³ Pripomoć je ukinuta najkasnije od 1910. kad je Bosanski sabor donio odluku da Zemaljska vlada ne financira škole koje nisu bile državne, a u kojima nije bio nastavni jezik srpsko-hrvatski.⁵⁸⁴ Škola se izdržavala od Samostana *Marijanovac* odnosno od pomoći *Nazareta*.⁵⁸⁵

3. 1. 3. 3. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka

Do dolaska austrougarske vlasti u gradu su postojala dvije pravoslavne osnovne škole: prva osnovana 1832. i druga ženska osnovna škola osnovana 1864.⁵⁸⁶ Katolička djeca iz grada su išla u franjevačku osnovnu školu čija je zgrada bila podignuta 1864., a prestala je s radom početkom austrougarske vlasti.⁵⁸⁷ Katolička osnovna škola Sestara milosrdnica osnovana je 1872., a pohađala su je ženska djeca i nešto muške djece iz grada.⁵⁸⁸ Ova škola nastavila je s radom i s dolaskom Austro-Ugarske.⁵⁸⁹ Prva državna osnovna škola osnovana je 1880., druga tek 1897., zatim 1899./1900. i 1904./1905.⁵⁹⁰

Dolaskom austrougarske vlasti broj stranih doseljenika službenika, činovnika i vojske u gradu se značajno povećao. Osnovna škola u *Nazaretu* bila je prilično udaljena od grada, oko četiri kilometara, te je na početku u samostanu osnovan i internat za njemačku djecu iz Banje Luke.⁵⁹¹ U gradu je osim jedne državne i katoličke osnovne škole, djelovala i evangelička škola u koju su išla i neka katolička djeca.⁵⁹² Prema molbi biskupa Markovića, koji je želio da katolička djeca imaju priliku školovati se u katoličkoj školi, pozvao je sestre iz *Nazareta* da osnuju samostan sa školom u Banjoj Luci.⁵⁹³

Samostan je otvoren 20. srpnja 1887.⁵⁹⁴, a prema riječima s. Josefe Arnold vrhovnoj poglavarici, bilo je nekih strahova sestara glede ove filijale: „(...) u početku nas dosta zamara,

⁵⁸³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 66.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8. Zemaljska vlada je materijalno pomagala škole stranih doseljenika. BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242.

⁵⁸⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 66.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242-243.

⁵⁸⁵ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242.

⁵⁸⁶ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 22.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 65.

⁵⁸⁷ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 38., 76., 111-113.

⁵⁸⁸ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 55.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 221.

⁵⁸⁹ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 65.; PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 111-114.

⁵⁹⁰ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 43, 47.

⁵⁹¹ Vidi osnivanje škole i internata u *Nazaretu* u prethodnom poglavlju: Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke.

⁵⁹² ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.

⁵⁹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.

⁵⁹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Filijala - „Marija Hilf“-Banja Luka.

a za budućnost nadamo se da će biti dobro (...).⁵⁹⁵ Prvih pet sestara koje su došle u Banju Luku uzele su u najam dvije prizemne kućice nasuprot katedrale i biskupske kurije. Uzdržavale su se od ručnih radova, šivanja, glačanja, pletenja, a ubrzo su im dolazile djevojčice na pouku u tim stvarima te su otvorile i tečaj za ručni rad za djevojčice. Samostan su nazvale *Marija Pomoćnica*.⁵⁹⁶ U rujnu 1887. s. Josefa Arnold je javila vrhovnoj poglavarici da je u filijali u Banjoj Luci predstojnica s. Teresa Kohler i tri sestre i da se nada da će sve ići bolje.⁵⁹⁷

Uz pomoć Samostana *Nazaret* 1888. ili vjerojatnije 1889. sestre su dobile vlastitu kuću u kojoj je bilo moguće smjestiti školu.⁵⁹⁸ Vrlo je nejasno iz izvora zaključiti kad su točno počele s osnovnom školom. Prema jednom izvoru započele su 1887. s učenicom Milom Merzl.⁵⁹⁹ U kasnijem izvještaju iz 1930. napisano je da je osnovna škola osnovana 1887.⁶⁰⁰ Ovom bi odgovarao i podatak iz pisma s. Pauline u lipnju 1892. da kandidatica Anna treba poučavati u školi od šest razreda.⁶⁰¹

Prema drugima izvorima sestre su započele 1888. s privatnom školom s jednom učenicom Olgom Ebrner, kćerkom majora Ebrnera.⁶⁰² Međutim, s. Josefa Ebner u pismu od 11. studenog 1889. spominje da samo drže satove ručnog rada, ali se nadaju u skoroj budućnosti više učiniti što ponovno dovodi u sumnju da li su imale nastavu ili ne.⁶⁰³ Iz jedne

⁵⁹⁵ „(...) in principio ci da ben si da fastidiare, per l'avenire speriamo che anderà bene (...)” (prevela V.K.) AGR, VII f 8-3-21, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 30. kolovoza 1887., str. pisma 1.

⁵⁹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 63.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v., AGR; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8. Kuća koju su iznajmile bila je vlasništvo gosp. Balijana i plaćale su za najam 35 forinti mjesečno. Kuća je bila u blizini kasnije sagrađenog samostana (ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.). U nekim dokumentima navedeno je njemačko ime samostana *Maria Hilf - Marija Pomoćnica*. ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Filijala – „*Marija Hilf*“ - Banja Luka.

⁵⁹⁷ AGR, VII f 8-3-22, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 14. rujna 1887. Mislim da se strah odnosio na to kako će sestre opstati u gradu i da li će se moći uzdržavati. Vidi dolje.

⁵⁹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37. Prema jednom izvoru sestre su kupile kuću (AGR, XIII f 9-15, *Cronaca*, fol. 30v.), a drugi izvori govore da su je sagrađile (ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 63.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Kronika zavoda „Marija Pomoćnica“ Banja Luka* (nadalje: KMP1), 13. prosinca 1929., s. Fabijana Amos, fol. 1r.). Svi ovi izvori spominju godinu 1888. kad su sestre uselile u novu kuću, međutim pismo s. Josefine Ebner vrhovnoj poglavarici od 15. studenog 1889. (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, prijev., orig. u AGR) navodi kako su u novoj kući od listopada 1889. Također to potvrđuje i izvor: ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kronike o prvim filijalama*, fol. 1r.

⁵⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.

⁶⁰⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj škola sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 39., 23. oktobra 1930., kopija, prema podatku s kopije orig. se nalazi u ABB.

⁶⁰¹ AGR, VII f 8-4-22, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. lipnja 1892., str. pisma 1 i 2. (Pismo su koristile: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*)

⁶⁰² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 1r. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 63. Od 1888. došla je u zajednicu za predstojnicu s. Josefa Ebner koja je dotad bila učiteljica u njemačkoj školi u *Nazaretu* (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.; AGR, VII f 8-3-34, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 5. listopada 1888.).

⁶⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Josefine Ebner vrh. poglavarici, 15. novembra 1889., prijev., orig. u AGR.

kronike saznajemo da je godine 1889./1890. bilo 6 do 9 učenika u školi, a u istoj kronici zabilježeno da su šk. god. 1890./1891. počele s javnom osnovnom školom.⁶⁰⁴

Vjerojatno su sestre imale privatnu nastavu možda već od 1887., a onda je „[m]alo pomalo 1890. nastala (...) škola“.⁶⁰⁵ I drugi izvori potvrđuju da su sestre na zamolbu časnika i viših činovnika 1890. započele s „javnom ženskom jednorazrednom školom“⁶⁰⁶. To je vjerojatno značilo da je od te godine bila javna osnovna škola s jednim razredom, a u njemu je moglo biti više godišta učenica odnosno onih koje su ranije započele privatnu školu u samostanu.⁶⁰⁷ Školske godine 1890./1891. bilo je 14 učenica u školi.⁶⁰⁸ Za školu je bila podignuta u dvorištu posebna zgrada s četiri sobe.⁶⁰⁹

Svake godine počevši od 1890. otvarao se jedan novi razred osnovne škole.⁶¹⁰ Nastava je do 1918. bila samo na njemačkom jeziku na kojem su držani svi nastavni satovi⁶¹¹, ali djeca su imala priliku učiti i hrvatski, francuski i engleski jezik.⁶¹² Prvo su školu pohađale samo učenice, a poslije i učenici najvjerojatnije nakon 1918.⁶¹³ Školu su pohađala gradska djeca većinom državnih službenika koji su htjeli da im djeca idu u školu s njemačkim jezikom.⁶¹⁴

⁶⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kronike o prvim filijalama*, fol. 1v., 2r.

⁶⁰⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., fol. 8.

⁶⁰⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 1a. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 63.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol.1.

⁶⁰⁷ Prema broju učenika i učitelja škole su bile jednorazredne i višerazredne. Pod pojmom razreda značilo je prostorija s učiteljem, a u njoj je moglo biti više godišta učenika (PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 63.). Da je bilo više godišta u tom prvom razredu možda potvrđuje i podatak da je s. Josefa Ebner šk. god. 1891./1892. podučavala u tri niža razreda, a to bi značilo da je bilo učenica koje su započele prvi razred šk. god. 1889./1890. (AGR, VII f 8-4-22, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. lipnja 1892.). Također, prema pismu s. Pauline Schneeberger (AGR, VII f 8-4-22, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. lipnja 1892.) u šk. god. 1892./1893. kandidatice Anna Schrader je trebala poučavati u školi od šest razreda što možda isto upućuje da je bilo učenica koje su upisale privatnu osnovnu školu još 1887./1888.

⁶⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kronike o prvim filijalama*, fol. 2r.

⁶⁰⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 1r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 63.

⁶¹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 1r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol. 1.

⁶¹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 64.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8. Jedan kasniji izvor nastao na temelju pisanja povijesti spominje da je uz njemačko odjeljenje bilo i hrvatsko (ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama Provincije Zagreb od 1879.-1979.*, str. 2.), ali ni jedan drugi izvor to ne potvrđuje. Stoga je vjerojatnije do 1918. bilo samo njemačko odjeljenje u školi.

⁶¹² ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 64.

⁶¹³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v. Zna se da je škola u početku bila samo djevojačka, ali za kada vrijedi ovaj podatak da su kasnije primani i dječaci, ne može se utvrditi. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 63.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Marija Pomoćnica*, kratki tekst na jednoj stranici o prvim godinama djelovanja škole, tipkano.

⁶¹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 64.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.

Sestre su kupile dva klavira da mogu početi pouku iz glazbe.⁶¹⁵ Od 1889. počela je pouka u sviranju iz klavira, citre i violine⁶¹⁶, a držale su i satove iz francuskog i engleskog jezika, crtanja i ručnog rada.⁶¹⁷ Školarina se naplaćivala.⁶¹⁸

Na početku sestre su imale poteškoća jer nisu imale dovoljno osposobljenih sestara učiteljica. Čini se da su u početku prve dvije godine morale zaposliti i civilnu učiteljicu kojoj su plaćale rad, stan i hranu.⁶¹⁹ Prva učiteljica bila je s. Jozefina Ebner koja je u Banju Luku došla 1888. Ona je predavala u prva tri niža razreda, ali je često bila bolesna i liječnik joj je zabranio predavati u šk. god. 1891./1892.⁶²⁰ U školi je u jesen 1891. poučavala francuski i njemački kandidatice Anna Schrader.⁶²¹

Za školu je nastala poteškoća kada je kandidatice Anna Schrader 1892. trebala s drugim kandidaticama provesti zajednički novicijat u Rimu.⁶²² Osim poučavanja francuskog vjerojatno je zamjenjivala i bolesnu s. Josefina Ebner u nastavi. Trebala je to nastaviti i s početkom nove školske godine jer je s. Josefina otišla na daljnje liječenje u Austriju.⁶²³ S. Paulina Schneeberger, predstojnica Samostana *Nazaret*⁶²⁴ bojala se da ako ona ode u Rim morat će zatvoriti školu jer nisu imale učiteljicu koja bi mogla zamijeniti kandidatice Annu „u školi od šest razreda i u poučavanju francuskog jezika“⁶²⁵.

Ipak je s. Paulina morala poslati postulantice u Rim u ljeto 1892., ali se nadala i molila da se vrate do početak školske godine. Roditeljima su obećale da će se Anna Schrader vratiti

⁶¹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.

⁶¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.

⁶¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 64.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.

⁶¹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 38.

⁶¹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.

⁶²⁰ AGR, VII f 8-3-34, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 5. listopada 1888.; AGR, VII f 8-4-22, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. lipnja 1892.

⁶²¹ AGR, VII f 8-4-8, 10, Pisma s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. srpnja 1891. i 24. rujna 1891. (Pismo od 24. rujna je koristila MARAONE, *Klanjetljice Krvi Kristove, passim.*). Anna Schrader je bila učiteljica koja je znala njemački, francuski, engleski i poljski jezik. Kako je htjela stupiti u zajednicu trebala joj je posebna dozvola jer je bila iz nezakonitog braka i imala je 42 godine. Bila je primljena u zajednicu 1891. *Isto.*

⁶²² AGR, VII f 8-4-19, 22, Pisma s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. travnja i 2. lipnja 1892. (Pisma su koristila ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*).

⁶²³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Josefina Ebner, Tirol, 26. srpnja 1892. i 15. kolovoza 1892., prijev., orig. se nalaze u AGR. (Pismo od 15. kolovoza su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i to orig. iz AGR); AGR, VII f 8-4-22, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. lipnja 1892.

⁶²⁴ S. Paulina Schneeberger je zamijenila s. Josefu Arnold kao predstojnica Samostana *Nazaret* 1890. Godine 1894. zbog otvaranja novih kuća u BiH vrhovna uprava Klanjetljica u Rimu je od svih kuće sestara u BiH formirala vikarijat *Nazaret*, posebno područje kojim je upravljala vikarica. Od 1894. do 1906. vikarica je bila s. Paulina Schneeberger, a središnjom kućom vikarijata bio je Samostan *Nazaret*. ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 78-79., 91.

⁶²⁵ „(...) nella scuola di 6 classi e nell'insegnamento francese.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-4-22, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. lipnja 1892., str. pisma 2.

do početka 9. mjeseca zbog čega su roditelji i upisali djecu u školu.⁶²⁶ Kako se postulanticice nisu vratile početkom školske godine, neki roditelji su ispisali svoje kćerke i upisali ih u protestantsku školu koju su prije pohađale.⁶²⁷ Tome je pridonijela i učiteljica u protestantskoj školi koja je širila vijest da je učiteljica u Rimu i da roditelji upišu djecu u njihovu školu. Sestre su se trudile za opstanak škole jer samo sa davanjem pouke mogle su opstati i održati se u gradu. To im je bio jedini izvor za život i daljnji razvoj započetih djela.⁶²⁸

Početak školske godine 1892./1893. kandidaticu Annu je zamijenila s. Dorotea, a ona se vratila u školu 26. rujna te nije došlo do većih gubitaka učenica iz škole. U školi je krajem 12. mjeseca 1892. bilo 30 djece.⁶²⁹ Broj djece u školi je postepeno rastao što pokazuju podaci o broju učenika. Školske godine 1896./1897. bilo je zajedno u osnovnoj i višoj djevojačkoj 60 do 70 učenika,⁶³⁰ u šk. god. 1902./1903. 105 učenika⁶³¹, u šk. god. 1908./1909. i 1909./1910. 100 učenika⁶³², a u šk. god. 1910./1911. 113 učenika.⁶³³ Škola je bila pod nadzorom školskog inspektora i na kraju godine održavali su se završni ispiti.⁶³⁴

Zbog povećanja broj djece i nedostatka prostora zgrada se trebala ponovno proširivati, a i pokazala se potreba za internatom: „Kuća je tamo prilično uska tako su sestre u svom djelovanju ograničene. Bilo bi jako potrebno podignuti jedan internat u Banjoj Luci, jer dolaze pitati mnogi roditelji dobro situirani.“⁶³⁵ U godini 1902. nadogradila se dvorišna zgrada i podigla se posebna zgrada za internat, prostorija za sviranje i vrtić.⁶³⁶ Godine 1908. bilo je već 10 internistica u internatu⁶³⁷, a njihov broj se povećavao i 1910. bilo ih je 19.⁶³⁸

⁶²⁶ AGR, VII f 8-4-23, 25, 26, Pisma s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 3. srpnja, 10. kolovoza i 12. rujna 1892. (Pismo od 12. rujna 1892. koristile su: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*).

⁶²⁷ AGR, VII f 8-4-26, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 12. rujna 1892.

⁶²⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Josefe Ebner, Tirol, 15. kolovoza 1892.

⁶²⁹ AGR, VII f 8-4-26, 27, Pisma s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 12. rujna i 29. prosinca 1892. (Pisma su koristila ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*); ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Popisi sestara od 1887.* Anna s. Felicitas umrla je već 15. svibnja 1893. u Banjaluci. ARZ, Tajništvo, KKN, br. 74.

⁶³⁰ AGR, VII f 8-4-42, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. siječnja 1897. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*).

⁶³¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kronike o prvim filijalama*, fol. 7v.

⁶³² ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Conto di conclusione dell'anno 1908.*, 20. siječnja 1909., kopija, orig. u AGR, fol. 2r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto della Amministrazione del Vicariato Nazareth Bosnia dell'anno 1909.*, 18. siječnja 1910., kopija, orig. u AGR, fol. 2r.

⁶³³ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *La chiusura dei conti dell'anno 1910. del Vicariato di Bosnia*, 21. siječnja 1911., kopija, orig. u AGR, fol. 1r.

⁶³⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Josefe Ebner, Tirol, 26. srpnja 1892., prijev.

⁶³⁵ „La casa di là è assai stretta, così che le Suore nel loro operare sono limitate. Fosse molto necessario d'erigere un Educantato [Educandato] nella città di Banjaluka, perchè ci vengono fatte molte domande dai genitori ben situati.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-4-65, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 28. lipnja 1901., str. pisma 3. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*).

⁶³⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 1v. Sestre su kupile i još zemljišta oko kuće. O troškovima za novu kuću u Banjoj Luci vidi: AGR, VII f 8-4-70, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 20. veljače 1903.

⁶³⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Conto di conclusione dell'anno 1908.*, 20. siječnja 1909., fol. 2r.

Ovo je bilo samo privremeno rješenje i sestre su se upustile u veću gradnju koja bi zadovoljila sve potrebe i djelatnosti koje su započele u samostanu. Uz pomoć kredita koji je podigao Samostan *Nazaret* kupljeno je novo zemljište od 1400 m² i gradnja je započela 1911. U novu školsku zgradu prešlo se u ožujku 1912., a škola je dobila i novi namještaj.⁶³⁹ O dojmovima i sreći zbog nove zgrade govori podatak iz kronike da su se „jedva (...) snašle i nastavnice i učenice u onim krasnim sobama“⁶⁴⁰. Zgrada je, prema zapisima iz kronike, bila jedna od najljepših zgrada u Banjoj Luci, a zadovoljavala je svim nastavnim potrebama i higijenskim propisima. U njoj se smjestio vrtić, osnovna škola, viša djevojačka škola, internat i samostan.⁶⁴¹

3. 1. 3. 4. Samostan *Sveta Obitelj*, Mittel Windthorst (Srednja Nova Topola)

Kolonija Windthorst je bila prva njemačka kolonija koja je nastala doseljavanjem njemačkih kolonista na područja Brezika, Laminaca i Rovina u blizini Bos. Gradiške. I ovdje je u dolasku kolonista značajnu ulogu ima p. Pfanner.⁶⁴² Kolonisti su koloniju nazvali Windthorst po njemačkom katoličkom političaru.⁶⁴³

Doseljavanjem novih kolonista područje samog sela proširilo se na 16 km i bilo podijeljeno na tri grupe kako su se doseljavali kolonisti. Prva skupina koja je došla najranije kupila je zemljišta na području bliže Bos. Gradiške oko Rovina i Laminaca. Kasnijim doseljavanjem nove dvije grupe kolonista južnije od njih selo je dobilo prefiks Unter Windthorst (Donji).⁶⁴⁴

Druga skupina počela je formirati grupu od 1880. dolaskom kolonista iz Badena i Kölna koji su također saznali za mogućnost naseljavanja preko brošure s Pfannerovim člankom. Grupa je kupila zemljišta iza prve skupine kolonista i taj dio je kasnije nazvan Mittel Windthorst. Zadnja skupina kolonista iz grada Niederzissen i Eifel (Rheinland), ali i

⁶³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *La chiusura dei conti dell'anno 1910. del Vicariato di Bosnia*, 21. siječnja 1911., fol. 1r.

⁶³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 1v, 2r.

⁶⁴⁰ ARZ, ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 2r.

⁶⁴¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.

⁶⁴² Vidi o naseljavanju njemačkih kolonista i formiranju naselja Windthorst poglavalje 2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH.

⁶⁴³ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 19.

⁶⁴⁴ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 32v., 33r.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 19-23.

jedan Nizozemac Viktor de Both, kupovali su zemljišta 1880. i 1881. iza druge skupine i taj dio je nazvan Ober Windthorst.⁶⁴⁵

Doseljenici svih tri skupina su kupovali zemljišta od bogatih muslimanskih obitelji koje su se iseljavale, ali među njima ostao je određeni broj siromašnih muslimanskih obitelji:⁶⁴⁶ „Zemlju su kupovali od bogatih begova, a ovo je sve bilo begovsko. Onda su se Nijemci naselili i napravili plodnu zemlju. Jer, ovo je bila šikara, a oni su krčili dulum po dulum. Oni su ustvari napravili ovo Lijeveče polje.”⁶⁴⁷

Kolonisti su se od početka pokušavali brinuti i za obrazovanje svoje djece. Prva pouka bila je u Unter Windthorst gdje je 1881. otvorena provizorna učionica i u nju se dolazila djeca iz Unter i Mittel Windthorsta. U njoj je urar Josef Gerick držao poduke djeci na njemačkom jeziku. Nakon toga su djeca odlazila u Mittel Windthorst gdje je jedna gospođa Turpe otvorila školu, ali pojedini učitelji nisu dugo ostajali. U jednom periodu je školovani učitelj Robert Dobernick iz Tirola preuzeo nastavu na njemačkom i hrvatskom jeziku u privatnoj kući.⁶⁴⁸

Sestre su razmišljale da otvore u Windthorstu školu 1886., ali su ih spriječili materijalni razlozi jer je trebalo kupiti kuću za školu, a župljani su bili jako siromašni i ne bi im mogli ništa pomoći kod gradnje i kupovine. S. Josepha Arnold pisala je vrhovnoj poglavarici da je razlog i poteškoća s općinskim vlastima te da bi im trebao jedan svećenik koji zna surađivati s njima⁶⁴⁹ P. Zimmermann nije znao da li će moći još ostati u BiH jer ga je njegov biskup iz Trieria želio vratiti u Njemačku. Zbog toga su odustale od otvaranje filijale.⁶⁵⁰ Krajem 1886. p. Zimmermann je saznao da može ostati sljedeće tri godine.⁶⁵¹

P. Zimmermann kad je postao župnik u Windthorstu⁶⁵² želio je što prije otvoriti školu za svoje župljane i skupljao je dobrovoljne priloge u Njemačkoj za gradnju škole.⁶⁵³ Pozvao

⁶⁴⁵ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 23-24.

⁶⁴⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 32v., 33r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Osnutak i rad škola u Windthorstu*, rkp., papirići s podacima o školi u Windthorstu, fol. 1r.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 19-24.

⁶⁴⁷ Usmeno svjedočanstvo gđe Renate Lamers, potomka doseljenih Nijemaca u Windthorst (Novu Topolu) u članku objavljenom na web stranici: Dragan MAKSIMOVIĆ, „Folksdojčeri najmalobrojniji“, odg. urednik Svetozar Savić, *Deutsche Welle*, (http://www.fildzanviska.ba/clanak_492.htm) (6. svibnja 2011.).

⁶⁴⁸ ARZ, Klanjateljice Krvi Kristove, Regija Zagreb, Tajništvo - ormar s kronikama (nadalje: Tajn. orm. kron.), *Kronika Nova Topola* (nadalje: KNT1), fol. 1r., 1v.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 57.

⁶⁴⁹ AGR, VII f 8-3-8, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 16. travnja 1886., str. pisma 2.

⁶⁵⁰ AGR, VII f 8-3-8, 10, Pisma s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 16. travnja i 22. lipnja 1886.

⁶⁵¹ AGR, VII f 8-3-15, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 28. prosinca 1886.

⁶⁵² Prema nekim izvorima p. Zimmermann je postao župnik u Windthorstu 1884. (ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 3a.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 58.), a prema drugim izvorima 1888. (ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 4-5.).

⁶⁵³ ARZ, Tajn. orm. kron., *Kronika od početka 1888. do danas 1966. „Samostan Sv. Obitelji“ u Novoj Topoli* (nadalje: KNT2), ovo je kasniji prijepis kronike iz vjerojatno nekog drugog izvora, fol. 1r.; AGR, VII f 8-3-33, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 29. srpnja 1888.

je sestre iz *Nazareta* da dođu i otvore školu u toj koloniji.⁶⁵⁴ One su bile spremne 1888., ali je trebalo sagraditi zgradu za stanovanje i školu.⁶⁵⁵

Prve sestre su došle u jesen 1888.: „U novoj filijali Windthorst sada su dvije sestre; a uskoro ćemo moći staviti također i treću, s. Paulina koja je bila predstojnica u Marijanovcu sada se tamo nalazila kao predstojnica.“⁶⁵⁶ Sestre su započele sa školom te jeseni 1888., vjerojatno u provizornoj crkvi na zemljištu koju je župi poklonio kolonist Peter Mahlberg za buduću crkvu. U njoj je bio stan za župnika, mjesto za školu i velika prostorija za službu Božju.⁶⁵⁷ P. Zimmermann dolazio je petkom i držao pouku, propovijed i svetu misu, a preko tjedna ga je mijenjao drugi svećenik koji je ima svaki dan misu za dvije sestre i djevojčice u školi.⁶⁵⁸

Pomoću dobrovoljnih priloga iz Njemačke koje je skupio p. Zimmermann, pomoći Samostana *Nazaret* i kolonista koji su sudjelovali u gradnji, 1889. bila je sagrađena škola u kojoj je ujedno bio i stan za sestre.⁶⁵⁹ Blagoslovio ju je biskup Marković 11. studenoga 1889.⁶⁶⁰ U novoj kući su bile tri sestre, a učiteljica je bila s. Paulina Schneeberger. Imala je 89 učenica.⁶⁶¹ Škola je dobila pravo javnosti već 1889. zahvaljujući kotarskom predsjedniku Sekuliću koji je postao dobročinitelj škole i često ju pohađao, nagrađivao uspješne učenike, a siromašne opskrbljivao školskim učilima i knjigama.⁶⁶²

Škola je bila četverorazredna i dvije su sestre radile u njoj.⁶⁶³ Vjeronauk je predavao župnik, a u odsutnosti i sestre.⁶⁶⁴ Školu je u početku pohađalo oko 50 učenika.⁶⁶⁵ Zbog

⁶⁵⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

⁶⁵⁵ AGR, VII f 8-3-33, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 29. srpnja 1888.

⁶⁵⁶ „Nella nuova filiale Windthorst ora sono due Suore; presto potremo mettere anche la terza, Suor Paulina che vi era avanti Presidente in Marianovac ora si trova colà Presidente.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-3-34, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 5. listopada 1888., str. pisma 1.

⁶⁵⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 69.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 41. Iako na drugom mjestu u istom izvoru (OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 58.) napisano je da je škola bila gotova 1888.

⁶⁵⁸ AGR, VII f 8-3-34, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 5. listopada 1888.

⁶⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 41. Prema jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 1v.) zgrada je bila gotova 1888. Međutim, čini se da je vjerojatnije bila gotova 1889. jer je te godine škola sa stanom sestara bila blagoslovljena, a to se obično događalo na završetku gradnje. Vidi sljedeću bilješku. Usp. i izvor: ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Izvještaj o oduzetim nekretninama napisala s. Bernarda Krištić, br. 159/90, 15. srpnja 1990.

⁶⁶⁰ AGR, VII f 8-3-41, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 22. studenog 1889.

⁶⁶¹ AGR, VII f 8-3-41, Pismo s. Josefe Arnold vrh. poglavarici, 22. studenog 1889. Ovo pismo potvrđuje da je prva učiteljica bila s. Paulina Schneeberger, a ne s. Ida Keller i Dorotea Eckerle kako donose drugi izvori: ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 1v., 2r.

⁶⁶² ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 1v., 3v.

⁶⁶³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 69.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

⁶⁶⁴ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 33r. I kasnije za vrijeme drugih župnika nakon p. Zimmermanna sestre su pomagale i držale vjeronauk. ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 70.

⁶⁶⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 69.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

povećanja djece i preuskog prostora škola se 1906. morala proširiti i na dvije sobe od sestara u samostanu.⁶⁶⁶ Prema izvještaju bilo je 1908. 70 učenika⁶⁶⁷, 1909. 85 učenika⁶⁶⁸, 1910. 88 učenika⁶⁶⁹, 1911. 112 učenika⁶⁷⁰, 1912. 100 učenika⁶⁷¹, a 1914. 116 učenika.⁶⁷²

Osim doseljenih Nijemaca školu su od početka pohađala i djeca iz okolnih sela pripadnici raznih nacija doseljenih iz Austro-Ugarske.⁶⁷³ Udio domaće bosanske djece do kraja austrougarske vlasti bio je malen i prema podatku iz službene statistike za 1911. u školi u Windthorstu (Mittel, Ober, Unter) je bilo svega 8 domaćih učenika, a 222 učenika doseljenika.⁶⁷⁴ Nastavni jezik je bio njemački, a hrvatski jezik se obvezno učio kroz nekoliko sati.⁶⁷⁵ Djeca su imala priliku učiti i ručni rad.⁶⁷⁶ Privatno su se poučavale djevojke krojenju i ručnom radu.⁶⁷⁷

U početku sestre su se uzdržavale od skromne mjesečne takse i svako dijete je mjesečno donosilo jedan srebrenik.⁶⁷⁸ Općina se obvezala da će za uzdržavanje škole plaćati 300 forinti, ali zbog siromaštva obitelji taj iznos sestre nisu uvijek dobivale. Školu je najviše pomagao Samostan *Nazaret*.⁶⁷⁹ Kolonisti odnosno općina se brinula najviše za održavanje škole i za ogrjev.⁶⁸⁰ Sestre su neko vrijeme dobivale 400 forinti, ali su od toga morale se brinuti za sebe i za održavanje škole za rasvjetu, gorivo i odjeću.⁶⁸¹

⁶⁶⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 33r.

⁶⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Conto di conclusione dell'anno 1908.*, 20. siječnja 1909., fol. 2r.

⁶⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto della Amministrazione del Vicariato Nazareth Bosnia dell'anno 1909.*, 18. siječnja 1910., fol. 2r.

⁶⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *La chiusura dei conti dell'anno 1910. del Vicariato di Bosnia*, 21. siječnja 1911., fol. 2r.

⁶⁷⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto generale dell'Amministrazione del Vicariato Nazareth nell'anno 1911.*, 24. siječnja 1912., fol. 4r.

⁶⁷¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto generale dell'Amministrazione del Vicariato Nazareth nell'anno 1912.*, 20. siječnja 1913., kopija, orig. u AGR, fol. 5r.

⁶⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2-3.

⁶⁷³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 33r. Sela Trošeljci, Cerovljani, Čelinac, Mašići, Laminci, Rovine, Dubrave, Liskovac pripadala su župi u Windthorstu. Bilo je pripadnika sedam nacija. ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39.

⁶⁷⁴ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242.

⁶⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 69. O tome kako se u tom početnom razdoblju poučavalo na hrvatskom govori i zapis iz kronike: „Obuka se držala na njemačkom jeziku, a ponešto se je natucalo i hrvatski.“ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 3a.

⁶⁷⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 69.

⁶⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 3a.

⁶⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 58.

⁶⁷⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 69-70.

⁶⁸⁰ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 3v.

⁶⁸¹ AGR, VII f 8-4-68, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 6. ožujka 1902. Vjerojatno se radilo o pripomoći Zemaljske vlade koju spominje kronika. Usp. ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 3v.

Sestre su organizirale svečanosti s djecom, školske priredbe i programe u crkvi za veće blagdane.⁶⁸² Kako pisac kronike piše: „Vladala je potpuna harmonija između škole, nastavnica i roditelja.“⁶⁸³

3. 1. 3. 5. Samostan *Emaus*, Mahovljani

U mjesto Mahovljani 20 km udaljeno od Banje Luke naselila se skupina talijanskih obitelji iz komune Aldeno iz Trentina-Južni Tirol.⁶⁸⁴ U Južnom Tirolu su bile česte poplave rijeke Adige zbog čega su bila i česta iseljavanja u Ameriku, a jedno je bilo godine 1882. Zbog poplava i nedostatka obradive površine, Tirolski sabor je predlagao da se pokrene šira kolonizacija stanovništva iz Južnog Tirola u druge krajeve Austro-Ugarske. Osobito se pomišljalo na BiH koja je konfiguracijom tla najbolje odgovarala Tirolcima. Austrijska vlada je pozitivno primila ove prijedloge i razmatrala načine preseljenja u BiH i kupnje zemljišta za seljake. Odlučeno je da se skupina preseli u Mahovljane gdje je bilo državnog nenaseljenog zemljišta prekriveno šikarom i niskom šumom. Neki domaći zemljoposjednici tražili su prava nad tim zemljištem, a kako ga nisu mogli dokazati zemlja je nakon šest godina postala vlasništvo kolonista. Prvu grupu sačinjavale su 25 obitelji koje su došle 1883., a kasnije je došlo još 22 obitelji. Ukupno je bilo oko 302 stanovnika.⁶⁸⁵

Stanovništvo je s mukom iskrčivalo dobiveno zemljište kako bi ga pretvorilo u plodno tlo na kojem su zasadili vinovu lozu od koje su isključivo živjeli. Nadišli su početne velike poteškoće, a duhovno ih je pomagao svećenik Karl Gabl.⁶⁸⁶

⁶⁸² ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 4v.

⁶⁸³ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 4v.

⁶⁸⁴ *Eroine delle fede e della patria: Le suore Adoratrici del Preziosissimo Sangue sostenitrici fervide del cattolicesimo e propugnatrici audaci di italianità in terra straniera*, Casa generalizia delle suore Adoratrici del Preziosissimo Sangue, Roma, 5. Od 1363. cijeli Tirolom vladaju Habsburgovci. Od 1803. Tirolu (njemačko govorno područje) priključen je Trentino (s talijanskim stanovništvom), ali za vrijeme Napoleona Tirol je privremeno bio izvan vlasti Habsburgovaca. Pariškim mirom 1814. ponovno je cijeli Tirol s talijanskim stanovništvom u Trentinu pripao Habsburgovcima. Tajni sporazumom 1915. Antanta je Italiji obećala cijeli Južni Tirol s granicom na Brenneru. To je bila nova talijansko-austrijska granica utvrđena mirovnim sporazumom 1919. u St. Germainu. Talijanskim ustavom 1948. priznato je novostvorenoj regiji Trentino-Alto Adige određena autonomija. „Tirol“, *Opća enciklopedija Jugoslavije: Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 8. dio, Š-Žva, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982., 219-220.

⁶⁸⁵ HAUPTMANN, „Reguliranje zemljišnog posjeda“, 163-169. O doseljavanju iz regije Južni Tirol vidi više poglavlje 2. 1. 3. Dolazak stranih doseljenika u BiH.

⁶⁸⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 33v., 34r. P. Gabl je u BiH došao 1874. i ušao u Samostan *Marija Zvijezda*. Zbog lošeg zdravlja savjetovan je da napusti samostan i vrati se u Tirol. Talijanski kolonisti molili su da ne ode i dođe u njihovu koloniju jer nisu imali svećenika. Živio je u početku kao pustinjač i sagradio je brvnaru koja je služila za crkvu. Kasnije je skupljao pomoć i skupio sredstva za izgradnju male crkve koja je sagrađena 1901. AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 33v., 34r.

Nakon nekog vremena bila je potreba i za osnivanjem škole jer u mjestu je nije bilo, a djeca nisu išla u školu osim nekih koji su odlazili u udaljeni Samostan *Nazaret*.⁶⁸⁷ P. Zimmermann obratio se osobno vrhovnoj poglavarici u Rim moleći da u ovom mjestu sestre otvore školu: „Ovdje je oko 70 obitelji izbjeglih iz Italije zbog velikog siromaštva, jer su mnoga polja bila poplavljena. Ovdje u Bosni su dobili komad zemljišta, ali poput pustinje. Trebaju mnogo raditi da bi mogli živjeti. Zadovoljni su ako imaju kukuruznog brašna. Žive po šumama daleko jedni od drugih. Trebaju ići po dva sata na sv. Misu, a ipak uvijek dolaze. Loše su obučeni jer ne mogu ništa zaraditi, nego za goli život. Većinom [većinom] su to velike obitelji. Već je 7 godina kako ta djeca nemaju nikakve pouke osim nekih u Nazaretu. To je velika bijeda.“⁶⁸⁸

Stanovništvo je u počecima živjelo vrlo teško, a osobito u godinama kad nisu uspijevali vinogradi od čega su većinom živjeli.⁶⁸⁹ P. Gabl je skupio nešto novaca za gradnju kuće za školu i stanom za sestre, ali to nije bilo dovoljno. Zato se p. Zimmermann obratio vrhovnoj poglavarici da se zauzme za pomoć kod Svetog Oca.⁶⁹⁰

Sestre su prihvatile poziv za osnivanjem nove filijale, ali problem je bio u početku naći učiteljicu koja zna talijanski. Učiteljica s. Eugenija sa znanjem talijanskog jezika u međuvremenu se razboljela i trebala je ići na oporavak i liječenje u Italiju.⁶⁹¹ S. Paulina Schneeberger je molila vrhovnu poglavaricu da pošalje i drugu sestru iz Italije kako bi mogle započeti sa školom u rujnu 1893.⁶⁹² Nadala se da će se s. Eugenija vratiti do početkom rujna jer su vlada, a i p. Gabl htjeli da se s talijanskom školom započne ove godine.⁶⁹³ Nije se vratila, a ni škola još nije bila gotova i trebala se završiti tek za mjesec dana.⁶⁹⁴

U desetom mjesecu 1893. gradnja škole se završavala: „Ovog mjeseca ili prvih dana mjeseca studenog počinjemo s novom filijalom u malom talijanskom selu gdje je gospodin pater Gabl u blizini Maglaja. Sad šaljemo tamo sestru Aloisinu i Mehtildu. S. Mehtilda

⁶⁸⁷ AGR, VII f 8-7-16, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 13. prosinca 1889. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim*.)

⁶⁸⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo p. Zimmermanna vrh. poglavarici, 13. prosinca 1889., prijevod, orig. AGR.

⁶⁸⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

⁶⁹⁰ AGR, VII f 8-7-16, Pismo p. P. Zimmermanna vrh. poglavarici, 13. prosinca 1889.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 71.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

⁶⁹¹ AGR, VII f 8-4-28, 30, 32, Pisma s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 13. lipnja 1893., 10. listopada 1893. i 22. lipnja 1893. S. Eugenija je najvjerojatnije došla iz Italije 1892. kako bi pomogla sestrama nakon što je vrhovna poglavarica odgovorila na molbu sestara iz BiH da im pošalje učiteljice (AGR, VII f 8-4-26, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 12. rujna 1892.) Da nije bila sestra koja je pripadala vikarijatu Nazaret potvrđuje što se ne spominje u glavnom popisu svih sestara u BiH i Hrvatskoj. ARZ, Tajništvo, KKN, *passim*.

⁶⁹² AGR, VII f 8-4-28, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 13. lipnja 1893.

⁶⁹³ AGR, VII f 8-4-30, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 22. lipnja 1893., str. pisma 4.

⁶⁹⁴ AGR, VII f 8-4-31, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 3. rujna 1893.

poučavat će djecu u školi čitati i pisati.“⁶⁹⁵ Ne znamo točno da li je kuća bila gotova do kraja 1893. i da li su sestre došle i počele s nastavom te godine jer kasniji izvori spominju početak filijale i održavanje nastave u sljedećoj godini 1894.⁶⁹⁶

Kako bi imale učiteljice za talijansku školu i druge sestre su bile poslone u Italiju radi učenja talijanskog.⁶⁹⁷ Najduže je u školi radila s. Filomena Ruggenthaler oko trideset godina do 1928.⁶⁹⁸ U školi je radila i s. Clotilde De Sanctis koju je vrhovna poglavarica 1898. poslala iz Italije radi pomoći sestrama.⁶⁹⁹

U početku bio je mali odaziv djece u školu, jer je područje bilo brdovito i kuće raštrkane, ali broj se postepeno povećavao na 70 do 75 učenika.⁷⁰⁰ Godine 1897. bilo je 60 djece⁷⁰¹, 1898. 70 djece⁷⁰², a 1913. bilo je već 107 školske djece.⁷⁰³ Škola je bila četverorazredna i podučavalo se na talijanskom jeziku. Obično su bile dvije učiteljice u školi.⁷⁰⁴ Vlada je zahtijevala da pored talijanskog, djeca odmah uče i hrvatski jezik, te se on i učio.⁷⁰⁵ Školu su pohađala najvećim dijelom djeca talijanskih kolonista, ali su od početka bila prisutna i pravoslavna djeca iz mjesta i okolice.⁷⁰⁶ Školu su pohađale i djevojčice i dječaci,⁷⁰⁷ a školu je svake godine posjećivao i školski inspektor.⁷⁰⁸

⁶⁹⁵ „In questo mese o in primi giorni nella mese novembre cominciamo la nuova filiale nel piccola [piccola] paese italiane dove il Signor Padre Gabel vicino di Maglaja. Adesso mandiamo le Suora Albina e Suora Metilde. Suora Metilde impara ragazzi leggere e scrivere nella scuola.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-4-32, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 10. listopada 1893., str. pisma 2. Prva predstojnica i učiteljica u Mahovljanima je bila s. Mehtilda Valentini. AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34r.

⁶⁹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 71.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 40.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9. Prema ovim izvorima Samostan *Emaus* se otvorio 1894.

⁶⁹⁷ AGR, VII f 8-4-30, 32, 37, 38, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 22. lipnja 1893., 10. listopada 1893., 13. ožujka 1895. i 22. srpnja 1895. U školi je 1895. radila s. Agnesa koja je bila u Italiji radi učenja talijanskog. S. Filomena Ruggenthaler je otišla 1893. u Italiju, a vratila se 1895.

⁶⁹⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34r.

⁶⁹⁹ ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 92. U BiH je ostala do 1920. kad se vratila u Italiju. Ne znamo da li je cijelo vrijeme podučavala u školi u Mahovljanima. Godine 1901. tamo je radila kao učiteljica. ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Popis sestara po filijalama*, na prvom listu je napisana godina 1901., kopija, orig. u ABB, fol. 4.

⁷⁰⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 71.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

⁷⁰¹ AGR, VII f 8-4-42, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. siječnja 1897.

⁷⁰² AGR, VII f 8-4-54, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, bez datuma 1898.

⁷⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.

⁷⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 71.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

⁷⁰⁵ AGR, VII f 8-4-32, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 10. listopada 1893.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

⁷⁰⁶ AGR, VII f 8-4-42, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. siječnja 1897.

⁷⁰⁷ AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 62

⁷⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.

Stanovništvo je bilo jako siromašno osobito talijanski kolonisti koji su se borili s novim početkom.⁷⁰⁹ Sestre su koloniste pomagale u hrani, odjeći, lijekovima i dr. Djeca su često gladna i promrzla dolazila u školu. Zbog siromaštva stanovništvo nije plaćalo školarinu, nego su donosili prihode od zemlje odnosno grožđe od čega su jedino živjeli.⁷¹⁰ Sestrama je osobito teška situacija bila zimi. Povremeno su im mještani davali prihode od zemlje i brinuli se za ogrjev.⁷¹¹ Godišnje su sestre primale subvenciju od Zemaljske vlade od 200 do 400 forinti, ali im je 1910. bila ukinuta, kad i ostalim školama koje nisu imale srpsko-hrvatski nastavni jezik.⁷¹²

Zbog siromaštva, ali i određenog nehaja roditelja sva djeca nisu završavala sva četiri razreda. U završnim razredima broj učenika se smanjivao, a osobito je trend napuštanja škole bio visok kod djece talijanskih kolonista.⁷¹³

3. 1. 3. 6. Samostan *Sveti Josip*, Bihać

Prema kazivanju Radoslava Lopašića iz 1890. Bihaćki okrug⁷¹⁴ bio je jedan od najsiromašnijih i najzapuštenijih krajeva u BiH u to vrijeme osobito njegovi istočni kotari.⁷¹⁵ Okrug je bio većinom područje agrarne privrede i takav je ostao i kasnije, te je 1910. imao preko 93% poljoprivrednog stanovništva što je bio najveći postotak u BiH.⁷¹⁶ Teško materijalno, ali i kulturno stanje zatekla je Austro-Ugarska koja je u gradu i okolici naišla na nekoliko konfesionalnih škola. Prema izvorima postojale su dvije franjevačke osnovne škole: jedna u gradu Bihaću čija zgrada je podignuta 1857. i u selu Kralje kraj Bihaća 1869. Obje škole su prestale s radom početkom austrougarske vlasti.⁷¹⁷ U gradu je djelovala jedna

⁷⁰⁹ „Sebbene io sono con tutte le scuole sodisfatta, nondimeno Le dico (...) le figlie di Emaus e di San. Giuseppe in Bihać mi riempiono di contento essendo in queste due scuole i ragazzi piu poveri e sarebbero anche senza istruzione e senza Religione rimaste (...)“ „lako sam zadovoljna sa svim školama, ipak Vam kažem (...) filijale Emaus i Sveti Josip u Bihaću me ispunjaju radošću, jer su u ovim školama najsiromašnija djeca, koja bi ostala bez pouke i bez vjere.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-4-42, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. siječnja 1897., str. pisma 1.

⁷¹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 72.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34v., 35r.

⁷¹¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34v., 35r.; ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 87.; AGR, VII f 8-4-68, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 6. ožujka 1902.

⁷¹² ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 72.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 243.

⁷¹³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34r.

⁷¹⁴ Okrug Bihać obuhvaćao je šest kotara: Bihać, Krupa, Cazin, Bos. Petrovac, Sanski most i Ključ. ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 57.

⁷¹⁵ Radovan LOPAŠIĆ, *Bihać i Bihaćka krajina*, Matica Hrvatska, 1890., 21.

⁷¹⁶ ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 61.

⁷¹⁷ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 38., 76., 111-113.

pravoslavna osnovna škola osnovana 1863.⁷¹⁸, a i za vrijeme austrougarske vlasti spominje se pravoslavna škola.⁷¹⁹ Muslimani koji su bili najbrojnija nacija u gradu imali su svoje vjerske škole mektebe, dvije medrese i jednu ruždiju, ali u njima učenici nisu stjecali pismenost na narodnom jeziku.⁷²⁰

Austrougarska vlast je u skladu sa svojom prosvjetnom politikom počela otvarati nove tipove škole. Prva državna osnovna škola u Bihaću osnovana je 1880.⁷²¹, a druga 1890.⁷²² U gradu je 1886. osnovana trgovačka škola kao prvi oblik srednje škole. Nju je vlast pokrenula vjerojatno zbog tradicije postojanja malog trgovačkog staleža u ovom pograničnom gradu.⁷²³ Ona je 1911. zatvorena kako bi se u gradu otvorila gimnazija zbog nemogućnosti financiranja dviju srednjih škola iako su potrebe za obrazovanjem bile velike.⁷²⁴

Ipak sam Okrug Bihać je imao nizak postotak otvorenih škola na broj stanovnika u odnosu na druge okruge u BiH. U Okrugu Bihać do 1910. jedna osnovna škola dolazila je na 5751 stanovnika, dok je u drugim okruzima kao u Mostarskom dolazila na 2670 stanovnika. Zbog toga je i broj nepismenih 1910. za Okrug Bihać iznosio 94,22%, dok je najmanji bio u Okrugu Sarajevo 82,14% i Mostar 85,05%.⁷²⁵ Tradicija katoličkog osnovnog školstva u Bihaću, koja je bila prekinuta zatvaranjem dviju franjevačkih osnovnih škola, htjela se nastaviti i za vrijeme austrougarske vlasti. Broj katolika u gradu i okolnim selima bio je mali u odnosu na broj ostalih vjeroispovijesti⁷²⁶, ali vjerski identitet je uvijek sačuvao jaku crtu prepoznatljivosti kod katolika ovog kraja u prošlosti i danas.

Župnik fra Filip Dujmušić uz dogovor s biskupom fra Marijanom Markovićem pozvao je Klanjateljice 1893. da u Bihaću otvore školu.⁷²⁷ Župnik fra Filip je pronašao sestrama zemljište za gradnju i nakon što su ga sestre kupile, na blagdan Duhova 1893. blagoslovljen je kamen temeljac Samostana *Sveti Josip*.⁷²⁸

⁷¹⁸ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 52., 65.

⁷¹⁹ ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 78., 81., 275.

⁷²⁰ *Isto*, 62., 76.

⁷²¹ DLUSTUŠ, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini“, god. 1(1894.), veljača, 54.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 43.

⁷²² ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 64.

⁷²³ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 132.

⁷²⁴ ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 133.

⁷²⁵ *Isto*, 61-67.

⁷²⁶ Prema popisu stanovništva od 1. svibnja 1885. grad Bihać je imao 3506 stanovnika. Od toga 2448 su bili muslimani, 420 pravoslavni i 499 katolici. ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 62.

⁷²⁷ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K1, *Historijat*, str. 41.; ARZ, *Tajn. orm. arh.*, *Spomenica*, str. 74-75. U pismu od 8. ožujka 1900. s. Paulina Schneeberger pisala je da su se sestre franjevke, koje su tih godina došle u Mostar, obratile se biskupu (banjolučkom) radi osnivanja kuće u Bihaću, ali im biskup nije dozvolio. Želio je da Klanjateljice ostanu jedine u biskupiji jer je smatrao da puno rade i žrtvuju se za siromašno stanovništvo. AGR VII f 8-4-59, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici.

⁷²⁸ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, *Spomenica*, str. 80-81.; ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K1, *Historijat*, str. 41.

Sestra Paulina pišući vrhovnoj poglavarici o početku gradnje u lipnju 1893. izrazila je svoju zabrinutost zbog veličine gradnje kao i nedostatka sredstava: „U Bihaću, jednom drugom gradu u Bosni, gradimo novu kuću (filijalu). To previše košta, sav novac koji imamo je potreban. Ja se veoma bojim da nećemo imati dosta novca. Kuća je velika i ima tri sobe potrebne za školu, jednu za glazbu, jednu za (...) francuski jezik i dvije velike spavaonice za internistice. Prije nego što smo započele, svi su govorili puno manje, nego sada. Kuća je sada započeta i završena 1. studenog. Ja se nadam da će Bog poslati novac koji trebamo. Mi smo sada jako siromašne sav novac je bio potreban za napraviti ove dvije kuće [*Marijanovac* i *Bihać*].“⁷²⁹

Zgrada je sagrađena od vlastitih sredstava sestara, a djelomično od pomoći dobročinitelja.⁷³⁰ Unatoč velikim materijalnim poteškoćama, uz pomoć dobročinitelja i pomoći katolika iz Bihaća i okolice koju su vozili materijal i pomagali besplatno kod gradnje, te žarom fra Filipa Dujmušića, kuća je već iste godine 1893. bila pod krovom. Posebno se istakao župnik koji je sam preuzeo nadgledanje gradnje i radove uz pomoć gosp. Sukića.⁷³¹

Kuća je bila gotova iduće godine i bila je velika tako da je mogla poslužiti za samostan sestara, osnovnu i višu djevojačku školu, internat, vrtić, prostorije za davanje privatnih pouka iz glazbe, stranih jezika i ručnog rada. U kući je bila i kapelica u kojoj se u početku nekoliko puta tjedno, a kasnije svakodnevno osim nedjelje, održavala sveta misa. Djeca s učiteljicama kasnije su svakodnevno tokom nastave pohađala kapelicu.⁷³²

Prvih sedam sestara uselile su se 24. kolovoza 1894. a uskoro su došle još dvije.⁷³³ Osnovna škola je počela s radom početkom rujna odnosno najvjerojatnije 1. rujna kao i državne škole. Prije samog početka škole bila je svečana posveta samostana koji je stavljen pod zaštitu sv. Josipa. Samoj svečanosti prisustvovalo je puno građana te predstavnici vlasti koju je predstavljao okružni nadzornik Farkaš, kasnije dobročinitelj škole. Svečanost je

⁷²⁹ „In Bihać, un'altra città di Bosnia fabbriamo [fabbrichiamo] una nuova casa (figliale). Questo troppo molto costa, tutte denaro, che abbiamo è bisogno [bisogno]. Io ho molto paura, che non abbiamo basta denaro. Casa è grande, sono tre camere bisogno per le scuola una per la musica una per la (...) la lingua francese e due grande dormitorio per le ducante (educande). Prima che abbiamo cominciato hanno tutti molto meno detto [detto] che adesso. La casa è adesso ciminciato [cominciata] e finito il 1 novembre. Io spero, che il Dio mando il denaro, che abbiamo bisogno [bisogno]. Noi siamo adesso molto povere tutte denare era bisogno [bisogno] per fare queste due case.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-4-28, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 13. lipnja 1893., str. pisma 3-4. S. Paulina u pismu kaže da je kuća završena 1. studenog. To je gramatička pogreška jer ona piše 13. lipnja 1893., a kuća je bila gotova iduće godine 1894. Vidi bilješke 731. i 732.

⁷³⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 9-10.

⁷³¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 35r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

⁷³² ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 81-85.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

⁷³³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 81.

započela u župnoj crkvi i nakon toga roditelji s djecom su se uputili prema samostanu na blagoslov.⁷³⁴

Osnovna škola je imala četiri razreda s pravom javnosti i već prvih godina broj djece se kretao oko 150-200. Većinom su učenici bila bosanska djeca i nastava se u svim razredima vodila na hrvatskom jeziku, a bilo je prisutno djece različitih vjeroispovijesti.⁷³⁵ Školske godine 1896./1897. u osnovnoj i višoj djevojačkoj školi je bilo 200 učenika. Djeca su dolazila i iz okolnih sela u kojem su živjeli većinom katolici te su svakodnevno pješačila sat do dva u školu.⁷³⁶

S. Paulina i sestre su bile zadovoljne uspjehom i početnim velikim odazivom djece u školu, a posebno što su u ovom samostanu i u Samostanu *Emaus* bila najsiromašnija djeca koja bi bez škole ostala bez obrazovanja i vjerske pouke.⁷³⁷ Školarina je bila određena u mjesečnom iznosu, ali mnoga djeca zbog siromaštva nisu je mogla plaćati i sestre je nisu tražile od siromašnih učenika.⁷³⁸

S. Ida Keller, prva predstojnica samostana u Bihaću, već druge školske godine obratila se za pomoć Zemaljskoj vladi iznoseći da se škola ne može sama financirati od malih i rijetkih školarina, a da njihovim obrazovnim radom grad ima velike koristi: „Samostanska škola nema nikakvih dohodaka, već ono malo, što školska mladež u ime školarine mjesečno plaća. To je (...) vrlo slabo i nesigurno radi prevelikog siromaštva ovdješnjeg žiteljstva. Ogromna većina djece besplatno polazi školu, jer nisu kadra plaćati, a preostali daju malo i to neuredno.“⁷³⁹

Škola je 1895. dobila državnu subvenciju od 200 forinti, a 1896. 400 forinti.⁷⁴⁰ Od 1899. državna subvencija je iznosila 1200 kruna, a 1908. od 1860 kruna.⁷⁴¹ Vjerojatno je i drugih godina škola dobivala određenu državnu subvenciju koju su tražile sestre jer stanovništvo nije moglo plaćati školarinu. Ponekad su roditelji donosili sestrama prinose u

⁷³⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 82-83.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

⁷³⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi, 18. prosinca 1895., fol. 1r., kopija prijepisa, prijepis u ABB. (Dopis su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*)

ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁷³⁶ AGR, VII f 8-4-42, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. siječnja 1897.

⁷³⁷ AGR, VII f 8-4-42, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. siječnja 1897., str. pisma 1.

⁷³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izvjestaj*, Osnovna škola Sestara Dragocjene Krvi u Bihaću, 22. X. 1930., br. 101., kopija, orig. u ABB.

⁷³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi, 18. prosinca 1895.

⁷⁴⁰ ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 86. bilješka 106.

⁷⁴¹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 90.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Conto di conclusione dell'anno 1908.*, 20. siječnja 1909., fol. 2.

naravi, kao mlijeko i druge poljoprivredne proizvode.⁷⁴² Školu je često pomagala i središnjica iz Nazareta.⁷⁴³

Osnovna škola je imala veliki uspjeh i iz godine u godinu je rastao broj učenika.⁷⁴⁴ Osim djece iz okolice gdje su bila većinom katolička djeca, školu su pohađala djeca službenika i činovnika iz grada. Osim katolika bio je i manji broj djece pravoslavne vjeroispovijesti, a posebno je uočljiv bio određeni broj djece židovske vjeroispovijesti što govori o brojnijoj židovskoj zajednici u gradu u kojem su imali i sinagogu. Osnovna škola je bila mješovita i pohađala su je i muška i ženska djeca.⁷⁴⁵

Katolička djeca osim redovite pouke primala su i katolički vjeronauk, molila i pohađala kapelu u samostanu što su njihovi roditelji osobito cijenili.⁷⁴⁶ Biskup fra Marijan Marković omogućio je da škola dobiva pomoć od Društva Djetinjstva Isusova.⁷⁴⁷

U samostanu je bio otvoren i vrtić, internat i viša djevojačka škola.⁷⁴⁸ Sestre su davale i pouke iz klavira, citre, violine, stranih jezika (njemačkog) i ručnog rada.⁷⁴⁹ Sestre su odigrale važnu ulogu u podizanju glazbene kulture u gradu Bihaću i postavile temelj za kasnije djelovanje glazbene škole. One su prve dovele klavire u gradu i iz prostorija samostana se po prvi put u gradu čula klasična glazba.⁷⁵⁰

Škola je bila na istaknutom i prepoznatljivom mjestu u samom središtu Bihaća: „Iz Franje Josipa ulice ulazi se u poprječnu ulicu prema istoku u tzv. Školsku ulicu; na desnoj strani je novosagrađena medresa u mauričkom stilu, u istoj smještena je i II narodna osnovna škola, koju polazi oko 60 učenika dječaka, muhamedanske vjere, a u medresi imade 30 pitomaca. Do medrese sagrađena je nova i narodna osnovna škola, koju polazi do 300 djece razne vjeroispovijesti i to 261 muške i 57 ženske. U istoj zgradi za nuždu smještena je trgovačka škola, koju polazi 67 učenika. (...) Ideš li ulicom Franje Josipa prema jugu, čim stigneš preko gvozdene ćuprije, koja vodi preko kanala, eto te pred krasnom zgradom više i niže djevojačke i dječачke škole, koju polazi oko 250 djece. Ovdje obučavaju časne sestre.

⁷⁴² ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

⁷⁴³ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.; AGR, VII f 8-4-42, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. siječnja 1897.

⁷⁴⁴ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 35r., 35v.

⁷⁴⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 88.; ARZ, Tajn. orm. arh., [*Glavni imenik*], [Rimokatolička osnovna škola u Bihaću, 1900.(?)-1942.], *passim*. Na izvoru nije nigdje napisan naziv izvora, ali na temelju analize i podataka u njemu, to je *Glavni imenik* osnovne škole Klanjateljica u Bihaću i s godinom upisivanja od 1900.(?) do 1942.

⁷⁴⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 84-89.

⁷⁴⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 89.

⁷⁴⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

⁷⁴⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁷⁵⁰ Refik HODŽIĆ, *Muzički život u sjeverozapadnoj Bosni od 1878. do 1992.*, doktorska disertacija, Sarajevo, 2002., 68., citirano prema ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 269.

Prošećeš li se dalje prema jugu, eto te opet pred jednim kulturnim zavodom - istočnom-pravoslavnom školom, koju polazi oko 70 učenika i učenica. Osim toga, imade u Bišću nekoliko mekteba, i novo uređenih iptidaia, koju polazi oko 130 učenika. Saberemo li ukupni broj djece, što polazi školu, to vidimo: da od 4430 žitelja, polazi 837 djece školu, bez mekteba.“⁷⁵¹

U gradu Bihaću za vrijeme austrougarske vlasti bile su dvije državne osnovne škole i dvije konfesionalne: pravoslavna i škola Klanjateljica. Iz citiranog navedenog djela se vidi da je školu Klanjateljica pohađao veliki broj djece oko 250, što je bilo skoro kao i u jednoj od državnih osnovnih škola.

Nastava se isključivo izvodila na hrvatskom jeziku jer nije bilo većeg broja djece doseljenika. Jedna od prvih učiteljica bila je s. Ida Keller koja je dobro poznavala hrvatski jezik.⁷⁵² Veliki broj učiteljica, profesora, liječnika i drugih obrazovanih ljudi primili su ovdje osnove obrazovanja i kulture. Veliki broj svećeničkih i redovničkih poziva došao je iz ove škole.⁷⁵³ Škola je bila poznata jer je imala mali uređaj za mjerenje meteoroloških podataka, koje su prosljeđivale Meteorološkom zavodu.⁷⁵⁴

3. 1. 3. 7. Samostan *Sveti Antun*, Bosanska Gradiška

Do 1878. u Bos. Gradiški je postojala franjevačka osnovna škola, a prestala je s radom dolaskom austrougarske vlasti.⁷⁵⁵ U mjestu je osnovana je 1860. i pravoslavna osnovna škola.⁷⁵⁶ Prva osnovna državna škola za vrijeme Austro-Ugarske u Bos. Gradiški spominje se šk. god. 1886./1887.⁷⁵⁷

Župnik fra Ambroža Radmanović želio je obnoviti vjerski život svojih župljana te je 1898. pozvao sestre da u Bos. Gradiški preuzmu odgoj i obrazovanje mladih.⁷⁵⁸ Sestre su prihvatile poziv i te godine u kolovozu otišle su prve četiri sestre: „28. ću ići sa četiri sestre u

⁷⁵¹ Stjepan ŽUPANČIĆ, „Kulturni napredak Bišća“, *Sarajevski list*, broj 82., 1898. citirano prema ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 80-81.

⁷⁵² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 35r., 35v.

⁷⁵³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 35r., 35v.

⁷⁵⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

⁷⁵⁵ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 38., 76., 111-113.

⁷⁵⁶ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 65.

⁷⁵⁷ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 46.

⁷⁵⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 38r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 42.

Berbir da otvorim novu filijalu i zadržati ću se nekoliko dana dok se ne uspostavi red. Vama i sestrama preporučam ovu filijalu u molitve.“⁷⁵⁹

Sestre su iznajmile jednu kuću da vide hoće li moći živjeti u novoj filijali od rada svojih ruku.⁷⁶⁰ Tu su otvorile 1. rujna 1898. školu, vrtić i radionicu ručnog rada.⁷⁶¹ Nadale su se da će uskoro moći sagraditi i vlastitu kuću za što im je trebao novac: “U Bos. Gradiški (Berbir) otvorena je nova kuća i stavile smo je pod zaštitu sv. Ante, ali ne bez razloga; on treba naći novac Vašim kćerima da možemo sagraditi novu kuću koja nam je veoma potrebna.“⁷⁶²

Na početku stanje nije puno obećavalo jer se prve godine upisalo samo 13 djece od koji je 3 na početku odustalo zbog bolesti, a jedan tokom godine. Od početka škola je primala i mušku i žensku djecu.⁷⁶³ Župnik koji je i pozvao sestre išao je od kuće do kuće uvjeravati katolike da svoju djecu prebace iz državne u katoličku osnovnu školu.⁷⁶⁴ Iduće šk. god. 1899./1900. upisalo se 11 novih učenika od kojih su se mnogi tokom godine ispisali zbog premještaja roditelja u drugi grad ili bolesti. Tek 1900./1901. se upisalo malo više odnosno 33 učenika u školu.⁷⁶⁵

Sestre su se teško financirale i jer su morale plaćati najam morale su stalno biti pomagane od Samostana *Nazaret*.⁷⁶⁶ Dovele su i 1900. sestru koja je osim nastave u osnovnoj školi davala privatne pouke iz glazbe i njemačkog jezika od čega su mogle dobiti neka skromna sredstva za plaćanje stanarine.⁷⁶⁷ Otvorile su i domaćinsku školu za djevojke odnosno tečajeve ručnog rada koje su djevojke nešto plaćale.⁷⁶⁸

⁷⁵⁹ „Ai 28 andro con 4 Suore a Berbir per aprire la nuova Filiale e mi tratenerò [trattenerò] per alcuni finche si stabilisca l'ordine. Racomando la nuova Filiale alle orazioni di Lei ed alle Suore.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-4-51, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 23. kolovoza 1898., str. pisma 4. (Pismo su koristile ŠUTIĆ I KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*).

⁷⁶⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 42.

⁷⁶¹ AGR, VII f 8-4-53, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 21. rujan 1898.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od 1. rujna 1898. do 1. rujna 1918.*, Samostanska osnovna škola u Bos. Gradiški, fol. 1.

⁷⁶² „In Bos. Gradiška (Berbir) è aperta la nuova casa e l'abbiamo messa sotto la protezione di S. Antonio, ma non è senza scopo; egli deve cercare il denaro per le sue figlie, accio possiamo fabbricare una casa nuova molto necesaria [necessaria] per esse.“ (prevela V.K.) AGR, VII f 8-4-52, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 9. rujna 1898., str. pisma 1. i 2.

⁷⁶³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od 1. rujna 1898. do 1. rujna 1918.*, Samostanska osnovna škola u Bos. Gradiški, fol. 1r-3r.

⁷⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 42.

⁷⁶⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od 1. rujna 1898. do 1. rujna 1918.*, Samostanska osnovna škola u Bos. Gradiški, fol. 3r-9r.

⁷⁶⁶ AGR, VII f 8-4-58, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 30. siječnja 1900.

⁷⁶⁷ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 38r., AGR; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 42.

⁷⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

Kroz tri godine od osnivanja školu je pohađalo svega oko 60 djece i to besplatno. O uvođenju školarine sestre nisu mogle ni misliti, jer onda školu djeca uopće ne bi pohađala.⁷⁶⁹ Primale su samo 300 kruna subvencije od vlade. Troškovi najma koji su godišnje iznosili 450 kruna kao i mali broj djece u školi prisilili su s. Paulinu da u ožujku 1902. najavi vrhovnoj poglavarici da će se škola zatvoriti krajem školske godine, a da će otvoriti jednu novu školu u Zenici.⁷⁷⁰

Međutim, na veliku molbu župnika kod biskupa Marijana Markovića uspio ih je zadržati da ostanu vidjeti još jednu godinu. Obećao im je da će davati godišnju subvenciju od 200 forinti i ići od kuće do kuće svojih župljana, te ih uvjeriti da pošalju svoju djecu u školu.⁷⁷¹ Uskoro je počeo dolaziti veći broj učenika iz grada, ali i iz obližnjih sela. U zamjenu za pouku djeca su sestrama davala hranu i poljoprivredne proizvode što je popravilo tešku materijalnu situaciju sestara.⁷⁷²

Škola je bila četverorazredna i broj djece se kretao oko 50-60. Obično su dvije učiteljice poučavale u školi.⁷⁷³ Nastava se održavala na hrvatskom jeziku.⁷⁷⁴ Unatoč teškoj materijalnoj situaciji na ovoj filijali, potpomognute od središnjice u *Nazaretu*, sestre su 1906. sagradile kuću vlastitim sredstvima.⁷⁷⁵ Postepeno je rastao broj djece u školi. U šk. god. 1912./1913. bilo je 85 učenika⁷⁷⁶, a 1913./1914. 95 učenika.⁷⁷⁷ U školi je zabilježen i veći broj djece drugih vjeroispovijesti kao židovske, protestantske, pravoslavne i grkokatoličke uz katoličku djecu.⁷⁷⁸

3. 1. 3. 8. Samostan *Sveti Franjo Ksaverski*, Ober Windthorst

Kad je p. Zimmermann sagradio školu u Mittel Windthorstu i kad su sestre 1888. preuzele nastavu, u školu su dolazila i djeca iz Ober Windthorsta.⁷⁷⁹ Da djeca ne bi morala svakodnevno ići 4-7 km u Mittel Windthorst, kolonisti su otvorili školu u Ober Windthorstu u

⁷⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 93.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

⁷⁷⁰ AGR, VII f 8-4-68, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 6. ožujka 1902.

⁷⁷¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 38r.

⁷⁷² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 38r.

⁷⁷³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 93.

⁷⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

⁷⁷⁵ AGR, VII f 8-4-99, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. srpnja 1906.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 42.

⁷⁷⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.

⁷⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2-3.

⁷⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od 1. rujna 1898. do 1. rujna 1918.*, Samostanska osnovna škola u Bos. Gradiški, *passim*.

⁷⁷⁹ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 2r.

privatnoj kući. Broj djece se povećavao i kolonist Viktor de Both poklonio je zemljište za gradnju škole. Izgradila se kuća sa dvije učionice i stanom za učitelja. Školu je preuzeo 1888. učitelj Robert Dobernick, ali su ga zvali sunarodnjaci u Mahovljane tako da je tamo prešao. Poslije su neko vrijeme imali nastavu i drugi učitelji, ali ne redovito.⁷⁸⁰

Neko vrijeme su sestre dolazile u Ober Windthorst iz Mittel Windthorsta jer su kolonisti molili p. Zimmermanna da sestre iz Mittel Windthorsta preuzmu nastavu. Svaki dan dolazile su popodne kolima ili pješice iz 5 km udaljenog Mittel Windthorsta.⁷⁸¹ S. Ida Keller počela je dolaziti šk. god. 1891./1892. kako bi poučavala najmanju djecu u 1. i 2. razredu.⁷⁸² Prema drugom izvoru četiri godine su s. Ida Keller i s. Dorotea Filike svakodnevno poslijepodne nakon nastave u Mittel Windthorstu kolima išle u Ober davati osnovnu pouku.⁷⁸³

Zalaganjem novog župnika u Windthorstu Franje Maleševića, koji je skupljao sredstva i pomoć, 1899. sagrađena je školska zgrada na kat sa stanom za sestre. Imala je prostrane učionice, sobe za sestre i kapelicu.⁷⁸⁴ Dozvolom Zemaljske vlade za BiH 1899. otvorena je četverogodišnja škola i dječji vrtić.⁷⁸⁵

Sestre su se preselile 1899. i započele s redovitom nastavom. Bio je otvoren i dječji vrtić u kojem je radila jedna sestra. Djeca su ga osobito pohađala za ljetnih mjeseci, dok su roditelji radili na poljima. Kasnije je zatvoren zbog loših prilika.⁷⁸⁶ Dvije druge sestre vodile su četverorazrednu školu na njemačkom jeziku, a učio se obvezno i hrvatski jezik i ručni rad.⁷⁸⁷ U početku broj učenika je bio 75.⁷⁸⁸ Godine 1914. bilo je 130 učenika.⁷⁸⁹ Učenici su

⁷⁸⁰ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 2r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 58.

⁷⁸¹ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 2r.

⁷⁸² AGR, VII f 8-4-22, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 2. lipnja 1892. Prema nekim izvorima (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str.2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.) filijala u Ober Windthorstu je osnovana 1891., a to se vjerojatno odnosilo na godinu kad su sestre počele odlaziti iz Mittel Windthorsta. Filijala je službeno otvorena 1899. AGR, VII f 8-4-84, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 26. srpnja 1905. (Pismo je koristila MARAONE, *Klanjetljice Krvi Kristove, passim.*)

⁷⁸³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 36v. Prema jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43.) one su odlazile i 1896.-1897. u Ober Windthorst iz Mittel Windthorsta.

⁷⁸⁴ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 36v.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 95-97.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43. U mjestu nije bilo crkve ni kapelice i misa se držala jednom tjednom u kapeli sestara. Najbliža kapela bila je u trapističkoj filijali *Marienburg* udaljenoj 20 minuta hoda i u crkvi u Mittel Windthorstu. ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 95-97.

⁷⁸⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43. Usp. i AGR, VII f 8-4-58, 84, Pisma s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 30. siječnja 1900. i 26. srpnja 1905.

⁷⁸⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 36v., 37r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 95-96.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

⁷⁸⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 95.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

⁷⁸⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 37r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 95.

⁷⁸⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2-3.

bili djeca njemačkih i drugih doseljenika, a udio domaće djece do 1918. je bio mali.⁷⁹⁰ Sestre su vodile i vjeronauk za djecu.⁷⁹¹

Školska zgrada je pripadala općini i u početku su sestre dobivale za svoj rad plaću od općine.⁷⁹² Općina se obvezala da će davati godišnji doprinos od 400 forinti, ali sestre ga nisu dobivale ili samo povremeno. Od njega su morale uzdržavati sebe, plaćati rasvjetu i ogrjev za školu.⁷⁹³ Kasnije su roditelji umjesto općine plaćali umjerenu školarinu, ali često ne od sve djece, te su doprinosi svake godine bili sve manji ili ih nije bilo te su sestre podučavale i besplatno. Roditelji su se brinuli za ogrjev zgrade.⁷⁹⁴

3. 1. 3. 9. Samostan *Sveta Ana*, Unter Windthorst

Prva skupina njemačkih kolonista u Windthorstu naselila je područje bliže Bos. Gradiški i to selo nazivalo se Unter Windthorst (Donji). U počecima kolonisti iz Unter i Mittel Windthorsta su organizirali nastavu za svoju djecu zajedno tako da su djeca povremeno išla u Unter ili Mittel Windthorst na pouku. Prva nastava za djecu iz oba sela bila je organizirana u Unter Windthorstu. Nastavu je imao urar Josef Gerik koji je poučavao djecu. U školu su dolazila i djeca iz Mittel Windthorsta. Kako učitelj nije dugo ostao, organizirala se nastava u privatnoj kući u Mittel Windthorstu i djeca iz Unter Windthorsta svakodnevno su odlazila na pouku u 5-6 km udaljeni Mittel Windthorst. Nastava nije bila kontinuirana i često su se mijenjali učitelji. Jedno vrijeme je jedna sestra Klanjateljica koja je došla u mjesto zbog zdravstvenih razloga privremeno poučavala djecu. Često su bila i razdoblja kad djeca nisu imala nikakvu pouku.⁷⁹⁵

Odlazak u Mittel Windthorst bio je predalek osobito za malu djecu i zbog toga su kolonisti sagradili kuću za školu u Unter Windthorstu u kojoj je djecu poučavala neko vrijeme privatna učiteljica.⁷⁹⁶ Do 1886. s prekidima nastava je u selu bila povjerena civilnim učiteljicama, a od tad su djeca pohađala školu u Mittel Windthorstu gdje su 1888. sestre

⁷⁹⁰ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 242.

⁷⁹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 37r.

⁷⁹² ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43.

⁷⁹³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 96. Sestre su 1904. dobile od općine 400 guldena (OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 58.). Prema pismu s. Pauline vrhovnoj poglavarici (AGR, VII f 8-4-68, 6. ožujka 1902.) sestre su dobile 400 forinti, ali nema podataka da li su je dobile od općine ili od pomoći Zemaljske vlade.

⁷⁹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str.10.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 37r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43.

⁷⁹⁵ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 1r, 1v.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 57.

⁷⁹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.

preuzele nastavu. Vidjevši napredak koji su njihova djeca postigla u samostanskoj školi, kolonisti su odlučili tražiti i za sebe iste sestre-učiteljice i pozvali su ih da dođu i osnuju školu.⁷⁹⁷

Na poziv kolonista sestre su došle u Unter Windthorst s početkom školske godine 1901./1902.⁷⁹⁸ Materijalne prilike kolonista su bile loše i sestre su primale manje, nego u filijali Mittel i Ober Windthorst jedino što se nisu morale brinuti za ogrjev i popravak škole.⁷⁹⁹ Zbog toga je škola djelovala samo prve dvije školske godine 1901./1902. i 1902./1903.⁸⁰⁰ Unatoč dobre volje njemačkih kolonista, nisu bili u mogućnosti izdržavati tri redovnice, a i u početku je školu pohađalo samo 16 učenika. Sestre su bile primorane 1903. zatvoriti školu.⁸⁰¹

Nakon toga kolonisti su pozvali učiteljicu Tereziju Jurišić koja je podučavala djecu do 1913., a poslije toga mjesto je opet ostalo bez škole. Po drugi put kolonisti su pozvali sestre i obvezali se da će ih bolje izdržavati nego prije trinaest godina. Sestre su došle u ožujku 1914. i preuzele školu.⁸⁰²

U školi su poučavale dvije učiteljice: jedna učiteljica razredne nastave i učiteljica ručnih radova.⁸⁰³ Prve godine bilo je 32 učenika, a ni kasnije se broj učenika nije puno povećavao.⁸⁰⁴ Škola je bila četverorazredna i nastava se održavala na njemačkom jeziku.⁸⁰⁵ Sestre su držale i tečajeve šivanja za mlade.⁸⁰⁶

Općina se brinula za održavanje školske zgrade. Svaki učenik je mjesečno plaćao školarinu, ali zbog siromaštva mnoga djeca ju nisu plaćala.⁸⁰⁷ Škola nije primala državnu subvenciju jer je ona od 1910. bila ukinuta školama koje nisu imale nastavni srpsko-hrvatski

⁷⁹⁷ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 42r.; ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 1v., 2r.

⁷⁹⁸ AGR, VII f 8-4-66, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 27. listopada 1901. Nekoliko izvora (AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 83.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.) stavljaju godinu 1900. kad su sestre došle i otvorile školu. Međutim, gore spomenuto pismo je nastalo u trenutku osnivanja škole i vjerodostojnije je od kasnijih kronika.

⁷⁹⁹ AGR, VII f 8-4-68, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 6. ožujka 1902.

⁸⁰⁰ AGR, VII f 8-4-68, 70, Pisma s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 6. ožujka 1902. i 20. veljače 1903.

⁸⁰¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 42r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44. Da je škola radila samo dvije školske godine potvrđuje i pismo s. Pauline (AGR, VII f 8-4-77, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 24. siječnja 1904.) u kojem su prikazani godišnji prihodi i rashodi škola za šk. god. 1903./1904. U njima nema podataka za školu u Unter Windthorstu. Vidi za godinu zatvaranja 1903. i izvor: AGR, VII f 8-13, *Zagreb: Notizie storiche*, fol. 4.

⁸⁰² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 42r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2-3. Usp. i OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 57.

⁸⁰³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 42r., 42v.

⁸⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2-3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.

⁸⁰⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2-3.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 42v.

⁸⁰⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Notizie delle fondazioni delle case del Vicariato di Bosnia*, fol. 1v.

⁸⁰⁷ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 57.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 42v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.

jezik. U odsutnosti župnika sestre su podučavale vjeronauk, a u svim razredima i ručne radove.⁸⁰⁸

3. 1. 3. 10. Samostan *Sveti Pavao, Zenica*

Do dolaska austrougarske vlasti u Zenici je djelovala jedna franjevačka osnovna škola.⁸⁰⁹ Osnovana je 1849. i pravoslavna osnovna škola.⁸¹⁰ Prva državna osnovna škola osnovana je 1880.⁸¹¹, a tek 1910. ženska državna osnovna škola.⁸¹² Župnik fra Filip Dujmušić, koji je pozvao sestre u Bihać, nakon što je bio premješten u Zenicu, tražio je da sestre i tamo otvore školu.⁸¹³ Sestre su već ranije razmišljale da prošire djelovanje i na područje Vrhbosanske nadbiskupije jer su dotad djelovale samo u Banjolučkoj biskupiji.⁸¹⁴

S. Paulina u kolovozu 1901. osobno je otišla u Zenicu i kupila zemljište te nakon toga u siječnju 1902. zatražila dozvolu od nadbiskupa Stadleru za otvaranje kuće.⁸¹⁵ Nadbiskup Stadler je odobrio njezin prijedlog za otvaranjem kuće u Zenici, ali je smatrao da je prije potrebnije da sestre otvore kuću u Novom Sarajevu jer je tamo otvarao novu župu i nije bilo drugih redovnica. Međutim, s. Paulina mu se ubrzo obratila i rekla da je spremna početi s osnutkom u Novom Sarajevu, ali da moli da se prije otvoriti kuća u Zenici jer je tamo već kupila zemljište.⁸¹⁶ Razlog njenog požurivanja sa Zenicom bio je što su Sestre milosrdnice obavijestile župnika u Zenici da one žele doći u Zenicu i otvoriti kuću, te da ne uzima drugih redovnica. Zato je s. Paulina htjela ubrzati postupak kupivši zemlju, a onda je tražila dozvole od crkvenih i svjetovnih vlasti.⁸¹⁷

Nadbiskup Stadler odobrio je sestrama Klanjateljicama da mogu otvoriti kuću u Zenici, ali i u Novom i Starom Sarajevu „jer se osvjedočio, da se (...) družba kroz sve vrijeme,

⁸⁰⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 42v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 243.

⁸⁰⁹ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 38., 111-113.

⁸¹⁰ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 65

⁸¹¹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 43.; DLUSTUŠ, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini“, god. 1(1894.), veljača, 53.

⁸¹² PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 48.

⁸¹³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 99.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

⁸¹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. P. Schneeberger Nadbiskupskom ordinarijatu u Sarajevu, 28. siječnja 1902., kopija, orig. u NAS.

⁸¹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. P. Schneeberger nadbiskupu Stadleru, 17. veljače 1902., *Nazaret*, kopija, orig. u NAS; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. P. Schneeberger Nadbiskupskom ordinarijatu u Sarajevu, 28. siječnja 1902., kopija, orig. u NAS. (Pisma su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*)

⁸¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo nadbiskupa Stadlera s. Paulini Schneeberger, br. 133., 6. veljače 1902.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. P. Schneeberger nadbiskupu Stadleru, 17. veljače 1902., *Nazaret*, kopija, orig. u NAS.

⁸¹⁷ AGR, VII f 8-4-68, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, br. 133., 6. ožujka 1902.

što je u Bosni, odlikovala vjernim držanjem svojih svetih pravila i ispunjavanja svojih teških dužnosti kako u školi tako i izvan nje ter osobitom ljubavlju u općem k siromašnim djevojčicama, a napose sirotinji iz Bosne, što (...) i te kako daje blagoslov s neba“⁸¹⁸.

Visoka zemaljska vlada naredbom br. 77059/I. od 14. svibnja 1902. je dozvolila Kongregaciji sestara Dragocjene Krvi Isusove gradnju u Zenici u kojoj će biti smještena rimokatolička ženska osnovna škola na narodnom jeziku, s dječjim vrtićom i nastavnim tečajem ženskog ručnog rada. Što se tiče traženja dozvole za otvaranjem više djevojačke škole, vlada je 1902. odgovorila da za sada smatra da to nije potrebno.⁸¹⁹ Prema zapisu iz *Urudžbenog zapisnika* sestre su zapisale da je škola time dobila pravo javnosti.⁸²⁰ Za gradnju samostana sa školom vlada je donirala građevni materijal i drvo.⁸²¹ Najvećim dijelom zgrada se podigla zahvaljujući sestrama, pomoći brojnih dobročinitelja i zalaganjem župnika.⁸²² U proljeće 1902. je položen kamen temeljac novog samostana sa školom i kapelicom. Samostan je posvećen sv. Pavlu čiji imendan je slavila i vikarica s. Paulina Schneeberger pa je vjerojatno zbog toga ova filijala i kuća bila njemu posvećena.⁸²³

Zenica je u vrijeme dolaska sestara bila veće industrijsko mjesto koje se razvilo dolaskom Austro-Ugarske, a posebno su bili razvijeni obrt, trgovina i počeci industrije. Grad je bio okružen lijepim brdskim krajolikom uz lijevu obalu rijeke Bosne.⁸²⁴ Sestre su zabilježile da je „[g]rad (...) siromašan modernim sjajem i umjetninama, ali oko nalazi svugdje mnogo lijepa i srcu ugodna“⁸²⁵, kao prve dojmove kod dolaska na novu filijalu.

Kuća je bila gotova u ljeto 1903. i prve sestre došle su u srpnju 1903., a uskoro su im se pridružile i ostale.⁸²⁶ Glavna zgrada samostana sa školom nalazila se iza zida koji je

⁸¹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo nadbiskupa Stadlera s. Paulini Schneeberger, br. 216., 27. veljače 1902. (Pismo je koristila: ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krvi Jaganjčevu, passim.*).

⁸¹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog predstojnika fra Filipu Dujmušiću, župniku u Zenici, 28. maja 1902. br. 5774. Zemaljska vlada je naredbom iz 1894. naredila da kod podizanja novih školskih zgrada konfesionalnih škola mora se prije gradnje tražiti dozvola od Zemaljske vlade. Usp. BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 154-155.

⁸²⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., [*Urudžbeni zapisnik*], [Osnovne i više djevojačke škole Klanjateljica u Zenici]. Iako nije naveden naziv izvora, vidljivo je da se radi o *Urudžbenom zapisniku* vjerojatno iz obje: osnovne i više djevojačke škole Klanjateljica u Zenici fol. 1r.

⁸²¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog predstojnika fra Filipu Dujmušiću župniku u Zenici, od 18. novembra 1902., br. 11804.

⁸²² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Povijest Samostana svetog Pavla u Zenici* (nadalje: PSZ), s. Mihaela Pranjić, 25. svibnja 1977., str. 2.

⁸²³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 100.

⁸²⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 101.

⁸²⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 101.

⁸²⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.; AGR, VII f 8-4-74, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 26. lipnja 1903. (Pismo su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krvi Jaganjčevu, passim.* i MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove, passim.*); ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. P. Schneeberger nadbiskupu Stadleru, 1. jula 1903., kopija.

odvajao kuću i dvorište od glavne ceste, a iza nje se nalazio dječji vrtić koji je kasnije služio za višu djevojačku školu i gospodarske zgrade. Između njih je bilo školsko igralište.⁸²⁷

Osnovna škola počela je s radom u jesen 1903. Visoka zemaljska vlada je uredbom br. 92916. od 9. srpnja 1903. dozvolila otvaranje škole i zabavišta na bosanskom jeziku, a upisivanje se moglo vršiti od 1. listopada 1903. Uvjet otvaranja je bio da postoje osposobljene nastavničke osobe koje su trebale vlastima priložiti dokaze o osposobljenosti. Također, vlast je tražila prije otvaranja škole odobrenje završene zgrade od Okružne oblasti u Travniku. U istom dopisu navedeno je da se traženje odobrenja za otvaranjem njemačkog tečaja za dječake i dvorazredne škole za dječake odgađa do daljnjeg.⁸²⁸

Samostan i školu blagoslovio je 18. listopada 1903. biskup fra Marijan Marković. Sestre je počastila svojim dolaskom na blagoslov i grofica Eleonora Brandis-Rewiczky, žena kotarskog predstojnika grofa Brandis koji su i kasnije bili prijatelji i zaštitnici sestara i samostana.⁸²⁹ Škola je odlukom Zemaljske vlade u rujnu 1904. dobila odobrenje za mješovito njemačko odjeljenje i samo za žensko odjeljenje na bosanskom jeziku. Tek od školske godine 1910./1911. odjeljenje sa srpsko-hrvatskim jezikom je moglo primati i dječake.⁸³⁰

Broj djece prve godine bio je 106 što je bio dobar početak i naznaka da je bilo potrebno otvoriti školu.⁸³¹ Škola je od početka bila jako dobro posjećena osobito od djece njemačkih doseljenika koji su se naselili u Zenici zbog posla i službe, ali i katoličke djece iz grada i okolnih sela.⁸³² U kronikama sestre su zapisale da su im zenička djeca bila osobito privržena i kad bi se vraćala kući nakon nastave natjecala su se među sobom čija je *časna* najbolja. Zapisale su u kronici da iako su neke sestre bile druge nacionalnosti (njemačke) djeca nikad na to nisu gledala i nije se o tome govorilo. Posebno je za djecu bio težak rastanak na kraju školske godine kad su se opraštali od svojih učiteljica. Sestre su bile cijenjene ne samo kod učenika, nego i kod okolnog stanovništva.⁸³³

⁸²⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 101-102.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 3.

⁸²⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog ureda Kongregaciji sestara Predragocijene Krvi Kristove, 21. listopada 1903., br. 10073. U dopisu je nejasno da li je 1903. dozvoljeno njemačko odjeljenje za djevojčice ili je tek od iduće godine počelo mješovito njemačko odjeljenje. Vjerojatnije je na početku bilo samo bosansko odjeljenje za djevojčice, a od 1904. i mješovito njemačko odjeljenje (vidi bilješku 830.).

⁸²⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 103-105.

⁸³⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog ureda Zenica Kongregaciji sestara Predragocijene Krvi, 19. rujna 1904., br. 10001.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog ureda Zenica predstavništvu Zavoda Dragocijene Krvi Isusove u Zenici, 29. marta 1910., br. 12357./09. Vidi bilješku 455. o službenom nazivu za jezik u školama do 1918. i nazivima za jezik kojima se služim kod citiranja i parafraziranja izvora.

⁸³¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

⁸³² AGR, I f 1-3, *Notizie*, str. 60.

⁸³³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 3-4.

Hrvatska i njemačka osnovna škola ostale su do kraja austrougarske vlasti u BiH, a od tada se nastava izvodila samo na hrvatskom jeziku.⁸³⁴ Broj djece u osnovnoj školi se povećavao tako da se zatvorio vrtić kako bi se mogao u njega smjestiti jedan razred osnovne škole.⁸³⁵ Škola je bila strogo nadzirana od državne vlasti i primjenjivali su se propisi države osobito glede udžbenika i knjiga u školi. Kad su se javile pritužbe da neke razrednice dijele učenicima nagradne knjige, a vlada te knjige nije odobrila, došao je dopis ravnateljstvu škole da se to strogo zabrani i upozore učiteljice. Vjerojatno se radilo o nagradnim knjigama za učenike na kraju školske godine za uspješno učenje.⁸³⁶

U školi jedan put tjedno sat vremena se podučavao vjeronauk, a pažnja se posvećivala i crkvenom pjevanju kako bi djeca mogla sudjelovati na nedjeljnim đačkim misama na kojima je sudjelovao veliki broj učenika. Uz vjersku nastavu bile su povezane i razne svečanosti uz vjerske blagdane kako priprema i sudjelovanje u Tijelovskim procesijama.⁸³⁷ Djeca pravoslavne vjeroispovijesti, kojih je u školi bio određen broj, prema traženju Srpsko-pravoslavno eparhijskog zvanja u Zenici 1912. trebala su ići na vjeronauk jedan put tjedno u mjesnu srpsko-pravoslavnu školu.⁸³⁸

Osim redovitih predmeta u osnovnoj školi djeca su bila podučavana i u ručnim radovima, šivanju, a na kraju svake školske godine organizirane su izložbe učeničkih radova osnovne i više djevojačke škole koje su bile brojno posjećene.⁸³⁹ Posebni doživljaji za djecu su bili organizirani izleti sa školom u obližnju okolicu.⁸⁴⁰ Obje škole, osnovna i viša djevojačka organizirale su najmanje jednom godišnje školske priredbe. Program priredbi je bio uvijek pažljivo biran kako bi sadržaj imao moralnu poruku jer je na priredbu dolazio velik broj roditelja djece i građana.⁸⁴¹

⁸³⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2-3. U ovom izvoru iz 1914. spominje se da i dalje postoji hrvatsko i njemačko odjeljenje. Vjerojatno je njemačko odjeljenje ostalo još za vrijeme Prvog svjetskog rata i onda je ukinuto.

⁸³⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 3. Ne zna se točno kad je zatvoren vrtić.

⁸³⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog ureda Zenica Rimokatoličkoj osnovnoj školi u Zenici, 11. juna 1913., br. 292. Od 1908. izašla je naredba Zemaljske vlade kojem se nadzirao rad konfesionalnih škola osobito glede korištenja nedopuštenih udžbenika i knjiga. Sve knjige i udžbenike koje su škole htjele koristiti morale su prijaviti vlastima. BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 138-139.

⁸³⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 4-5.

⁸³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog ureda Zenica Rimokatoličkoj ženskoj školi u Zenici, 2. oktobra 1912. br. 8486.

⁸³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Nastavak kronike Zenica* (nadalje: KSZ), nekoliko istrgnutih listova bilježnice, nepotpisano, fol. 1r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 6.

⁸⁴⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 4.

⁸⁴¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSZ, fol. 1r.

Prve godine otvorile su i dječji vrtić kojeg je upisalo 30 djece i tečaj ručnog rada sa sedam djevojaka.⁸⁴² Tečajevi ručnog rada su bili organizirani popodne nakon nastave na kojeg su dolazile djevojke, a druge na privatne pouke iz klavira i citre.⁸⁴³ Učenici koji su išli na tečajeve glazbe redovito su nastupali i na završnim školskim priredbama.⁸⁴⁴ U samostanu su se držali i tečajevi stranih jezika.⁸⁴⁵ Tečajevi su bili dobro posjećeni i filijala u Zenici je postala jedna od važnijih filijala i prema zapisu iz kronike „zadovoljavajući sa svojim djelima sve klase stanovništva“⁸⁴⁶. Za vrijeme Prvog svjetskog rata nastava se održavala, a sestre su kroz sve četiri godine nakon dnevnog rada u školi, noću se brinule za ranjenike u vojnoj bolnici. Neko vrijeme su ranjenici bili smješteni i u školskim prostorijama.⁸⁴⁷ Iz škole je izašao veliki broj učenika od kojih su neki, prema zapisima iz kronike, postali industrijalci, svećenici i obrtnici.⁸⁴⁸

3. 1. 3. 11. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce

Do dolaska Austro-Ugarske u Jajcu je djelovala franjevačka osnovna škola, a 1854. pohađalo ju je 36 učenika.⁸⁴⁹ Prva državna osnovna škola otvorena je 1880.⁸⁵⁰ Biskup Marković tražio je da sestre otvore školu u Jajcu i 7. travnja 1899. s. Paulina Schneeberger tražila je odobrenje od Zemaljske vlade preko Kotarskog ureda u Jajcu za otvaranje škole.⁸⁵¹ Gvardijan franjevačkog samostana u Jajcu fra Anto Ćorić pomogao je sestrama pronaći i kupiti zemljište za 600 forinti u blizini franjevačkog samostana uz rijeku Vrbas. Biskup je poklonio sestrama 200 forinti za zemljište.⁸⁵² U početku su se sestre nadale započeti odmah s gradnjom

⁸⁴² ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

⁸⁴³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 103.

⁸⁴⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 5.

⁸⁴⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Notizie delle fondazioni delle case del Vicariato di Bosnia*, fol. 1v.

⁸⁴⁶ „(...) contentando colle sue opere tutte le classi della popolazione.“ (prevela V.K.) AGR, I f 1-3, *Notizie*, fol. 60.

⁸⁴⁷ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 39r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

⁸⁴⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

⁸⁴⁹ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 34-35., 111-113.

⁸⁵⁰ DLUSTUŠ, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini“, god. 1(1894.), veljača, 53.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 42.

⁸⁵¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Pauline Schneeberger Kotarskom uredu u Jajcu, 7. aprila 1899., u *Nazaretu*.

⁸⁵² ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Pauline Schneeberger gvardijanu (franjevačkog samostana u Jajcu), 14. jula 1898., u *Nazaretu*, prijepis; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Punomoć s. Pauline Schneeberger za gvardijana Antu Ćorića u Jajcu, 17. jula, 1898., u *Nazaretu*; AGR, VII f 8-4-53, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 21. rujna 1898.

i otvaranjem škole, ali nisu u Jajce došle sve do 1911. Zemljište su neko vrijeme preko franjevacu davale u zakup.⁸⁵³

Visoka zemaljska vlada odobrila je u srpnju 1911. nacrt za gradnju samostana sa školom. Na temelju naredbe Zemaljske vlade i očevida koji je napravio Kotarski ured u Jajcu dozvolio je početak gradnje samostana s konfesionalnom osnovnom školom po priloženim nacrtima zgrade.⁸⁵⁴ Gvardijan franjevačkog samostana fra Stipo Nevistić pomagao je oko gradnje i kontaktirao sestre tokom 1912. o napretku gradnje.⁸⁵⁵ Već u jesen 1912. zgrada je bila gotova. Sestre su gradile školu uz pomoć brojnih dobročinitelja, a mnoge od sestara skupljale su priloge po Njemačkoj.⁸⁵⁶ U jesen 1912. stiglo je pet sestara u samostan gdje ih je dočekala nova kuća, ali lišena mnogih potrebnih stvari za život koje su tek postupno mogle nabaviti.⁸⁵⁷

Osnovna škola je otvorena u jesen odnosno prema jednom izvoru 15. listopada 1912., a te je godine bio otvoren samo prvi i drugi razred i vrtić s 12 djece. Prve školske godine u osnovnoj školi bilo je 83 učenika.⁸⁵⁸ Za iduću šk. god. 1913./1914. postoje podaci da je upisan treći i četvrti razred, ali moguće da su ovi razredi bili upisani i prve školske godine.⁸⁵⁹

Prva ravnateljica škole s. Bernardina Vujić 21. listopada 1912. molila je Kotarski ured da joj po odluci Zemaljske vlade besplatno dodijele školske knjige, tiskanice za školsku dokumentaciju i učila.⁸⁶⁰ Kotarski ured odgovorio je da je odobrena samo besplatna nabava školskih knjiga i tiskanica, ali i ne učila jer Zemaljska vlada ne financira privatne i

⁸⁵³ AGR, VII f 8-4-53, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 21. rujna 1898.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo s. Ide Keller gvardijanu (samostana u Jajcu), 7. februara 1907., u *Nazaretu*.

⁸⁵⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis Kotarskog ureda u Jajcu Samostanskom predsjedništvu sestara Krvi Isusove, 15. oktobra 1911. br. 10171./911.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis Kotarskog ureda u Jajcu upravi samostana sestara, od 5. novembra 1911., br. 10171. U ARZ se čuva nacrt samostana sa školom u Jajcu. Projekt nosi datum lipanj 1911. ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Skice za gradnju samostana u Jajcu, juni 1911.

⁸⁵⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Pismo fra Stipe Nevistića sestri (Paulini Schneeberger?), 25. ožujka 1912.

⁸⁵⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 46. Podatak u izvoru *Ljetopisu-Jajce* (ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 1r.) prema kojem je kamen temeljac položen 1909., a kuća bila gotova do početka šk. god. 1911./1912. kad je otvorena škola, nema utemeljenja jer izvori potvrđuju da se škola započela graditi u jesen 1911. i bila je završena u jesen 1912.

⁸⁵⁷ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 40v.

⁸⁵⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 46.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto generale dell'Amministrazione del Vicariato Nazareth nell'anno 1912.*, 20. siječnja 1913., fol. 6r. Prema zapisu iz *Ljetopisa-Jajce* (ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 1v.) otpisom Zemaljske vlade, Sarajevo br. 163376. od 30. XII 1912. dobila dozvolu za otvaranje osnovne škole kao i hrvatske i njemačke više djevojačke škole.

⁸⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Kotarskog ureda u Jajcu Rimokatoličkoj osnovnoj školi, 17. travnja 1914. br. 2987.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁸⁶⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis ravnateljice škole s. Bernardine Vujić Kotarskom ured u Jajcu, 21. listopada 1912.

konfesionalne škole u mjestima gdje postoje državne škole.⁸⁶¹ Prvi Školski odbor osnovne škole izabran je 1. prosinca 1912., a činili su ga: župnik fra Jaroslav Jaranović, predsjednik odbora, Anto J. Filipović, Pero Matekalo, s. Bernardica Vujić, ravnateljica škole i s. Krescencija Belanović, razrednica.⁸⁶²

Škola kao i druge konfesionalne škole bila je pod nadzorom školskih nadzornika, a prvi završni školski ispit održan je 28. lipnja 1913. Bio je to ujedno i zadnji ispit jer je 1914. odlukom Zemaljske vlade ukinuto održavanje završnih ispita u osnovnim školama, a ostavljene su samo školske svečanosti na kraju školske godine.⁸⁶³ Prilikom pregleda škole šk. god. 1913./1914. školski nadzornici uputili su dopis sestrama da što prije nabave sliku Njegovog Veličanstva u učionicama I. i II. razreda i učionicama III. i IV. razreda.⁸⁶⁴ Učenici ove škole su se redovito mogli upisivati u sve vrste srednjih škola kao gimnazije, preparandije, trgovačke škole.⁸⁶⁵

Sestre su ubrzo otvorile tečajevе glazbe, ručnog rada i njemačkog jezika i na taj način se pripremao teren za otvaranje više djevojačke škole.⁸⁶⁶ Školske godine 1913./1914. osim četiri razreda osnovne škole upisan je i peti razred više djevojačke i zajedno je bilo 150 učenika.⁸⁶⁷ Broj učenika u osnovnoj školi iz godine u godinu se naglo povećavao što je u skoroj budućnosti zahtijevalo proširenje zgrade.⁸⁶⁸ Osnovna škola je bila četverorazredna i nastavni jezik je bio hrvatski⁸⁶⁹, a prema jednom izvoru bilo je organizirano i odjeljenje na njemačkom jeziku, ali taj podatak nije moguće provjeriti drugim izvorima.⁸⁷⁰

Vrtić se zatvorio 1919. kako bi se ustupio prostor za obje škole.⁸⁷¹ Sestre su s učenicama vodile crkveno pjevanje i druge aktivnosti u župi te organizirale svečanosti kod

⁸⁶¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Kotarskog ureda Jajce Rimokatoličkoj školi u Jajcu, 27. novembra 1912., br. 7519/912.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Kotarskog ureda Jajce upravi Rimokatoličke osnovne škole u Jajcu, 5. januara 1913., br. 78.

⁸⁶² ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis predsjednika Šk. odbora o. Jaroslava Jaranovića Rimokatoličke osnovne škole u Jajcu upravi Sestara Neproc. Krvi u Nazaretu, 3. prosinca 1912., br. 9.

⁸⁶³ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Kotarskog ureda Jajce Rimokatoličkoj osnovnoj školi u Jajcu, 13. juna 1913., br. 4002.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Odluka Zemaljske vlade od 29. maja 1914., br. 49.742 V 3. koju dostavlja Kotarski ured u Jajcu Samostanskoj osnovnoj školi u Jajcu, 7. juna 1914., br. 4266/14.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Kotarskog ureda Rimokatoličkoj osnovnoj školi u Jajcu, 17. travnja 1914. br. 2987.

⁸⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Kotarskog ureda Rimokatoličkoj osnovnoj školi u Jajcu, 17. travnja 1914. br. 2987.

⁸⁶⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 4r.

⁸⁶⁶ ARZ, Tajn. orm. arh. K1, *Historijat*, str. 46.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁸⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, fol. 2.

⁸⁶⁸ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 40v.

⁸⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁸⁷⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol. 2.

⁸⁷¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 46.

većih blagdana.⁸⁷² Za vrijeme rata u školi su bili smješteni ranjenici u jednom dijelu zgrade za koje su se sestre brinule, a po danu su vodile nastavu.⁸⁷³ U šk. god. 1914./1915. nastava je u Travničkom kotaru počela sa zakašnjenjem u studenom, a završila je ranije u mjesecu ožujku. Da bi se djeci omogućilo da ne izgube jednu školsku godinu zbog nedovoljnog broja sati, učenici su mogli pristupiti polaganju ispita za upis u sljedeću šk. god. 1915./1916.⁸⁷⁴ Tokom šk. god. 1915./1916. škola je kao i ostale dobile naputak od Zemaljske vlade kako djeci u nastavi prezentirati ratne događaje, te ih potkrijepiti slikovnim materijalom *Naši vojnici iz svjetskog rata* koje je nabavljala vlada. O tim predavanjima trebale su škole podnijeti izvještaje na kraju godine.⁸⁷⁵

⁸⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 47.

⁸⁷³ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 46.

⁸⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Kotarskog ureda Samostanskoj osnovnoj školi, 13. jula 1915., br. 5294. s prijepisom odluke Okružne oblasti u Travniku od 30. juna 1915., br. 7170.

⁸⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Biskupskog ordinarijata Banjaluka ravnateljstvu Rimokatoličke osnovne škole u Jajcu, 30. rujna 1915., br. 370.

3. 1. 4. Osnivanje i djelovanje viših djevojačkih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1891. do 1918.

Više djevojačke škole su bile tip niže srednje škole koje se javio u Austro-Ugarskoj u 19. st. Ovaj tip škole u BiH je za vrijeme Austro-Ugarske bio tip opće srednje škole.⁸⁷⁶ Ženska djeca nakon osnovne škole mogla su redovito samo upisati više djevojačke škole, a od 1911. i trgovačke škole i to samo u onim mjestima gdje nije bilo više djevojačke škole. Od 1912. dozvoljeno im je da mogu prisustvovati nastavi kao privatni učenici. Prva državna viša djevojačka škola otvorena je 1883. u Sarajevu, u Mostaru (1893.), Banjoj Luci (1898.) i Derventi (1917.). Kao uvjet upisa bila je završena osnovna škola, a trajale su tri, četiri ili pet godina. Nastavni programi, organizacija i trajanje nastave u ovom tipu škole češće su se mijenjali nego kod ostalih. Kasnije se ustalila kao petogodišnja škola.⁸⁷⁷

Katoličke više djevojačke škole po programu su bile slične državnim što je bio uvjet priznanja prava javnosti samo što su neki praktični predmeti bili drukčiji. One kao i državne nisu davale kvalifikaciju za određenu javnu službu, nego su bile usmjerene na šire obrazovanje djevojaka s naglaskom na jače uključivanje u obiteljski život. Učenice nakon ovih škola nisu mogle nastaviti školovanje, osim na učiteljskoj školi i to samo nakon petogodišnje više djevojačke škole koja je imala pravo javnosti. Neke od privatnih viših djevojačkih škola dobile su pravo javnosti što je omogućivalo njihovim učenicama da se zaposle i u drugim zanimanjima: dječji vrtići, bolnice, javne ugostiteljske i zanatske radnje.⁸⁷⁸

Od privatnih viših djevojačkih škola najpoznatije su bile one konfesionalne i bile su brojnije od državnih. Do 1918. bilo je otvoreno 13 katoličkih, jedna muslimanska i jedna pravoslavna viša djevojačka škola. Od redovničkih družbi više djevojačke škole imale su Sestre milosrdnice (4), Klanjateljice Krvi Kristove (5) i Kćeri Božje ljubavi (3). Katoličke više djevojačke škole su djelovale u Tuzli, Sarajevu, Bihaću, Banjoj Luci, Zenici, Budžaku kod Banje Luke, Brčkom, Travniku, Livnu i Jajcu. Bile su uzdržavane od redovničkih zajednica, a poneke su dobivale državnu subvenciju. Nastavnice su bile članice toga reda koje

⁸⁷⁶ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 76.

⁸⁷⁷ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 86., 141-143.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 60-61., 105-112.

⁸⁷⁸ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 120-121.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 105.

su imale nastavničku kvalifikaciju. Ni jedna nastavnica nije mogla raditi u njima, ako nije imala odobrenje Zemaljske vlade.⁸⁷⁹

3. 1. 4. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke

Prva viša djevojačka škola otvorena je u Samostanu *Nazaret* 1891. U početku je bilo šest učenica i sve su kasnije postale redovnice u Družbi Klanjateljica: Ksaveria Schneider, Ciprijana Lapuh, Terezija Urek, Huberta Jansen, Lucija Kulier i Julijana Jansen. Nakon završetka više djevojačke škole nastavile su studij na učiteljskoj školi u Zagrebu i radile su na školama sestara.⁸⁸⁰

Broj učenica u ovoj višoj djevojačkoj školi je postepeno rastao svaku godinu. Viša djevojačka škola je u početku bila osnovana da učenicama sirotišta omogući bolju i višu izobrazbu kako bi imale veće mogućnost uključivanja u društvo i zaposlenja u državnim ili privatnim uredima. Mnoge od njih su ostale u samostanu ili su se kasnije vratile i ušle u zajednicu Klanjateljica. Nakon novicijata i prvih zavjeta nastavljale su studij na učiteljskoj školi.⁸⁸¹

Druge djevojke koje su se nisu posvetile redovničkom pozivu, zapošljavale su se u raznim zanimanjima ili su nastavljale daljnje školovanje kao što je zapisano u jednoj kronici: „Raspršene su na različite strane. Jedne se posvećuju trgovini, druge postanu dobre kućanice, mnoge su nastavile studij u školi ili trgovačkoj akademiji i veći dio se upisuje u školu za učiteljice. Veliki broj vraća se u drag Nazaret da obuku redovničko odijelo. Sve se sjećaju s ljubavlju sretnih dana svoje mladosti, šaljući često vijesti i puno puta nas dolaze pronaći u Nazaret, da nam pruže svoju veliku zahvalnost.“⁸⁸²

U početku učiteljice u višoj djevojačkoj školi u *Nazaretu* nisu imale potrebnih diploma, te su im pomagale učiteljice iz osnovne škole. Kasnije su sve učiteljice bile kvalificirane. Godišnje je školu obilazila državna inspekcija i prema službenim izvještajima rezultati učenica su uvijek bili izvrsni ili vrlo dobri.⁸⁸³ Škola je prema odluci Zemaljske vlade 30. srpnja 1912. br. 163376/V. dobila pravo javnosti i bila izjednačena s državnim višim djevojačkim školama. U dekretu je navedeno da će svjedodžbe imati istu valjanost kao i

⁸⁷⁹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 143-144.; ISTI, *Hrvatsko školstvo*, 120-122.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 67., 72., 113-120.

⁸⁸⁰ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23.

⁸⁸¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23.

⁸⁸² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17v.

⁸⁸³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17v.

državne više djevojačke škole sve dok škola ima istu organizaciju kao u državnim školama, istu ili bar podjednaku nastavnu osnovu kao i narodne više djevojačke škole i dok nastavnici budu imali propisani dekret o pravu vršenja učiteljske službe i propisanu kvalifikaciju.⁸⁸⁴ Nastavni jezik u školi je bio srpsko-hrvatski.⁸⁸⁵

Učenice više djevojačke škole najčešće su bile i internistice iz internata, ali bio je i manji broj onih koje su dolazile od kuće. Većinom su se upisivale katoličke djevojke, ali i manji broj učenica iz židovskih, pravoslavnih i protestantskih obitelji. Djevojke koje su bile u internatu imale su dodatne sate iz ručnog rada. Bilo je obvezno učenje crkvenog i svjetovnog pjevanja i sviranje na instrumentima.⁸⁸⁶ Broj učenica 1912./1913. bio je 20, šk. god. 1914./1915. 23 i 1915./1916. 27 učenica.⁸⁸⁷ Držala se poduka u sviranju, ručnim radovima i domaćinskim poslovima.⁸⁸⁸ Učenice su najmanje jednom godišnje priređivale same ili s učenicama iz osnovne škole predstave s glazbenim točkama.⁸⁸⁹

Učenice su dobivale i kršćanski odgoj osobito one koje su bile i u internatu. Osim sestara, za njih se brinuo i duhovni ravnatelj u samostanu.⁸⁹⁰ U svrhu dubljeg kršćanskog odgoja 1904. organizirana je Marijina kongregacija u *Nazaretu* kao katolička vjerska organizacija za laike koja ih je trebala poticati na dublji kršćanski život. Na blagdan Bezgrešnog začeća 8. prosinca 1904. u crkvi u *Nazaretu* prve djevojke koje su željele priključiti se ovoj kongregaciji izrekle su svoj čin predanja Blaženoj Djevici Mariji. Duhovni ravnatelj u samostanu je vodio ovu kongregaciju, a članice su svakodnevno bile prisutne na svetoj misi, tjedno se ispovijedale i svakodnevno imale kratko razmatranje. Postojali su posebni uvjeti tko se od internistica mogao priključiti kongregaciji kao: dobro vladanje, uspjeh u školi i dr. Veliki broj učenica priključio se ovoj organizaciji.⁸⁹¹

Sam ambijent samostana i dvorište trebale su služiti učenicama za kršćanski odgoj i usvajanje kršćanskih vrijednosti i prakticiranje pobožnosti. U vrtu samostana bila je podignuta i Lurdska špilja s Marijinim kipom do koje su često dolazile članice Marijine kongregacije kao i druge učenice za vrijeme šetnji vrtom. Jedan put mjesečno na *mladu nedjelju*

⁸⁸⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, „Objava Zemaljske vlade od 30. jula 1912. br. 163.376/V.“, u: *Školski glasnik: školski službeni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu* III, br. 8 (1912.), str. 159.

⁸⁸⁵ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 117-118. O korištenju naziva za jezik u školama prema literaturi koju citiram i parafraziram te službenim nazivima za jezik vidi bilješku 455.

⁸⁸⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 1.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 143-144.; ISTI, *Hrvatsko školstvo*, 120-122.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 113-120.

⁸⁸⁷ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 118.

⁸⁸⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Notizie delle fondazioni delle case del Vicariato di Bosnia*, fol. 1.

⁸⁸⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 25.

⁸⁹⁰ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 19r., 19v., 20r.

⁸⁹¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 18v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 26.

organizirano je i malo hodočašće gdje se lokalno stanovništvo okupljalo i molilo pred špiljom te u obliku zavjeta obilazilo špilju.⁸⁹²

U *Nazaretu* su sestre od 1900. imale i nepotpunu privatnu učiteljsku školu tzv. preparandiju.⁸⁹³ Nju su pohađale samo sestre, a završni ispit su dozvolom Kraljevske zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu polagale kao vanjske učenice na Učiteljskoj školi Sestara milosrdnica u Zagrebu. Na taj način sestrama je bilo olakšano da ne moraju izbivati iz samostana i plaćati stanarine u Zagrebu.⁸⁹⁴ U *Nazaretu* je oko 1906. i kasnije bio organiziran i kuharski tečaj.⁸⁹⁵

3. 1. 4. 2. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka

Druga viša djevojačka škola otvorena je u Banjoj Luci poslije zamolbi državnih službenika većinom Nijemaca i Austrijanaca koji su željeli obrazovanje za svoje kćeri na njemačkom jeziku. U gradu do tada nije bilo državne ni privatne više djevojačke škole. Državna viša djevojačka škola je otvorena 1898./1899.⁸⁹⁶ Viša djevojačka škola u Samostanu *Marija Pomoćnica* je prema nekim izvorima otvorena 1894. dozvolom Zemaljske vlade⁸⁹⁷, a prema drugom dopisu iz 1930. otvorena je 1891.⁸⁹⁸

Nastavni jezik bio je njemački do 1918., a tokom školske godine 1918./1919. škola je morala preći na hrvatski nastavni jezik.⁸⁹⁹ Školu su većinom pohađala djeca državnih

⁸⁹² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 18v., 19r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 27.

⁸⁹³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama provincije Zagreb od 1879. do 1979.*, str. 1.

⁸⁹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Dopis Kraljevske zemaljske vlade, odjel za bogoštovje i nastavu upravi samostana Nazaret, 8. svibnja 1907.*, br. 9338./1907.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23.

⁸⁹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol. 1.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto generale dell'Amministrazione del Vicariato Nazareth nell'anno 1911.*, 24. siječnja 1912., fol. 1r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Prospetto generale dell'Amministrazione del Vicariato Nazareth nell'anno 1912.*, 20. siječnja 1913., fol. 3r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 2.

⁸⁹⁶ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 107.

⁸⁹⁷ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 31r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol.1r.

⁸⁹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj škola sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 39., 23. oktobra 1930., kopija, prema podacima s kopije orig. se nalazi u ABB.

⁸⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 64.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 2r. Samo dva spisa koji su nastali na temelju kasnijih istraživanja (ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama provincije Zagreb od 1879. do 1979.*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol.1.), ali bez navođenja iz kojih su izvora uzeti podaci, spominju da je pored njemačkog odjeljenja bilo i hrvatsko od 1894. Međutim i Papić i Pejanović (PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 144.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 117-118.) u svom radu o višim djevojačkim školama spominju da je u ovoj školi nastavni jezik bio njemački do 1918. i čini se vjerojatnije da je nastava bila održavana samo na njemačkom jeziku.

službenika iz grada koji su htjeli da im djeca idu u školu na njemačkom nastavnom jeziku.⁹⁰⁰ Škola je 1911. dobila novu zgradu zahvaljujući ravnateljici s. Josefi Ebner.⁹⁰¹ Prema zapisima sestara, škola je učinila puno za poboljšanje vjerske i intelektualne kulture djevojaka i njihovog osposobljavanja.⁹⁰² Prema nekim izvorima škola je za vrijeme Austro-Ugarske dobila pravo javnosti.⁹⁰³ Broj učenica 1912./1913. bio je 35, a 1915./1916. 49 učenica.⁹⁰⁴

U školi je 1908. bio otvoren dopunski tečaj koji se postepeno pretvorio u trgovački tečaj odobren od Ministarstva.⁹⁰⁵ Svake godine učenice su radile predstavu za roditelje i građanstvo, a posebno su bile cijenjene narodne drame. Broj uzvanika i gledatelja bio je takav da je školsko dvorište bilo premalo za sve.⁹⁰⁶

Škola je imala i internat te su je mogle pohađati i djevojke iz udaljenih krajeva. U internatu su dobivale veći i cjelovitiji kršćanski odgoj i izobrazbu po uzoru na internat u *Nazaretu*. Internistice nisu samo pohađale višu djevojačku školu u samostanu, nego i druge škole u gradu: trgovačku akademiju, preparandiju ili gimnaziju.⁹⁰⁷ Godine 1913. u internatu je bilo 20 internistica.⁹⁰⁸

3. 1. 4. 3. Samostan *Sveti Josip, Bihać*

Bihać je od srednjih škola imao trgovačku školu koja je 1911. zatvorena kako bi se u gradu otvorila gimnazija zbog nemogućnosti financiranja dviju srednjih škola iako su potrebe za obrazovanjem bile velike.⁹⁰⁹ Samo jedna srednja škola u gradu pokazuje veliki nedostatak obrazovne ponude posebno zato što ženska djeca nisu mogla kao redoviti učenici pohađati trgovačke škole do 1911.⁹¹⁰

Stoga puno govori činjenica da su sestre već od početka puno učinile otvaranjem više djevojačke škole u gradu. Viša djevojačka škola otvorena je već prve godine dolaska sestara u

⁹⁰⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 64.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8.

⁹⁰¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.

⁹⁰² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 31r.

⁹⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 64.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 8. Prema Pejanoviću (PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 118.) škola nije tad dobila pravo javnosti.

⁹⁰⁴ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 118.

⁹⁰⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Notizie delle fondazioni delle case del Vicariato di Bosnia*, fol. 1.; ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.

⁹⁰⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 31v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 1v.

⁹⁰⁷ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 31v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str.38.

⁹⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 2.

⁹⁰⁹ ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 133., 141.

⁹¹⁰ *Isto*, 141.

Bihać 1894. kad je upisan peti razred više djevojačke škole.⁹¹¹ Čini se da su sestre iste godine otvorile internat i vrtić ili ako ne tada, onda vrlo ubrzo.⁹¹² Moguće je da su s internatom započele i malo kasnije odnosno 1897. jer su te godine sestre odlučile da samostan u Bihaću postane njihova centralna kuća u BiH kako bi mogle primati internistice u samostan u Bihaću.⁹¹³ Viša djevojačka škola je 1902./1903. imala 28 učenica, 1908./1909. 31 učenicu, 1913./1914. 47 učenica. Broj nastavnica kretao se od 6 do 7.⁹¹⁴ Broj internistica godine 1913. je bio 14.⁹¹⁵

Nastavni jezik je bio hrvatski.⁹¹⁶ Prema jednom izvoru viša djevojačka škola dobila je pravo javnosti 1917., ali bez podataka iz drugih izvora.⁹¹⁷ Sestre su kao i u drugim višim djevojačkim školama organizirale priredbe s učenicama, a učenice su bile i članice crkvenog zbora.⁹¹⁸

3. 1. 4. 4. Samostan *Sveti Pavao*, Zenica

U Zenici je 1904. otvorena viša djevojačka škola sa šest učenica. Broj učenica se povećavao kasnijih godina.⁹¹⁹ Prema dopisu Kotarskog predstojnika grofa Brandis dozvoljava se upis djevojaka u višu djevojačku školu odlukom Zemaljske vlade br. 139713/I. od 11. rujna 1904. u prva dva razreda na bosanskom jeziku. Uvjet je bio da se škola prilagodila službenim odredbama glede nastavnog osoblja te da kod svake promjene osoblja mora poslati dokumente o osposobljenosti za nastavnice. Također, nastava se trebala organizirati prema propisima države.⁹²⁰ Mnoge djevojke su poslije škole pohađale u samostanu tečajeve ručnog rada ili privatne instrukcije iz glazbe.⁹²¹

⁹¹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevu, 18. prosinca 1895. U ovom dopisu s. Ida Keller, ravnateljica škole spominje da su šk. god. 1895./1896. upisale 6. razred više djevojačke škole, što znači da su godinu ranije upisale 5. razred. Usp. i AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 35r.

⁹¹² ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 82.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 35r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K6, AKN-p., str. 10.

⁹¹³ AGR, VII f 8-4-45, Pismo s. Pauline Schneeberger vrh. poglavarici, 17. kolovoza 1897. (Pismo je koristila MARAONE, *Klanjetljice Krvi Kristove, passim.*).

⁹¹⁴ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 118.

⁹¹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, KPD, str. 3.

⁹¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.

⁹¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjetljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol. 1.

⁹¹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

⁹¹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog ureda Zenica Kongregaciji sestara Predragocijene Krvi, 19. rujna 1904., br. 10001.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 39r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjetljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol. 1. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

⁹²⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog ureda Zenica Kongregaciji sestara Predragocijene Krvi, 19. rujna 1904., br. 10001. U dopisu se navodi osnivanje dva razreda na bosanskom jeziku. Također Papić i Pejanović

Učenice su većinom bile katolkinje, a manji broj bio je pravoslavne ili židovske vjeroispovijesti. Podaci o broju učenica govore da je u šk. god. 1912./1913. bilo 23 učenice, 1913./1914. 27., 1914./1915. 29 i 1915./1916. 27 učenica. Škola je dobila pravo javnosti odlukom Zemaljske vlade u Sarajevu br. 163766/V. od 30. srpnja 1914.⁹²²

Mnoge djevojke su kasnije nastavile školovanje na učiteljskoj školi ili nekoj drugoj srednjoj školi, postale redovnice ili se zaposlile u raznim zanimanjima. Škola je zajedno s osnovnom barem jednom godišnje organizirala bogate školske priredbe.⁹²³

3. 1. 4. 5. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce

Dolaskom u Jajce i otvaranjem više djevojačke škole sestre su otvorile prvu srednju školu u gradu i okolici.⁹²⁴ Viša djevojačka škola je otvorena šk. god. 1913./1914. kad je upisan peti razred.⁹²⁵ Nastava je najvjerojatnije u početku bila samo na njemačkom jeziku, a na hrvatskom jeziku je počela kasnije jer nije bilo osposobljenih nastavnica.⁹²⁶ Prema nekim izvorima viša djevojačka škola otvorena je tek 1917.⁹²⁷, ali taj podatak je najvjerojatnije povezan s otvaranjem petog razreda više djevojačke škole na hrvatskom jeziku koji je otvoren šk. god. 1917./1918.⁹²⁸

(PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 144. i PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 113., 118.) koji su pisali o školstvu u BiH spominju za ovu školu da je bio nastavni jezik bosanski.

⁹²¹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica*, str. 103.

⁹²² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Papirić s natpisom: *Pravo javnosti*; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Uprave ss. Dragocjene Krvi Isusove u Bos. Aleksandrovcu Franciski Bačnik u Ljubljani, br. 19/57., 10. veljače 1957., Bos. Aleksandrovac; ARZ, Tajn. orm. arh., [*Uredžbeni zapisnik*], [Osnovna i građanska škola Klanjateljica u Zenici], fol. 1r. Pravo javnosti spominje i Pejanović (PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 118.) samo ne kaže koje godine je škola dobila pravo javnosti.

⁹²³ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

⁹²⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 4r.

⁹²⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2. Prema zapisu iz *Ljetopisa-Jajce* (ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 1v.) otpisom Zemaljske vlade, Sarajevo br. 163376. od 30. XII 1912. dobila dozvolu za otvaranje hrvatske i njemačke više djevojačke škole.

⁹²⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 1r.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama provincije Zagreb od 1879. do 1979.*, fol. 5. Višu djevojačku školu s njemačkim nastavnim jezikom spominje i Papić i Pejanović (PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 144.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 113.) i vjerojatnije je u početku bila nastava na njemačkom jeziku. Samo jedan izvor (ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*, str. 2.) spominje da je nastavni jezik u petom razredu više djevojačke 1914. bio hrvatski.

⁹²⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 46.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol.1.

⁹²⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 1v. U jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama provincije Zagreb od 1879. do 1979.*, fol. 5.) spominje se otvaranje odjeljenja na hrvatskom 1916.

Višu djevojačku školu pohađale su djevojke iz gradskih obitelji i bogatijih austrijskih službenika i tvorničkih činovnika koji su se doselili u Jajce gdje se počela razvijati industrijska proizvodnja. Učenice su primane u višu djevojačku škole sa završenim dobrim uspjehom iz osnovne škole, bez obzira na vjeroispovijest, socijalne uvjete i nacionalnost. Kao u svim sestarskim školama, također i ovdje sestre su ispunjavale ne samo službu učiteljice već i odgajateljica djevojaka. Državna vlast je redovito vršila školske inspekcije u školi.⁹²⁹

Otvaranje više djevojačke škole u Jajcu bila je velika novost za stanovnike grada i okolice jer za mnoge je bilo nezamislivo da se ženska djeca toliko dugo školuju. Sestre su u početku znale dobivati svakakve neugodne riječi zbog toga. Kad su druge godine od osnivanja škole pripremile izložbu ručnih radova i crteža učenica za javnost, približile su rad škole i sestara stanovnicima grada i stekle njihovu naklonost.⁹³⁰

Također i ovdje je kronika zabilježila da je iz škole izašao veliki broj službenika državnih i privatnih tvrtki i učiteljica. Intelektualni i moralni rad je prikazan u rastućem broju učenika, njihovim uspjesima na ispitima i povoljnim izvještajima nakon inspekcija.⁹³¹

⁹²⁹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 40v., 41r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 1v., 4r.

⁹³⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 4v.

⁹³¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 41r.

3. 2. Djelovanje škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove za vrijeme Kraljevstva SHS, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije u BiH (1918. - 1941.)

3. 2. 1. Političko-društvene prilike u BiH od 1918. do 1941.

Godine 1918. BiH je ušla u novu državu Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj je do 1921. postojala lokalna samouprava sa Zemaljskom vladom i četiri ministarstva među kojima je jedno bilo za prosvjetu i vjerske poslove. Unatoč tomu vlada je imala ograničenu vlast i u svemu je trebala odgovarati centralnoj vlasti u Beogradu. Već prvih godina nove države izbili su nemiri i štrajkovi radi čega je 1920. izdana *Obznana* odnosno dekret o sužavanju demokratskih prava građana radi obrane države, što je dovelo do punjena zatvora s političkim protivnicima. Vidovdanskim ustavom od 28. lipnja 1921. država je postala centralistička monarhija s ograničenim parlamentarizmom i s nacionalnim unitarizmom. Bila je podijeljena na 33 oblasti, a vlast su u njima predstavljali župani, a u kotaru sreski načelnici. Oni su svaki zasebno bili podčinjeni organima centralne vlade u Beogradu, a nekadašnje države nisu više funkcionirale kao političke cjeline. Država je dobila novi naziv Kraljevina SHS.⁹³²

Bosna i Hercegovina je ostala izrazito gospodarski i kulturno zaostala zemlja u kojoj je 1921. 86,37% stanovništva živjelo na selu i bavilo se poljoprivredom. Ekonomski razvitak je bio sve sporiji zbog svjetske gospodarske krize koja je u BiH trajala od 1927. do 1934. Nacionalne specifičnosti su se nijekale što je dovelo do čestih nemira, prosvjeda i kriza vlada koje su se promijenile 23 puta u ovom razdoblju. Zakon o zaštiti države provodio se okrutno, a režim se oslanjao na veliki policijski i žandarmerijski sustav. Nakon atentata na Stjepana Radića i zastupnike u skupštini u Beogradu, kralj Aleksandar je u siječnju 1929. ukinuo ustav i uveo otvorenu diktaturu. Država je promijenila ime u Kraljevina Jugoslavija, a kralj je uveo novu podjelu na devet banovina na čelu s banovima koje je sam postavljao. Formiranjem banovina brisali su se regionalni i povijesni identiteti i njime je teritorij BiH bio podijeljen između Vrbaske, Drinske, Zetske i Primorske banovine u koje su ulazili i teritoriji Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Unitaristička politika se intenzivnije provodila što je još više

⁹³² BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 63-65.; MALCOLM, *Povijest Bosne*, 222-223. Granice BiH su se nalazile unutar šest oblasti: Tuzlanske, Sarajevske, Mostarske, Travničke, Vrbaske i Bihaćke. BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 65.

povećavalo nezadovoljstvo u zemlji, a sustav je postao još represivniji. Posljedica toga i ekonomske krize bio je da je veliki broj stanovništva iselio u prekoceanske zemlje.⁹³³

Nakon atentata na kralja Aleksandra 1934. došlo je do blagog smanjivanja kraljeve autokracije, a bili su raspisani izbori i formirana vlada. Rastao je srpski nacionalizam koji je podržan od srpske pravoslavne crkve spriječio ratificiranje konkordata između Vatikana i Kraljevine Jugoslavije 1937.⁹³⁴ Sporazumom Cvetković-Maček 1939. stvorena je Banovina Hrvatska koja je uključivala i znatne dijelove BiH, a ostatak BiH ostao je u sklopu Vrbaske i Drinske banovine. Muslimanski političari tražili su isti status i stvaranje banovine BiH, ali se nitko nije obazirao na njihove zahtjeve.⁹³⁵ Nakon vojnog puča u Beogradu 26. ožujka 1941., koji je izbio nakon pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, uspostavljena je nova Vlada nacionalnog jedinstva, a 6. travnja uslijedili su prvi zračni napadi na Beograd i pad Jugoslavije pod njemačku vlast.⁹³⁶

⁹³³ BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 62-68.; MALCOLM, *Povijest Bosne*, 227-228.

⁹³⁴ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 229-230.

⁹³⁵ *Isto*, 230-231.

⁹³⁶ *Isto*, 232.

3. 2. 2. Razvoj školstva i položaj konfesionalnih škola u razdoblju od 1918. do 1941.

Nakon Prvog svjetskog rata u BiH nepismenost je bila visoka i iznosila je 87,84%, a 1920. još je bilo oko 80% djece neobuhvaćene školom. Mnoge škole tokom rata nisu radile, pa su krajem 1918. stizali zahtjevi za otvaranjem škola sa svih strana.⁹³⁷ Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu 29. studenog 1918. zabranio je rad u svim školama čiji je nastavni jezik bio njemački i mađarski osim u osnovnim školama u kolonijama.⁹³⁸

S centralizacijom države postepeno se provodilo unificiranje i centralizacija i na području školstva što je najavljeno Vidovdanskim ustavom koji je u čl. 16. proglasio osnovnu nastavu državnom, obveznom i općom, s istim nastavnim osnovama u cijeloj državi, a prilagođavat će se sredini kojoj je namijenjena. Ustavom je osigurano da sve škole trebaju paziti na moralni odgoj i „razvijati državljansku svijest u duhu narodnog jedinstva i vjerske trpeljivosti“⁹³⁹. Sve ustanove za obrazovanje stavljene su pod državni nadzor, dok je pitanje rada privatnih škola ostavljeno da se odredi budućim zakonima. Manjinama je ustav dao mogućnost obrazovanja na materinskom jeziku pod uvjetima kako budu propisali budućí zakoni.⁹⁴⁰

U prvim godinama nakon rata osnovne škole u BiH bile su pod nadležnosti odjeljenja za prosvjetu pri Zemaljskoj vladi, a dok je srednje obrazovanje odmah preuzelo Zajedničko ministarstvo prosvjete koje je postepeno preuzelo poslove vezane i za osnovne škole. Podjelom zemlje na oblasti nadležnost za osnovne škole su imale posebne službe u oblastima i srezovima podređene Prosvjetnom odjeljenju Ministarstva prosvjete za BiH, a ono je bilo pod nadležnosti Ministarstva prosvjete u Beogradu. Prosvjetno odjeljenje je skupljalo podatke iz oblasti, a slalo oblastima upute i naredbe Ministarstva prosvjete koje je imalo centralnu službu obrazovanja za cijelu zemlju. Naredbe i propisi Zemaljske vlade, a zatim Pokrajinske uprave za BiH do kraja 1923. objavljivani su u službenom listu *Školskom glasniku*.⁹⁴¹

Početak unifikacije počinje od 1924./1925. kad Ministarstvo prosvjete preuzima pod svoju nadležnost sva glavna pitanja u školstvu kao nastavne planove i programe, upute i naredbe, pravilnike i postavljanje zaposlenika i tako ostaje do kraja razdoblja. U službenom list *Prosvetnom glasniku*, dotadašnjem listu Ministarstva prosvjete Kraljevine Srbije,

⁹³⁷ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 15., 20., 23.

⁹³⁸ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 262.

⁹³⁹ Vidovdanski ustav, čl. 16. citirano prema BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 63.

⁹⁴⁰ *Isto*, 64.

⁹⁴¹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 37-38.

objavljivani su propisi i naredbe Ministarstva prosvjete. Rad na unificiranju nastave započeo je izradom jedinstvenih školskih propisa i terminologije prema onima iz Kraljevine Srbije i uvođenjem jedinstvenih nastavnih planova i programa za cijelu državu. Iako je školstvo do 1929. zadržalo još neke posebnosti u pojedinim dijelovima Kraljevine SHS već tada mu je osnovna značajka bila podređenost centralnoj vlasti u Beogradu.⁹⁴² Formiranjem banovina 1929. formirana su u Banska prosvjetna odjeljenja kojima su srezovi slali izvještaje o školama, a ona su odluke Ministarstva prosljeđivali srezovima, a oni školama.⁹⁴³

Donesen je Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god. (nadalje: Zakon o narodnim školama), a uskoro i ostali zakoni kojima je provedena unifikacija i uređenje jedinstvenog školskog sustava u cijeloj zemlji.⁹⁴⁴ Zakon o narodnim školama odredio je da osnovne (narodne) škole u Kraljevini Jugoslaviji mogu biti državne i privatne, da se dijele na narodne koje traju četiri godine i više narodne još četiri godine, a nastava je u njima opća i obvezna za svu djecu. Zakonom je propisano obvezno osmogodišnje osnovno školovanje djece osim za djecu koja nakon četverogodišnje narodne škole upišu građansku, srednju ili neku stručnu školu.⁹⁴⁵

Zbog nemogućnosti provođenja ovog Zakona u BiH zbog nedostatka škola većinom su i dalje djelovale samo četverogodišnje osnovne škole. Školska mreža u BiH je ostala i dalje slabo razvijena i 1937. je svega 40% djece bilo obuhvaćeno osnovnom školom. Prema Zakonu učitelji su bili državni službenici, a Ministarstvo prosvjete je imalo potpuni nadzor na

⁹⁴² PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 12., 24., 38., 47.; BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 98.

⁹⁴³ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 38. Ministarstvo prosvjete je slalo svoje dopise Kraljevskoj Bansknoj upravi - Prosvjetnom odjeljenju, a ono je upućivalo odluke Ministarstva pojedinoj školi ili sreskom načelstvu koje je dopis onda upućivao školi. Obično na jednom dopisu su bila dva dopisa, a ponegdje i tri: prijepis dopisa koje je Ministarstvo prosvjete uputilo Bansknoj upravi, u nastavku dopis Banske uprave sreskom načelstvu i njegov dopis pojedinoj školi na koju se odnosila donesena odluka Ministarstva (ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, Odelenje za osnovnu nastavu Kr. banskoj upravi, Prosvetno odeljenje Banja Luka, O. n. br. 67229., 17. septembra 1930., u Beogradu, prijepis kojeg je dostavilo Sresko načelstvo u Jajcu Rimokatoličkoj osnovnoj školi u Jajcu, br. 10219., 2. oktobra 1930.; Dopis Kraljevske banske uprave, Prosvetno odeljenje Sreskim načelstvima u Banovini, br. 16560-IV., 24. IX 1930.; Dopis Sreskog načelstva u Jajcu Rimokatoličkoj osnovnoj školi u Jajcu, br. 10219, 2. oktobra 1930.) Napomena: u daljenjem tekstu radi preglednijeg pisanja dopisi će se označavati samo s oznakama prvog i zadnjeg dopisa.

⁹⁴⁴ „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.: s objašnjenjem u vezi sa Zakonom o činovnicima od 1. IV 1931. s najpotrebnijim postojećim naređenjima, propisima i uredbama za njegovu primjenu“, u: B. N. PODGORAC i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 1: Osnovna nastava, Kralj. Jugoslavije povl. naklada knjižara u Zagrebu, 1932., str. 3-98. Doneseni su i sljedeći zakoni: Zakon o srednjim školama (1929.), Zakon o učiteljskim školama, (1929.), Zakon o izmjenama i dopunama u Zakonu o narodnim školama od 5. decembra 1929., (1930.), Zakon o građanskim školama, (1931.). Vidi zakone u: B. N. PODGORAC i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 1: Osnovna nastava, Kralj. Jugoslavije povl. naklada knjižara u Zagrebu, 1932.; B. N. PODGORAC i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 2: Srednja nastava, Ćirilometodski nakladni zavod u Zagrebu, 1932.

⁹⁴⁵ „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, str. 3-6., 91.

njima te pravo ih otpusti ili premjesti, a učiteljice udajom za osobe izvan učiteljske službe, morale su napustiti službu.⁹⁴⁶

U srednjem školstvu vladao je dualizam jer su postojale gimnazije koje su jedino vodile prema visokom obrazovanju i veliki broj različitih srednjih škola nakon kojih se nije moglo nastaviti školovanje na fakultetima. Mali broj učenika koji je pohađao srednje škole u zemlji bio je uvjetovan činjenicom da je mali broj njih završavao i osnovnu školu. Srednju školu su većinom pohađala djeca iz gradova i većih mjesta, a broj žitelja gradova bio je znatno manji nego onih na selu. Ni broj srednjih i stručnih škola u ovom razdoblju nije se značajno povećao u odnosu na prethodno razdoblje.⁹⁴⁷

Osim državnih osnovnih škola postojale su i privatne konfesionalne škole. Srpske konfesionalne osnovne škole su bile zatvorene 1914. i nisu se nakon toga više otvarale, a njihovi učitelji su se zapošljavali u državne osnovne škole. Od konfesionalnih osnovnih škola nakon 1918. jedino su nastavile djelovati katoličke osnovne škole ženskih redovničkih zajednica.⁹⁴⁸ One se po Zakonu o narodnim školama imale status privatnih škola kojih se ovaj Zakon dotakao samo u jednom članku (§164.). Njime je određeno da mogu i dalje postojati privatne osnovne škole koje su postojale do dana donošenja Zakona uz uvjet da se u roku od četiri mjeseca potpuno usklade sa zakonskim propisima. Pri tome je bilo zabranjeno otvarati nove privatne osnovne škole, a izbor nastavnika u njima trebao je odobriti Ministarstvo prosvjete.⁹⁴⁹ Kako su se katoličke osnovne škole potpuno uskladile sa Zakonom o narodnim školama te izjednačile svoje nastavne planove i programe i organizaciju s državnim školama, sve su dobile pravo javnosti te su njihovi učenici mogli nastaviti školovanje i imati priznatu kvalifikacija kao i učenici državnih škola. Bile su otvorenog tipa i bio je u njih dozvoljen upis učenika svih vjeroispovijesti.⁹⁵⁰

Od srednjih privatnih škola postojale su katoličke i muslimanske niže i srednje škole. Zakonom o srednjim školama bilo je zabranjeno osnivati nove privatne srednje škole, ali zatečene nisu ukinute. I većina ovih škola je izjednačila nastavne planove i programe i organizaciju s državnim školama radi stjecanja prava javnosti kako bi njihovi učenici mogli nastaviti školovanje na državnim školama ili se zaposliti. Od katoličkih nižih srednjih škola najbrojnije su bile više djevojačke škole koje su se pretvorile građanske škole. U BiH je

⁹⁴⁶ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 28-30., BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 78-80.; „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 74., 84., 93., 94., str. 34., 39-40.

⁹⁴⁷ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 202-203.; BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 79., 91-98.

⁹⁴⁸ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 146-147.

⁹⁴⁹ „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 164., str. 91-92.

⁹⁵⁰ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 147-148.

djelovalo 12 građanskih škola ženskih redovničkih zajednica i kao takve predstavljale su najširu mrežu privatnih konfesionalnih škola u BiH.⁹⁵¹

Postojale su i katoličke klasične gimnazije u Sarajevu, Visokom i Širokom Brijegu koje su bile jedne od najkvalitetnijih gimnazija u zemlji. Privlačile su učenike iz cijele zemlje i svih konfesija, a kako su imale internate mogle su primiti učenike iz udaljenih područja. Sve su imale pravo javnosti usklađujući se sa propisima Zakona o srednjim školama.⁹⁵² Posebno se isticala i privatna učiteljska škola sestara Kćeri Božje ljubavi u Sarajevu koja je školovala veliki broj učiteljica različitih konfesija. Iako su katoličke srednje škole bile otvorene za sve konfesije posebno su odigrale ulogu u odgoju i unaprjeđenju obrazovanja katolika koji su se sve više zapošljavali na različitim mjestima u državnim službama.⁹⁵³

Obilježje je ovog razdoblja da je državni školski sustav bio centralistički, unitaristički, a vladajuća ideologija je prožimala sve nastavne sadržaje i cjelokupno školstvo. Pozitivna strana školstva je da su učitelji unatoč teškim materijalnim uvjetima učinili puno na širenju kulture, mijenjaju kulturnih navika stanovništva, na zdravstvenom prosvjećivanju naroda, stvaranju higijenskih i prehrambenih navika, primjeni novih tehnologija u poljoprivredi i potrebe za školama u sredinama u kojima su djelovali.⁹⁵⁴

⁹⁵¹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 147., 149-150.

⁹⁵² VUKŠIĆ, „Od 1918. do naših dana“, 109-111.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 238.

⁹⁵³ VUKŠIĆ, „Od 1918. do naših dana“, 111.

⁹⁵⁴ BEVANDA, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini*, 280-281.

3. 2. 3. Djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1918. do 1941.

Osnovne škole Klanjateljica koje su osnovane i djelovale za vrijeme Austro-Ugarske nastavile su djelovati i u novoj državi, ali ni jedna nova škola nije osnovana. Odluka Vlade narodnog jedinstva u studenom 1918., o ukidanju škola na njemačkom ili mađarskom jeziku, uvjetovala je da se u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci, preko noći u prosincu 1918., s njemačkog prešlo na hrvatski nastavni jezik. Također, njemačko odjeljenje u Zenici je 1918. ili još ranije ukinuto, kao i ono koje je možda postojalo u školi u Jajcu.⁹⁵⁵ Ova odluka se nije odnosila na škole na njemačkom nastavnom jeziku u tri škole u Novoj Topoli (nekadašnjem Mittel, Ober i Unter Windthorstu) i u Bosanskom Aleksandrovcu (nekadašnjem Rudolfstalu) jer je vlada 1918. dozvolila da u mjestima s većinskom nacionalnom manjinom kao kolonijama i dalje mogu postojati narodne, privatne i konfesionalne škole na stranom nastavnom jeziku.⁹⁵⁶ Prema Zakonu o narodnim školama dozvoljeno je osnivanje posebnih odjeljenja osnovne škole za pripadnike nacionalne manjine na stranom jeziku uz obvezno učenje i državnog jezika. Ta posebna odjeljenja su mogla imati i posebnog upravitelja, a nastavni plan i program trebao je biti isti kao i u državnim školama.⁹⁵⁷

Osnovne škole Klanjateljica bile su priznate i ulaskom u novu državu i sve su nastavile s radom. Ubrzo je započeo proces na unifikaciji i centralizaciji školstva, koji je išao za tim da se i privatne škole izjednače u svim zakonskim propisima s državnim narodnim školama. On je započeo i prije samog donošenja Zakona o narodnim školama preko raznih naredbi Ministarstva prosvjete kojim se nastojalo unificirati školstvo, a time se umanjivala i dotadašnja autonomiju katoličkih škola. U nekim školama Klanjateljica 1927. sreski inspektori počeli su zahtijevati da se naredba Ministarstva prosvjete o izmjeničnom učenju

⁹⁵⁵ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 22.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 3r. O njemačkom odjeljenju u školi u Zenici i eventualno postojanje takvog odjeljenja u Jajcu vidi poglavlje: 3. 1. 3. 10. Samostan *Sveti Pavao*, Zenica i 3. 1. 3. 11. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce. Dok je sigurno postojalo njemačko odjeljenje u školi u Zenici do 1918., za školu u Jajcu ne može se to točno utvrditi. Nastavni jezik u školama službeno se 1918. nazivao srpski ili hrvatski jezik, a u nastavnom planu i programu za osnovne škole iz 1926./27. nazvan je: Srpsko-hrvatski-Slovenački jezik. U nastavnom planu i programu iz 1933. jezik je nazvan: Narodni jezik (srpskohrvatskoslovenački). Vidi: PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 46-48. U radu ću se koristiti nazivom iz izvora ili literature koji citiram ili parafraziram. Vidi poglavlje 4. 1. 1. Nastavni plan i program u osnovnim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove i 4. 1. 2. Nastavni plan i program u višim djevojačkim i građanskim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove o nazivu za jezik koje se koristio u nastavnim planovima i programima i svjedodžbama.

⁹⁵⁶ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 22. Usp. BOGIĆEVIĆ, „Pregled razvitka i stanja osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini u doba predratne Jugoslavije (1918-1941)“, *Naša škola: Časopis za pedagoška pitanja*, br. 3-4., 1963., Sarajevo, 218.

⁹⁵⁷ „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 45., str. 22.

latinice i ćirilice u prvom razredu vrši i u katoličkim školama. Vrhbosanski nadbiskupski ordinarijat molio je Ministarstvo izuzeće ove naredbe za privatne škole pod obrazloženjem da djeca uče vjeronauk iz udžbenika na latinici. Ministarstvo vjera je odobrilo 16. veljače 1927. da se u prvom razredu u katoličkim osnovnim školama uči isključivo latinica.⁹⁵⁸ Nakon donošenja Zakona o narodnim školama ponovno su 1932. u nekim srezovima načelnici tražili učenje jedne godine ćirilice, a druge latinice u prvom razredu. Nadbiskupski ordinarijat je naredio katoličkim školama da nastave s radom kao dotad jer se naredba Ministarstva prosvjete od 25. siječnja 1932. odnosila samo na državne osnovne škole. Ordinarijat je uputio i dopis na Bansko prosvjetno odjeljenje da pouči sreske načelnike, a katoličkim osnovnim školama je uputio nalog da na njegovu odgovornost u prvom razredu započiju s učenjem latinice.⁹⁵⁹

Još prije donošenja Zakona o narodnim školama Ministarstvo prosvjete je donijelo naredbu br. 1538. od 10. veljače 1927. o pravu vršenja učiteljske službe u konfesionalnim školama. Tom naredbom je odlučeno da konfesionalne vlasti i privatna udruženja moraju se kod zapošljavanja učitelja pridržavati Zakona o činovnicima odnosno postavljati samo učitelje koje imaju propisane kvalifikacije. Konfesionalna vlasti izdat će dekret o postavljanju na temelju dokumenata koji propisuje Zakon o činovnicima, a dekret se trebao predložiti Ministarstvu prosvjete koje je izdavalo certifikate o pravu vršenja učiteljske službe. Po ovoj odluci bez odobrenja Ministarstva ni jedno učiteljsko lice nije smjelo vršiti učiteljsku službu u privatnim školama. Certifikati su vrijedili trajno sve dok učiteljsko lice nije počinilo kakvo kazneno djelo. Učiteljice u konfesionalnim školama koje su imali prijašnje certifikate izdane od državne vlasti nisu trebale tražiti nove.⁹⁶⁰

Ovim se praksa promijenila jer su dotad vjerske vlasti sestrama-učiteljicama izdavale dekrete i zajedno ih s dokumentima samo slale na uvid Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Sada su vjerske vlasti i dalje izdavale dekrete, ali oni su stupali na snagu tek kad ih je odobrilo Ministarstvo prosvjete. Nadbiskupski ordinarijat se žalio Ministarstvu vjera zbog ovog sužavanja autonomije katoličkih škola i tražio da se ova naredba ne primjenjuje na BiH. Od katoličkih škola u nadbiskupiji tražio je da ne šalju molbe za namještenje i prijepise certifikata

⁹⁵⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Nadbiskupskog ordinarijata vrhbosanskog nadbiskupa dr. Ivana Šarića ravnateljstvu Rimokatoličke osnovne škole u Zenici, br. 392., 5. marta 1927. Naredbom Narodne vlade od 18. studenog 1918. odlučeno je da učenje čitanja i pisanja u prvom razredu u narodnim školama započine naizmjenično: jedne godine s latinicom, a druge s ćirilicom. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 46.

⁹⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Nadbiskupskog ordinarijata Vrhbosanskog nadbiskupa dr. Ivana Šarića upravi Rimokatoličke osnovne škole sestara Dragocjene Krvi u Zenici, br. 2684./1932., 4. studenog 1932.

⁹⁶⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Odluka Ministarstva Prosvjete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Opšte Odjelenje P. br. 1538., 10. februara 1927., u Beogradu, prijepis.

ako ih Prosvjetna odjeljenja budu tražila, dok se ne riješi njihova molba.⁹⁶¹ Već krajem veljače 1927. prosvjetni inspektor u Prosvjetnom odjeljenju Travničke oblasti dostavio je Rimokatoličkoj konfesionalnoj osnovnoj školi u Jajcu naredbu Ministarstva prosvjete i zatražio da pošalju prijepise certifikate ili ako ih nemaju da pokrenu postupak za dobivanje.⁹⁶²

Ne znamo da li su sestre odmah započele slati molbe za potvrdu izbora u školi prije donošenja Zakona o narodnim školama. Sačuvan je jedan izvor koji potvrđuje da su tražile potvrde od Ministarstva prosvjete u kojem je s. Jelena Janković dobila potvrdu izbora od Ministarstva prosvjete O. N. br. 90950. od 14. rujna 1929. za rad na Rimokatoličkoj narodnoj školi u Bos. Aleksandrovcu.⁹⁶³

Nakon donošenja Zakona o narodnim školama i kad su katoličke škole dobile pravo javnosti, sestre su tražile potvrdu izbora za rad u školi u koju su odlukom svojih redovničkih poglavara bile namještene što potvrđuje izdano uvjerenje za s. Adelu Janković za rad u školi u Jajcu.⁹⁶⁴ Dopis Kraljevske banske uprave Vrbanske banovine 1933. je od svih privatnih osnovnih škola tražio da dostave podatke o svim učiteljicama s podacima među kojima i broj odluke Ministarstva o izdavanju certifikata za pravo naučavanja. U dopisu je navedeno i da se svaki premještaj i novo postavljenje učiteljica u privatnim školama mora odmah službeno dostaviti Kraljevskoj banskoj upravi.⁹⁶⁵

Od prosinca 1935. odlukom Ministarstva prosvjete svaka sestra-učiteljica je morale prije samog premještaja iz jedne u drugu školu moliti dopuštenje Ministarstva za odobrenje premještaja. Od kraja 1935. sestre-učiteljice su kao i drugi državni učitelji i službenici morale imati *Službenički list* u koji su bilježile gdje su premještane, ocjene za učiteljski rad u školi od sreskih školskih nadzornika i prijepise svih dokumenata potrebni za rad u školi.⁹⁶⁶ Novom odlukom Ministarstva prosvjete od 23. lipnja 1937. tražilo se od privatnih škola da svaka učiteljica u srpnju i kolovozu zatraži dozvolu za rad i kad nisu bile premještene u drugu školu

⁹⁶¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Nadbiskupskog ordinarijata Vrhbosanskog nadbiskupa dr. Ivana Šarića upravama svih rimo-katoličkih konfesionalnih škola u nadbiskupiji, br. 421., 7. ožujka 1927.

⁹⁶² ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Velikog župana Travničke oblasti, Prosvjetno odjeljenje upravi Rimokatoličke konf. osnovne škole u Jajcu, br. 680/27., 28. februara 1927., u Travniku.

⁹⁶³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke narodne škole ss. Dragocjene Krvi-Bos. Aleksandrovac Sreskom načelstvu Banja Luka, br. 4., 23. siječnja 1941.

⁹⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, Ministarstvo prosvjete Kraljevine Jugoslavije - Uverenje za s. Janković Stanislavu Adelu za rad u osnovnoj školi u Jajcu, On.br. 10916., 26. februara 1932., ovjereni prijepis.

⁹⁶⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Prijepis dopisa Kraljevske banske uprava Vrbanske banovine, Prosvetno odelenje Sreskom načelstvu Jajce, br. 11487/33., 8. augusta 1933. kojeg je uputilo Sresko načelstvo Jajce Osnovnoj školi sestara Dragocjene Krvi u Jajce, br. 12629., 16. augusta 1933.

⁹⁶⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 67., 83.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Službenički list*, za s. Mariju Valeriju Planinc.

jer inače nisu mogle raditi u školi.⁹⁶⁷ Iako su sestre morale tražiti potvrdu izbora za učiteljicu na privatnoj školi od Ministarstva, nisu bile plaćene za rad u školi kao državni službenici.

Zakon o narodnim školama od privatnih osnovnih škola je tražio kao uvjet daljnjeg postojanja da se u roku od četiri mjeseca potpuno usuglase s novim odredbama Zakona.⁹⁶⁸ Nakon toga Ministarstvo prosvjete odlukom O. n. br. 3912. od 24. siječnja 1931. osnovnim školama Klanjateljica u *Nazaretu*, Banjoj Luci, Bos. Gradiški, Mahovljanima, Novoj Topoli Srednjoj, Novoj Topoli Gornjoj, Novoj Topoli Donjoj, Bihaću, Jajcu, Bos. Aleksandrovcu dalo je dozvolu da smiju „i dalje postojati s pravom i javnosti“⁹⁶⁹. Malo kasnije na temelju istog Zakona Ministar prosvjete je donio odluku O. n. br. 18764. od 12. rujna 1931. da osnovna škola u Zenici može i dalje postojati.⁹⁷⁰ Time su svih jedanaest osnovnih škola Klanjateljica, koje su osnovane u razdoblju Austro-Ugarske, dobile dozvolu prava javnosti što je značilo da su bile izjednačene s državnim školama i pod državnim nadzorom.

Sestre su u ovom razdoblju imale problema zbog nedostatka sestara-učiteljica radi čega je veliki broj njih morao raditi u dva odjeljenja dopodne i popodne i s velikom grupom učenika. Zbog preopterećenosti mnoge su često bile bolesne i umirale od tuberkuloze, tifusa i drugih bolesti.⁹⁷¹ Nedostatak učiteljica je nastupio zbog povećanja broja učenika, ali i školskih zakona i nadležnosti Ministarstva koje je strogo kontrolirao kvalifikacije učiteljica. U kronici u ožujku 1933. sestre su zapisale: “Manjak učiteljica biva sve osjetljiviji. Sile postaju istrošene, zahtjevi od strane vlasti sve opsežniji, navala djece u naše katoličke škole zbog opće pokvarenosti sve veća.”⁹⁷² Pomanjkanje učiteljica je dovelo da su ponekad zaposlile koju civilnu učiteljicu u školama.⁹⁷³

⁹⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, Odluka Ministarstva prosvjete, Odeljenje za osnovnu nastavu za s. Adelu Janković, br. 53406., prijepis ovjereni, 16. augusta 1937. u Beogradu; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Načelstva sreza Jajačkog Privatnoj narodnoj školi Jajce, br. 9040/37., 1. jula 1937. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 160.

⁹⁶⁸ „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 164., str. 91-92.

⁹⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Sreskog načelništva Banja Luka upravama rimokatoličkih osnovnih škola na području Banja Luka, br. ?/1931., 20. II 1931. Dopis je pronašao u ARZ i koristio Anto Orlovac, „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, 75., 83.

U jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić], fol. 1.) koji je nastao naknadno spominje se da su osnovne škole u *Nazaretu*, Banjoj Luci, Bihaću, Bos. Gradiški dobile pravo javnosti i 1925., ali nisu sačuvani drugi izvori koji bi to potvrđivali.

⁹⁷⁰ „Odluka Ministra prosvete O. N. br. 18764. od 12. septembra 1931.“, u: *Prosvetni glasnik*, god. XLVII, br. 9., septembar 1931., str. 770.,

(<http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/dokument/1877/prosvetni-glasnik-1931>) (10. svibanj 2013.)

⁹⁷¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 5., 16. i passim. Vidi niže: Samostan *Sveti Pavao*, Zenica i Samostan *Sveti Ivan*, Jajce.

⁹⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 5.

⁹⁷³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 121.

Obrazovanje novih učiteljskih kadrova sestrama je uvijek bila otežavajuća okolnost jer su mlade članice morale slati u Zagreb ili Sarajevo, a mnoge su nakon završetka studija izlazile iz Družbe. U ovom razdoblju ukinuta im je nepotpuna privatna učiteljska škola u *Nazaretu*. Do 1924. vlast je dozvoljavala da sestre imaju sva četiri razreda privatne učiteljske škole, a završni ispit su morale polagati na Učiteljskoj školi Sestara milosrdnica u Zagrebu. Sestre su te godine zatražile dozvolu da za članice reda mogu završavati prve tri godine učiteljske škole u *Nazaretu*, a četvrti tečaj na privatnoj Učiteljskoj školi kod Kćeri Božje ljubavi u Sarajevu. Izjavile su u molbi da posjeduju prostorne uvjete, opremu, učila i nastavnička lica kako zahtijevaju propisi za rad privatne učiteljske škole.⁹⁷⁴ Ministarstvo prosvjete je odbilo molbu s objašnjenjem da je u Banjoj Luci već otvorena državna učiteljska škola i da članice samostana mogu tamo pohađati školu te da su dvije učiteljske škole u istom mjestu previše.⁹⁷⁵

Provincijalna poglavarica s. Lucija Kulier je 1925. osobno otišla u Beograd tražiti odobrenje od Ministarstva prosvjete da sestre smiju pohađati tri razreda privatne učiteljske škole u *Nazaretu*. To im je dozvoljeno samo za njihove sestre-učenice i to samo za prvi i drugi tečaj, a treći i četvrti morale su završiti na nekoj državnoj preparandiji.⁹⁷⁶ Nakon toga su i upisivale treći i četvrti tečaj na Mješovitoj učiteljskoj školi u Banjoj Luci do zabrane od strane Ministarstva prosvjete odlukom od 25. siječnja 1932. Tada su sestre-učenice usred godine bile izbačene iz te škole pod obrazloženjem da nisu po Zakonu upisane jer su prva dva razreda završile u privatnoj učiteljskoj školi. To se protivilo čl. 36. Zakona o učiteljskim školama koji nije dozvoljavao u učiteljskoj školi privatnih učenika i privatnih ispita.⁹⁷⁷ Sestre su se žalile i Državnom savjetu, ali njihova molba nije uvažena.⁹⁷⁸

⁹⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Centralne uprave zavoda sestara Dragocj. Krvi Nazaret kraj Banjaluke Ministarstvu bogoštovlja i nastave u Zagrebu, 5. travnja 1941.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Ministarstva prosvjete, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu starješinstvu reda Sestara „Dragocijene Krvi“ Nazaret kod Banje Luke, br. 20959./25., 26. decembra 1924.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Sestara Dragocijene Krvi samostan Nazaret Ministarstvu prosvjete za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, br. 7., 28. II 1925.

⁹⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Odluka Ministarstva prosvete O. n. br. 31453. poslana od Velikog župana Vrbaske oblasti, Prosvjetno odjeljenje upravi samostana Nazaret kraj Banjaluke, br. 3595., 26. juna 1925. (Dopis su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim.*)

⁹⁷⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis s. M. Lucije Kulier, generalne vikarice gospodinu nadzorniku, br. 38., 16. IX 1925.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Uprave Sestara Dragocijene Krvi samostan Nazaret Ministarstvu prosvjete, br. 50., 9. X 1926.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23-24.

⁹⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Mešovite učiteljske škole u Banja Luci Zavodu sestara Dragocijene Krvi u Nazaretu kraj Banje Luke, br. 238, 27. februara 1932.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Prijepis dopisa Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije Kraljevskoj banskoj upravi, Prosvetno odeljenje, S. n. br. 6879., 11. marta 1932. koji je poslala Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine, Prosvetno Odeljenje upravi samostana Nazaret kraj Banje Luke, IV. br. 4590., 18. III 1932.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 5.; „Zakon o učiteljskim školama“, u: B. N. PODGORAC, V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 2:

Sestre je 1932. pogodila i naredba kojom se nije dozvoljavao upis iz njihove građanske škole u učiteljsku, nego se za upis tražila mala mature gimnazije. Zakon o učiteljskim školama u čl. 34. dozvoljavao je upis učenika iz građanskih u učiteljske škole uz ispit koji je odredio Ministar prosvjete, pa je ova odluka vjerojatno donesena naknadno. Privatni ispiti nižih razreda gimnazija su bili skupi što je financijski iscrpljivalo sestre, a i produživalo je i vrijeme školovanja. Po planu i programu nisu se građanske škole puno razlikovale od gimnazije osim što su morale svladati još jedan strani jezik, ali ipak se zahtijevalo vrijeme za polaganje ispita.⁹⁷⁹ U lipnju 1938. Ministarstvo je omogućilo privatnim konfesionalnim učiteljskim školama da smiju primati svoje kandidatice bez gimnazijske male mature uz prijemni ispit. Sestre su od tada slale kandidatice u privatnu učiteljsku školu u Zagrebu i Sarajevu. Državna učiteljska škola u Banjoj Luci je također 1938. sestrama dozvolila da ponovno mogu slati učenice sa završnim ispitom iz građanske škole.⁹⁸⁰

Osnovne škole u samostanima Klanjateljica bile su pod nadzorom školskih nadzornika već i ranije, a od donošenja školskog zakona nadzor se vršio kao i u državnim školama. Nadzor su vršili sreski ili kotarski školski nadzornici, a pri banovinama banski školski nadzornici. Sreski nadzornik je imao zadaću da dvaput tokom školske godine posjeti školu i na kraju godine izvrši pregled. Glavna zadaća bila je nadziratelska osobito učitelja čiji se rad godišnje ocjenjivao. U ocjenu je ulazila ocjena o obavljanju učiteljske službu prema zakonima i duhu jedinstva i odanosti kraljevskoj dinastiji, o ponašanju učitelja izvan škole i podržavanju državnog režima.⁹⁸¹ Ocjenjivanje se vršilo pomoću obrazaca s detaljnim pitanjima: da li učiteljica posjedu sve uvjete za službu, vladanje u službi i izvan nje, s kolikim marom obavlja

Srednja nastava, Ćirilometodski nakladni zavod u Zagrebu, 1932., čl. 36, str. 51.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23-24.

⁹⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Državnog saveta Kraljevine Jugoslavije Načelstvu sreza banjalučkog br. 9049/32., 30. marta 1932. Godine 1932. nije ukinuta samo nepotpuna privatna učiteljska škola u *Nazaretu* nego je zbog hiperprodukcije učitelja država te godine ukinula osam državnih učiteljskih škola iako je u cijeloj državi bio manjak osnovnih škola i učitelja. Vidi: Dragutin PAZMAN, „Školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj između dva rata (1918-1941)“, u: Dragutin FRANKOVIĆ, ur., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb, Pedagoško-književni zbor, 1958., 340. Zbog nezaposlenosti učitelja šk. god. 1933./1934. i 1934./1935. Ministarstvo prosvjete je zabranilo upisivanje ženske djece u državne učiteljske škole smatrajući da je velika neujednačenost u učiteljskom pozivu, ali u stvari zbog straha od hiperprodukcije učiteljskog kadra. I kasnije je Ministarstvo stavljalo ograničenja kod upisa u učiteljske škole. PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 268.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941.*, 80.

⁹⁷⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, 5-6., 10., 88., 103., 119.; „Zakon o učiteljskim školama“, čl. 34, str. 50-51. Nemogućnost upisa učenikima iz građanskih škola u učiteljske škole čini se da je vrijedio za državne i konfesionalne građanske škole jer je po Financijskom zakonu za 1938./39. ponovno omogućen upis u učiteljsku školu s malom maturom građanske škole. ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Mešovite učiteljske škole u Banjaluci upravitelju Građanske škole sestara Dragocjene Krvi u Banjaluci, br. 298., 13. maja 1938.

⁹⁸⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 116., 124., 133.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Mešovite učiteljske škole u Banjaluci upravitelju Građanske škole sestara Dragocjene Krvi u Banjaluci, br. 298., 13. maja 1938.

⁹⁸¹PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 42-44.

svoju dužnost, da li s učenicima sudjeluje na kulturnim i nacionalnim svečanostima koje se organiziraju u mjestu. Ponekad su davane i vrlo konkretne primjedbe vezane uz pedagoški rad učiteljice: obratiti pažnju na manje darovitu djecu, obraditi bolje pojedine predmete i sl. Na kraju svaka učiteljica je dobivala ocjenu za rad koji se upisivao u *Službenički list*.⁹⁸²

Odlukom Ministarstva prosvjete od 9. kolovoza 1930. svim privatnim i konfesionalnim školama je bilo zabranjeno naplaćivanje školarine po čl. 4. i 164. Zakona o narodnim školama.⁹⁸³ Sve osnovne škole Klanjateljica u ovom razdoblju su imale četiri razreda, bile su mješovite te su primale učenike svih konfesija, iako su većinom učenici bili katolici.⁹⁸⁴ Privatne katoličke škole redovito su trebale dostavljati sreskim načelstvima na odobrenje rasporede sati koji su trebali biti u skladu s naređenjem Ministarstva od 19. ožujka 1931. Slale su i statističke izvještaje o broju učenika, učiteljica i dr. Nakon pregleda izvještaja sreska načelstva su ponekad slala dopise školi i naređivali neke izmjene u skladu sa Zakonom kao potreba za zapošljavanjem većeg broja učiteljica i dr.⁹⁸⁵ Katoličke škole su po školskom zakonu trebale formirati školske odbore koji su izvještavali crkvenu vlast o radu i djelovanju škola. Njih je nadzirala crkvena vlast kao i same škole po izaslanicima. Određeno je i obvezno održavanje nastavnčkih vijeća.⁹⁸⁶

⁹⁸² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj o pregledanju Rimokatolike osnovne škole u Zenici*, dana 26. juna, 1930., 1r, 1v.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 42-44. Primjer službeničkog lista vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Službenički list za s. Mariju Valeriju Planinc*.

⁹⁸³ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Prijepis dopisa Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za osnovnu nastavu Kraljevskoj banskoj upravi Prosvjetno odjeljenje u Banjaluci, O. n. br. 64674., 23. septembra 1930., u Beogradu kojeg je dostavilo Sresko načelstvo u Jajcu Rimokatoličkoj narodnoj osnovnoj školi u Jajcu, br. 10566., 13. oktobra 1930.; „Zakon o narodnim školama“, čl. 4, čl. 164., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, Knjiga 1., str. 5., str. 91-92. Prema usmenom svjedočanstvu (nadalje: usm. svjed.) s. Natalije (Ivke) Ivaniš (rođ. 15. kolovoza 1923., Kalati, općina Kulen Vakuf, BiH) u školi u *Nazaretu*, zatim s. Irme (Ide) Bülllesbach (rođ. 1. srpnja 1923., Nova Topola Donja, BiH) u školi u Novoj Topoli Srednjoj i s. Berislave (Anđe) Baltić (rođ. 8. siječnja 1925., Podbrežje, općina Zenica, BiH) u školi u Zenici učenici su plaćali školarinu i poslije 1930. Kako je nemoguće provjeriti ovaj podatak drugim izvorima moguće je da je ova naredba Ministarstva poništena ili su sestre neovisno o tome i dalje uzimale školarinu. Usmena svjedočanstva u radu su metodološki skupljana na temelju obrasca za intervju u veljači i ožujku 2013. (vidi Prilog 1.). Intervjuirane osobe su bivši učenici/ce osnovnih i viših djevojačkih/građanskih škola Klanjateljica navedeni u Popisu usmenih svjedočanstva na kraju rada. Intervju je vođen u ožujku 2013.

⁹⁸⁴ Sve osnovne škole Klanjateljica u ovom razdoblju su imale četiri razreda koji su trajali četiri godine osim u školama u Novoj Topoli Srednjoj, Gornjoj i Donjoj Novoj Topoli, Bos. Aleksandrovcu i Mahovljanima gdje je četverorazredna osnovna škola trajala šest godina zbog učenja dva jezika i tri pisma (vidi niže opis pojedinih škola). U prethodnom razdoblju sve škole su bile mješovite tj. primale su mušku i žensku djecu, osim škole u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci. Međutim, ovaj podatak nije siguran jer se u izvorima navodi da je škola s vremenom postala mješovita, ali ne i podatak od koje točno godine. Vidi poglavlje: 3. 1. 3. Osnivanje i djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH od 1880. do 1918.

⁹⁸⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Sreskog načelstva u Jajcu upravi Osnovne škole „Dragocijene Krvi“, Jajce, br. 12220., 25. septembra 1931., u Jajcu; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Sreskog načelstva upravi Osnovne škole sestara „Dragocijene Krvi“, br. 15263., 18. septembra 1933., u Jajcu.

⁹⁸⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis biskupa banjalučkog Jozе Garića školi u Nazaretu, 23. studenog 1930.

U svi većim mjestima uz škole Klanjateljica postojale su i državne te su roditelji mogli odlučiti gdje će upisati svoju djecu. Katoličke osnovne škole su upisivala brojna djeca jer su roditeljima bile zalog dobrog katoličkog odgoja, rada i discipline, a dobar i kvalitetan rad sestara-učiteljica primijetili su i mnogi inspektori kod pregleda škole.⁹⁸⁷

Prema usmenim svjedočanstvima učenica učiteljice su bile dobre, a neke su bile i stroge i oštre u traženju znanja i disciplini. Nepoštivanje discipline, neznanja kao i dječji neposluh kažnjavao se kaznom javnog ukora i razgovorom s roditeljima.⁹⁸⁸ Koristila se i šiba najčešće kod neznanja ili nediscipline, ali bez nekih negativnih sjećanja kod učenika: „Ako zakasniš puno mora se znati red (...) i ako nešto pogriješiš (...) bila je šiba i onda malo dobiješ po jednu ili dvije to svak zna ili ideš za tablu malo stat. To je bila kazna. Ništa drugo.“⁹⁸⁹ Prema riječima učenica, učiteljice su bile jako zahtjevne u traženju znanja i tražile su da se svaka zadaća napiše i nauči, te su često ispitivale. U nekim školama su posebno radile s učenicima četvrtog razreda koji su namjeravali nastaviti školovanje u srednjim školama.⁹⁹⁰

Učenice su se rado prisjetile osnovne škole, a prema njihovim riječima odgojne metode i odgoj nije se puno razlikovao od obiteljskog koji je počivao na poštivanju autoriteta i poslušnosti. Za mnoge je škola osim znanja davala temelj bontona i lijepog ponašanja za kojeg su i kasnije tokom života znali reći gdje su dobili prve pouke za život.⁹⁹¹ Prema sjećanju Marije Šego odgoj kod sestara u školi još i danas rado pamti: „Od časnih sam naučila, da Vam kažem pravo, odgoj od kuće svojih roditelja katoličkih (...) to je obavezno bilo strogo, ali časne su mene odgojile... svu kako ću reći, odgoj kod časnih... Civilizacija i kultura. I sve ostalo: kako ćeš pozdraviti, kako ćeš kad na putu kad nekog sretnoš pozdraviti (...) Sve sam od njih naučila. Sve kulturne stvari to smo morali znat. (...) To je bio jedan fini odgoj i vjerski i kulturni.“⁹⁹²

U sjećanju ove gospođe ostao je ručni rad koje je naučila kod sestara: „Ručni rad to je bila ocjena, pa ove stvari kolke imam sve sam kod njih naučila, heklanje, bugarski vez, narodni vez.“⁹⁹³ Učenicima je važan aspekt ostavio katolički odgoj i prakticiranje katoličke vjere i pobožnosti: „Bez molitve nije bilo početak škole.“⁹⁹⁴ Važan aspekt je bio i druženje sa

⁹⁸⁷ Vidi niže opis za svaki samostan.

⁹⁸⁸ Usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Pavlović (1923., Banja Luka, BiH); usm. svjed. Marije Šego rođ. Lipovac (rođ. 23. prosinca 1920., Banja Luka, BiH); usm. svjed. s. Natalije (Ivka) Ivaniš.

⁹⁸⁹ Usm. svjed. Marije Šego rođ. Lipovac

⁹⁹⁰ Usm. svjed. s. Berislave (Anđa) Baltić (rođ. 8. siječnja 1925., Podbrežje-Zenica, BiH)

⁹⁹¹ Usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Pavlović; usm. svjed. Marije Šego rođ. Lipovac; usm. svjed. s. Berislave (Anđa) Baltić.

⁹⁹² Usm. svjed. Marije Šego rođ. Lipovac.

⁹⁹³ Usm. svjed. Marije Šego rođ. Lipovac.

⁹⁹⁴ Usm. svjed. Marije Šego rođ. Lipovac. Usp. i usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Pavlović.

sestrama i sudjelovanje na raznim aktivnostima u crkvi kao pjevanje, pobožnost i u Marijinoj kongregaciji⁹⁹⁵: „Puno su nas učile lijepe molitve, onda lijepe pjesme.“⁹⁹⁶

3. 2. 3. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke

Osnovna škola u Samostanu *Nazaret* je u šk. god. 1921./1922. nosila naziv Rimokatolička osnovna škola samostana Nazareta. Škola je imala 4 godišta ili razreda sa 131 učenikom od kojih je bilo 66 dječaka i 65 djevojčica, a prema vjeroispovijesti 117 rimokatolika, 12 pravoslavnih i 2 evangelika. Sa školom je bilo spojeno sirotište sa 50 djece i internat s 40 internistica. Učenice su se poučavale u svim vrstama ženskog ručnog rada. Od tih 131 učenika na kraju školske godine je ostalo 119 učenika od kojih je razred završilo 101, a 5 ih je bilo neocijenjeno i 13 s nedovoljnom ocjenom.⁹⁹⁷

U školi su šk. god. 1921./1922. radile: s. Ida Keller, upraviteljica škole, s. Bernardina Vujić, učiteljica 3. i 4. razreda, s. Ciprijana Lapuh, učiteljica 1. razreda, s. Mihaela Luskar, učiteljica 2. razreda i vjeroučitelj mons. Božo Ivaniš. Učiteljice s. Bernardina i s. Ciprijana su položile ispit zrelosti učiteljske škole i ispit učiteljske osposobljenosti u Zagrebu. Obje su imale certifikat Zemaljske vlade Austro-Ugarske o trajnoj dozvoli vršenja učiteljske službe. S. Mihaela još nije imala položen ispit zrelosti te je stoga imala samo privremeni certifikat za obavljanje učiteljske službe.⁹⁹⁸ Godine 1930. sve sestre u školi su bile diplomirane učiteljice.⁹⁹⁹

Broj učenika osnovne škole po ostalim godištimama je nepoznat jer *Glavni imenik* od 1912. do 1945. nije pronađen.¹⁰⁰⁰ Ostali su sačuvani podaci iz sekundarnih izvora koji donose ukupan broj učenika u osnovnoj školi: od 1880. do 1932. u školu je bilo upisano 2218 učenika¹⁰⁰¹, od 1880. do 1940. (1941.) 2600 učenika¹⁰⁰², a od 1912. do 1945. 2131.¹⁰⁰³ Ostao

⁹⁹⁵ Usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Pavlović; usm. svjed. Marije Šego rođ. Lipovac.

⁹⁹⁶ Usm. svjed. s. Natalije (Ivka) Ivaniš.

⁹⁹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Iskaz o stanju zavoda početkom šk. god. 1921./1922.*, Rimokatolička osnovna škola samostana Nazaret, 8. rujna 1921., fol. 1r., 2r., kopija, orig. u ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Iskaz o stanju zavoda početkom šk. god. 1922./1923.*, Rimokatolička osnovna škola, Nazaret, kopija, orig. vjerojatno u ABB.

⁹⁹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Iskaz o stanju zavoda početkom šk. god. 1921./1922.*, Rimokatolička osnovna škola samostana Nazareta, 8. rujna 1921., fol. 2r., kopija, orig. u ABB.

⁹⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, napisale s. Amelia Baker, s. Bianca Bertini, Rim, 15. prosinca 1930., prijev., orig. u AGR, str. 1.

¹⁰⁰⁰ Vidi poglavlje 3. 3. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke.

¹⁰⁰¹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 53r.

¹⁰⁰² ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23. Izvor je pisan 1940. ili 1941., te nije nemoguće zaključiti na koje od ove dvije godine se odnose podaci o broju učenika u školama Klanjateljica.

je sačuvan još jedan izvještaj za šk. god. 1930./1931. prema kojem je te godine u školi s četiri razreda bilo 129 učenika podijeljenih u tri odjela. Dvije učiteljice su podučavale u školi.¹⁰⁰⁴ Kasnije se broj učenika povećao do 200 u jednoj školskoj godini.¹⁰⁰⁵ Iz tih podataka o ukupnom broju učenika se može samo pretpostaviti da je godišnje školu u razdoblju od 1918. do 1941. upisivalo oko 30 do 50 novih učenika.

Kako je škola bila jedina u Budžaku, tada odvojenom predgrađu Banje Luke i nije bilo u blizini državnih osnovnih škola, školu su se upisivala muška i ženska djeca, te djeca iz sirotišta u *Nazaretu* kao i vanjska djeca. Školu su pohađala i većinom katolička djeca iz udaljenijih okolnih sela kao Šargovca i drugih jer su roditelji htjeli da im djeca idu u katoličku školu.¹⁰⁰⁶ Od poznatijih osoba osnovnu školu u *Nazaretu* pohađao je dubrovački biskup Severin Pernek, brojni budući svećenici i redovnice. Školu su pohađale i nećakinje nadbiskupa Alojzija Stepinca.¹⁰⁰⁷

Školarina se plaćala od 1923. u iznosu od 2 do 5 dinara, a kasnije 10 dinara mjesečno. U listopadu 1930. od 129 djece u školi je skupljeno 60 dinara školarine što znači da je manje od polovice učenika platilo školarinu. Škola se uzdržavala samo od školarine i nije dobivala pomoći države.¹⁰⁰⁸ Prva stručna konferenca za učiteljice osnovne i građanske škole u *Nazaretu* održana je krajem šk. god. 1933./1934. nakon što je izaslanik Ministarstva prosvjete uputio sestre u njihov cilj i svrhu. Služile su unaprjeđenju odgojno-obrazovnog rada škole, raspravljanju o pojedinim pedagoškim problemima i traženju načina osuvremenjivanja pedagoške prakse. Održavale su se mjesečno ili svaki drugi mjesec i bile su tematski

¹⁰⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ivanka MUNITIĆ, „Škola voljom Nazarena“, *Glas*, Banja Luka, 18. april 1984., feljton, prvi nastavak, izrezani članak iz novina. Moguće je da su ovo podaci iz *Glavnog imenika* koji je predan vlasti 1946.

¹⁰⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Osnovna škola ss. Dragocjene Krvi u Nazaretu, br. 246., 27. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB.

¹⁰⁰⁵ Šk. god. 1932./1933. bilo je u osnovnoj školi 178 učenika (AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 17r.). Početkom četrdesetih bilo je godišnje 200 učenika. ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23.

¹⁰⁰⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Iskaz o stanju zavoda početkom šk. god. 1922./1923.*, kopija, orig. vjerojatno u ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Osnovna škola s. Dragocjene Krvi u Nazaretu, izvještaj o školarini, br. 246., 27. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB. Prema usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Pavlović i s. Natalije (Ivka) Ivaniš u školu su išle učenice iz sirotišta i vanjska djeca. Prema usm. svjed. s. Natalije (Ivka) Ivaniš ona je oko 1931. krenula u školu u *Nazaretu* iz sela Šargovac udaljenog 3-4 km iako je u mjestu bila i državna narodna škola. Katolički roditelji iz tog mjesta su htjeli da im djeca idu u katoličku osnovnu školu pa su ih slali u udaljeniju školu u *Nazaret*.

¹⁰⁰⁷ Zahvaljujem za ove informacije s. Paulini Ivanković i s. Amaliji Miletić (telefonski razgovor, listopad 2012.).

¹⁰⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Osnovna škola ss. Dragocjene Krvi u Nazaretu, izvještaj o školarini, br. 246., 27. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB. O ukinuću školarina u privatnim školama 1930. vidi uvod ovog poglavlja. Prema usm. Svjed. s. Natalije (Ivke) Ivaniš školarina se plaćala i poslije 1930.

posvećene najnovijim smjerovima u školskoj pedagogiji i određenim pedagoškim problemima.¹⁰⁰⁹

Sestre su u školi s učenicima organizirale priredbe primjerice povodom Majčina dana, na završetku školske godine, a neke priredbe su organizirale zajedno sa osnovnom i višom djevojačkom školom u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci.¹⁰¹⁰ Prilikom javne proslave stote godišnjice Družbe Klanjateljica, 6. svibnja 1934., u Pjevačkom domu *Nada*, učenice građanske škole u Samostanu *Nazaret* i *Marija Pomoćnica* s učenicama sirotišta *Nazaret*, izvele su predstave i balet. Bilo je to prvi put da je sirotište nastupalo u javnosti izvan samog *Nazareta*.¹⁰¹¹ Zbog nedostatka učiteljica u šk. god. 1938./1939. sestre su u školi zaposlile civilnu učiteljicu Maricu Ratković, a iduće godine i drugu učiteljicu Zoru Mecger. Godine 1940. spominje se i učiteljica Dorica Pajur. Nije navedeno da li su radile u osnovnoj ili građanskoj školi.¹⁰¹²

Uvijek je bilo aktualno pitanje sestrama kako prehraniti i uzdržavati sirotište i školu. Sirotište je za vrijeme Prvog svjetskog rata imalo i preko 100 djece od koje su mnoga bila ratna siročad. Kako bi mogle prehraniti svu djecu, sestre su prihvatile rad bolničarki od 1914. do 1922. u Vojnom ortopedskom zavodu smještenom u zgradi trapističkog samostana.¹⁰¹³ Za potrebe odijevanja djece u sirotištu i vlastite 1908. otvorile su u samostanu tkaonicu. Nabavljeni su strojevi iz inozemstva i formirano je malo industrijsko postrojenje za tkanje. Za vrijeme Prvog svjetskog rata tkaonica je prestala raditi jer se nije mogla nabavljati vuna iz inozemstva kao ni pogonsko gorivo i ponovno je otvorena 1926. Prodajom tkanina sestre su imale izvor zarade za uzdržavanje sirotišta, zajednice i škole.¹⁰¹⁴

Internat u *Nazaretu* ostao je odvojen od sirotišta do 1922., kada je spojen s njime i od tada su se zajedno odgajale djevojčice iz sirotišta i internistice. Mnoge djevojčice i djevojke koje su boravile u sirotištu i internatu odlučile su se nakon obrazovanja za redovnički poziv.

¹⁰⁰⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik o stručnim konferencama*, [Osnovna i građanska škola u *Nazaretu* od 1934. do 1938.], fol. 1r., 1v., 2r. Neke od tema stručnih konferenci bile su: „Usavršavanje nastave po principima nove škole poimence u „narodnoj istoriji“, „Usavršavanje nastave po principima nove škole“, „Gajenje estetskih osjećanja na principima doživljavanja“, „Privikavanje učenica na samostalan rad“ itd. (ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik o stručnim konferencama*, [Osnovna i građanska škola u *Nazaretu* od 1934. do 1938.], *passim*). U ARZ sačuvana je još jedna bilježnica: ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik o stručnim konferencama*, [Osnovna i građanska škola u *Nazaretu* od 1938. do 1941.], *passim*.

¹⁰¹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik o stručnim konferencama*, [Osnovna i građanska škola u *Nazaretu* od 1934. do 1938.], fol. 8v.

¹⁰¹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 41.

¹⁰¹² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 121.; 139., 148.

¹⁰¹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 30., 32.

¹⁰¹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 30-31.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, napisale s. Amelia Baker, s. Bianca Bertini, Rim, 15. prosinca 1930., prijev., orig. u AGR, str. 2.

Ukupno od 1880. do početka Drugog svjetskog rata u sirotištu i internatu se odgojilo 210 budućih sestara Klanjateljica, a pet djevojaka ušlo je u druge redovničke družbe.¹⁰¹⁵ Tridesetih godina zgrada sirotišta je bila obnovljena.¹⁰¹⁶ Zgrada osnovne škole nalazila se u izdvojenoj zgradi u dvorištu koja je prije služila kao internat. Vjerojatno je u nju preseljena od 1922. kad je internat spojen sa sirotištem. Zgrada je bila na jedan kat i imala je dvije školske prostorije i dvije manje prostorije za kancelariju.¹⁰¹⁷

3. 2. 3. 2. Samostan *Marijanovac*, Bosanski Aleksandrovac (Rudolfstal)¹⁰¹⁸

Ova škola je dozvolom vlade 1918. nastavila raditi s njemačkim nastavnim jezikom jer se nalazila u njemačkoj koloniji gdje je većina stanovnika pripadala njemačkoj nacionalnoj manjini.¹⁰¹⁹ Godine 1929. sestre su u kronici zapisale da je u školi od 150 djece bilo i hrvatske katoličke djece i „oni su posjećivali rado njemačku školu i učili (...) njemački jezik“¹⁰²⁰. Još početkom 1941. školu su većinom pohađala njemačka djeca, ali bio je određen broj djece drugih nacionalnosti i prema statistici te godine bilo je 129 djece njemačke nacionalnosti i 25 u kategoriji Jugoslaveni.¹⁰²¹ Ministarstvo prosvjete je u prosincu 1940. zatražilo od uprave škole da objasni status škole koja je bila privatna katolička škola s pravom javnosti. Uprava škole je odgovorila u siječnju 1941. da će urediti da škola ima nastavu na državnom jeziku i prema državnom nastavnom programu te da je pripravna urediti posebno odjeljenje za njemačku djecu.¹⁰²² Zakon o narodnim školama tražio je da se unutar osnovnih škola osnuju posebna odjeljenja za nacionalne manjine, ali nije ništa rečeno o posebnim školama za nacionalne manjine.¹⁰²³

U siječnju 1941. Ministarstvo je poslalo i školskog nadzornika u školu da raščistiti pitanje je li to njemačka ili hrvatska škola. Škola je nosila hrvatski naziv, ali nastava nije

¹⁰¹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22.

¹⁰¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 2.

¹⁰¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Skica I. kata Osnovne škole u samostanu Nazaret*, ravnateljica s. M. Lucija Kulier, 3. ožujka 1922.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Opis i stanje školske zgrade samostana Nazaret*, 1. lipnja 1945.

¹⁰¹⁸ Od 1920. nekadašnja njemačka kolonija Rudolfstal zvala se Bosanski Aleksandrovac (Bos. Aleksandrovac). ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

¹⁰¹⁹ Vidi uvod ovog poglavlja.

¹⁰²⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.

¹⁰²¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke narodne škole sestara Dragocjene Krvi-Bos. Aleksandrovac Sreskom načelstvu Banja Luka, br. 4/1941., 23. 1. 1941. Dopis je pronašao u ARZ i koristio Anto Orlovac u: „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, 75.

¹⁰²² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke narodne škole sestara Dragocjene Krvi u Bos. Aleksandrovcu Sreskom načelstvu Banja Luka, br. 4/1941., 23. I 1941.

¹⁰²³ „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 45., str. 22.

odgovarala u potpunosti državnom programu. Njemački jezik se koristio u nastavi, ali i učio se i hrvatski jezik. Školski odbor je to prilikom izvijestio da su školom zadovoljni i Srbi i Hrvati koji uče njemački, ali kako tvrde nisu postali Nijemci. Školom su bili zadovoljni i Nijemci te osim njemačkog uče i hrvatski jezik koji im je isto potreban. Kako su se svi pohvalno izjasnili o školi i nastavi, pitanje određenja vrste škole ostavljena su za kasnije.¹⁰²⁴ U školi se u prva dva razreda poučavalo isključivo na njemačkom jeziku, a u trećem i četvrtom i na hrvatskom, iako je njemački bio glavni nastavni jezik.¹⁰²⁵

Slika 2. Samostan *Marijanovac*, Bos. Aleksandrovac, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 28v.

Sestre su poučavale besplatno i katolički učenici nisu plaćali školarinu. Učenici drugih vjeroispovijesti, od kojih je najviše bilo pravoslavnih, plaćali su školarinu oni koji su bili u mogućnosti. Školarina je iznosila 5 dinara, a kasnije 10 do 15 dinara. Od 139 djece koje su 1930. pohađala školu za mjesec listopada je skupljeno 120 dinara što je značilo da je oko 10 djece platilo školarinu. Škola nije imala drugih izvora prihoda osim školarine i uzdržavao ju je samostan.¹⁰²⁶ Školski odbor se brinuo za ogrjev u školi i popravke na zgradi.¹⁰²⁷

Škola je bila mješovita i u mjestu nije bilo drugih osnovnih škola. Šk. god. 1930./1931. u školi je bilo 4 razreda sa 139 učenika podijeljeni u tri odjela i dvije nastavnice.

¹⁰²⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 158-159.

¹⁰²⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 36.

¹⁰²⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSM, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke osnovne škole sestara Dragocjene Krvi u Bos. Aleksandrovcu upravi Samostana Nazaret, br. 30./1930., 24. oktobra 1930., Aleksandrovac, kopija, orig. se nalazi u ABB. O ukidanju školarina u privatnim školama 1930. vidi uvod ovog poglavlja.

¹⁰²⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 36.

U prvom razredu ili godištu je bilo 37 učenika, u drugom razredu 50 učenika, u trećem 41 i u četvrtom 11 učenika, odnosno ukupno 139 učenika. Mali broj učenika u zadnjem razredu bio je vjerojatno zato jer su učenici ranije napuštali nastavu. Škola je nosila naziv Rimokatolička osnovna škola sestara Dragocjene Krvi u Bos. Aleksandrovcu.¹⁰²⁸ Škola je imala četiri razreda, ali je trajala šest godina jer su učenici kao u njemačkoj školi u Srednjoj Novoj Topoli drugi i treći razred pohađali po dvije godine. Razlog je bio opterećenost djeca s učenjem dva jezika: njemački i hrvatski i učenja tri pisma: gotice, ćirilice i latinice.¹⁰²⁹ Šk. god. 1940./41. škola je imala četiri razreda s dvije učiteljice koje su podučavale svaka u dva razreda.¹⁰³⁰

Svake godine sestre su s djecom barem jednom godišnje organizirale školsku svečanost. Učenici su osim nastave dobivali i temeljit vjerski odgoj te je većina katoličke djece svakodnevno prisustvovala svetoj misi. Sestre su poučavale djecu i crkvenom pjevanju te su starija djeca bila i među pjevačima u crkvi. Uz ovakav intenzivan vjerski odgoj do 1940. iz ove škole je izišlo pet svećenika koji su kasnije djelovali među sunarodnjacima na njemačkim kolonijama u BiH, jedan misionar u Africi, šest redovnika i osam redovnica Klanjateljica. Osim vjerskog staleža iz škole su se kasnije učenici većinom usmjeravali na obrt i trgovinu, a dvoje od njih su postali liječnici.¹⁰³¹ Kao pomoć intenzivnijem vjerskom životu bila je u školi organizirana i Marijina kongregacija koju je vodio župnik, a sestre su mu pomagale.¹⁰³²

3. 2. 3. 3. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka

Odlukom vlade o ukidanju njemačkih škola nastava je u Samostanu *Marija Pomoćnica* 8. prosinca 1918. s njemačkog prešla na hrvatski jezik. Zbog toga je osnovna i viša djevojačka škola u siječnju 1919. dobila pravo javnosti, a trgovački tečaj odobrenje nove vlasti.¹⁰³³ Škola je bila mješovita i 1930. u njoj su radile sve diplomirane sestre-učiteljice. Škola je šk. god. 1930./1931. imala četiri razreda s 359 djece podijeljenih u 9 odjeljenja, a radilo je 7 učiteljica. Učenici su plaćali školarinu u iznosu od 10 do 15 dinara mjesečno. U

¹⁰²⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke osnovne škole sestara Dragocjene Krvi u Bos. Aleksandrovcu upravi samostana Nazaret, br. 30./1930., 24. oktobra 1930., Aleksandrovac, kopija, orig. se nalazi u ABB.

¹⁰²⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2. O četverogodišnjoj osnovnoj školi koja je trajala šest godina vidi usmeno svjedočanstvo s. Irme (Ide) Büllsbach za školu u Srednjoj Novoj Topoli.

¹⁰³⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke narodne škole sestara Dragocjene Krvi - Bos. Aleksandrovac Sreskom načelstvu Banja Luka, br. 4./1941., 23. I 1941.

¹⁰³¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 36.

¹⁰³² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 29v.

¹⁰³³ Vidi uvod ovog poglavlja. ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 3r.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v.

mjesecu listopada 1930. za školarinu je skupljeno 1995 dinara što znači da je nešto oko polovice djece platilo taj mjesec školarinu. To je bilo puno u odnosu na ostale filijale gdje su djeca bila siromašnija.¹⁰³⁴ Osim školarina škola nije imala drugih izvora prihoda, osim ponekih donacija. Tako je nakon upućene molbe Gradsko vijeće Banje Luke 23. studenog 1933. donijelo odluku da se školi dodijeli besplatno korištenje vode i električne energije.¹⁰³⁵ Nastavni plan bio je kao u svim državnim školama i svake godine je školu posjećivao školski inspektor.¹⁰³⁶

Iako je u Banjoj Luci bilo pet državnih osnovnih škola i još jedna konfesionalna, roditelji osobito katolici, su željeli da njihova djeca pohađaju katoličku osnovnu školu.¹⁰³⁷ Na početku šk. god. 1933./1934. državna komisija je protestirala zbog velikog interesa djece i roditelja koji su upisivali djecu u školu i sestre zbog toga „nisu bile baš rado gledane“¹⁰³⁸. Roditelji se nisu dali smesti i govorili su sestrama da žele upisati dijete u njihovu školu „gdje će sigurno nešto naučiti“¹⁰³⁹. Sestre su zapisale da upravo disciplina, taktičnost u ophođenju s djecom su bili razlozi zašto su njihove škole roditeljima bile privlačnije od državnih.¹⁰⁴⁰

Slika 3. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30r.

¹⁰³⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj škola sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 39, 23. oktobra 1930., kopija, orig. ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2. O ukinuću školarine u privatnim školama 1930. i mogućnosti da su učenici i nakon toga ju plaćali vidi uvod u ovo poglavlje.

¹⁰³⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Dopis Gradskog poglavarstva Banje Luke Osnovnoj školi sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 20900/33., 23. studenog 1933.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj škola sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 39, 23. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB.

¹⁰³⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30v.

¹⁰³⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj škola sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 39, 23. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB.

¹⁰³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 14.

¹⁰³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 14.

¹⁰⁴⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 14.

U siječnju 1938. proslavio je Samostan *Marija Pomoćnica* pedeset godina postojanja i djelovanja u Hrvatskom domu u Banjoj Luci. Program su izvele učenice osnovne i građanske škole, a bio je organiziran učenički koncert i javni gimnastički nastup koji je svake godine organizirala svaka škola.¹⁰⁴¹ Pred Drugi svjetski rat osnovna škola je imala 374 učenika. Sačuvan je podatak da je od osnivanja do početka Drugog svjetskog rata osnovna i građanska škola upisala preko 10000 učenika. Mnogi od njih su odlučili za duhovni poziv, a ostali za razna zanimanja i profesije od kojih je zabilježeno da je bilo puno budućih sudaca, odvjetnika, liječnika, profesora, inženjera, učiteljica, nekoliko umjetnica svjetskog glasa kao Valerija Geiswinkler, Vera Hajnovski, činovnika i činovnica, trgovaca, industrijalaca i dr.¹⁰⁴² U Samostanu *Marija Pomoćnica* sestre su držale i pouke u glazbi, slikanju i domaćim ženskim poslovima, a imale su i dječji vrtić.¹⁰⁴³

3. 2. 3. 4. Samostan *Sveta Obitelj*, Nova Topola Srednja (Mittel Windthorst)

Nakon Prvog svjetskog rata nova vlast je dala njemačkoj koloniji novi naziv Nova Topola. Od 1927. država je formirala općinu Nova Topola kojoj su osim tri njemačke kolonije Ober, Mittel i Unter Windthorst pripadala i okolna sela s pravoslavnim i muslimanskim stanovništvom i doseljenim katolicima iz vremena Austro-Ugarske.¹⁰⁴⁴ Župi u Novoj Topoli Srednjoj pripadala su sela Trošelj, Cerovljani, Čelinac, Mašići, Laminci, Rovine, Dubrave, Liskovac i Nova Topola Gornja u kojima je bilo doseljenih pripadnika sedam nacija. Župa je imala veliku župnu crkvu u centru mjesta s čije desne strane je bio samostan sa školom, a s lijeve župni dvor. To je bio kulturni i duhovni centar mjesta i župe gdje su se okupljali kolonisti i drugi mještani.¹⁰⁴⁵

S. Irma (Ida) Büllsbach, rođena 1. srpnja 1923. u Novoj Topoli Donjoj, upisala je 1930./1931. prvi razred u školi u Novoj Topoli Srednjoj. Prema njenom svjedočanstvu školu su pohađala većinom djeca njemačkih kolonista i nešto kolonista Poljaka koji su se ranije naselili u selu Trošelj. U mjestu je živjela samoj jedna hrvatska obitelj, a bilo je nekoliko

¹⁰⁴¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 112.

¹⁰⁴² ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37-38.

¹⁰⁴³ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

¹⁰⁴⁴ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 63. Godine 1930. za načelnika općine Nova Topola je imenovan Mataruga, a za njegovog zamjenika njemački kolonist Heinrich Böhmer.

¹⁰⁴⁵ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 41.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39.

pravoslavnih i muslimanskih obitelji čiji roditelji nisu slali djecu u osnovnu školu u samostanu¹⁰⁴⁶, iako je škola u ovom razdoblju bila jedina u mjestu i mješovita.¹⁰⁴⁷

Prema sjećanju s. Irme učilo se u školi na oba jezika: njemačkom i hrvatskom, ali većinom se govorilo njemačkim jezikom.¹⁰⁴⁸ Sestre su kasnije zapisale da je u prva dva razreda nastava bila samo na njemačkom, a u ostalim se poučavalo i na hrvatskom i to zemljopis, povijest i hrvatski jezik, a ostali predmeti na njemačkom. Sestre su zapisale da je takav dvojezičan rad donosio velike poteškoće i muke za učiteljice koje su gradivo morale objašnjavati na dva jezika, ali se i na taj način nastava mogla odvijati. Učenje njemačkog jezika Hrvatima i ostalim narodnostima je odgovarao jer su bili bogatiji za još jedan jezik, a Nijemcima je odgovarao jer su ga trebali za upis u srednje škole. Nastavni plan i program nije u potpunosti odgovarao državnom, ali je država to tolerirala.¹⁰⁴⁹

Osnovna škola je imala četiri razreda koja su trajala šest školskih godina jer su sestre vidjele da djeci treba više vremena za učenje tri pisma: njemačke gotice, latinice, ćirilice i dva jezika. Drugi i treći razred su trajali po dvije godine, a u prvom razredu se počela učiti gotica.¹⁰⁵⁰ Prema izvještaju za šk. god. 1930./1931. bilo je 194 učenika, a broj je bio znatno manji u četvrtom razredu jer su vjerojatno djeca ranije napuštala školu. U školi su podučavale dvije učiteljice i vjeroučitelj, a nastava je bila organizirana u dva odjeljenja.¹⁰⁵¹ Prema sjećanju s. Irme, koja je 1930./1931. pohađala prvi razred, u školi su poučavale dvije učiteljice, ali svaki razred je imao svoju učiteljicu jer se nastava organizirala dopodne za dva razreda i poslijepodne za dva razreda što bi značilo da je u školi bilo četiri odjeljenja. Učenici su svake godine išli na izlet. Prevozili su ih s konjskim kolima pojedini roditelji, a odlazilo se na izlet na Kozaru.¹⁰⁵² Kazne su bile kod nepažnje i neznanja na satu: „(...) štap je radio (...) jer nisam pazila.“¹⁰⁵³ Ukupno je do 1940. (1941.) školu završilo 1176 učenika.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁴⁶ Usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach. (rođena 1. srpnja 1923. Nova Topola Donja).

¹⁰⁴⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Stanje Rimokatoličke osnovne narodne škole u Novoj Topoli Srednjoj*, 21. X 1930., kopija, orig. ABB.

¹⁰⁴⁸ Usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach.

¹⁰⁴⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Dopis Središnje uprave Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove Nazaret Ministarstvu za narodnu prosvjetu*, br. 2R/-1943., 8. I. 1943.; OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 64., 66.

¹⁰⁵⁰ Usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach o šestogodišnjem trajanju četverogodišnje osnovne škole. O tome vidi i kod: Peter SCHINDLER, „65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: Zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal, Gründung 1879-1881., Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]“, u: *ISTI*, ur., *65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: Zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal: Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]: 1879-1944*, 3. izd., Hamburg, 2007., 8.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izvjestaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

¹⁰⁵¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Stanje Rimokatoličke osnovne narodne škole u Novoj Topoli Srednjoj*, 21. X 1930., kopija, orig. u ABB.

¹⁰⁵² Usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach. Nejasno je zašto u prethodnom izvještaju za šk. god. 1930./31. je stavljeno da je škola imala dva odjeljenja jer po sjećanju s. Irme nastava je bila organizirana dopodne i popodne

Kako je većina obitelji bila mnogobrojna sa 6 do 13 djece za daljnje školovanje djece bilo je teško izdvojiti novac. Neke obitelji mogle su poslati jedno ili više ženske djece u *Nazaret* u građansku školu i kasnije u novicijat Klanjateljica ukoliko je dijete pokazivao želju za redovnički poziv. Neka muška djeca su slana u školu kod trapista u Banjoj Luci kako bi naučili neko zanimanje ili postali svećenici. Samo mali broj moglo je nastaviti trgovačko školovanje u Banjoj Luci ili Bos. Gradiški.

Slika 4. Samostan Sveta Obitelj, Nova Topola Srednja, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, Cronaca, fol. 32r.

Mnoge djevojke su postale pomoćnice ili sluškinje u gradskim obiteljima. Samo bolje stojeće obitelji mogle su poslati svoje dijete u internat na školovanje u isusovačkoj gimnaziji u Travniku ili u Esseg. Od 1937. veliki broj je odlazio na rad u Njemačku.¹⁰⁵⁵

Godine 1919. osnovan je školski odbor koji je odredio da svako dijete mjesečno plaća školarinu od 10 dinara. Rijetki učenici su na početku godine platili školarinu za cijelu godinu koja je iznosila ukupno 100 dinara, a za svako sljedeće dijete 50 dinara. Škola nije imala drugih izvora prihoda osim članarine. Ponekad je dobivala doprinose od općine kao 1930. u iznosu od 5000 dinara što se potrošilo na popravke škole i nabavu školski klupa i ploča.¹⁰⁵⁶ Zaslugom župnika Armina Düttmana mala i tijesna školska zgrada se 1936. povećala za jednu

i imala je dvije učionice te je u jednom turnusu mogla imati dva odjeljenja odnosno sveukupno četiri. S. Irma se izričito sjeća da nije bilo kombiniranih odjeljenja, ali moguće da ih je i bilo.

¹⁰⁵³ Usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach.

¹⁰⁵⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39. Izvor je pisan 1940. ili 1941

¹⁰⁵⁵ SCHINDLER, „65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien“, 8.

¹⁰⁵⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Stanje Rimokatoličke osnovne narodne škole u Novoj Topoli Srednjoj*, 21. X 1930., kopija, orig. u ABB. Prema usm. svjed. s. Irme (Ide) Büllesbach školarina se plaćala i nakon 1930. tj. poslije donošenja naredbi o zabrani školarina u privatnim školama. Vidi uvod u ovo poglavlje.

veliku i prozračnu učionicu.¹⁰⁵⁷ Prema drugom izvoru nastojanjem župnika mons. Purka 1939. nadogradila se škola na račun općine. Škola je dobila dvije lijepe školske sobe i tavanske prostorije, a sestre novu spavaonicu.¹⁰⁵⁸ Državni prosvjetni organi su vršili nadzor nad školom.¹⁰⁵⁹

3. 2. 3. 5. Samostan *Emaus*, Mahovljani

Nakon 1918. vlada Kraljevstva SHS je tražila da se poduka više ne vrši na talijanskom jeziku, što je za talijanske koloniste bila velika poteškoća i strah da njihova djeca neće biti poučavana na materinskom jeziku. Sestre su skupljale i čuvale stare udžbenike na talijanskom jeziku i ubrzo su vlasti uvidjele da ne mogu zahtijevati podučavanje na srpsko-hrvatskom jeziku djeci koja ga slabo razumiju. Zato je nastao kompromis u kojem je nastava bila dvojezična s tim da je naglasak na prva dva razreda bio na talijanskom jeziku, a u trećem i četvrtom na srpsko-hrvatskom jeziku.¹⁰⁶⁰

Slika 5. Samostan *Emaus*, Mahovljani, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 33v.

Škola je bila jedina u mjestu i mješovita. Šk. god. 1930./1931. imala je 130 učenika u četiri razreda, a trajala je šest godina kao i kod njemačkih škola u kolonijama. Znatno je bio

¹⁰⁵⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 39. Nejasno je kako je 1936. gradio još jednu učionicu, a u drugom izvoru se navodi da je on 1935. umro u Windthorstu. Vidi: Friedrich G. LAMERS, „Zwei deutsche Kolonien in Bosnien: Erinnerungen an meine Heimat Windthorst“, iz 1978., str. 5-39., u: Peter SCHINDLER, ur., *65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: Zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal: Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]: 1879-1944*, 3. izd., Hamburg, 2007., 14.

¹⁰⁵⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 134.

¹⁰⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 4v., 5r.

¹⁰⁶⁰ *Eroine delle fede e della patria*, 6-7.

manji broj učenika u četvrtom razredu jer su učenici zbog siromaštva i rada na imanjima odustajali od škole. Škola je te godine imala dva odjeljenja i dvije učiteljice i obje su bile diplomirane.¹⁰⁶¹ U školi je jedno vrijeme radila s. Clotilde de Sanctis koja je došla iz Italije kako bi pomagala učiteljicama jer nije bilo dovoljno sestara učiteljica koje su znale talijanski jezik. Vratila se u Italiju 1920. U školi je preko trideset godina djelovala s. Filomena Ruggenthaler.¹⁰⁶²

Školarina se nije plaćala jer su talijanski doseljenici i ostala lokalni stanovnici bili vrlo siromašni, a ponekad bi roditelji učenika davali prinose iz vinograda i polja koji su s vremenom smanjivali. Kako škola nije imala drugih izvora prihoda, sestre su se obraćale za pomoć *Nazaretu*. Pomoć za sestre i koloniste materijalno, ali i moralno davao je grof Gian Vito del Mestri, a stup oslonca bio je i župnik don Josip Fiala, rodom Čeh. Školu su često pomagali talijanski konzuli bez čije pomoći sestre ne bio mogle ostati i voditi školu. Također pomoć je dolazila i iz Italije te je senator Scodnik školi i koloniji poklonio bogatu knjižnicu i razne udžbenike. Pomoć od dobročinitelja iz Italije dolazila je u vidu materijalne pomoći, hrane, ali i novaca osobito za zimskih mjeseci.¹⁰⁶³ Talijanski konzul Marcello Zuccolin, koji je vršio službu od 1928. do 1938., bio je posebno zahvalan sestrama za rad za talijansku djecu u Mahovljanima i držanje škole na talijanskom jeziku. Svako ljeto osiguravao je talijanskoj djeci odlazak na ljetovanje na more u Italiju.¹⁰⁶⁴

Stanovnici Mahovljana u novoj državi Kraljevini SHS, a zatim Kraljevini Jugoslaviji osjećali su se kao stranci. U početku nisu htjeli uzeti državljanstvo nove države, jer su se smatrali državljanima Austrije talijanske narodnosti. Kad im je zbog toga bio otežan svakodnevni život, sve više ih je privremeno prihvaćao državljanstvo Kraljevine SHS. S vremenom su se odlučili na preseljenje u Italiju i tražili su pomoć vlasti u Beogradu, a nakon neuspjeha obratili su se za pomoć Rimu. Kako je rasla napetost između Italije i Kraljevine Jugoslavije od tridesetih godina sve više su Talijani, ali i drugi stranci u državi gledani sumnjivo. Jednom prilikom grof Gian Vito del Mestri bio je napadnut u zasjedi. Nakon dvadesetak godina čekanja potpisan je u Beogradu 1. ožujka 1939. ugovor između Italije i

¹⁰⁶¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Podaci škole*, Osnovna škola ss. „Dragocjene Krvi“ u Mahovljanima, br. 193., 21. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 3. O šestogodišnjem trajanju osnovne škole vidi Samostan *Sveta Obitelj*, Nova Topola Srednja.

¹⁰⁶² AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34r.

¹⁰⁶³ *Eroine delle fede e della patria*, 7-8.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 40.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Podaci škole*, Osnovna škola ss. „Dragocjene Krvi“ u Mahovljanima, br. 193., 21. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB.

¹⁰⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Pismo Marcella Zuccolinia*, generalnog konzula Kraljevine Italije poglavarici, 2. lipnja 1938., prijev.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 34r.

Kraljevine Jugoslavije kojim je dana mogućnost kolonistima da dobiju talijansko državljanstvo, ali pod uvjetom da se isele u Italiju i odreknu se jugoslavenskog državljanstva. Odlučeno je da se trebaju iseliti u grad Pomezia u području Agro Pontino, tridesetak kilometara južno od Rima. Ukupno je 98 kolonista iselilo iz Mahovljana od siječnja do svibnja 1940. u Italiju.¹⁰⁶⁵

Na njihovo mjesto u Mahovljane počelo se doseljavati stanovništvo iz pasivnih krajeva BiH koji su također bili vrlo siromašni i školi nisu mogli puno pomoći. Zbog toga su sestre razmišljale kakva će biti budućnost škole. Samostan *Nazaret* je morao redovito pomagati ovu školu. Pred Drugi svjetski rat u četverorazrednoj školi bilo je 120 djece koja su bila siromašna te nisu imale ni olovke ni bilježnice, a ni vlastite knjige. Zbog toga su sestre za ovu školu skupljale stare knjige i udžbenike po Hrvatskoj kako bi mogle imati najnužnije za nastavu jer djeca i roditelji nisu mogli sami nabaviti. Od osnivanja do 1940. u školi je bilo upisano 1006 djece.¹⁰⁶⁶

3. 2. 3. 6. Samostan *Sveti Josip*, Bihać

Ovu školu redovito je upisivao veliki broj djece. Samo u prvi razred godišnje se upisivalo i do 100 učenika. Od osnivanja do početka Drugog svjetskog rata školu je upisalo 3500 učenika i učenica.¹⁰⁶⁷ Šk. god. 1930./1931. bilo je 326 djece u osam odjeljenja s četiri učiteljice s diplomom. Škola je bila mješovita, a u gradu je postojala još jedna državna muška i ženska osnovna škola.¹⁰⁶⁸ Do 1941. školu je završilo 3500 učenika.¹⁰⁶⁹

Sestre su sebe i školu uzdržavale od skromne mjesečne školarine od 10 dinara koju su učenici slabo plaćali zbog siromaštva, te su donosili kao zamjenu za novac priloge u hrani i naturi. Škola nije imala drugih izvora prihoda, a neko vrijeme od općine su dobivale

¹⁰⁶⁵ Tonino OSTI, „Is Stivora u Brasil i Italiju!: Emigracija iz Bosne (Stivora) u Braziliju 1924. g. i remigracija iz Mahovljana u Italiju 1940. g. u područje Agro Pontino“, 1-9-str., (http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:USAIhD0FvBUJ:stivor.altervista.org/index.php%3Foption%3Dcom_docman%26task%3Ddoc_download%26gid%3D20%26Itemid%3D12+&cd=1&hl=hr&ct=clnk) (14. svibnja 2013.), 1-4.; *Eroine delle fede e della patria*, 8-9.

¹⁰⁶⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 40.

¹⁰⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

¹⁰⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj*, Osnovna škola Sestara Dragocjene Krvi u Bihaću, br. 101., 22. X. 1930., kopija, orig. u ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

¹⁰⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

potporu.¹⁰⁷⁰ Nakon škole mnoga djeca su kasnije završila i osposobila se za liječnike, profesore, intelektualce, a dio njih je krenuo i u duhovni stalež od kojih je oko dvadeset sestara Klanjateljica završilo ovu školu.¹⁰⁷¹

Slika 6. Samostan Sveti Josip, Bihać. Iz: Foto album, Samostan Sv. Josip Klanjateljica Krvi Kristove, Bihać

Sestre su i u ovoj školi godišnje više puta organizirale svečanosti i priredbe s učenicima koje su bile posjećene od brojnih građana. Školske vlasti zahtijevale su da se u školama godišnje organiziraju s učenicima javni nastupi i priredbe. Sestre u Bihaću su se 1937. odlučile na gradnju dvorane, dok su druge škole Klanjateljica u Banjoj Luci i Zenici morale javne nastupe organizirati u iznajmljenim prostorima. I sestre u Bihaću su do tada iznajmljivale prostorije u Domu *Krajišnik* ili držale priredbe na otvorenom u dvorištu. Dvoranu su gradile vlastitim sredstvima, a veliki dio svote im je poklonio bivši učenik David Prša koji se iselio u Ameriku.¹⁰⁷² Gradnja dvorane je 1937. bila odgođena, a nastavila se sljedeće godine. Svečano otvorenje dvorane bilo je 9. siječnja 1939. prilikom koje su sestre s učenicima organizirale priredbu.¹⁰⁷³ U samostanu sestre su davale pouku iz glazbe, stranih jezika, ženskih i kućnih poslova, a postajao je i vrtić.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj*, Osnovna škola Sestara Dragocjene Krvi u Bihaću, br. 101., 22. X. 1930., kopija, orig. u ABB. O ukinuću školarine u privatnim školama 1930. i mogućnosti da su je neke škole Klanjateljica zadržale i nakon 1930. vidi uvod ovog poglavlja.

¹⁰⁷¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

¹⁰⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 101.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.

¹⁰⁷³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 114., 130.

¹⁰⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

3. 2. 3. 7. Samostan *Sveti Antun*, Bosanska Gradiška

I ova filijala je bila obilježena siromaštvom jer stanovništvo nije moglo redovito plaćati školarinu djeci. Osim gradske djece školu su upisivala i siromašna seoska djeca koja su umjesto novca za školarinu davala poljoprivredne i druge proizvode. Sava koja je skoro svake godine izazivala poplave još je više otežavala teško materijalno stanje stanovništva. Sestre su i dalje zarađivale privatnim satovima iz glazbe i stranih jezika.¹⁰⁷⁵

Slika 7. Samostan *Sveti Antun*, Bos. Gradiška, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 37v.

Šk. god. 1930./1931. bilo je u četiri razreda 116 djece, podijeljena u dva odjeljenja s dvije učiteljice. Škola je bila mješovita, a u mjestu je postojala i državna osnovna škola. Školarina se skupljala od učenika, ali ona je bila nedovoljna pa je ponekad školu pomagala općina. Od 1927. do 1929. dobivale su godišnju potporu od općine u iznosu od 500 dinara. Za pomoć sestre su se obraćale i Hrvatskom kulturnom društvu *Napredak* koji im je pomagao.¹⁰⁷⁶ Od osnivanja do 1940. (1941.) ukupno je 1200 učenika polazilo školu od kojih su neki krenuli u duhovni poziv, ali bio je među njima i znatan broj kasnijih uglednih građana. I ova škola barem jednom godišnje je organizirala školsku priredbu najčešće za blagdan Svetog Nikole.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 42.

¹⁰⁷⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke osnovne škole sestara Dragocjene Krvi u Bos. Gradiški upravi Sestara Dragocjene Krvi samostana Nazaret, br. 42., 21. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB. Prema jednom izvještaju generalne vizitacije održane u ljeto 1930. (ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izvještaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.) škola je imala osam razreda sa 130 djece. Nejasno je zašto je stavljen podatak od osam razreda kad se ni u jednom izvoru ne spominje da je ova škola imala građansku školu ili višu osnovnu školu. O ukinuću školarine 1930. u privatnim školama vidi uvod ovog poglavlja.

¹⁰⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 42.

3. 2. 3. 8. Filijala *Sveti Franjo Ksaverski*, Nova Topola Gornja (Ober Windthorst)

Iza Prvog svjetskog rata naredbom Ministarstva prosvjete u školama gdje je bio veći broj pripadnika nacionalne manjine grupa nacionalnih predmeta se učila na hrvatskom jeziku, a svi ostali predmeti na njemačkom. Od vlade je škola bila priznata kao škola za njemačku manjinu.¹⁰⁷⁸ U početku su sestre dobivale plaću od općine, a kasnije su roditelji djece preuzeli tu obvezu u iznosu od 10 dinara mjesečno i zimi za ogrjev. Škola uz školarinu nije imala drugih izvora prihoda. Roditelji su sve manje plaćali, pa su sestre često radile i besplatno. Škola je bila jedina u mjestu te mješovita. Od osnivanja do 1940. (1941.) iz škole je izašlo 850 učenika od kojih dvojica budućih svećenika i nekoliko sestara Klanjateljica.¹⁰⁷⁹ Šk. god. 1930./1931. u školi je bilo je 113 djece, a najmanje u četvrtom razredu. Te godine bila su tri odjeljenja, a radile su dvije učiteljice.¹⁰⁸⁰ Kao i u drugim školama Klanjateljica u njemačkim kolonijama sestre su produžile četiri razreda osnovne škole na šest godina.¹⁰⁸¹

Slika 8. Samostan *Sveti Franjo Ksaverski*, Nova Topola Gornja, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 36r.

¹⁰⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43.; AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 37r.

¹⁰⁷⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 43.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8., Dopis s. Dionisije Reifenschweiler provincijalnoj poglavarici, 22. X 1930., br. 4., kopija, orig. u ABB.

¹⁰⁸⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8., Dopis s. Dionisije Reifenschweiler provincijalnoj poglavarici, 22. X 1930., br. 4., kopija, orig. u ABB.

¹⁰⁸¹ O trajanju osnovne škole od četiri razreda na šest godina vidi o školi u Novoj Topoli Srednjoj i usm. svjed. s. Irme Büllsbach. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

3. 2. 3. 9. Samostan *Sveti Pavao*, Zenica

Osnovna škola je bila mješovita, a u mjestu su postojale još dvije državne osnovne škole.¹⁰⁸² Broj učenika u osnovnoj školi je brzo rastao te su se razredi morali dijeliti u više odjeljenja. Većina sestara je predavala u dva odjeljenja, a nastavu se držale dopodne u jednom, a poslijepodne u drugom. Šk. god. 1929./1930. u prvom razredu su bila tri razredna odjeljenja. U I. a. je bilo 53 učenika (44 dječaka i 9 djevojčica), a u odjeljenju I. b. 43 učenika (23 dječaka i 20 djevojčica). U oba odjeljenja te godine predavala je s. Josipa Nevistić, privremena učiteljica. Sreski školski nadzornik kod pregleda škole zabilježio je da s. Josipa nije ni jedan dan izostala iz škole, da je posao vršila marljivo i s puno oduševljenja te da je postavljala dobra heuristička pitanja koja potiču samomotivaciju kod učenika. Te školske godine upisan je i I. c. razred koji je vodila učiteljica s. Ignacija Blažević, a u kojem je bilo 41 učenika što znači da je te godine u prvi razred bilo upisano 137 učenika.¹⁰⁸³

Slika 9. Samostan *Sveti Pavao*, Zenica, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 38v.

Šk. god. 1930./1931. bilo je 480 učenika i škola je imala devet odjeljenja i šest učiteljica.¹⁰⁸⁴ Te godine učiteljica s. Josipa Nevistić je bila učiteljica u II. a. i II. b. razredu i imala je ukupno 130 učenika. Ispitivač ove školske godine osim didaktičko-metodičkog rada

¹⁰⁸² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke osnovne škole u Zenici upravi Sestara Dragocjene Krvi, Matica Nazaret, br. 108., 21. X 1930., kopija, orig. ABB.

¹⁰⁸³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj o pregledavanju Rimokatoličke osnovne škole u Zenici za s. Josipu Nevistić*, dana 25. juna 1930. 1r, 1v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj o pregledavanju Rimokatoličke osnovne škole u Zenici za s. Ignaciju Blažević*, dana 26. juna 1930. 1r, 1v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSZ, fol. 1v. Prema „Zakonu o narodnim školama od 5. decembra 1929.“ čl. 71. (*Prosvetni šematizam*, Knji. 1., str. 33.) kaže da učitelji mogu biti stalni ili privremeni. Privremeni učitelji su oni koji imaju položen učiteljski ispit zrelosti, ali nemaju položen praktični učiteljski ispit.

¹⁰⁸⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Rimokatoličke osnovne škole u Zenici upravi Sestara Dragocjene Krvi, Matica Nazaret, br. 108., 21. X 1930. kopija, orig. ABB.

učiteljice i općeg odgojno-nastavnog rada, ocjenjivao je s posebnom ocjenom kako učiteljica vrši nacionalni odgoj učenika. Za svaki dio učiteljica je ocijenjena s vrlo dobrom ocjenom. Ispitivač je stavio jedino primjedbu da odgojni-obrazovni rad je te godine ometao preveliki broj učenika u odjeljenjima, poludnevna nastava i epidemija krzamaka.¹⁰⁸⁵

Godine 1939. je bila velika navala za upis učenika u prvi razred da su sestre morale brzojavom javiti da je potrebno još učiteljica. Sestre su bile u neprilici jer kroz cijelo ovo razdoblje su imale manjak sestara-učiteljica i bilo je teško odgovoriti na sve potrebe.¹⁰⁸⁶ Veliki broj djece svake se godine upisivao u školu osobito katolička djece iz sela u okolici Zenice jer je većina katoličkih roditelja željela da im djeca idu u katoličku školu iako su u gradu bile i državne narodne škole. Samo manji broj učenika bio je evangeličke, protestantske i pravoslavne vjere.¹⁰⁸⁷ Sestre su u kronici zapisale: „Milina je bila gledati prvačića, a posebno našu djecu sa sela, kad su ih majke dovodile sestrama za upis u školu. Bilo je veliko dvorište u obliku četverokuta, ispunjeno djecom i roditeljima da se nije moglo proći. Curice u bijelim košuljama sa jelecima i dugačkim pletenicama, a dječaci također u bijelim košuljama preko kojih su nosili fermene u oblik prsluka, cijelo dvorište je izgledalo kao košnica pčela.“¹⁰⁸⁸

Od osnivanja 1903. do 1940. (1941.) ovu osnovnu školu je pohađalo oko 9000 djece što je bio veliki broj.¹⁰⁸⁹ Školarina se skupljala i iznosila je 10 do 15 dinara mjesečno, a siromašna djeca su besplatno pohađala školu. U listopadu 1930. skupljeno je ukupno 2219 dinara što je moglo biti oko polovica djece. Škola nije imala nikakvog drugog izvora prihoda osim školarine.¹⁰⁹⁰ Kršćanski odgoj i vjeronauk bio je posebno naglašen u školi i svaki dan držao se sat vjeronauka. Posebno se njegovalo školsko i crkveno pjevanje, a veliki broj školske djece pjevao je na nedjeljnoj misi za koju su sestre pripremale školsku djecu. Posebno su bile organizirane Tijelovske procesije u kojem je sudjelovala školska djeca i školski zbor. Sestre su s učenicima organizirale veliki broj izleta i šetnji u obližnju okolicu.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *List ocijenjivanja nastavnih lica osnovnih škola svršetkom šk. 1930./1931. god. za s. Josipu Nevistić*, u Zenici dana 15. juna 1931.

¹⁰⁸⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 134.

¹⁰⁸⁷ Usm. svjed. s. Berislave (Anđa) Bartić; Tajn. orm. arh., *Glavni imenik 1920-1940*, [Rimokatolička osnovna škola u Zenici], *passim*. Iako nije napisano na izvoru o kojoj školi Klanjateljica se radi, prema podacima u *Glavnom imeniku* vidljivo je da se radi o osnovnoj školi u Zenici.

¹⁰⁸⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 3.

¹⁰⁸⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

¹⁰⁹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Dopis Rimokatoličke osnovne škole u Zenici upravi Sestara Dragocjene Krvi, Matica Nazaret*, br. 108., 21. X 1930., kopija, orig. ABB. O naredbi za ukidanje školarina u privatnim osnovnim školama 1930. vidi uvod ovog poglavlja. Prema usm. svjed. s. Berislave (Anđa) Baltić koja je pohađala ovu školu školarina se plaćala i poslije 1930., ali su neki davali u naturi i hrani.

¹⁰⁹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 4.A

U sklopu nastave sestre su od prvog razreda osnovne do zadnjih razreda građanske škole podučavale djecu u raznim vrstama veza, krojenju i šivanju. U samostanu su se davali privatni satovi glazbe i ženskih ručnih radova.¹⁰⁹² Prema jednom izvoru u samostanu je postojao i internat koji je od otvaranja škole do 1932./1933. primio 62 djevojke. U godini 1932./1933. nije bilo djevojaka u internatu i vjerojatno je radio samo u ranijim razdobljima.¹⁰⁹³

3. 2. 3. 10. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce

Broj učenika u osnovnoj školi šk. god. 1927./28. bio je 120, a početkom iduće šk. god. 180 učenika. Kako su na školi radile samo dvije učiteljice, biskup fra Jozo Garić 1928. uputio je molbu upravi Samostana *Nazaret* da je nužno postaviti još jednu učiteljicu jer će zbog toga trpjeti ugled škole.¹⁰⁹⁴ Škola je bila mješovita i sve sestre-učiteljice 1930. su imale diplomu. Šk. god. 1930./1931. četverogodišnja osnovna škola je imala 190 učenika i radile su tri učiteljice u četiri odjeljenja. Školarina se naplaćivala i iznosila je od 10 do 15 dinara. U mjesecu listopadu 1930. ukupno je skupljeno 1935 dinara članarine što je značilo da je većina djece platila. U gradu je postojala i državna osnovna škola.¹⁰⁹⁵

Nakon što su školski nadzornici upozoravali, biskup Garić se zauzeo kod uprave Samostana *Nazaret* za proširenje i nadogradnju školske zgrade u Jajcu. Tvornica u Jajcu je obećala da će izvesti radove uz najniže cijene.¹⁰⁹⁶ Ubrzo je predstojnica samostana u Jajcu s. Donata Slukan 1931. započela obnovu samostana i škole. Zidovi dotadašnje zgrade bili su dotrajali i trebalo je zamijeniti grede. Hrastovi balvani su poslani iz *Nazareta* kako bi se poduprli trošni stropovi. Kako je zgrada već bila tijesna, krenulo se i u njeno proširenje i podignuta je na još jedan kat i produžena za 12 m. Sestrama su u gradnji pomogli biskup Garić, tvornica u Jajcu, gradska općina, franjevci i drugi istaknuti građani Jajca. Nacrt je

¹⁰⁹² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 6.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

¹⁰⁹³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 53r.

¹⁰⁹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Biskupskog ordinarijata Banja Luka, biskupa Joze Garića časnoj s. Luciji Kulier, generalnoj vikarici ss. Drag. Krvi u Nazaretu, br. 1245., 1. rujna 1928., Banja Luka.

¹⁰⁹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Podaci škola ss. Dragocjene Krvi u Jajcu*, br. 107., 22. oktobra 1930., kopija, orig. se nalazi u ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2. O ukidanju školarine u privatnim školama 1930. vidi uvod ovog poglavlja.

¹⁰⁹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Biskupskog ordinarijata Banja Luka, biskupa Joze Garića časnoj majci Luciji Kulier, generalnoj vikarici čč. sestara Drag. Krvi u Nazaretu, br. 644., 27. travnja 1931., Banja Luka.

besplatno napravio Franjo Rolletscek.¹⁰⁹⁷ Sestre su imale mnogo financijskih poteškoća da završe gradnju, čak su zapisali da su radnici prijetili da će ubiti s. Donatu Slukan jer nisu dobivali plaću svaku subotu zbog čega se ona morala neko vrijeme skrivati. Iz te situacije sestrama su pomogli franjevci u Jajcu koji su im posudili novac.¹⁰⁹⁸

Slika 10. Samostan Sveti Ivan, Jajce, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, Cronaca, fol. 40r.

Broj učenika je rastao i šk. god. 1933./1934. je bilo 217 učenika u četiri odjeljenja s 3 učiteljice. Zbog nedostatka učiteljica, jedna sestra-učiteljica je radila u prvom razredu dopodne i u drugom razredu popodne. Stoga je Sresko načelstvo u Jajcu uputilo opomenu školi i naredilo da se zaposli još jedna učiteljica.¹⁰⁹⁹ Kako sestre nisu imale dovoljno svojih učiteljica zaposlile su u travnju 1938. učiteljicu Mariju Vančinu, a neko vrijeme je radila i učiteljica Marija Ratković. Od tada je jedna učiteljica radila s jednim razrednim odjeljenjem. U školi su bili organizirana predavanja o zdravstvenom prosvjećivanju djece, a učiteljice su u šk. god. 1938./1939. posudile radio za školu kako bi učenici mogli slušati predavanje *Mir*. U školi je bila organizacija Crvenog križa, a jedna od akcija koje su provodili je bila skupljanje pomoći za siromašne obitelji.¹¹⁰⁰ Ministarstvo je određivalo i izvanredne prekide nastave u školi kao u zimi 1935. kad je zbog malih boginja (*morbili*) prekinut rad u drugom razredu.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 46.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Historijat-Jajce*, fol. 3r.

¹⁰⁹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 2v., 3r.

¹⁰⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Sreskog načelstva upravi Osnovne škole sestara „Dragocjene Krvi“, Jajce, br. 15263., 18. septembra 1933., u Jajcu.

¹¹⁰⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Izveštaj o stanju, polasku i radu škole za mjesec novembar 1938.*, Narodna osnovna škola sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, 30. novembra 1938., 2v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Izveštaj o stanju, polasku i radu škole za mjesec oktobar 1939.*, Narodna osnovna škola sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, br. 170., 4. novembra 1939., 1r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Iskaz o stanju škole za mjesec mart 1937.*, Narodna škola sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, br. 60. i 61., 31. marta 1937., 2v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Iskaz o stanju škole za mjesec decembar 1936.*, Narodna škola sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, br. 380. i 381., 2v.; ARZ, Tajn. orm.

Školska zgrada je odgovarala svim pedagoškim i školskim propisima i imala je učeničku i nastavničku knjižnicu, pretplate na više školskih listova i brojna nastavna pomagala i učila: 16 modela, 38 preparata, 54 zidne slike i 2 zemljopisne karte.¹¹⁰² Godine 1937. je proslavljena 25. godišnjica otvaranja škole čiju proslavu je potaknuo gvardijan franjevačkog samostana fra Kruno Ladan s građanstvom i tvornicom u Jajcu da na taj način izraze priznanje sestrama za njihov rad. Tvornica je uoči proslave osvjetlila pročelje školske zgrade s puno žaruljica. Proslava je priređena navečer na kojoj su govore držali predstavnici vlasti u Jajcu, a sutradan je u školskoj dvorani održana svečana akademija za koju su sami građani pripremili nekoliko svečanih predstava. Na proslavu je osim roditelja djece došlo i brojno građanstvo svih vjeroispovijesti.¹¹⁰³

Školu je najčešće u siječnju ili veljači posjećivao školski nadzornik i vršio pregled škole, a drugi pregled na kraju školske godine. Kod ocjenjivanja školski nadzornici su se pohvalno osvrtni na rad škole i sestara.¹¹⁰⁴ U siječnju 1936. kod pregleda škole školski nadzornik je zapisao: „Nastavnice su iskusne, - vrlo vrijedne i pune volje za svoj posao.“¹¹⁰⁵ U nastavku isti nadzornik je napisao: „Čistoća i disciplina u školi je uzorna. Djeca se vaspitaju u duhu drž. i nar. jedinstva.“¹¹⁰⁶

Od osnivanja do 1939. osnovnu i građansku školu pohađalo je 2017 djece. Od njih je 10 učenika su postali svećenici, 17 učiteljica, 4 profesora, 4 odvjetnika, 5 sudaca, 2 liječnika, 2 geometra, 2 gruntovničara, 2 inženjera, 45 činovnika i činovnica i brojni trgovci, obrtnici, industrijalci i dr.¹¹⁰⁷ Mnoge učenice su bile članice crkvenog zbora, a škola je sudjelovala kod raznih crkvenih i gradskih svečanosti kao na Euharistijskom kongresu 1938. i proslavi 1300. godišnjice Hrvatskog jubileja održane u Jajcu 22. rujna 1940. Prilikom proslava koristila se

arh., K7, *Polugodišnji izvještaj*, Narodna škola sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, 23. januara 1940., br. 10/1940., 6r.

¹¹⁰¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, Dopis Ministarstva prosvete Kraljevskoj banskoj upravi, Prosvjetno odjeljenje, Banja Luka, O. n. br. 6377., 12. veljače 1935.

¹¹⁰² ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Polugodišnji izvještaj*, Narodna škola sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, 23. januara 1940., br. 10/1940., 3v., 4r.

¹¹⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 107.

¹¹⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik sjednica „Školskog nadzornika“*, [Privatna rimokatolička narodna osnovna škola u Jajcu], *passim.*; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Iskaz o stanju škole za mjesec maj i juni 1937.*, Narodna škola sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, br. 90., 31. maja 1937. i br. 115. i 116. od 28. juna 1937., 2r.

¹¹⁰⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik sjednica „Školskog nadzornika“*, [Privatna rimokatolička narodna osnovna škola u Jajcu], fol. 1v.

¹¹⁰⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik sjednica „Školskog nadzornika“*, [Privatna rimokatolička narodna osnovna škola u Jajcu], fol. 1v.

¹¹⁰⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 47.

školska dvorana za gradske svečanosti.¹¹⁰⁸ Sestre su u samostanu držale satove glazbe, ženskih i domaćih poslova.¹¹⁰⁹

3. 2. 3. 11. Samostan *Sveta Ana*, Nova Topola Donja (Unter Windthorst)

Od 1914. sestre su nakon nekog prekida ponovno preuzele školu koja nije nikad imala veliki broj djece. Osim katolika bio je manji broj pravoslavaca, protestanata i muslimana u školi. Domaći učenici su rado pohađali školu iako je nastava bila većim dijelom na njemačkom i time su bili zadovoljni jer „učimo još jedan živi jezik, koji nam dobro dolazi u kasnijem životu“¹¹¹⁰. Škola je bila dvojezična i podučavalo se na njemačkom jeziku, a nacionalni predmeti na hrvatskom. Učila su se tri pisma: latinica, gotica i ćirilica, a nastava je trajala šest dana u tjednu. Kao i u drugim osnovnim školama Klanjateljica u njemačkim kolonijama, četiri razreda osnovne škole su trajali šest godina. Kolonisti su težili da se škola produži i na osam godina kao u Njemačkoj.¹¹¹¹

Slika 11. Samostan *Sveta Ana*, Nova Topola Donja, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 41v.

Šk. god. 1930./1931. bilo je 68 učenika. Te godine bilo je tri razreda, a nastava se organizirala u dva odjeljenja i radila je jedna učiteljica. To je bila jedina osnovna škola u

¹¹⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 47.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 5r.

¹¹⁰⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

¹¹¹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.

¹¹¹¹ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 57.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44. O trajanju četverogodišnje osnovne škole na šest godina vidi opis škole u Novoj Topoli Srednjoj i usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach. Usp. i ARZ, Tajn. orm. arh., K5, *Izveštaj s generalne vizitacije Provincije Banja Luka od 5. 6. do 12. 7. 1930.*, str. 2.

mjestu i mješovita.¹¹¹² Školska zgrada je bila općinska i za školarinu je i bila određena mjesečna svota do 10 dinara koju veliki broj učenika nije mogao plaćati zbog siromaštva i veliki broj je svršavao školu, a da nije ni jednu školarinu platio. Škola nije imala drugih izvora prihoda. U šk. god. 1929./1930. od budžeta općine dobila je 5000 dinara za popravke škole. Sestre su podučavale djevojke ručnom radu i domaćinskim poslovima.¹¹¹³

¹¹¹² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis iz škole u Novoj Topoli Donjoj upravi samostana Nazaret, 22. X 1930., kopija, orig. u ABB.

¹¹¹³ OSTENDORF, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, 57.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 44.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis iz škole u Novoj Topoloj Donjoj upravi samostana Nazaret, 22. X 1930., kopija, orig. u ABB.

3. 2. 4. Djelovanje viših djevojačkih i građanskih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1918. do 1941.

Do 1918. građanska škola je bila raširena u Hrvatskoj i Sloveniji, ali kao oblik škole nije postojala u BiH gdje su joj po programu najviše nalikovale trgovačke škole. Pod imenom *Bürgerschule* ili građanska škola se kao tip škole javila u nekim europskim zemljama osobito u Češkoj u 19. st. s ciljem da djeci od 11 do 14 godina nakon četverogodišnje osnovne škole pruži šire opće obrazovanje s nekim praktičnim usmjerenjima za život. Većinom je ovaj tip škole školovao kadar koji se kasnije zapošljavao u administraciji, zanatstvu i trgovini. Od šk. god. 1922./1923. u BiH su se počele otvarati prve građanske škole, a trgovačke i više djevojačke škole postepeno su prelazile u građanske.¹¹¹⁴

Iako se programski nije puno razlikovala od nižih razreda gimnazije, građanska škola je davala i neka praktična znanja što je učenicima ograničavalo daljnje mogućnosti za obrazovanje. Iz nje se nije moglo direktno prelaziti u više razrede gimnazije, a učenici su se većinom kasnije upisivali na učiteljske škole nakon koje su mogli upisati samo pedagošku grupu na Filozofskom fakultetu i pod određenim uvjetima na više pedagoške škole. Ipak, većina učenika se nakon građanske škole zapošljavala u administraciji, ugostiteljstvu, trgovini, bankama i sl. Zbog ograničenja daljnjeg školovanja škola nije budila veliki interes kod roditelja djece ni kod prosvjetnih vlasti. U većim gradovima gdje su postojale gimnazije, većinom su je upisivali učenici nižeg socijalnog statusa koji su se željeli zaposliti nakon školovanja ili oni koji nisu prošli prijemni ispit za gimnaziju. U mjestima gdje nije bilo gimnazija, ove škole su bile dobro posjećene i cijenjene.¹¹¹⁵

Zakon o građanskim školama iz 1931. odredio je da građanska škola pored općeg obrazovanja, ovisno o smjeru škole, priprema učenike za poljoprivredna, zanatsko-industrijska ili trgovačka zanimanja i za nastavak školovanja u srednjim stručnim školama. Nastavni kadar činili su učitelji, nastavnici sa završenom višom pedagoškom školom i nešto sa završenim nastavničkim ili drugim fakultetima. U manjim sredinama prevladavali su većinom učitelji, a samo jedan ili dva nastavnika, a u većim gradovima bio je veći udio nastavnika. Školska godina bila je organizirana kao u gimnazijama, a završni ispiti su se radili

¹¹¹⁴ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 55-56., 63.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 245-246.

¹¹¹⁵ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 56-57., 67., 80-81.

po uzoru na završne ispite niže gimnazije.¹¹¹⁶ Od 1923./1924. polagali su se završni usmeni i pismeni ispit tzv. niži tečajni ispit ili mala matura koji su nakon nekog vremena bili ukinuti, ali ih je Zakon o srednjim školama ponovno uveo. Od njega su bili oslobođeni učenici koji su završni razred završili s vrlo dobrim i odličnim uspjehom.¹¹¹⁷ Učenici građanskih škola osobito u većim mjestima bili su dobro organizirani u različita učenička društva i grupe (glazbene, dramske, baletne), a u svakoj školi je bio i Pomladak Crvenog križa ili drugih organizacija. Škola je doprinosila i kulturnom radu u pojedinim mjestima te su učenici s nastavnicima pripremali priredbe i školske svečanosti za roditelje, građane i druge učenike.¹¹¹⁸

Katoličke više djevojačke škole postepeno su također prelazile u građanske, a nakon podijele na usmjerenja sve su imale trgovački ili zanatsko-industrijski smjer.¹¹¹⁹ Za višu djevojačku školu u Jajcu postoji dopis o prijelazu u žensku građansku školu odlukom Ministarstva prosvjete O. n. br. 38822. od 27. srpnja 1925. čime je ujedno škola dobila i pravo javnosti.¹¹²⁰ Iako su neke katoličke više djevojačke škole u početku još nosile taj naziv, one su bile ustvari građanske škole jer su usuglasile svoje nastavne planove i programe s građanskim školama.¹¹²¹

Zakon o građanskim školama u čl. 64. dozvolio je postojanje privatnih građanskih škola ako u roku četiri mjeseca se izjednače sa zakonskim propisima, ali nove privatne građanske škole nisu se smjele osnivati. Građanska škola u Zenici je dobila pravo javnosti odlukom Ministarstva prosvjete S. n. br. 2847-35. od 29. siječnja 1935.¹¹²², a građanske škole u *Nazaretu*, u Samostanu *Marija Pomoćnica*, Bihaću i ponovno u Jajcu odlukom S. n. br. 16510./ 8. V. 1935. Pravo javnosti se ovim školama davalo uz uvjet da svi nastavnici imaju potrebne kvalifikacije koje se traže po Zakonu o građanskim školama i da je njihov izbor

¹¹¹⁶ „Zakon o građanskim školama“, u: B. N. PODGORAC i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 1: Osnovna nastava, Kralj. Jugoslavije povl. nakladna knjižara u Zagrebu, 1932., čl. 1., 16., str. 461., 463-464.

PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 57-63., 67.

¹¹¹⁷ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 213., 250.

¹¹¹⁸ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 64.

¹¹¹⁹ *Isto*, 149-150.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 246., 262-263.

¹¹²⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., Prijepis dopisa Ministarstva prosvjete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Velikom županu za Prosvjetno odjeljenje Travnik, O. n. br. 38822., 27. jula 1925., u Beogradu kojeg je dostavio Veliki župan travničke oblasti, Prosvjetno Odjeljenje upravi Rimokatoličke više djevojačke škole u Jajcu, br. 5047/25., 10. augusta 1925.

¹¹²¹ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 246.

¹¹²² „Zakon o građanskim školama“, čl. 64., str. 476.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Odluka Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za srednju nastavu, Sn-br. 2847-35., 29. januara 1935., prijepis.

potvrdilo Ministarstvo prosvjete, te da se u svemu pridržavaju plana i programa i ostalih propisa koji vrijede za državne građanske škole.¹¹²³

Od donošenja Zakona sestre su i dalje odlukom redovničkih poglavara bile premještane u pojedine škole, ali su za rad u toj školi trebale tražiti dozvolu ili odobrenje Ministarstva prosvjete. Kasnije su odobrenje trebale tražiti za svaku godinu i prije samog premještaja iz jedne škole u drugu.¹¹²⁴ Nastavnice za građanske škole polagale su ispite za građanske škole u Zagrebu i Sarajevu, a od 1931. pohađale su i Sveučilište u Zagrebu i XXX. pedagošku grupu. Zbog toga su kasnije redovito u školama pored učiteljica i nastavnica imale i nastavnice sa završenim Filozofskim fakultetom.¹¹²⁵ Škole su se uzdržavale od redovničke zajednice i od školarina učenica. Većina učenica su bile katolkinje, iako je bio i manji broj drugih vjeroispovijesti. Škole su bile četverogodišnje i primale su samo žensku djecu.¹¹²⁶ Ministarstvo prosvjete je vršilo nadzor nad školama čiji izaslanik je predsjedao završnom ispitu i vršio godišnji pregled škole prema uputama Ministarstva.¹¹²⁷

¹¹²³ „Odluka Ministra prosvete S. n. br. 16510/ 8. V. 1935.“, u: *Prosvetni glasnik: službeni organ Ministarstva prosvete*, god. LI, br. 6., juni 1935., str. 735., <http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/dokument/1932/prosvetni-glasnik-1935> (12. svibnja 2013.)

¹¹²⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ministarstva prosvete upravitelju Privatne ženske građanske škole Jajce, br. 31362/37., 1. IV 1938.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Privatne građanske škole sestara Dragocjene Krvi u Jajcu Ministarstvu prosvjete, br. 163., 21. VIII 1939.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Matična knjiga o službenicima Posebničke obće niže srednje škole ss. Drag. Krvi u Nazaretu*, od 1942., *passim*.

¹¹²⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 9., 16. U građanskim školama radile su učiteljice sa završenom učiteljskom školom te više učiteljice ili nastavnice pojedinih predmeta. One su u Zagrebu i Sarajevu (iako se ne navodi u izvorima točno na kojoj višoj školi) nakon učiteljske škole nastavile školovanje i polagale ispite za niže srednje škole odnosno za građanske i više djevojačke. Tako je s. Marija Marić nakon učiteljske škole u Zagrebu koju je završila 1905. položila ispit za opće niže srednje škole u Zagrebu 1919. i predavala je predmete hrvatski i njemački jezik i povijest sa zemljopisom. U dokumentima se za sestre koje su završile ispite za građanske škole navodi da su bile nastavnice ili učiteljice određene skupine predmeta npr. nastavnica (učiteljica) matematičko-prirodoslovne skupine i dr. Osim njih radile su u građanskim školama i sestre koje su završavale višu žensku stručnu školu i predavale stručne predmete odnosno ručni rad, a kasnije je redovito bilo po jedna nastavnica koja je završila Filozofski fakultet. Vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., *Matična knjiga o službenicima Posebničke obće niže srednje škole ss. Drag. Krvi u Nazaretu*, od 1942., *passim*; Tajn. orm. arh., K6, *Iskaz o stanju zavoda početkom šk. god. 1921./22.*, kopija, orig. u ABB; ARZ., 1r., 2r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Raspred sati 1933./1934., Građanska škola Nazaret*.

¹¹²⁶ Usp. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 149-150.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 248., 263., 265. O školarini vidi niže prikaz samostana: *Marija Pomoćnica*, Jajce i *Nazaret* gdje su sačuvani podaci da je postojala školarina.

¹¹²⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije Kraljevskoj Banskoj upravi, Prosvjetno odjeljenje, S.n. br. 41 016., 29. maja 1931., prijepis; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ministarstvo prosvete izaslaniku Ministarstva prosvete za pregled gradjanskih škola, Sn. br. 13884., 27. aprila 1936., 1r., 1v., 2r. Usp. „Zakon o građanskim školama“, čl. 56., 59., 67., str. 474., 476-477.

3. 2. 4. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke

Viša djevojačka škola u *Nazaretu* osnovana 1891. je bila najstarija viša djevojačka škola u Vrbaskoj banovini.¹¹²⁸ U izvještaju za šk. god. 1921./22. u školi su bile 32 učenice i sve su bile katolkinje, a škola se nazivala Viša djevojačka škola samostana Nazareta. Škola je radila na temelju prava javnosti od 1912., bila je četverogodišnja, a nastavni jezik bio je hrvatski ili srpski. Učenice su imale priliku učiti sviranje na glasoviru i guslama te sve vrste ručnog rada. U školi su radile tri učiteljice za pojedine skupine predmeta, jedna učiteljica, učiteljica ručnog rada, vjeroučitelj i upraviteljica škole.¹¹²⁹ Šk. god. 1922./1923. bilo je 46 učenica od kojih 44 katolkinje i 2 pravoslavne vjeroispovijesti. Učenice su bile u dobi od 10 do 16 godina, od kojih su 44 imale državljanstvo Kraljevine SHS, a dvije su bile stranog državljanstva. I kasnije se broj kretao oko 50-60 učenica godišnje, a škola se u šk. god. 1933./34. nazivala Ženska građanska škola ss. Dragocjene Krvi, Nazaret kraj Banje Luke. Te godine je radila jedna profesorica sa završenim Filozofskim fakultetom i liječnik.¹¹³⁰

Od osnivanja do 1940. ukupno je 950 učenica upisalo građansku školu u *Nazaretu*, a ni jedna učenica nije ponavljala razred niti je bilo popravnog ispita. Izaslaniku Ministarstva prosvjete na završnom ispitu i kod pregleda škole sestre su trebale platiti dnevnicu, a ispit i pregled je trajao 2-3 dana, a od šk. god. 1933./1934. produžio se na devet dana. Učenicama koje nisu mogle plaćati taksu za ispite zbog siromaštva, sestre su često doprinosile.¹¹³¹ Nakon izvještaja izaslanika, Ministarstvo je ponekad slalo primjedbe školi kao na kraju šk. 1930./1931. kada ih je zanimalo po čijoj su odluci spojena četiri razreda u tri odjeljenja i zašto u školi nije osnovan ogranak Crvenog križa.¹¹³² Učenice građanske škole imale su svoju

¹¹²⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 23., 37.

¹¹²⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Iskaz o stanju zavoda početkom šk. god. 1921./22.*, kopija, orig. u ABB, 1r., 2r. Od učiteljica bile su: s. Lucija Kulier, učiteljica slovenačko-historijske skupine, s. Aurelija Glaser, učiteljica matematičko-prirodoslovne skupine, s. Štefanija Tomljenović, učiteljica slovenačko-historijske skupine, s. Bazilija Müller, s. Vincencija Kremer, učiteljica ručnog rada, Božo Ivaniš, vjeroučitelji, upraviteljica s. Ida Keller. *Isto*. Sestre su držale privatne satove sviranja osim za klavir i violinu (usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Pavlović). Vidi bilješku 955. o nazivu za jezik u školi.

¹¹³⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Iskaz o uspjehu popisa početkom šk. god. 1922./1923.*, Viša djevojačka škola samostana Nazareta, s. M. Lucija Kulier, upraviteljica škole, 14. rujna 1922., kopija, orig. u ABB. (Iskaz je koristio Anto Orlovac, „Doprinosi Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, 84.); ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Podela predmeta na nastavnike*, Ženska građanska škola ss. Dragocjene Krvi u Nazaretu kraj Banje Luke, 8. septembra 1938., 1r., 1v.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Podela predmeta na nastavnike*, Ženska građanska škola ss. Dragocjene Krvi, Nazaret kraj Banje Luke, 4. septembra 1933.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Raspred sati 1933./1934.: Građanska škola Nazaret*.

¹¹³¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 43.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 24.

¹¹³² ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za sred. nastavu Kraljevskoj banskoj upravi, Prosvetno odeljenje, Banja Luka, br. O. i. br. 53712., 30. jula 1931., u Beogradu,

uniformu koja se sastojala od crnih pregača ili kuta i bijele kragne i nosile su je obvezno u školu.¹¹³³

Sestre su u lipnju 1938. uputile molbu na Ministarstvo prosvjete da se njihova građanska škola u *Nazaretu* pretvori u nižu gimnaziju što Ministarstvo nije odobrilo pod objašnjenjem da je to protivno čl. 5. Zakona o srednjim školama.¹¹³⁴ Podjelom na smjerove ova građanska škola je bila svrstana u trgovački smjer. Većina kasnijih učenica je nastavljala obrazovanje na učiteljskim školama, neke su išle i na fakultete, zapošljavale se kao državne službenice u kancelarijama, a veliki broj ih je postalo domaćicama ili su se opredijelile za redovnički poziv većinom u Družbi Klanjateljica.¹¹³⁵

Učenice su bile internistice, smještene u internatu koje je od 1922. spojeno sa sirotištem, te vanjske učenice iz bliže okoline kojih je bio mali broj. Učenice koje su živjele u sirotištu radi školovanja u građanskoj školi koje su mogle plaćale su smještaj, a ostale nisu. Dolazile su iz svih krajeva BiH, te je tridesetih godina sirotište bilo većino popunjeno s učenicama koje su tu stanovale radi građanske škole, a djece mlađe dobi nije bilo ili ih je bilo malo.¹¹³⁶

Sirotište se nalazilo u jednom krilu samostana zajedno s građanskom školom koja je imala dvije velike učionice, te sviraonice za privatne satove glazbe. Internistice su imale glavnu odgajateljicu ili prefektu i dvije-tri pomoćne odgajateljice te organiziran dnevni red.

prijepis kojeg je dostavila Kraljevska banska uprava, Prosvetno odeljenje upravi Građanske škole sestara Dragocjene Krvi, Jajce, br. 13640., 6. VIII 1931.

¹¹³³ Usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Bartulović; usm. svjed. s. Natalije (Ivka) Ivaniš.

¹¹³⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 116., 119.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije Ženskoj građanskoj školi sestara Dragocjene Krvi, Nazaret, Banja Luka, br. 20834., 27. jula 1933.

¹¹³⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 25.

¹¹³⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22.; usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach, Marije Šego rođ. Lipovac, s. Natalije (Ivka) Ivaniš, s. Berislave (Anđa) Baltić. Prema usm. svjed. s. Berislave (Anđa) Baltić bilo je 1937. oko 80 do 90 djevojčica u sirotištu koje su sve išle u građansku školu, a nije bilo djece koja su išla u osnovnu školu. I s. Irma Büllesbach koja je 1935. došla isto u sirotište kao učenica građanske škole sjeća se također da je te godine većina djevojčica u sirotištu išla u građansku školu, a samo nekoliko njih je bilo mlađe dobi i pohađale su osnovnu školu u *Nazaretu*. Ona jer se već znalo da će kasnije ući u redovničku zajednicu kao i s. Berislava, nisu morale plaćati smještaj u sirotištu dok su završavale građansku školu. Moguće je da je u ovom razdoblju sirotište više služio kako internat za smještaj učenica građanske škole. Mnoge od njih nisu plaćale zbog siromaštva pa je na neki način to bio kao besplatni internat odnosno sirotište za siromašne učenice, a druge koje su mogle plaćale su. Pretpostavka je da je do 1922. sirotište s djecom koja su išla u osnovnu školu kao takvo još funkcioniralo jer je bilo još djece ratnih siročadi, a također i za vrijeme Drugog svjetskog rata kada je ponovno bilo u njemu djece izbjeglica i ratnih siročadi (vidi sljedeće poglavlje). U međuratnom razdoblju većina djece u sirotištu su bile učenice građanske škole iako je vjerojatno bilo djeca koje su završavale i osnovnu. To potvrđuje i popis odgajateljica (Tajn. orm. arh., *Glavnik imenik sirotišta u samostanu „Nazaret“ kraj Banjaluke: počam od 1. septembra 1880., passim.*) iz kojih se vidi da ih je većina dolazila nakon osnovne škole u sirotište u tom razdoblju.

Ostajale su tokom školske godine u sirotištu i odlazile su kući za vrijeme praznika.¹¹³⁷ Vikendima su imale razne aktivnosti od izleta, kućnog kina, radija koji se počeo uvoditi u kućanstva, društvenih igara i šetnji. Svake godine pripremale su školsku zabavu s predstavama i glazbenim točkama. Program je bio bogat i izvodile su i duže predstave s raznim tematikama i s moralno-vjerskom poukom. Preko stotinu predstava priredila je građanska škola kroz svoje postojanje. Glumačke skupine imale su i bogatu garderobu s kostimima i odjećom za glumu. Mnoge učenice bile su članice Marijine kongregacije koja je u ovom samostanu do 1940. brojila preko 250 članica.¹¹³⁸

3. 2. 4. 2. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka

Viša djevojačka škola u Samostanu *Marija Pomoćnica* je poslije one u *Nazaretu* bila najstarija viša djevojačka škola u Vrbaskoj banovini.¹¹³⁹ Nakon ukidanja svih škola na njemačkom jeziku, u višoj djevojačkoj školi nastava je 8. prosinca 1918. prešla s njemačkog na hrvatski jezik zbog čega se podatak, koji se javlja u izvorima o pravu javnosti iz siječnja 1919., vjerojatno odnosio na ovu promjenu.¹¹⁴⁰ Od 1928. u školi je otvoren privatni domaćinski tečaj.¹¹⁴¹

Šk. god. 1930./31. škola je imala 52 učenice u četiri odjeljenja. Škola je te godine imala 5 nastavnica. Učiteljice i nastavnice škole sudjelovale su u strukovnim udruženjima kao Udruženju nastavnika građanskih škola na čije su sjednice odlazile.¹¹⁴² Školski nadzornik ponekad je dolazio pregledavati školu u toku godine, a redovito u lipnju kad se održavao i završni ispit. Tom prilikom je otvarao i izložbu učeničkih ručnih radova koja je bila otvorena i za širu javnosti. Cijela organizacija školske godine i školski rad bili su usklađeni po Zakonu o građanskim školama. Tokom godine organizirani su izleti najčešće u bližu okolicu kao Bos. Aleksandrovac i Mahovljane, ali i u Hrvatsku. Škola je posjedovala bogate zbirke

¹¹³⁷ Usm. svjed. s. Irme (Ida) Büllesbach; usm. svjed. s. Natalije (Ivka) Ivaniš; usm. svjed. s. Berislave (Anđe) Baltić.

¹¹³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 22., 25-26.

¹¹³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.

¹¹⁴⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 3r. Prema jednom izvoru (ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, fol. 1.) pravo javnosti škola je dobila 1919., 1925. i 1935. O odluci Narodnog vijeća od 29. studenog 1918. o ukidanju škola s njemačkim i mađarskim nastavnim jezikom vidi: PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 245-246., 262.

¹¹⁴¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 4r.

¹¹⁴² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj škola sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 39., 23. oktobra 1939., kopija, orig. se nalazi u ABB; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Udruženja nastavnika građ. škola sekcija za Vrbasku banovinu Privatnoj građanskoj školi časnih sestara Dragocjene Krvi Banja Luka, br. 68., 29. januara 1933., Banja Luka.

nastavničkih pomagala za fiziku, prirodopis, mineralogiju, kemiju, geografiju i povijest, za crtanje i ručni rad, a postojala je učenička i nastavnička knjižnica. Pred Drugi svjetski rat škola je imala godišnje oko 100 učenica, od kojih je pored katolkinja bilo i učenica pravoslavne, grkokatoličke, evangeličke, židovske i islamske vjeroispovijesti.¹¹⁴³

Mnoge učiteljice, činovnice i učenice drugih zanimanja su izašla iz ove škole. Uz školu je bio i internat koji je otvoren u ranijem periodu, a osim djevojaka-internistica koji su pohađale građansku školu, bilo je učenica iz drugih škola u Banjoj Luci. Neke učenice građanske škole bile su i članice crkvenog pjevačkog zbora i redovito su pjevale nedjeljom i blagdanom u banjolučkoj katedrali. Mnoge djevojke iz škole su bile i članice Marijine kongregacije koja je u Samostanu *Marija Pomoćnica* osnovana 1919. Članice su imale svoju uniformu koju su nosile za svečane javne zgode. Godine 1927. biskup Josip Garić je u banjolučkoj katedrali svečano blagoslovio barjak kongregacije.¹¹⁴⁴

Sestre su s učenicima osnovne i građanske škole često organizirale javne školske priredbe koje su bile vrlo posjećene. Priredbe su se organizirale više puta godišnje, a najsvečanije su bile za Papin dan u veljači i Majčin dan u svibnju. Predstave i školske svečanosti su se održavale u dvorištu i školskoj dvorani koja je postala premala i sestre su pred Drugi svjetski rat pomišljale na gradnju veće dvorane. Školarina je iznosila 10 do 15 dinara, što je kako su sestre zapisale bilo prilično visoko, ali su zato mnogo radile na odgoju i obrazovanju djece i pružale puno dodatnih aktivnosti. Sva djeca nisu plaćala školarinu.¹¹⁴⁵

3. 2. 4. 3. Samostan Sveti Josip, Bihać

Za ovu školu je ostalo sačuvano najmanje dokumenata te postoji samo zbirni podatak da je od osnivanja 1894. do 1940. školu pohađalo 500 učenica. Prema nekim podacima broj učenica se godišnje kretao od 46 do 71. Škola je bila zanatsko-industrijskog smjera.

¹¹⁴³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Izveštaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Banjoj Luci za školsku godinu 1935-36.*; ARZ, Tajn. orm. arh., *Izveštaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Banjoj Luci za školsku godinu 1937.-38.*; ARZ, Tajn. orm. arh., *Izveštaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Banjoj Luci za školsku godinu 1939.-40.*, Štamparija Zv. Jović i Co. Banja Luka, *passim*; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37-38.; „Zakon o građanskim školama“, *passim*.

¹¹⁴⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 37-38.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 4r. U ARZ čuva se knjiga *Zapisnika sjednica Kongregacije Marije Pomoćnice u Banjoj Luci* (ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik sjednica Kongregacije Marije Pomoćnice u Banjoj Luci, passim.*). Zapisane su sjednice od osnivanja 1919. do 1931., rkp. bilježnica.

¹¹⁴⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KMP1, fol. 4r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 38.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj škola sestara Dragocjene Krvi u Banjoj Luci*, br. 39., 23. oktobra 1939., kopija, orig. se nalazi u ABB.

Vjerojatno je i dalje postojao internat kao i u prethodnom razdoblju.¹¹⁴⁶ Škola je nosila naziv Ženska građanska škola sestara Dragocjene Krvi u Bihaću.¹¹⁴⁷

Kako je ova škola imala vlastitu, veliku školsku dvoranu od 1938., sestre su s učenicama više puta godišnje organizirale raznolike i lijepe školske priredbe i svečanosti, s bogatim kostimima i koreografijom. Mnogo učenica građanske škole su bile i dio crkvenog zbora. Škola se izdržavala od male školarine i od doprinosa u hrani i poljoprivrednim proizvodima. Ponekad je i općina doprinosila za rad škole.¹¹⁴⁸

3. 2. 4. 4. Samostan *Sveti Pavao, Zenica*

Šk. god. 1925./26. u školi je bilo 69 učenica, a radilo je četiri nastavnica, vjeroučitelj i upraviteljica škole. Šk. god. 1927./28. bilo je četiri razreda s 46 učenica podijeljene u dva odjeljenja. Pored učenica katolkinja bilo je i nekoliko pravoslavne i židovske vjere. Te godine škola je imala dvije nastavnice, upraviteljicu škole koja je vjerojatno i predavala neke predmete i vjeroučitelja.¹¹⁴⁹ I kasnijih godina broja učenica godišnje se kretao oko pedeset, a broj nastavnica se povećao na šest. Škola je šk. god. 1936./37. nosila naziv Ženska građanska škola trgovačkog smjera SS. Dragocjene Krvi. Organizacija školske godine i rad je bio organiziran prema državnim propisima. Škola je bila opremljena nastavnim pomagalicama za kemiju, fiziku, mineralogiju, nastavničku i učeničku knjižnicu. U školi je postojala organizacija Crvenog križa.¹¹⁵⁰ Učenice su većinom bile djevojke iz bolje stojećih gradskih obitelji. Škola je bila smještena u dvorišnoj zgradi iza samostana sa osnovnom školom.¹¹⁵¹

Prema jednom podatku od osnivanja do 1940. (1941.) u školi je bilo upisano 1300 učenica¹¹⁵², a prema *Glavnom imeniku* od godine 1919. do 1944. bilo je upisano 583

¹¹⁴⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 150.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 265. O internatu vidi poglavlje: 3. 1. 4. 3. Samostan Sv. Josip, Bihać.

¹¹⁴⁷ Arhiv Unsko-sanskog kantona, BiH (nadalje: AUSK), *Veliki župan Bihaćke oblasti*, kutija 6., dokument br. 990./27.

¹¹⁴⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 41.; Foto album u Samostanu *Sveti Josip* Klanjateljica Krvi Kristove, Bihać.

¹¹⁴⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik o završnom ispitu*, [Građanska škola Klanjateljica u Zenici], rkp., bilježnica, od šk. god. 1924./25. do 1933./34., fol. 10r-14r., 27r., 27v.

¹¹⁵⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Izveštaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Zenici za školsku godinu 1934-35.*, Štamparija Weis-Zenica, *passim*; ARZ, Tajn. orm. arh., *Godišnji izvještaj Ženske građ. škole trg. smjera SS. „Dragocjene Krvi“ sa pravom javnosti, u Zenici za školsku godinu 1936-37.*, Štamparija Weisz, Zenica, *passim*.

¹¹⁵¹ Usm. svjed. s. Berislave (Anđa) Baltić.

¹¹⁵² ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

učenice.¹¹⁵³ Od njih su mnoge kasnije postale učiteljice, domaćice ili redovnice.¹¹⁵⁴ Škola je uživala veliki ugled i među školskim inspektorima koji su svake godine na kraju školske godine dolazili na inspekciju. Prema zapisima inspektori su svake godine ostali „zadivljeni tolikoj spremnosti sestara nastavnica, (...) požrtvovnosti koju su posvetile svojim učenicama, da steknu zaista jedno temeljito znanje“¹¹⁵⁵. Ostali su iznenađeni i znanjem koje su učenice pokazivale na završnim ispitima. U sklopu nastave tjelesnog odgoja sestre su puno radile na organiziranju i provedbi nastave, radeći tjelesne vježbe uz zvukove glazbe.¹¹⁵⁶

Osnovna i građanska škola godišnje su organizirale barem jednu školsku svečanost s priredbama koje su bile posjećene od brojnih građana. Predstave su bile uprizorenja raznih povijesnih tematika: *Nikola Šubić Zrinski*, *Vapaj Istre* i dr. Izvodili su se i baleti, kola u narodnim nošnjama, a nastupali su i pjevački zborovi. Sestre su držale i privatne satove glazbe iz citre, violine, klavira, mandoline, gitare koje su učenici plaćali, te su ovi učenici sudjelovali na školskim priredbama. Učenice su se podučavale u vezenju, krojenju i šivanju, a na kraju školske godine održavala se izložba ručnih radova učenika osnovne i građanske škole na koju su dolazili i brojni građani. Sestre su s učenicama više puta organizirale izlete i ekskurzije u udaljenija mjesta kao u Zagreb, Sarajevo, Split, Dubrovnik. Marijina kongregacija osnovana je 1921. i do 1940. bilo je primljeno 200 članica, a vodio ju je župnik uz pomoć sestara. Na školi je osnovano i Društvo malih Križara s ciljem dubljeg kršćanskog života učenika.¹¹⁵⁷

3. 2. 4. 5. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce

Dolaskom u Jajce i otvaranjem više djevojačke škole sestre su otvorile prvu srednju školu u gradu i okolici.¹¹⁵⁸ U šk. god. 1930./1931. bilo je četiri razreda s 37 učenica u dva odjeljenja i dvije nastavnice. Školarina se naplaćivala i iznosila je 25 do 45 dinara, a siromašni učenici nisu plaćali. U gradu nije još postojalo državnih srednjih škola.¹¹⁵⁹ Školske godine 1937./38. bilo je 44 učenice, a osim katolkinja bilo je nekoliko pravoslavne i islamske

¹¹⁵³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik više djev. škole: Zenica*, [1919.-1945.], *passim*.

¹¹⁵⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.

¹¹⁵⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 5.

¹¹⁵⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 5.

¹¹⁵⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 45.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, PSZ, str. 5-6.; usm. svjed. s. Berislave (Anđa) Baltić.

¹¹⁵⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 4r.

¹¹⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Podaci škola ss. Dragocjene Krvi u Jajcu*, br. 107., 22. oktobra 1930., kopija, orig. u ABB.

vjeroispovijesti. U školi su predavale četiri sestre-nastavnice, svećenik i Slavoljub Vajda predavač za predmet Higijena.¹¹⁶⁰

Upis učenika vršio se na početku devetog mjeseca. Kroz godinu osim vjerskih blagdana svečano su se slavili propisani državnim praznici osobito proslave rođendana kralja i komemoracije na dan njegove smrti. Nastava se organizirala prema propisima države. Organizirane su i posjete tvornicama i drugim znamenitostima u sklopu nastave, posjete kinu, razna predavanja i izleti na kulturna i povijesna mjesta.¹¹⁶¹

Završnim ispitima predsjedao je izaslanik Ministarstva prosvjete, a to je bio najčešće nastavnik ili upravitelj neke srednje državne škole. Škola je bila dužna platiti izaslaniku sve troškove.¹¹⁶² On je ujedno vršio i pregled škole nakon čega je slao izvještaj s eventualnim primjedbama na rad škole. Nakon izvještaja za šk. god. 1930./1931. Ministarstvo je uputilo dopis školi po čijoj su odluci bila spojena četiri razreda u dva odjeljenja. Školski izaslanici su dobivali naputke da se pregled škole vrši objektivno, strogo i da o svakom nastavniku s čijim radom su upoznati trebaju napisati izvještaj i ocijeniti njegov rad.¹¹⁶³ Izaslanici su najčešće vrlo pohvalno pisali o radu škole kao izaslanik Luka Gliba u lipnju 1935. koji je nakon pregledao škole zapisao: „Prilikom pregleda stekao sam utisak da se na zavodu vrlo mnogo i marljivo radilo, jer je postignut vrlo dobar uspjeh.“¹¹⁶⁴

Škola je tražila pomoć od Gradskog poglavarstva koji je iz budžeta za 1932. dodijelilo pomoć školi od 10000 dinara.¹¹⁶⁵ Ministarstvo prosvjete je tražilo da se dostavi podjela

¹¹⁶⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu - Izvještaj za šk. god. 1937./38.*, pretipkano, 2r., 11r. (Izvještaj su koristile ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu, passim*).

¹¹⁶¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu - Izvještaj za šk. god. 1937./38.*, pretipkano, 2r., 3r., 4r.

¹¹⁶² ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za sred. nastavu Kraljevskoj banskoj upravi, Prosvetno odeljenje, Banja Luka, br. Sn. br. 41016., 29. maja 1931., u Beogradu, prijepis. Sačuvani su u ARZ zapisnici o završnim ispitima od šk. god. 1926./27. do 1937./38. Vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni zapisnik o završnom ispitu*, Samostanska građanska škola u Jajcu, *passim*. Zapisnici su vođeni od 1926./27. do 1936./37.

¹¹⁶³ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Prijepis dopisa Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za sred. nastavu Kraljevskoj banskoj upravi, Prosvetno odeljenje, Banja Luka, br. O. i. br. 53712., 30. jula 1931., u Beogradu kojeg je dostavila Kraljevska banska uprava, Prosvetno odeljenje upravi Građanske škole sestara Dragocjene Krvi, Jajce, br. 13640., 6. VIII 1931.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za nastavu gospodinu izaslaniku (nečitko ime i prezime) za Privatnu građansku školu u Jajcu, IV br. 5664., 18. maja 1939., u Beogradu. Sačuvani su u ARZ primjerci učiteljskih listova Građanske škole u Jajcu u kojem su bilježene ocjene nastavnica za rad od strane izaslanika. Vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Učiteljski list*.

¹¹⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Knjiga inspekcija*, [Ženska građanska škola sestara Dragocjene Krvi Jajce], 1r. Podaci u knjizi se odnose na izvještaje od 1933./34. do 1940./1941.

¹¹⁶⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Gradskog poglavarstva u Jajcu Ženskoj gradjanskoj školi sestara Dragocjene Krvi u Jajcu, br. 4247/31., 18. januara 1932., u Jajcu.

nastavnih predmeta svake godine na odobrenje kao i popis udžbenika.¹¹⁶⁶ Šk. god. 1937./38. je izdalo upozorenje da škola koristi samo one udžbenike koje je ono odobrilo, a ne druga ministarstva za svoje škole.¹¹⁶⁷ Budući da u gradu nije bilo druge srednje škole, građani su 1937. tražili od Ministarstva prosvjete da se u Jajcu otvori niža gimnazija na što im je odgovoreno da je za mjesto prikladnije da se otvori građanska škola trgovačkog smjera. Stoga su građani zamolili sestre da njihova škola postane mješovita, a oni će se i dalje boriti za otvaranje niže gimnazije. Obećali su i godišnju subvenciju iz proračuna općine. Vrhovna uprava u Rimu i biskup odobrili su primanje i dječaka uz uvjet da građani plaćaju godišnje školarinu i popravak zgrade, ako žele da škola bude mješovita. Vjerojatno je škola primala nakon toga i muške učenike jer su sačuvani podaci da se u šk. god. 1941./42. ukida primanje muških učenika u ovu školu.¹¹⁶⁸

U izvorima se od šk. god. 1936./37. spominje da je škola trgovačkog smjera i nazivala se Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi.¹¹⁶⁹ Škola je imala učeničku i učiteljsku knjižnicu te fizikalni i kemijski kabinet s osnovnim sredstvima za nastavu koje su sestre s mnogo odricanja nabavile. Uz to postojale su zbirke nastavnih pomagala za prirodopis, mineralogiju, geografiju i povijest, za crtanje i ženski ručni rad. I u školi je djelovao Pomladak Crvenog križa.¹¹⁷⁰

U šk. god. 1931./1932. spominje se jedna internistica koja je umrla od tifusa. Do tada u izvorima ne spominje se internat, a ni kasnije. Te godine dosta sestara se razbolio od tifusa i morale su im pomoći nove. Škola je trebala za svaku predstavu i priredbu tražiti dozvolu od Ministarstva prosvjete s dostavljenim programom. Obično se tom prilikom kako ulaznice

¹¹⁶⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine upravi Građanske škole, Jajce, br. IV-17024/1934., 2. oktobra 1934., u Banja Luci; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ženske građanske škole trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu Kraljevskoj banskoj upravi u Beogradu, br. 169., 7. IX. 1937. i odgovor Kraljevske banske uprave Vrbaske banovine upravi Građanske škole u Jajcu, br. 15089., 10. IX. 1937.

¹¹⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ženske građanske škole trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu Kraljevskoj banskoj upravi u Beogradu, br. 169., 7. IX. 1937. i odgovor Kraljevske banske uprave Vrbaske banovine upravi Građanske škole u Jajcu, br. 15089., 10. IX. 1937.

¹¹⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Odbor za otvaranje srednje škole u Jajcu Gradjanskoj djevojačkoj školi trgovačkog smjera časnih sestara Dragocj. Krvi Isusove, Jajce, br. 17/1937., 4. marta 1937.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 99.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis vrh. poglavarice sestara Dragocjene Krvi Provincijalnom vijeću u Nazaretu, Rim, 16. marta 1937.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Izveštaj direktora Ženske građanske škole sestara Dragocjene Krvi u Jajcu krajem I. polugodišta šk. god. 1939./40.*, br. 14., 3. februara 1940. O zabrani primanja muških učenika u građansku školu u Jajcu vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 183. i poglavlje 3. 3. 4. 5. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce.

¹¹⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Odbora za otvaranje srednje škole u Jajcu Gradjanskoj djevojačkoj školi trgovačkog smjera časnih sestara Dragocj. Krvi Isusove, br. 17/1937., 4. marta 1937.; ARZ, Tajn. orm. arh., *Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu: Izveštaj za školsku godinu 1936-37.*, Štamparija Zvonimir Jović i Co. Banja Luka.

¹¹⁷⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Historijat-Jajce*, fol. 2r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, *Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu – Izveštaj za šk. god. 1937./38.*, 6r-7r.

skupljali dobrovoljni prilozi koji su bili namijenjeni za potrebe škole i nabavku nastavnih sredstava. Priredbu su izvodili učenici građanske škole najčešće kao predstave, baletne točke, zborske nastupe i glazbene točke na raznim instrumentima.¹¹⁷¹ Sestre su držale satove sviranja, a učenici su pripremali i koncerte na kojem je nastupao zbor i odsvirano je nekoliko skladbi na klaviru i violini. S koncertom 1937. prema naredbi Ministarstva bio je spojen i javni sat gimnastike. Ulaznice se nisu uvijek naplaćivale zbog siromaštva ljudi.¹¹⁷²

¹¹⁷¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 3r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ženske građanske škole trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu Ministarstvu prosvjete, Otsjek za srednju nastavu u Beogradu, br. 88., 19. maja 1937., u Jajcu; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ženske građanske škole trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu Ministarstvu prosvjete, Odeljenju za srednju nastavu u Beogradu, br. 68., 27. IV 1939., u Jajcu.

¹¹⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Ženske građanske škole trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu Ministarstvu prosvjete, Odjeljenje za srednju nastavu u Beogradu, br. 112., 22. juna 1937., u Jajcu.

3. 2. 5. Brojčana kretanja učenika u školama Klanjateljica do 1941.

O ukupnom broju učenika koji su upisali osnovne i više djevojačke/građanske škole Klanjateljica moguće je govoriti samo približno, jer nisu sačuvani izvori koji bi donosili ukupan broj upisanih učenika u svim školama i kroz cijelo razdoblje. U izvoru *Cronaca* donose se podaci o ukupnom broju upisanih učenika za svaku pojedinu školu od osnivanja do uključujući školsku godinu 1932./1933. Prema tim podacima osnovne škole je dotad upisalo 22799 učenika, a više djevojačke/građanske škole 3489 učenika. Odnosno ukupno je 26288 učenika i učenica upisalo osnovne i srednje škole Klanjateljica do 1932./1933. U izvoru se navode i podaci da je zabavišta (dječje vrtiće) u samostanima Klanjateljica do 1933. upisalo 4431 djece, a internate 1998 djece.¹¹⁷³

Još samo izvor *Historijat* donosi zbirne, ali nepotpune podatke o broju učenika u pojedinim školama Klanjateljica od osnivanja do 1940. ili 1941.¹¹⁷⁴ Nažalost izvor ne navodi podatke o broju učenika u školi u Bos. Aleksandrovcu i Novoj Topoli Donjoj. Također, ne navodi izdvojene podatke za broj učenika osnovne i više djevojačke škole u Samostanu *Marija Pomoćnica* i u Jajcu, nego samo ukupan broj, dok kod ostalih škola donosi posebno podatke za osnovne i za više djevojačke. Nedostatak je i što se kod nekih podataka navodi da su učenici završili te škole, a kod nekih da su ih upisali, iako se za većinu škola navodi da su je završili ili da su učenici izišli iz škole. Kod nekih škola se donosi približan broj učenika. Prema podacima u ovom izvoru broj učenika osnovnih i viših djevojačkih/građanskih škola Klanjateljica bez učenika u osnovnim školama u Novoj Topoli Donjoj i u Bos. Aleksandrovcu do 1940. (1941.) je bio oko 34100 učenika. To je približan broj jer se za dvije škole navodi približan broj npr. oko 10000 učenika.¹¹⁷⁵

Na temelju podataka iz izvora *Cronaca* u školama u Novoj Topoli Donjoj i u Bos. Aleksandrovcu do 1932./1933. bilo je upisano 2152 učenika. Odnosno zbroj učenika u školama Klanjateljica do 1940./1941. bio bi 36252, ali bez računanja učenika za osam godina (1932./1933. do 1940./1941.) u školama u Bos. Aleksandrovcu i Novoj Topoli Donjoj.¹¹⁷⁶ Približno izračunat broj novih upisanih učenika u ove dvije školama za osam godina bio bi

¹¹⁷³ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 53r.

¹¹⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, 22-47. Na temelju podataka u izvoru može se zaključiti je li pisan 1940. ili 1941. Podaci o broju ukupno upisanih učenika odnose se na broj od osnivanja pojedine škole do 1940. ili 1941.

¹¹⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, 22-47.

¹¹⁷⁶ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 53r. Do 1933. osnovnu školu u Bos. Aleksandrovcu je završilo 1700 učenika. Novoj Topoli Donjoj do šk. god. 1932./1933. bilo je upisano 452 učenika. AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 53r.

između 280-360 učenika.¹¹⁷⁷ Ukupan broj učenika u osnovnim i višim djevojačkim/građanskim školama Klanjateljica od osnivanja do 1940./1941. kretao bi se oko 36532-36612 učenika odnosno između 36500 i 36600 učenika.

Od tog ukupnog broja učenika osnovnih i viših djevojačkih/građanskih škola bilo je 2750 učenica koje su završile višu djevojačku/građansku školu u Bihaću, *Nazaretu* i Zenici do 1940. (1941.).¹¹⁷⁸ Podaci za više djevojačke/građanske škole u Samostanu *Marija Pomoćnica* i Jajce nisu posebno prikazivani, nego samo s zajedno s brojem učenika osnovnih škola. Ukupan broj učenica viših djevojačkih/građanskih škola do 1940./1941. zajedno sa školama u Samostanu *Marija Pomoćnica* i u Jajcu, vjerojatno bi se kretao više od 4000 učenica jer do 1933. sve djevojačke/građanske škole pohađalo 3489 učenica.¹¹⁷⁹

Godišnji broj upisivanja novih učenika za razdoblje djelovanja škola od osnivanja do 1941. u manjim sredinama do 1918. se kretao oko 20 do 30 u pojedinoj školi, a dvadesetih i tridesetih godina narastao je oko 40 novih učenika. U većim školama u gradovima Bihaću, Jajcu i Zenici upisivalo se godišnje do 1918. oko 40 novih učenika u pojedinu školu. U školi u Jajcu dvadesetih i tridesetih godina u školi se upisivalo oko 50 novih učenika godišnje, u Samostanu *Marija Pomoćnica* i Bihaću oko 100, a u Zenici i preko 130 novih učenika.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁷ Tridesetih godina godišnji broj učenika u školi u Bos. Aleksadrovcu je bio oko 150, a početkom četrdesetih 200 učenika. Od toga broja novih učenika je godišnje vjerojatno bilo jedna šestina jer je škola bila četverorazredna, ali je trajala šest godine. To bi značilo da je godišnje školu upisivalo oko 25-30 novih učenika. Tada bi školu za osam godina (od 1933. do 1941.) moglo upisati oko 200-240 učenika. U školi u Novoj Topoli Donjoj godišnje je tridesetih godina bilo oko 70 učenika i škola je trajala isto šest godina, te se godišnje moglo upisati od 10 do 15 novih učenika. To bi značilo da za osam godina (od 1933. do 1941.) školu je moglo upisati od 80-120 novih učenika. Okvirno ukupan zbroj novih učenika u ove dvije škole za osam godina bio bi između oko 280-360 učenika. Vidi podatke o godišnjem broju učenika u ovim školama: 3. 1. 3. 2. Samostan Rudolfstal (Maglaj na Vrbasu), 3. 1. 3. 9. Samostan *Sveta Ana*, Unter Windthorst, 3. 2. 3. 2. Samostan *Marijanovac*, Bos. Aleksandrovac (Rudolfstal) i 3. 2. 3. 11. Samostan *Sveta Ana*, Nova Topola Donja (Unter Windthorst) te podatke u izvoru: ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, 36., 44.

¹¹⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat*, str. 24., 37-47.

¹¹⁷⁹ AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 53r.

¹¹⁸⁰ Vidi opis djelovanje svake škole u poglavljima: 3. 1. 3. Osnivanje i djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1880. do 1918. i 3. 2. 3. Djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1918. do 1941.

3. 3. Djelovanje škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH za vrijeme NDH i zatvaranje škola 1945.

3. 3. 1. Političko-društvene prilike u BiH od 1941. do 1945.

Nakon vojnog puča i formiranja nove vlade, Njemačka je odlučila osvojiti Jugoslaviju ratom koji je započeo zračnim napadom na Beograd 6. travnja 1941. Rat je trajao jedanaest dana nakon čega se jugoslavenska vojska predala njemačkoj Vrhovnoj komandi, a kralj Petar II Karađorđević i jugoslavenska vlada su pobjegli u emigraciju. Još prije nego je završio *Blitzkrieg* Nijemci su 10. travnja 1941. u Zagrebu proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku (nadalje: NDH) u čiji sastav je ušla čitava BiH. Nijemci su po nagovoru Mussolinija pozvali Antu Pavelića da preuzme vlasti u NDH, a zemlju su podijelili na talijansku i njemačku okupacijsku zonu koja je raspolovila BiH od sjeverozapada do jugoistoka. Uskoro su doneseni protužidovski zakoni, a počeli su internacije i ubojstva Židova.¹¹⁸¹

Otpor novom režimu i okupaciji pružale su pojedine skupine u državi, a među njima i partizani predvođeni komunistima čiji cilj je bio da nakon pobjede nad okupatorima preuzmu vlast u novoj komunističkoj državi. Zajedničkom borbom partizana, lokalnih seljaka i četnika u ljeto i jesen 1941. privremeno su oslobođena neka područja BiH, Crne Gore i Srbije, ipak dugoročna suradnja između četnika i partizana nije uspostavljena. Ubrzo je njemačka ofenziva povratila izgubljena područja, a Mihailovićeve četničke grupe su razbijene u Srbiji, a partizani protjerani u jugoistočnu BiH.¹¹⁸²

U ljeto 1942. Tito i partizani krenuli su u tzv. Dugom maršu na sjeverozapad BiH gdje su se neko vrijeme smjestili u Bihacu i prikupljali vojsku. Povremene diverzije na komunikacijskim putovima koje su vršili nisu bitno ugrožavali njemačku okupacijsku vlast. Četnici koji su se stacionirali u zapadnoj Srbiji držali su dijelove istočne Hercegovine i Crne Gore, a njihovi lokalni zapovjednici sklapali su sporazume s talijanskim vlastima u talijanskoj okupacijskoj zoni. Bojeći se savezničkog iskrcavanja na Jadranu Nijemci su početkom 1943. pokrenuli ofenzivu protiv partizana, ali istovremeno i četnika u istočnoj Hercegovini. Tom ofenzivom partizani su protjerani prema Hercegovini. Našavši se između Nijemaca i četnika,

¹¹⁸¹ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 232-237.; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: (1918-1991-2003)*, 2. dopunjeno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003., 240-248. Prema jednom podatku u BiH prije rata bilo je 14000 Židova, a tokom rata ubijeno ih je 12000. MALCOLM, *Povijest Bosne*, 237.

¹¹⁸² MALCOLM, *Povijest Bosne*, 239-242. O četnicima i njihovom pokretu vidi kod istog autora: *Isto*, 235-239.

Tito i partizani su 1943. uspjeli preći Neretvu i doći do Crne Gore. Tu su ih u ljeto Nijemci napali i opkolili, ali nakon proboja obruča partizani su krenuli prema Travniku i utaborili svoj štab u Jajcu.¹¹⁸³

Od 1943. saveznici su prestali pomagati i davati podršku Mihailovićevim četnicima i sve više podržavati partizane i Tita. Nakon pada Italije neki Mihailovićeви zapovjednici počeli su otvoreno surađivati s Nijemcima. Sve više su rasli redovi partizana zbog općeg sloma NDH, a pridruživali su im se Hrvati i muslimani. Godine 1944. Nijemci su se počeli povlačiti iz Jugoslavije. Tito se borio da preuzme vlast u novoj državi nakon rata, a to mu je pomoglo i ulazak sovjetske vojske u Srbiju krajem 1944.¹¹⁸⁴ Partizani su 6. travnja 1945. osvojili Sarajevo, a uskoro je i cijela BiH bila pod njihovom vlasti. Imenovana je Narodna vlada Bosne i Hercegovine 28. travnja 1945. Nakon oslobađanja Jugoslavije od Nijemaca, partizani i komunisti su preuzeli vlast.¹¹⁸⁵

¹¹⁸³ MALCOLM, *Povijest Bosne*, 245-248.

¹¹⁸⁴ *Isto*, 248-249.

¹¹⁸⁵ *Isto*, 257.

3. 3. 2. Školska politika i položaj konfesionalnih škola za vrijeme NDH

BiH je dočekala Drugi svjetski rat s malim postocima djece obuhvaćene osnovnim školstvom. Šk. god. 1939./1940. od 579900 djece dorasle za osnovnu školu, pohađalo ju je 150783. Brojne škole radile su u primitivnim uvjetima bez osnovnih uvjeta za rad, a na jednog učitelja minimalno je dolazilo 65 učenika iako se broj kretao i do 80. Slaba mreža osnovnih škola bila je još neravnomjerno raspoređena tako da je bilo krajeva koji su jako oskudijevali školama. Opća karakteristika je bila da je i dalje mali broj ženske djece pohađao školu te je u šk. god. 1940./1941. od 150783 učenika bilo samo 37262 ženske djece. Prema broju pismenih BiH je bila na samom dnu europskih zemalja s oko 27% pismenog stanovništva.¹¹⁸⁶

U travnju 1941. zatvorene su sve škole u BiH zbog njemačkog napada i bombardiranja te su samo neke nastavile rad nakon prestanka ratnih opasnosti. Tako su na početku sljedeće šk. god. 1941./1942. bile otvorene samo škole u gradskim sredinama, ali ni one nisu redovito radile. Školske prostorije tokom rata najčešće su se koristile za smještaj vojske i vojnog materijala, a mnoge škole su bile i srušene.¹¹⁸⁷ Na teritoriju koji su držali partizani otvarane su osnovne škole koje je stanovništvo zvalo partizanskim školama i pružale su stjecanje osnovne pismenosti, a organizirani su i tečajevi za nepismene.¹¹⁸⁸

U vladi NDH formirano je posebno Ministarstvo bogoštovlja i nastave koje se bavilo pitanjem nastave. Ono je često mijenjalo naziv pa se neko vrijeme nazivalo Ministarstvo nastave i poslije Ministarstvo narodne prosvijete. To Ministarstvo je već u travnju počelo s objavljivanjem *Službenog glasnika Ministarstva bogoštovlja i nastave* u kojem su se objavljivale odluke vezane za škole i nastavu. U župama koje su organizirane kao teritorijalno-administrativnim jedinicama u NDH djelovala je Služba za pitanje prosvjete i školstva. Nova vlast je učenicima srednjih škola kao izraz dobrodošlice objavila da se prekinuta godina 1940./1941. završava prije vremena i da će im se izdati tzv. Spomen-svjedodžba. U njoj su se upisivali predmeti bez ocjena, a svi učenici srednjih škola su bili oslobođeni pisanja završnog ispita (mature). Osnovne škole su nastavile s prekinutim radom u svibnju do lipnja tamo gdje je to bilo moguće.¹¹⁸⁹

S početkom nove šk. god. 1941./42. nastupile su smjene nastavnog osoblja te su otpuštane osobe nesklone novom režimu, a postavljani novi učitelji. Prve intervencije su

¹¹⁸⁶ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, 9-10.

¹¹⁸⁷ *Isto*, 11.

¹¹⁸⁸ *Isto*, 16-18.

¹¹⁸⁹ *Isto*, 63-64.

učinjene u nastavnim planovima nacionalne grupe predmeta, ali veće promijene nastavnih planova i programa osnovnih i srednjih škola nisu rađene. Nisu se mijenjali ni školski zakoni, osim što su se putem odredbi mijenjali neki članovi zakona. Na početku šk. god. 1941./42. škole su počele raditi u gradskim sredinama, dok samo manji broj na selu zbog nedostatka učitelja kao i tamo gdje su se vodile borbe. U školama su česte bile promjene djece zbog preseljavanja i izbjeglica.¹¹⁹⁰

Tokom rata školska nastava je u pojedinim školama bila prekidana i ponovno započinjana, a često nije bilo u mogućnosti nastaviti školski rad jer su se učitelji priključivali borbi. Broj nastavnih sati tjedno negdje se smanjivao do 12 sati, a učenicima se davalo gradivo da uče kod kuće.¹¹⁹¹ Jedine škole koje su u BiH djelovale u ratu bez većih prekida su bile privatne škole ženskih redovničkih zajednica jer u njihove prostorije nije u tolikoj mjeri useljavala vojska i izbjeglice, kao u državne. Prvi put ženske redovničke zajednice dobile su dozvolu od vlasti da otvore nekoliko gimnazija s pravom javnosti.¹¹⁹²

¹¹⁹⁰ *Isto*, 65-69.

¹¹⁹¹ *Isto*, 70-71.

¹¹⁹² *Isto*, 69-72.

3. 3. 3. Djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1941. do 1945. i zatvaranje škola 1945.

Za vrijeme rata u travnju 1941. između Jugoslavije i Njemačke sestre su proživjele sa strahom osobito u Banjoj Luci gdje je bilo većih bombardiranja. U nekim školama sestre su bježale u sela ili na sigurna područja. Nakon 17. travnja prilike su se smirile, sestre su se vratile u samostane i škole su mogle nastaviti s prekinutom nastavom. Kao oblik lojalnosti novoj državi na početku svibnja sve sestre-učiteljice su morale položiti prisegu poglavniku i NDH zapisanu na svečanim formularima. Već prvih dana, vlast je počela provoditi protužidovsku politiku kojom se zabranjivao Židovima rad u školi. Stoga su sve škole trebale dostaviti vlastima detaljan popis svih nastavnica i učiteljica i izjavu o rasnoj pripadnosti.¹¹⁹³

Prvog srpnja 1941. delegacija sestara je bila pozvana na prijem kod poglavnika Ante Pavelića kao i brojne druge delegacije i predstavnici različitih staleža i grupa građana. Tom prilikom su predstavile svoj rad, a Pavelić im je „zajamčio (...) zakonom osigurani miran opstanak u novoj državi“¹¹⁹⁴ i zabranio im da se povlače i zatvaraju zajednice u Dalmaciji koja se našla u talijanskoj okupacijskoj zoni.¹¹⁹⁵ Početkom nove školske godine 1941./1942. promjene su nastupile s novim udžbenicima bez ćirilice i s novim pravopisom. Došao je i novi propis o visini školarine prema kojem su djeca u privatnim školama osim školi trebala plaćati školarinu i državi, ali samo od onih roditelja koji su plaćali porez veći od 800 kuna.¹¹⁹⁶ Novost je bila što su za vrijeme NDH sestre prvi put bile plaćene od države za rad u školama i ta naknada im se u određenim razdobljima isplaćivala.¹¹⁹⁷

Sestre-učiteljice su i dalje za premještanje iz jedne škole u drugu trebale prije odlaska na novo radnom mjesto tražiti dozvolu od Ministarstva nastave.¹¹⁹⁸ Zbog ratnih sukoba, smještanja vojske u prostorijama škola, epidemija i nestašice hrane sestre su morale u nekim mjestima privremeno zatvoriti škole, ali bi nastavile rad čim bi se prilike smirile. Velika poteškoća im je bila i nemogućnost premještanja učiteljica zbog ratnih sukoba tokom cijelog rata osobito u Jajce i Bihać. U ovom razdoblju veliki broj sestara-učiteljica je izišao iz redovničke zajednice, a veliki broj ih je umirao od bolesti i epidemija. Kako veliki broj

¹¹⁹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 164-166.

¹¹⁹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 172.

¹¹⁹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 172.

¹¹⁹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 176.

¹¹⁹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 223-224., 244., 292., 343.

¹¹⁹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., Dopis Središnje uprave Zavoda sestara Dragocjene Krvi-Nazaret-Banja Luka sestri Sabini Vlahović, br. 39/P-1942., 30. lipnja 1942.

državnih osnovnih škola nisu radile, jer su bile srušene ili ih je zauzela vojska, sestre su tokom rata imale veliki broj djece u školama te je i dalje bio prisutan problem nedostatka učiteljica i velikih razrednih odjela.¹¹⁹⁹

Tokom rata borile su se s nestašicom drva i ogrijeva koje je bilo jako skupo jer se nije moglo drvo dovoziti iz šume zbog prisustva ratnih skupina u šumama. Vlast je u cijeloj državi u zimi šk. god. 1942./1943. objavila prekid nastava zbog hladnoće. Zbog velike skupoće i nestašice hrane u šk. god. 1943./44. sestre su bile nužne povisiti školarinu u svim školama.¹²⁰⁰ Osim od nastave uzdržavale su se i dalje od privatnih satova glazbe. Ministarstvo prosvjete je u prosincu 1941. dozvolilo sestrama da u svojim školama mogu držati privatne satove glazbe. Učiteljice za privatne sate glazbe nisu morale imati potrebne kvalifikacije.¹²⁰¹ I tokom rata brinule su se za školovanje mladih sestara za učiteljska i nastavnička zvanja u učiteljskim školama u Banjoj Luci i na fakultetu u Zagrebu.¹²⁰²

Sve školske aktivnosti nasilno su prekinute u travnju 1945. kad su se u samostanima i školama pojavili predstavnici nove vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije i uzeli školske prostorije u početku najčešće za potrebe vojske. Za ukidanje privatnih škola u BiH znalo se već prije toga jer je Predsjedništvo Narodne skupštine za Bosnu i Hercegovinu na zasjedanju 10. listopada 1944. donijelo zaključak da se ukidaju sve privatne škole. Ministarstvo prosvjete 30. travnja 1945. donijelo odluku br. 388. da sve privatne osnovne i srednje škole i zabavišta odmah moraju prekinuti s radom.¹²⁰³

Ministarstvo prosvjete Federativne BiH 14. svibnja 1945. izdao je proglas da se na temelju zaključka Predsjedništva Narodne skupštine za Bosnu i Hercegovinu i mišljenja Ministarstva prosvjete Demokratske Federativne Jugoslavije ukidaju sve privatne škole u BiH i drugim federativnim jedinicama Jugoslavije. Sukladno tome, proglas je objavio da se obustavlja rad u svim vrstama školama koje su držale pojedine redovničke zajednice u BiH: franjevci, isusovci i časne sestre. Učenici tih škola trebaju se što prije upisati u državne škole.

¹¹⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 229. i *passim*. Vidi niže prikaz za pojedine škole. Kako se veliki broj sestara tokom rata razbolio od tuberkuloze i umirao, sestre su u *Nazaretu* otvorile bolnicu koja je većinom služila za potrebe sestara. ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 157.

¹²⁰⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 217., 229.

¹²⁰¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, Dopis Ministarstva prosvjete Likvidaturi biv. Vrbaske banovine, br. U. m. 3112., 17. prosinca 1941. kojeg je dostavio Likvidator bivše Vrbaske banovine, Odjel za nastavu upravi Ženske građanske škole Nazaret, br. 8454/41., 29. prosinca 1941.

¹²⁰² ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 157.

¹²⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Gradskog narodnog odbora Banja Luka, Prosvjetni otsjek sestrama Dragocjene Krvi i Sv. Vinka, br. 2617/45., 11. juna 1945.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Prijepis dopisa Ministarstva prosvjete Federativne Bosne i Hercegovine Okružnom narodnom odboru Banja Luka, br. 706-45., 14. maja 1945. kojeg je dostavio Gradski narodni odbor, Prosvjetni otsjek Banja Luka samostanima: časne sestre Dragocjene Krvi Isusove i časne sestre sv. Vinka, br. 2419/45, 7. juna 1945. (Ovaj dopis je koristio i našao u ARZ Anto Orlovac, „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, *passim*.).

Prema odluci prosvjetnih narodnih vlasti dozvoljava se da zbog nedostatka prostora i uvjeta mogu iskoristiti prostor i školski inventar dokinutih privatnih škola. Kod njihovog ustupanja trebaju se dogovoriti s bivšim vlasnicima i iznajmiti njihove prostorije za upotrebu. Jedino ako se bivši vlasnici budu protivili, smiju uzeti prostorije uz zapisnik s popisom preuzetog inventara i arhiva. U svim privatnim dječjim domovima prosvjetne vlasti su trebale postaviti novu upravu koje će se rukovoditi domovima prema uputama vlasti.¹²⁰⁴

Uskoro su školama Klanjateljica dostavljeni službeni nalozi za prekidom nastave, traženje školskog inventara i ustupanje prostorija za potrebe državnih škola pozivajući se na ove odluke Ministarstva.¹²⁰⁵ Odmah ili nakon nekog vremena sve su škole morale predati i školski arhiv ukoliko je bio sačuvan. U školskim zgradama su nakon odlaska vojske vlasti smjestile državne škole ili ako su bile previše oštećene nisu se više koristile.¹²⁰⁶

3. 3. 3. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke

Tokom rata u travnju 1941. sestre su se u *Nazaretu* zajedno s djecom iz sirotišta skrivale u podrumu samostana osobito za bombardiranje Banje Luke koje je bilo najjače 11. i 12. travnja 1941. Tom prilikom nitko od sestara i djece nije stradao. U nedjelju na Uskrs 13. travnja njemačka i ustaška vojska su ušle u Banju Luku i nakon toga ratne prilike su se smirile.¹²⁰⁷ Za vrijeme bombardiranja nastava se nije održavala, a školske prostorije su bile ispražnjene za potrebe vojske. Kako učenice u *Nazaretu* nisu otišle kućama za uskrсне praznike zbog rata i bombardiranja, nastava je započela brzo nakon smirivanja stanja kako bi se privela kraju školska godina.¹²⁰⁸

Porastom ratnih sukoba u BiH povećavao se broj djece poginulih roditelja i izbjeglica u sirotištu u *Nazaretu*. Prva izbjeglička djeca iz Ključa došla su na početku nove školske godine 1942./1943. Sestre su se zbog većeg broj djece i nestašice hrane obratile za pomoć Ministarstvu narodne socijalne skrbi koje im je davalo pomoć u novčanom mjesečnom iznosu

¹²⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Prijepis dopisa Ministarstva prosvjete Federativne Bosne i Hercegovine Okružnom narodnom odboru Banja Luka, br. 706-45., 14. maja 1945. kojeg je dostavio Gradski narodni odbor, Prosvjetni ostsjek Banja Luka samostanima: časne sestre Dragocjene Krvi Isusove i časne sestre sv. Vinka, br. 2419/45, 7. juna 1945.

¹²⁰⁵ Usp. ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Sreski narodni odbor za srez Jajce upravi časnih sestara Jajce, br. 743/45., 11. jula 1945.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Gradskog narodnog odbora Banja Luka, Prosvjetni ostsjek sestrama Dragocjene Krvi i sv. Vinka, br. 2617/45., 11. juna 1945.

¹²⁰⁶ Vidi niše opis za pojedine škole. Usp. i AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 10., 14-15.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija.

¹²⁰⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 162-165.

¹²⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 165.

za svako dijete u sirotištu.¹²⁰⁹ Tokom rata nastava se u osnovnoj školi redovito odvijala. Od veljače 1943. njemačka vojska je u *Nazaretu* zauzela zgradu osnovne škole, dječju blagovaonu u sirotištu i učionicu četvrtog razreda građanske škole. Kako djeca ne bi izgubila školsku godinu i prekinule nastavu, sestre su osnovnu školu smjestile u druge prostorije samostana: u tkaonicu, a četvrti razred građanske škole u sviraonicu.¹²¹⁰

Školske godine 1943./1944. nastava je redovito započela, ali ratni sukobi sve su se više primicali Banjoj Luci i *Nazaretu*. Borba se osobito vodila na Novu godinu 1944. prilikom koje su partizani upali u grad i pljačkali po Banjoj Luci. Sestre i djeca u sirotištu su prošla bez većih uznemiravanja, nakon čega su se prilike smirile.¹²¹¹ U svibnju 1944. počela su saveznička bombardiranja Banje Luke zbog čega je vojna bolnica iz grada bila potpuno onesposobljena i preseljena u *Nazaret*. Tu su se došli skloniti i banjolučki biskup Garić, svećenici i redovnice u strahu od mogućih novih bombardiranja.¹²¹² Sestre s djecom iz sirotišta preko dana odlazila su na sigurno u okolna sela.¹²¹³ Školska godina 1943./1944. završila je iznenada jer djeca više nisu dolazila u školu u lipnju, a većina stanovništva sklonila se iz grada u obližnja sela zbog straha od novih napada.¹²¹⁴

U lipnja 1944. u dvorištu *Nazareta* smjestili su se vojni kamioni i vozila njemačke i vojske NDH. Nastava je započela ranije 16. kolovoza 1944., a u prvom razredu su bila otvorena čak tri odjeljenja jer okolne državne škole nisu radile, a roditelji su molili i da se i njihova djeca upišu u školu. Veliki broj djece se s roditeljima nastanilo kao izbjeglice u okolnim selima Drakulićima i Šargovcu. Bilo je upisano 500 djece u školu. Sestrama je bio veliki problem naći smještaj za toliku djecu jer je vojska već prije zauzela zgradu osnovne škole. Zbog toga su učionice smjestile u razne prostorije po samostanu, a dok su bili lijepi dani nastava se održavala i vani.¹²¹⁵

Od sredina rujna 1944. nastava je kratko prekinuta zbog ratnih sukoba koji su se vodili u Banjoj Luci i okolici. Tom prilikom prvi put nekoliko skupina partizana su slobodno došli

¹²⁰⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 195., 197., 200., 222.

¹²¹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 216.

¹²¹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 247-248.

¹²¹² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 285.-286. U tekstu se za biskupa Garića samo navodi *Presvietli i Preuzvišeni* kako se u izvoru oslovljavalo biskupa. U to vrijeme biskup u Banjoj Luci bio je Jozo Garić.

¹²¹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 287.; usm. svjed. fra Velimira Blaževića (rođ. 9. svibnja 1936., Stranjani, BiH).

¹²¹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 291.

¹²¹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 293., 298-300.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove samostan Nazaret-Banja Luka za Župskog školskog nazornika župe Sana i Luka, br. 84/1944., 22. kolovoza 1944.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove samostan Nazaret-Banja Luka Ministarstvu zdravstva i udružbe, br. 113-1944., 22. studenog 1944. Ova dva dopisa je i pronašao u ARZ Anto Orlovac i koristio u: „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, 72-73.

do samostana raspitujući se što je to, a u Banjoj Luci se proširila vijest o predaji domobrana. Nakon nekoliko dana krajem rujna 1944. njemačka vojska se počela povlačiti prema Bos. Gradiški i odlaziti iz *Nazareta*. Vojska NDH uspjela je zadržati vlast u gradu, a partizani su prekinuli s napadima na grad. U to vrijeme zbog sve većih ratnih sukoba broj izbjegličke djece u sirotištu se povećao na stotinu.¹²¹⁶

Nastava se nastavila i prema podacima održavana je u studenom, a u školi je bilo 426 djece od kojeg polovica je bilo djece-izbjeglica. Kako su okolna sela bila opljačkana, djeca su dolazila gladna i neodjevena u školu, te su sestre molile Ministarstvo zdravstva i udružbe za pomoć tim učenicima.¹²¹⁷ Nastava je nakon praznika počela u siječnju 1945., a u travnju Ministarstvo udružbe je dalo zadnji doprinos sirotištu za izbjegličku djecu. Dana 21. travnja počela se povlačiti vojska NDH iz Banje Luke, a u grad su ušli partizani. Škola je prestala s radom 21. travnja, a već 23. travnja pojavila se u *Nazaretu* predstavница nove vlasti Mira Kesić kao odbornica za skrb oko djece. Zatražila je popis djece i inventara sirotišta te objavila sestrama da njihovo sirotište postaje državni dječji dom. Nakon par dana najavila im je da je imenovana upraviteljicom osnovne škole u *Nazaretu* i da će u njoj raditi vanjski učitelji.¹²¹⁸

Sestre su već prvih dana nakon dolaska partizana u Banju Luku poslale sve učenice kući, a siročad su smjestile u obližnje obitelji. Ona djeca koja nisu mogla nigdje otići ostala su u samostanu, a od 13. svibnja su prisvojena državnom dječjem domu u samostanu. Kako je već prvih dana vojna vlast u sirotištu smjestila vojnu bolnicu, dječji dom je premješten u zgradu građanske škole. U dječjem domu su odmah zaposlene državne odgajateljice i učiteljice, a sestrama je zabranjeno svako duže zadržavanje s djecom i bilo kakav dodir s njima. Ubrzo su morale raditi u kuhinji za potrebe vojne bolnice i sirotišta. U dom su primana nova djeca te ih je ubrzo bilo oko 200. Za rad u kuhinji dobivale su plaću i naknadu za prostor dječjeg doma. Agrarnom reformom 1946. oduzeto im je veliko zemljište oko samostana od kojeg su se prehranjivale. Sestre su ostale živjeti u dijelu samostana do 1949. kad im je bio oduzet cijeli samostan.¹²¹⁹

Školski referent u *Nazaret* je došao 14. svibnja istog dana kad je Ministarstvo prosvjete izdalo naredbu o ustupanju školskog inventara i školskih prostorija privatnih škola

¹²¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 303-307., 343.; AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 1-3.

¹²¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove samostan Nazaret-Banja Luka Ministarstvu zdravstva i udužbe, br. 113-1944., 22. studenog 1944.

¹²¹⁸ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 1-3.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Pismo s. Adele Janković drugarici Jovanki (Stojaković-upraviteljica Narodne osnovne škole Nazaret?), bez datuma.

¹²¹⁹ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 3, 5-6.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, Zapisi s. Clare (Jakovljević ?) o oduzimanju škole i sirotišta, fol. 2r. Kopija iz ARZ, orig. u AGR. ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija.

za potrebe državnih narodnih škola.¹²²⁰ Referent je zatražio školski inventar i najavio sestrama da će „vanjska lica ući u (...) škole i raditi po planu, kakav odgovara sadržaju duše oslobođenog naroda“¹²²¹. Službeni dopis Ministarstva prosvjete od 14. svibnja sestre su dobile 7. lipnja u kojem ih Prosvjetni odsjek Gradskog narodnog odbora obavještava da ako bude tražio njihove školske prostorije i namještaj budu pripravne ustupiti mu prema dostavljenoj odluci Ministarstva.¹²²²

Odbor je početkom lipnja izvršio pregled zgrade osnovne škole u *Nazaretu* i donio popis nužnih popravaka na školi te su vjerojatno odmah pristupili popravcima.¹²²³ Od Gradskog narodnog odbora sestre su dobile dopis 11. lipnja da prema odluci Ministarstva prosvjete od 30. travnja 1945. br. 388. sve privatne osnovne i srednje škole i zabavišta odmah moraju prekinuti s radom. Zabranjuje im se i svaki oblik sazivanja i skupljanja djece i radi vjeronauka koji će od tada u osnovnim školama predavati svećenik Petar Sušilović.¹²²⁴ Sav namještaj svoje škole predale su 10. srpnja upraviteljici Narodne osnovne škole Nazaret. U zapisniku je stavljeno da se namještaj posuđuje na revers.¹²²⁵

Učenici koji su pohađali osnovnu školu u *Nazaretu* nakon prekida nastave u travnju nastavili su nastavu još par mjeseci u Narodnoj osnovnoj školi Nazaret kako bi završili započeti razred. Nastava se održavala u prostorijama nekadašnje osnovne škole Klanjateljica u *Nazaretu*, ali je bila pod državnom vlašću i s vanjskim učiteljima.¹²²⁶ Početkom šk. god. 1945./46. upraviteljica škole je bila Jovanka Stojaković, a na zahtjev školskog nadzornika

¹²²⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Prijepis dopisa Ministarstva prosvjete Federativne Bosne i Hercegovine Okružnom narodnom odboru Banja Luka, br. 706-45., 14. maja 1945. kojeg je dostavio Gradski narodni odbor, Prosvjetni otdsjek Banja Luka samostanima: časne sestre Dragocjene Krvi Isusove i časne sestre sv. Vinka, br. 2419/45, 7. juna 1945.

¹²²¹ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 5.

¹²²² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Prijepis dopisa Ministarstva prosvjete Federativne Bosne i Hercegovine Okružnom narodnom odboru Banja Luka, br. 706-45., 14. maja 1945. kojeg je dostavio Gradski narodni odbor, Prosvjetni otdsjek Banja Luka samostanima: časne sestre Dragocjene Krvi Isusove i časne sestre sv. Vinka, br. 2419/45, 7. juna 1945.

¹²²³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Opis i stanje školske zgrade samostana Nazaret*, 1. lipnja 1945.

¹²²⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Gradskog narodnog odbora Banja Luka, Prosvjetni otdsjek časnim sestrama Dragocjene Krvi i sv. Vinka, br. 2617/45., 11. juna 1945.

¹²²⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ravnateljstvo Zavoda sestara Dragocjene Krvi-Nazaret-Banja Luka, br. 60/45., 10. srpnja 1945.

¹²²⁶ Usm. svjed. fra Velimira Blažević; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ivanka MUNITIĆ, „Škola voljom Nazarena. Uz stogodišnjicu Osnovne škole *Ivan Goran Kovačić*, *Glas*, Banjaluka, 18. april 1984., feljton, prvi nastavak. U zgradi osnovne škole u Samostanu *Nazaret* Narodna osnovna škola Nazaret ostala je do 1949. kad je iseljena zbog potrebe vojske JNA. Od 1949. do 1955. Narodna osnovna škola Nazaret je bila smještena preko puta Samostana *Nazaret* u privatnu zgradu Slavka Jotića. Zbog loših uvjeta i premalog prostora uskoro je u blizini sagrađena nova školska zgrada. U nju je škola preseljena 6. veljače 1955. i od tad nosi naziv OŠ *Ivan Goran Kovačić* (ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ivanka MUNITIĆ, „Škola voljom Nazarena“, *Glas*, feljton, str. 1., 18. april 1984.). I danas škola postoji i nosi taj naziv.

sestre su joj predale sve *Zapisnike sjednica nastavnčkih vijeća* od 1934. do 1945.¹²²⁷ Sreski narodni odbor Banja Luka je prema naredbi Ministarstva prosvjete od 11. veljače 1946. naredio Mjesnom narodnom odboru Budžak i upravi Narodne osnovne škole Nazaret da preuzme sav školski arhiv škole Klanjateljica u *Nazaretu* i namještaj za potrebe Narodne osnovne škole Nazaret. Primopredaja školskog arhiva izvršena je 1. ožujka 1946., a kako je školski namještaj već bio posuđen toj školi, on joj je tada dan na trajno korištenje.¹²²⁸

3. 3. 3. 2. Samostan *Marijanovac*, Bos. Aleksandrovac/Adolfstal¹²²⁹

Nastava se redovito odvijala do jeseni 1944. jer nema podataka o njenom prekidu. Nastava se održavala na njemačkom nastavnom jeziku, a učio se i hrvatski.¹²³⁰ Nakon borbi partizana i njemačke vojske sredinom rujna 1944. njemačka vojska počela se povlačiti iz Banje Luke prema Bos. Gradiški. Do njemačkih kolonija došle su 21. rujna 1944. dojave o padu Banje Luke u ruke partizana, a vojnici koji su dojurili iz grada pozivali su njemačko stanovništvo u kolonijama na iseljavanje s njemačkom vojskom. Kolonisti su u tom metežu počeli spremati najnužnije stvari i masovno napuštati Adolfstal. Formirala se nekoliko kilometara duga kolona kola prema Bos. Gradiški, a s kolonistima otišle su iz *Marijanovca*

¹²²⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ravnateljstvo Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove upravi Državne osnovne škole Nazaret, br. 81-1945., 21. IX 1945.

¹²²⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Sreskog narodnog odbora Banja Luka Mjesnom narodnom odboru Budžak i Narodnoj osnovnoj školi Nazaret, br. 2387/46. Dopis je koristio Anto Orlovac, „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, 94.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove Nazaret-Budžak Mjesnom narodnom odboru Budžak, br. 23./46., 28. februara 1946. Pitanje je gdje je danas arhiv iz osnovne škole sestara Klanjateljica u *Nazaretu* do 1945. i da li je sačuvan. U članku Ivanke Munitić koji je spomenut na više mjesta u ovom radu vidljivo je da su korišteni neki školski dokumenti osnovne škole u *Nazaretu* do 1945. Prema korištenim školskim dokumentima u članku i prema usporedbi *Zapisnika* o primopredaji školskog arhiva 1946., vidi se da nazivi dokumenata koji se spominju u članku kao i godine, odgovaraju dokumentima s popisa predanog školskog arhiva osnovne škole Klanjateljica u *Nazaretu* Narodnoj osnovnoj školi Nazaret 1946. Npr. u članku od Ivanke Munitić spominje se da je prema Razrednici i Glavnom imeniku od 1912. do 1945. bilo 2135 učenika u školi, a u *Zapisniku* je navedeno da je vlastima predan Glavni imenik s podacima od 1912. Također, u spominju se i imena nekih sestara-učiteljica. Usp. ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Ivanka MUNITIĆ, „Škola voljom Nazarena“, *Glas*, feljton, prvi nastavak, str. 1., 18. april 1984.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove Nazaret-Budžak Mjesnom narodnom odboru Budžak, br. 23./46., 28. februara 1946.). To bi značilo da su dokumenti škole sestara u *Nazaretu* još 1984. bili dostupni, ali u članku ne navodi se da li se dokumenti čuvaju u OŠ *Ivan Goran Kovačić* ili ih je autorica pronašla negdje drugdje. U posjetu Osnovnoj školi *Ivan Goran Kovačić* u ožujku 2013. direktor škole Rade Ličina u razgovoru se sjetio da je prije vidio u arhivi škole neke stare dokumente i da je spomenuta Ivanka Munitić radila dugi niz godina u školi kao pedagog. Nakon zamolbe da vidim dokumente direktor mi je odgovorio da mora vidjeti s tajnikom škole. Kasnije u e-mailu mi je odgovorio da u arhivu njihove škole ne postoje dokumenti prije 1956. te me uputio na druge institucije (Arhiv Republike Srpske) gdje bi se možda mogli čuvati (razgovor s Radom Ličinom, direktorom JU OŠ *Ivan Goran Kovačić*, ožujak 2013.; e-mail: Rade Ličina, mr., direktor JU OŠ *Ivan Goran Kovačić*, 18. ožujka 2013. uputio je e-mail Viktoriji Košak).

¹²²⁹ Mjesto se od 1941. nazivalo Adolfstal. ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 307.

¹²³⁰ Vidi poglavlje o djelovanju osnovnih škola od 1918. do 1941.

sestre njemačke nacionalnosti. Iako nisu željele ići, proširila se vijest da će svi Nijemci biti ubijeni od partizana. Paralelno s iseljavanjem borbe njemačke vojske i partizana su se sve više približavale Adolfstalu i pritiskali njemačku vojsku na povlačenje. Kako su Nijemci na toranj samostana postavili strojnicu, samostan je bio meta napada partizana i oštećen prije nego je u njega ušla partizanska vojska i smjestila svoje ranjenike. U podrumu su se skrivale i sestre koje nisu otišle s Nijemcima, a jedna od njih je bila i ranjena.¹²³¹

Nakon prestanka borbi i povlačenja partizana u listopadu 1944. sestre su mogle nastaviti život u samostanu. Njemačko stanovništvo zauvijek je napustilo svoje domove, a na njihovo mjesto dolazile su izbjeglice iz Hercegovine. Sestre su već sredinom listopada 1944. počele uređivati školu i u studenom započele s nastavom na hrvatskom jeziku. U školu je došlo oko 65 djeca-izbjeglice čiji su se roditelji smjestili u napuštenim njemačkim kućama.¹²³² Od Ministarstva prosvjete u siječnju 1945. škola je dobila odobrenje za daljnji rad uz napomenu iz ureda Velike župe Sana i Luka da učiteljice mogu biti samo hrvatske nacionalnosti, a ne njemačke jer školu pohađaju djeca hrvatske nacionalnosti.¹²³³

U veljači 1945. počeli su pojedinačni partizanski napadi i pljačka samostana, a od travnja sve su češći bili pretresi samostana i odvođenje hrane i životinja.¹²³⁴ U jesen 1945. vlast je preuzela školu i u njoj je počeo raditi učitelj sa ženom i još jednom učiteljicom. Sestre su osim školske zgrade morale ustupiti i sav inventar škole.¹²³⁵ U godini 1946. u samostanu su sestre trebale dati mjesto za stan učiteljici zaposlenoj u školi. Već 1946. sav školski inventar iz škole je bio raznesen i uništen, a školski arhiv oduzet.¹²³⁶

¹²³¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 307-311., 316.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, Pismo sestre (?) provincijalnoj poglavarici, 26. rujna 1944.

¹²³² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 313-314., 334-335. U to vrijeme sestre su 16. listopada 1944. proživjele dramatičan upad Kozaka u samostan koji su tražili novac i prijetili sestrama streljanje. Nitko nije stradao. MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 273-274.

¹²³³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Odobrenje Ministarstva narodne prosvjete u Zagrebu za Posebničku pučku školu ss. Dragocjene Krvi u Adolfstalu, br. 590./1945., siječanj 1945. dostavila je dopisom Velika župa Sana i Luka u Banjoj Luci Središnjoj upravi Zavoda ss. Dragocjene Krvi Nazaret, br. 913/45., 13. veljače 1945.

¹²³⁴ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 1-3.

¹²³⁵ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 11.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija.

¹²³⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret Biskupskom ordinarijatu, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija. Zemljište samostana oduzeto je agrarnom reformom 1946., a samostan 1947. Nakon ponovljenih molbi zgrada samostana je vraćena sestrama. Vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Likvidiranje samostana Marjanovac*, 1r., 1v.; ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 168-169.

3. 3. 3. 3. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka

Za vrijeme bombardiranja Banje Luke 11. i 12. travnja 1941. sestre su proživjele trenutke straha i velike neizvjesnosti, ali nitko nije bio ozlijeđen.¹²³⁷ Učenici su se redovno upisali u školsku godinu 1941./1942. i nastava se odvijala redovito. Jedino postoji podatak da je vojska tokom šk. god. 1941./1942. u školi imala svoje skladište.¹²³⁸ Zima u šk. god. 1942./1943. bila je osobito jaka, a kako je drvo za ogrjev bilo jako skupo, jer se zbog partizana nije moglo ići u šumu, mnoge škole nisu radile preko zime. Ni škola u Banjoj Luci nije imala dovoljno ogrijeva pa su sestre prekinule nastavu na neko vrijeme. Nakon hladnoće nastupila je epidemija pjegavca od koje je umrlo mnogo ljudi i ponovno je nastupio kratki prekid nastave. Međutim, unatoč prekidima škola je nastavila djelovati te su sestre s djecom organizirale pokladnu predstavu koja im je donijela 65000 kuna što je bio dobar primitak za potrebe hrane i dr.¹²³⁹

Veći napad na školu i samostan sestre su doživjele za Novu godinu 1944. i nekoliko sljedećih dana za vrijeme partizanskog napada na Banju Luku. Tom prilikom samostan je bio opljačkan i oštećen, ali sestre su ostale žive i skrivale su se u podrumu samostana. Uskoro je došlo pojačanje njemačke i NDH vojske i borbe su prestale, a partizani su se povukli.¹²⁴⁰ Kraći prekidi nastave su nastupili za vrijeme kad su bila bombardiranja Banje Luke, a zračne uzbune i napadi ponekad su bili i za vrijeme nastave, pa su se sestre s učenicima skrivale u podrumu škole. Većih prekida nastave nije bilo, a i organizirane su i priredbe u školi.¹²⁴¹ Početak savezničkih bombardiranja Banje Luke počeo je u svibnju 1944. Kod prvog bombardiranja dvorište škole je bilo puno djece, ali nitko nije bio ozlijeđen. Bombardiranje se nastavilo krajem svibnja 1944. prilikom kojih je većina kuća u gradu srušena, a oštećen je bio i samostan. Sestre nisu stradale, ali sve su već bile oslabljene od straha. Kako su se bombardiranja nastavila te djeca više nisu dolazila u školu, nastava je samo od sebe prestala te školske godine.¹²⁴²

¹²³⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 164-165.

¹²³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., [*Glavni imenik*], [Osnovna škola u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci], [1928./1929. do 1944./45.], *passim*. Na imeniku nije naveden nikakav naziv o školi, ali prema imenima učenika utvrđeno je da se radi o *Glavnom imeniku* iz osnovne škole u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci. Za potvrdu imena učenika zahvaljujem s. Juditi (Dragici) Baljkas (rođ. 27. rujna 1934., Banja Luka), učenici koja je pohađala ovu školu i čije je ime navedeno u ovom *Glavnom imeniku*; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 196.

¹²³⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 217.

¹²⁴⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 249-253.

¹²⁴¹ Usm. svjed. s. Judite (Dragica) Baljkas (rođ. 27. rujna 1934., Banja Luka).

¹²⁴² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 277- 278., 281-283., 289-292.

Nova školska godina 1944./45. je započela i u školu se upisalo dosta učenika, ali već sredinom rujna 1944. nastupio je prekid jer su se u gradu vodile borbe partizana, njemačke vojske i vojske NDH. Njemačka vojska se stala povlačiti prema Bos. Gradiški, ali vojska NDH uspjela je grupirati snage i zadržati grad pod svojom vlašću.¹²⁴³ Nastava je trajala do dolaska partizana u Banju Luku 21. travnja 1945. Već sutradan 22. travnja partizani su izvršili pretres kuće, a sestre su dobile naređenje da predaju sav školski inventar, udalje se iz škole i pod prijetnjom smrtne kazne zabranjeno im je bilo komunicirati sa učenicima.¹²⁴⁴ Tih dana sestrama je došao i školski nadzornik Radošević sa zakonskim nalogom objaviti da konfesionalne škole više ne smiju postojati. Kao razlog ukidanja naveo im je da su na njihove škole uvijek bili zavidni svjetovni učitelji jer su bile bolje od drugih.¹²⁴⁵

Rad u školi prestao je 23. travnja 1945. i sestrama je oduzeto pravo poučavanja. U zgradu je ušla partizanska vojska koja je nanijela veliku štetu. Učenici osnovne škole morali su se preseliti u gradsku osnovnu školu i završiti školsku godinu jer je u samostanu privremeno bila smještena vojna bolnica. U jesen vojna bolnica je iseljena, a zgradu je na korištenje dobila državna ženska gimnazija. Sestre su još neko vrijeme živjele u dijelu samostana gdje je bio njihov stan i u dijelu zgrade gdje je bio internat.¹²⁴⁶

Prema svjedočanstvu učenice osnovne škole s. Judite Baljkas nastava je prekinuta pred kraj školske godine kad je ona završavala 4. razred: „Međutim, 1945. su došli partizani taman pred kraj kad smo imali završiti četvrti razred. Onda su nas oni još preuzeli još tri mjeseca da bi potvrdili naše znanje i da bismo dobili svjedodžbu za 4. razred.“¹²⁴⁷ Učenici su nastavili prekinutu nastavu u državnoj osnovnoj školi koja je bila smještena u zgradi Kina *Kozara*, a predavali su im vanjski učitelji.¹²⁴⁸

Okružni narodni odbor Banja Luka 17. svibnja 1945. tražio je od škole sve školske klupe na posudbu državnoj realnoj gimnaziji, a u jesen Gradski odbor je imenovao članove koji će preuzeti sav školski namještaj i učila škole. Ona su trebala ostati vlasništvo samostana,

¹²⁴³ ARZ, Tajn. orm. arh., [Glavni imenik], [Osnovna škola u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci], [1928./1929. do 1944./45.], *passim.*; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 303-306.;

¹²⁴⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, „*Marija Pomoćnica-Banja Luka*“, zapisi s. Clare (Jakovljević?) o događajima 1945., 1r.

¹²⁴⁵ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 3.

¹²⁴⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Sestara Dragocjene Krvi Isusove - Zavod *Marija Pomoćnica* Ministarstvu prosvjete, br. 1/1946., 18. III 1946. Dopis je koristio Anto Orlovac, „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom“, 98.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, „*Marija Pomoćnica-Banja Luka*“, zapisi s. Clare (Jakovljević?) o događajima 1945., 1r.

¹²⁴⁷ Usm. svjed. s. Judite (Dragica) Baljkas.

¹²⁴⁸ Usm. svjed. s. Judite (Dragica) Baljkas.

a gradske škole će ih koristiti dok Odbor ne nabavi vlastiti namještaj.¹²⁴⁹ U rujnu 1945. izvršena je primopredaja školskog namještaj i učila pred izaslanicima Gradskog narodnog odbora.¹²⁵⁰ Unatoč tomu sav školski inventar, namještaj i arhiv gimnazije i osnovne škole je bio raznesen i nije više vraćen.¹²⁵¹

Sestre su još neko vrijeme imale privatne satove glazbe. To je trajalo do ožujka 1946. kad je Gradski narodni odbor Banja Luka izdao naređenje kojim se sestrama zabranjuje držanje privatnih satova glazbe bez posebnog odobrenja Ministarstva prosvjete. To naređenje je bilo temeljeno na odluci Banjolučkog okružnog suda od 8. lipnja 1945. br. 1560. kojim se naređuje sprječavanje svakog oblika odgojnog djelovanja na djecu i mladež putem nastave osobama kojima je oduzeto pravo poučavanja u školama. Sestrama je bilo zabranjeno držati bilo kakav oblik privatne nastave jezika ili nekih drugih predmeta.¹²⁵²

Sestre su 12. rujna 1946. dobile rješenje Narodnog odbora Banje Luke da se u potpunosti isele iz samostana radi smještaja državne ženske gimnazije s internatom. Žalba im nije uvažena pod obrazloženjem da se ne mogu žaliti ako država treba njihove prostorije za svoje potrebe. Sestre su se 18. rujna 1946. trajno iselile iz Samostana *Marija Pomoćnica*.¹²⁵³

3. 3. 3. 4. Samostani u Novoj Topoli Srednjoj (Srednji Windthorst), Novoj Topoli Gornjoj (Gornji Windthorst) i Novoj Topoli Donjoj (Donji Windthorst)

Školu u Novoj Topoli Srednjoj su pohađala većinom djeca njemačke nacionalnosti, ali bilo je određeni broj djece drugih nacionalnosti: Hrvata, Poljaka, Čeha, Ukrajinaca. Nastava je bila većinom na njemačkom jeziku osim nacionalne grupe predmeta koja se poučavala na hrvatskom jeziku. Kako je nakon 1941. sve češće dolazilo do svađa između učenika njemačke nacionalnosti i učenika drugih nacionalnosti, sestre su na početku šk. god. 1942./1943. uputile dopis Ministarstvu narodne prosvjete da se za 41 dijete ne-njemačke nacionalnosti omogući nastava na hrvatskom jeziku u posebnom odjeljenju. Većina od te djece su bila djeca poljske

¹²⁴⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Okružnog narodnog odbora, Odjeljenje za prosvjetu Zavodu sestara „Dragocjene Krvi Isustove“, Banja Luka, br. 203., 17. maja 1945.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Gradski narodni odbor, Prosvjetno odjeljenje, Banja Luka - Potvrda, br. 11515., 19. IX 1945.

¹²⁵⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Zapisnik*, 19. IX., 1945.

¹²⁵¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret Biskupskom ordinarijatu, br. 30 (?)-1946., 12. travnja 1946., kopija.

¹²⁵² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Gradskog narodnog odbora Banja Luka, Prosvjetno odjeljenje Samostanu Dragocjene Krvi Isusove, Banja Luka, br. 6621/46., 16. III 1946., prijepis. Usp. i AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 20.

¹²⁵³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Odluka Okružnog narodnog odbora Banja Luka, Odjeljenje za socijalnu politiku, br. 69174/46., 17. IX 1946.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, „*Marija Pomoćnica-Banja Luka*“, zapisi s. Clare (Jakovljević?) o događajima 1945., 1r.

nacionalnosti iz sela Trošeljki koji su zbog vjerskog odgoja htjeli ići u samostansku školu iako su u mjestu imali školu. Bilo je i nekoliko djece iz okolnih sela te 11 djece izbjeglica koja su se nastanila u Srednjoj Novoj Topoli. U veljači 1943. sestrama je dano odobrenje za hrvatsko odjeljenje za šk. god. 1942./1943., a u prosincu 1943. Ministarstvo je ponovno dalo dozvolu za rad hrvatskog odjeljenja.¹²⁵⁴

Nastava se odvijala u sve tri škole tokom rata jer nije bilo većih ratnih sukoba do jeseni 1944. Dana 19. i 20. rujna 1944. sve više su se približavali partizani Novoj Topoli Gornjoj, a njemačka vojska koja je bila već prije u školskoj zgradi, formirala je u njemu štab i počela pripremati obranu. Stanovništvo se počelo spremati za iseljavanje i priključilo se koloni koja je iz Adolfstala išla prema Bos. Gradiški. Koloni su se prvo priključile njemačke sestre, a pod naredbom vojske i sve ostale su morale napustiti mjesto i krenuti s kolonom. Upravo se tu nakon povlačenja vojske iz Adolfstala dogodio žestoki okršaj, a borba je trajala 50 sati. Bitka se počela smirivati nakon što se saznalo da iz Bos. Gradiške dolazi vojska NDH i partizani su počeli povlačenje. Nakon povlačenja vojski par dana kasnije sestre su našle devastiran samostan i kapelicu.¹²⁵⁵

I u Novoj Topoli Srednjoj sestre su se po naređenju njemačke vojske uputile prema Bos. Gradiški nakon što su kružile vijesti o padu Banje Luke. Sestre su zapisale da dok su još odlazile, Nijemci su došli i pokupili sve preostale stvari koje su ostale u samostanu i kod drugih kolonista, te ih na kamionima ih odvezli. Kuće svojih sunarodnjaka su do temelja spalili.¹²⁵⁶

I u Novoj Topoli Donjoj 21. rujna jedan njemački vojnik zapovjedio je sestrama da krenu s njemačkom kolonom jer oni će ubiti bilo koga tko ostane. Sestre iz sve četiri kolonije su došle s kolonistima do Gradiške i Okučana, a njemačke sestre koje su htjele dalje čekale su prijevoz do Zagreba. Tu su starije dobile dozvolu da smiju ići rođacima u *Reich* i odvezene su kamionima u Zagreb. Mlađe sestre su bile priključene koloni sa ženama i djecom i odvedene u Osijek. Muškarci su se kolima uputili prema mađarskoj granici. U Zagrebu su nabavile

¹²⁵⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 191., 244.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Središnje uprave Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove Nazaret Ministarstvu za narodnu prosvjetu, br. 2R/-1943., 8. I 1943.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Odluka Ministarstva prosvjete Nezavisne Države Hrvatske, br. 6320/1943., 24. veljače 1943.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Kotarskog predstojništva Pučkoj školi ss. Dragocjene Krvi Isusove Windthorst, br. 21676., 18. prosinca 1943.

¹²⁵⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 312-313., 317-320.

¹²⁵⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 320-321.

dokumente za odlazak na vlak i prijevoz u *Reich*, a i dobile su dozvolu od nuncija za boravak izvan redovničke zajednice na godinu dana.¹²⁵⁷

U napuštene njemačke kuće u kolonijama od studenog i prosinca 1944. počele su se naseljavati izbjeglice iz Hercegovine i Dalmacije. U Donjoj Novoj Topoli kuću su zaposjeli muslimani i sestre se nisu vraćale niti otvarale školu. Zgrada nije bila oštećena, ali je sav školski inventar i arhiv raznesen. Drukčija situacija je bila sa školom i kućom u Srednjoj Novoj Topoli koja je bila vlasništvo sestara i sestre su u studenom 1944. počele s uređenjem kuće. Uskoro je sredinom studenog počela raditi osnovna škola na hrvatskom jeziku onoliko koliko su dozvoljavali uvjeti.¹²⁵⁸ Nastava se odvijala do dolaska partizana u Novu Topolu u svibnju 1945.¹²⁵⁹ Nakon rata vlasti su uzele školsku zgradu u Novoj Topoli Srednjoj i u njoj su privremeno smjestili logor za njemačke žene i djecu. Sav školski inventar i arhiv su uništeni. Kuća u Novoj Topoli Gornjoj nakon borbi 1944. je postala vojarna i sestre se više nisu u nju vraćale te je sav školski inventar i arhiv uništen u požaru i pljački.¹²⁶⁰

3. 3. 3. 5. Samostan *Emaus*, Mahovljani

Nakon prvog napada na školu i sestre pred Božić 1941. sestre su se privremeno smjestile u *Nazaret*. Ubrzo su se vratile, ali istog su trena bile upozorene od župnika da što prije odu. Ponovno su pobjegle iz Mahovljana praćene zvucima metaka i jedva se spasile.

¹²⁵⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 322-325. Prilikom čekanja na vlak u Zagrebu sestre nisu imala komunikaciju s *Nazaretom* jer su sve veze bile prekinute. Pred odlazak su čule priče da je *Nazaret* razoren i sve sestre ubijene. Iako teškom voljom, odlučile su se za odlazak u Njemačku. Pred sam ulazak u vlak dobile su dopis da ih sestre čekaju u *Nazaretu* i da ne odlaze. Bilo je prekasno jer su sve već stavile stvari u vlak i vojnici nisu dozvoljavali izlazak. Samo je jedna sestra uspjela istrčati iz vlaka i ostati. Ostalih deset je ostavilo domovinu i krenulo s njemačkim izbjeglicama u Njemačku. Ubrzo su s drugim valom njemačkih izbjeglica napustile zemlju i njemačke sestre iz drugih zajednica: Inđija, Hrvatski Karlovci i dr. Nakon dugog i neizvjesnog puta u Njemačkoj su se sestre privremeno smjestile u iseljeničke logore ili kod obitelji i rođaka (ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 325-328., 335-336.). Kasnije su sve stigle u Provinciju Schaan. MARAONE, *Klanjateljice Krvi Kristove*, 273.

¹²⁵⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 331-334.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija.

¹²⁵⁹ ARZ, Tajn. orm. kron., KNT1, fol. 5r.

¹²⁶⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 334. Vlasti su privremeno uzele dio kuće u Novoj Topoli Srednjoj, ali nakon ponovljenih molbi vraćen je sestrama. ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 169.

Kuću, crkvu i školu zapalili su partizani 28. veljače 1942. Sav školski inventar i arhiv je uništen u požaru. Od tada sestre se više nisu vraćale u Mahovljane.¹²⁶¹

3. 3. 3. 6. Samostan *Sveti Josip*, Bihać

Učenici su se redovito upisali u šk. god. 1941./42., a nastava se najvjerojatnije odvijala, iako su sestre zapisale da su tokom te šk. godine vojska NDH i njemačka vojska u školi imale skladište streljiva.¹²⁶² Učenici su se redovito upisali i početkom iduće šk. god. 1942./43. Ali već početkom studenog 1942. partizani su ušli u Bihać i do siječnja 1943. grad je postao sjedište Bihačke republike s partizanskom vlašću. Kod ulazak partizana u grad sestre su se sa 160 izbjegličke djece skrivale u školskoj dvorani. Kad su 3. studenog 1942. u samostan provalili partizani, formirali su u njemu vojni punkt za napad na grad. Neke sestre s djecom su uspjele pobjeći iz samostana, a neke su partizani zadržali kao taoce. Zbog borbi samostan je bio jako oštećen, a zatim prepušten pljački lokalnog stanovništva kojima su sami partizani morali zapovjediti i pod prijetnjama oružjem zaustaviti pljačku. Još za boravka partizana sestre su popravile oštećeni krov kako bi zaustavile daljnje propadanje kuće.¹²⁶³ U školskoj dvorani sestara održano je prvo zasjedanje AVNOJ-a (Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije) 26. i 27. studenog 1942.¹²⁶⁴

Početkom siječnja 1943. njemačka ofenziva i napad na grad je potisnula partizane iz grada, a sestre su spasile samostan izvjesivši bijele plahte na krov. Tek u siječnju 1943. uprava u *Nazaretu* je preko vojne vlasti u Banjoj Luci saznala da su sestre u Bihaću žive, a da je samostan jako oštećen. Ipak sestre su nastavile živjeti u dijelovima samostana u kojem se

¹²⁶¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 179., 184-185.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija.

¹²⁶² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 196.; ARZ, Tajn. orm. arh., [*Glavni imenik*], [Rimokatolička osnovna škola u Bihaću, 1900.-1942.], *passim*. Kako je izvor oštećen, nije sačuvana stranica s podacima o školi, ali po imenima učenika i podacima o mjestu rođenja vidljivo je da se radi o *Glavnom imeniku* iz Rimokatoličke osnovne škole u Bihaću. Nije navedeno na prvim stranicama ni godina upisa učenika, ali prema podacima o rođenju najvjerojatnije se radilo o godini 1900. ili 1901. kao prvoj zavedenoj godini u *Glavnom imeniku*.

¹²⁶³ ARZ, Tajn. orm. arh., [*Glavni imenik*], [Rimokatolička osnovna škola u Bihaću, 1900.-1942.], *passim*.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 200-204. O ulasku partizana i osvajanju Bihaća krajem 1942. vidi „Bihaćka operacija (2-15. XI 1942)“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 1. dio, A-Biz, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., 689-690. O Bihaćkoj republici od 4. XI 1942. do kraja siječnja 1943. vidi u „Bihaćka republika“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 1. dio, A-Biz, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., 690-691.

¹²⁶⁴ ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 164.

moglo boraviti.¹²⁶⁵ Nastava se vjerojatno odvijala koliko su prilike dozvoljavale zbog oštećenog samostana, a sestre su se zadržavale samo u nekoliko prostorija u samostanu. U ostalima je cijelo vrijeme rata bilo vojno skladište.¹²⁶⁶

U jesen 1943. bio je otvoren put i pruga Banja Luka-Bihać kojim se putovalo 36 sati zbog oštećenih pruga, a u samostan se uputila nova predstojnica s. Josipa Nevistić. Sestre su pronašle teško oštećenu zgradu i krenule u popravak prije zime.¹²⁶⁷ Podatak o nastavi tokom šk. god. 1943./1944. ostao je slučajno zabilježen u kronici kod opisa savezničkog bombardiranja Bihaća 17. svibnja 1944. Tog dana sestre su zapisale da su držale nastavu i dok su još se u daljini čuli zvukovi aviona poslale su djecu kućama. Zadržale su samo onu djecu koja su spremala školu i pripremala priredbu za Majčin dan.¹²⁶⁸ S djecom su se sklonile u podrum i tu proživjele bombardiranje prilikom kojeg je samostan oštećen, ali nitko od njih nije stradao i to su smatrale pravim čudom. Sljedećih dana bombardiranja su nastavljena, a sestre su sa stanovništvom skrivale se u okolnim selima i šumama. Jedno od skloništa bila je pećina u blizini rijeke Klokot gdje se sklonilo oko petsto ljudi. Samostan je bio toliko uništen da nije bio više za stanovanje.¹²⁶⁹

Nema podataka da je započela šk. god. 1944./45. Od 6. listopada 1944. sestre su se preselile u iznajmljenu kuću u Bihaću zbog previše oštećenog samostana.¹²⁷⁰ Nakon dolaska nove vlasti 1945. samostan i sačuvanu školsku dvoranu vlast je uzela i koristila za svoje potrebe. Samostan je samo djelomično bio zaštićen i obnovljen nakon rata, ali ipak u njemu se nije mogla smjestiti državna škola. Država je planirala veću obnovu samostana kako bi u njega smjestila bolnicu, ali ju je 1946. prekinula zbog nedostatka sredstava.¹²⁷¹

¹²⁶⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 200-204., 213. Usp. o njemačkoj ofenzivi početkom 1943. kojom je srušena Bihaćka republika pod vlašću partizana, a oni protjerani u istočnu Hercegovinu vidi kod MALCOLM, *Povijest Bosne*, 245-249.; „Bihaćka republika“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 1. dio, A-Biz, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., 690-691.; „Četvrta neprijateljska ofenziva (ofanziva)“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3. dio, Crn-Đ, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984., 276-281.

¹²⁶⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, Zapisi s. Clare (Jakovljević ?) o oduzimanju škole i sirotišta, fol. 2r.

¹²⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 228.

¹²⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 272-277. Sačuvan je *Glavni imenik* u koji su zadnje upisani učenici koji su upisali školsku godinu 1942./1943. Nisu sačuvani podaci o upisu učenika u šk. god. 1943./44. i 1944./45., ali to ne znači da upisa i nastave nije bilo. Vidi: ARZ, Tajn. orm. arh., ARZ, Tajn. orm. arh., [*Glavni imenik*], [Rimokatolička osnovna škola u Bihaću, 1900.-1942.].

¹²⁶⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 272-277. Bila su velika i materijalna stradanja u tim savezničkim napadajima na Bihać koji su gađali jednako i vojne i civilne ciljeve. Tom prilikom je do temelja srušena katolička crkva u gradu.

¹²⁷⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Redovničke zajednice u provinciji Zagreb od 1879. do 1979.*, fol. 1r.

¹²⁷¹ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 13.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu, br. 30 (?)-1946., 12. travnja 1946., kopija; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, Dopis Sestara Klanjateljica Predragocjene Krvi Isusove Bihać Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br.

3. 3. 3. 7. Samostan *Sveti Antun*, Bosanska Gradiška

Od školske godine 1941./42. do 1944./45. učenici su se redovito upisivali u školu. U *Glavnom imeniku* zabilježeno je često prebacivanje učenika iz državne osnovne škole u ovu školu. Moguće je da se nastava u državnim školama nije redovito odvijala.¹²⁷² U samostanskoj školi nastava se vjerojatno odvijala redovito bez većih prekida jer nisu sačuvani nikakvi podaci osim o redovitom upisu učenika na početku godine, ali i učenika koji su dolazili tokom školske godine. Također, sačuvan je podatak da je šk. god. 1942./43. izvršeno ocjenjivanje učiteljica što bi značilo i pregled škole na kraju školske godine. Tokom rata bilo je organizirano i peto godišnje produžne škole za koje se izdavala svjedodžba.¹²⁷³

Dana 22. travnja 1945. sestre su prestale s nastavom i predale školske prostorije državnoj osnovnoj školi zajedno s inventarom škole. U zgradi se smjestila državna osnovna škola.¹²⁷⁴ Nakon rata sestre su još kratko vrijeme ostale živjeti u nekoliko prostorija samostana, ali bez mogućnosti držanja privatnih satova glazbe, ali su ih potajno davale. Zbog čestih ispitivanja, pretresa ubrzo su napustile samostan i preselile se u župni ured.¹²⁷⁵

3. 3. 3. 8. Samostan *Sv. Pavao*, Zenica

Nastava je održavana većinom redovito osim za vrijeme bombardiranja te se svake godine vršio redoviti upis u školu. Nastavni rad je bio otežan za vrijeme bombardiranja, strahom od napada vojske i smanjenim brojem učionica jer je dvorišne školske zgrade zaposjela vojska. Tokom rata sestre su vodile zbor i davale privatne satove glazbe.¹²⁷⁶ Prvi

2/46., 18. travnja 1946., kopija, orig. ABB. U školskoj zgradi vlasti su kasnije smjestile glazbenu školu, a u dvorani Muzej AVNOJ-a. ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 169.

¹²⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od školske godine 1916.*, Rimokatolička osnova škola u Bos. Gradiški.

¹²⁷³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od školske godine 1916.*, Rimokatolička osnova škola u Bos. Gradiški, *passim*; ARZ, Tajn. orm. arh., *Svjedočba, Knežević Antun*, br. 88, 15. srpnja 1942.; ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Velika župa Livac i Zapolje Posebničkoj mješovitoj pučkoj školi sestara Dragocjene Krvi Nazaret, Banja Luka, br. 13465., 13. prosinca 1944.

¹²⁷⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Kronika Bosanska Gradiška* (nadalje: KBG), rkp., tri lista, str. 2.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija.

¹²⁷⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Nazaret-Budžak*, zapisi s. Clare (Jakovljević ?) o oduzimanju škole i sirotišta, fol. 2r. Sestre su se preselile u župni stan 25. ožujka 1947. ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 169.

¹²⁷⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik 1940-19*, [Osnovna škola Klanjateljica u Zenici], *passim*. Na imeniku nije navedeno kojoj školi pripada, ali prema prvom rednom broju (koji slijedi zadnji redni broj iz predhodnog Glavnog imenika osnovne škole Klanjateljica u Zenici) i podacima učenika vidi se da je to nastavak Glavnog imenika iz osnovne škole Klanjateljica u Zenici.; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSZ, fol. 1v.

veći napad sestre su doživjele u listopadu 1943. kad su partizani ušli u grad i kad je bila pogođena *Željezara* u kojoj je tokom rata radila tvornica streljiva. Kako je tvornica bila blizu samostana i škole, zgrada je teško stradala, ali ni jedna sestra nije poginula. Nakon smirivanja prilika stanovnici su počeli skupljati pomoć za obnovu samostana i škole, a i Općinsko poglavarstvo je u studenom 1943. dalo novac za popravak zgrade i nastava se mogla nastaviti.¹²⁷⁷

U ljeto 1944. Zenica je bila bombardirana od saveznika i tom prilikom oštećena je škola i samostan.¹²⁷⁸ Školsku godinu 1944./1945. započele su 18. rujna iako su uzbune nastavile biti svaki dan, a sestre su sa stanovništvom često odlazile u okolna sela kako bi se sakrile od napada. Nastava se održavala koliko su prilike dozvoljavale.¹²⁷⁹ U travnju 1945. s. Leopolda Buždon je odvela 700 djece iz Zenice u Zagreb kako bi ih sklonila od moguće opasnosti. Uskoro je i većina drugih sestara napustila kuću zajedno s ranjenicima koji su iz Sarajeva išli prema Zagrebu.¹²⁸⁰

One sestre koje su ostale već prvih dana komunističke vlasti morale su napustiti samostan i školu. Smjestile su se u gospodarske zgrade u dvorištu škole koje su uredile za stanovanje. Nakon nekog vremena morale su i njih napustiti pod prijetnjom teške kazne. Državne vlasti su brzo popravile oštećenu školsku zgradu i u njoj smjestili državnu osnovnu školu. Sestre su sav školski arhiv i školski inventar morale predati državi.¹²⁸¹

3. 3. 3. 9. Samostan Sv. Ivan, Jajce

Nastava je započela šk. godine 1941./1942., ali je veliki dio te godine u zgradi bila vojska NDH i njemačka vojska te neko vrijeme nije mogla raditi ni osnovna ni građanska škola. Na početku šk. god. 1942./1943. sestre su planirale poslati nove učiteljice za školu u Jajcu, ali su u kolovozu došle do Zenice i nisu mogle dalje jer su partizani onesposobili prometnice.¹²⁸²

¹²⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 231-232.; ARZ, Tajn. orm. arh., K5, Dopis Obćinskog poglavarstva u Zenici ravnateljici škole s. M. Gonzagi Anušić, 3. studeni 1943.

¹²⁷⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 293.

¹²⁷⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K5, Pismo s. M. Gonzage Anušić provincijalnoj poglavarici, 18. listopada 1944., Zenica.

¹²⁸⁰ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 2., 14.

¹²⁸¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, Zapisi s. Clare (Jakovljević ?) o oduzimanju škole i sirotišta, fol. 2r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?)-1946., 12. travnja 1946., kopija. Sestre su trajno napustile kuću 13. siječnja 1949. ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 169.

¹²⁸² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 183., 196.

Uskoro je Jajce bilo u centru borbe i partizani su s Titom privremeno zauzeli grad 25. rujna 1942. Škola i samostan su bili oštećeni u borbama, a partizani su u njemu smjestili bolnicu. Bilo je to privremeno i povukli su se, ali krajem studenog ponovno su po drugi put na dva tjedna zauzeli Jajce i tom prilikom opljačkali samostan do temelja. Partizansko zauzimanje Bihaća krajem 1942. bilo je samo privremeno, jer se njemačka vojska vratila početkom prosinca.¹²⁸³ Sestre su u tim sukobima pomagale ranjenike bez obzira na pripadnost. Pri tome su se i same razboljele od tifusa, ali su se izvukle uz pomoć liječnika.¹²⁸⁴

Pitanje je da li je nakon toga organizirana nastava jer nije sačuvan ni jedan dokument iz tog razdoblja. Prema kasnijem pismu s. Adele Janković u Jajcu se od 25. rujna 1942. nije više organizirao školski rad, a školska zgrada je od tada do 24. travnja 1945. služila u svrhu vojne bolnice i vojske.¹²⁸⁵ Prema knjizi *S povjerenjem u Krv Jagačnjevu* sestre su zapisale da su u dijelovima samostana tokom rata, za vrijeme kad su to prilike dopuštale, držale nastavu. Vjerojatno je podatak nastao na temelju usmenog svjedočanstva koje nije zapisano. Drugih podataka o školi nakon 1942. nema.¹²⁸⁶

Od kolovoza 1943. do kraja 1943. Jajce je ponovno osvojeno od partizanske vojske i u njemu se nalazilo sjedište Vrhovnog štaba NOV-e (Narodnooslobodilačke vojske), a tu je u studenom održano i Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Sestre koje su trebale biti premještene u Jajce, nisu mogle do tamo doći. Njemačka i ustaška vojska su ponovno osvojile grad u prosincu 1943., a u rujnu 1944. u njega je ušla partizanska vojska i tako je ostalo do kraja rata.¹²⁸⁷ Jedini sačuvani dopisi su iz 1945. u vezi ukidanja škole i prestanka rada svih privatnih škola. Sreski narodni odbor Jajce 28. svibnja 1945. je uputio dopis upravi sestara u Jajcu da na temelju zaključka Predsjedništva Narodne skupštine za Bosnu i Hercegovinu i mišljenja Ministarstva prosvjete Demokratske Federativne Jugoslavije ukidaju se sve privatne škole. Time se obustavlja rad na privatnoj osnovnoj i građanskoj školi sestara u Jajce te zahtjeva da se svi učenici škole obavijeste o tome i upišu u odgovarajuće državne škole.¹²⁸⁸

Nova vlast je odlučila smjestiti gimnaziju u samostan, ali to nije bilo moguće jer zbog klizanja terena zgrada se opasno rascijepila i prijetila je opasnosti od urušavanja. Sestre su još

¹²⁸³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 196-198., 204-205.; „Jajce“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5. dio, Hrv-Janj, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988., 750-752.

¹²⁸⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis-Jajce*, fol. 5v.

¹²⁸⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Pismo s. Adele Janković gosp. Majeriću, 18. rujna 1969.

¹²⁸⁶ ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 161. i bilješka 74.

¹²⁸⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 229.; „Jajce“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5. dio, Hrv-Janj, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988., 750-752.

¹²⁸⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Sreskog narodnog odbora za srez Jajce, Prosvjetno odjeljenje upravi časnih sestara Jajce, br. 743/45., 28. maja 1945. Ovo je dopis koje su dobivale i druge privatne škole i ne mora značiti da se u školi još odvijala nastava.

neko vrijeme stanovale u starom dijelu samostana koji je bio sigurniji i dok su mogle držale su privatne satove sviranja, a zatim su u studenom 1946. morale otići i preseliti se u župni ured.¹²⁸⁹ Sav školski inventar osnovne i građanske škole predan je 19. lipnja 1945. narodnoj osnovnoj školi u Jajcu na temelju naređenja Ministarstva prosvjete Federativne BiH od 14. svibnja 1945.¹²⁹⁰ Školski arhiv predan je istoj narodnoj osnovnoj školi.¹²⁹¹

¹²⁸⁹ AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 14.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, Zapisi s. Clare (Jakovljević ?) o oduzimanju škole i sirotišta, fol. 2r.; ŠUTIĆ i KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu*, 169.

¹²⁹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Sreskog narodnog odbora upravi časnih sestara Jajce, br. 743/45., 11. jula 1945. sa *Zapisnikom o primopredaji školskog inventara* od 19. juna 1945.

¹²⁹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?) -1946., 12. travnja 1946., kopija.

3. 3. 4. Djelovanje građanskih škola i realne gimnazije sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1941. do 1945. i zatvaranje škola 1945.

U građanskim školama školska godina 1940./1941. završena je prema odluci Poglavnika kao i u drugim državnim školama izdavanjem *Spomen-svjedodžbi* i završetkom nastave bez ocjena i završnih ispita. Slabi učenici nisu mogli dobiti loše ocjene osim onih najlošijih, a niti ponavljati razred, već samo ići na popravni ispit. Time je Poglavnik htio nagraditi držanje mladeži za vrijeme ratnih zbivanja u travnju 1941.¹²⁹² Građanske škole Klanjateljica tokom rata radile su prema prilikama u pojedinim mjestima, a u travnju 1945. dolaskom komunističke vlasti sve su zajedno s osnovnim školama zatvorene i njihov rad je zabranjen odlukom Ministarstva prosvjete od 30. travnja 1945. i Ministarstva prosvjete Federativne BiH od 14. svibnja 1945.¹²⁹³ Građanske škole kao tip škole u novoj državi prestale su postojati odlukom Ministarstva prosvjete u studenom 1945., a umjesto njih su otvarane niže gimnazije.¹²⁹⁴

3. 3. 4. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke

Prva školska godina je redovito započela 21. rujna prema naređenju Ministarstva nastave i ukupno je bilo upisanih 58 učenica. Do kraja polugodišta nastava se odvijala redovito jedino što je nastavno gradivo obrađeno bez knjiga i nastavnih pomagala jer ih nije bilo. Također, učenice nisu mogle imati nastavu ručnog rada zbog nedostatka materijala pa su u tom predmetu ostale neocijenjene. Unatoč manjku i teškim uvjetima, napredak u znanju je bio vrlo dobar, a sve učenice su bile smještene u internatu. Održan je i jedan školski izlet i priredba za poklade.¹²⁹⁵

Na kraju godine Niko Barać predstojnik ureda za nastavu je izvršio pregled škole i s najboljim ocjenama ocijenio rad škole i uspjeh učenica. Između ostalo je istaknuo da je u

¹²⁹² ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 170. Usp. i PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, 63-64.

¹²⁹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Gradskog narodnog odbora Banja Luka, Prosvjetni otsjek časnim sestrama Dragocjene Krvi i Sv. Vinka, br. 2617/45., 11. juna 1945.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Prijepis dopisa Ministarstva prosvjete Federativne Bosne i Hercegovine Okružnom narodnom odboru Banja Luka, br. 706-45., 14. maja 1945. kojeg je dostavio Gradski narodni odbor, Prosvjetni otsjek Banja Luka samostanima: časne sestre Dragocjene Krvi Isusove i časne sestre sv. Vinka, br. 2419/45, 7. juna 1945.

¹²⁹⁴ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, 74.

¹²⁹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izkaz*, Privatna ženska građanska škola ss. Dragocjene Krvi Nazaret Banja Luka, br. 11/1942., 9. veljače 1942., fol. 1r., 2r.

svim predmetima postignut vrlo dobar uspjeh, a nastavno gradivo je temeljito obrađeno. Prema njemu čak i znanje najlošijih učenica iz hrvatskog jezika i matematike je bilo takvo da su učenice mogle rješavati s lakoćom najteže zadatke. Pohvalio je osobito znanje njemačkog jezika koje je bilo veće od onog koje je vidio u drugim nižim srednjim školama.¹²⁹⁶ Sam metodički postupak kojim se sestre koriste u nastavi ocijenio je da „ne samo da zadovoljava, nego je na potpunoj visini i suvremen“¹²⁹⁷. Čini se da je te godine jedino i održan završni ispit na kraju godine.¹²⁹⁸

Isti izaslanik Niko Barać je pregledao školu u studenom 1942. i izvijestio da je nastavno gradivo temeljito obrađeno.¹²⁹⁹ Međutim, kraj te školske godine je prekinut u travnju zbog nestašice hrane u samostanu i djevojke internistice su poslone kući kako bi sestrama ostalo zaliha do nove žetve. Ipak je obavljen pregled škole na kraju godine. Početak šk. god. 1943./1944. počeo je sa zakašnjenjem 1. listopada zbog smještaja njemačke vojske u prostorijama škole. Te godine ratne neprilike su se približile Banjoj Luci i od ukupno 80 učenica pojavilo ih se na početku godine samo 20. Sve veća blizina partizana i ratnih sukoba uvjetovalo je da djevojčice iz okolnih mjesta nisu se upisivale u školu.¹³⁰⁰

Zadnje šk. god. 1944./1945. građanska škola nije započela s radom u rujnu zbog smještaja vojske u školskoj zgradi, ali i ratnih sukoba. Nastava se te godine ipak održala, ali je bio organiziran samo jedan razred.¹³⁰¹ Građanska škola je zatvorena kad i osnovna dolaskom partizana i uspostavom vojne vlasti u Banjoj Luci 22./23. travnja 1944. Učenice su od strane vlasti bile upisane u državnu gimnaziju u gradu gdje su nastavile školovanje.¹³⁰² Arhiv je 23. ožujka 1946. preuzeo ravnatelj Državne ženske realne gimnazije u Banjoj Luci Mato Džaja.¹³⁰³

¹²⁹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj Nike Baraća o stanju Posebničke građanske škole ss. Dragocjene Krvi u Nazaretu*, 24. lipnja 1942. i 13. studenog 1942.

¹²⁹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj Nike Baraća o stanju Posebničke građanske škole ss. Dragocjene Krvi u Nazaretu*, 24. lipnja 1942. i 13. studenog 1942.

¹²⁹⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Zapisnik o primopredaji arhive Privatne ženske građanske škole sestara Dragocjene Krvi u samostanu Nazaret*, 23. ožujka 1946. U ovom *Zapisniku* zadnji sačuvan zapisnik o završnim ispitima za šk. god. 1941./1942.

¹²⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj Nike Baraća o stanju Posebničke građanske škole ss. Dragocjene Krvi u Nazaretu*, 24. lipnja 1942. i 13. studenog 1942.

¹³⁰⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 220., 229-231.

¹³⁰¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 301-302. U *Zapisniku* o primopredaji školskog arhiva građanske škole u *Nazaretu* Državnoj ženskoj realnoj gimnaziji u Banjaluci 23. ožujka 1946. navedeno je da je predana i *Razredna knjiga* od šk. god. 1944./1945., ali samo jedna knjiga jer je radio samo jedan razred (ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Zapisnik o primopredaji arhive Privatne ženske građanske škole sestara Dragocjene Krvi u samostanu Nazaret*, 23. ožujka 1946.).

¹³⁰² AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947*, str. 2-3.; usm. svjed. Anđelke Bartulović rođ. Pavlović.

¹³⁰³ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Zapisnik o primopredaji arhive Privatne ženske građanske škole sestara Dragocjene Krvi u samostanu Nazaret*, 23. ožujka 1946. Iz *Zapisnika* je vidljivo da su predani sljedeći dokumenti: upisnice

3. 3. 4. 2. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka

Sestre su vidjele da im se pruža prilika da mogu očekivati odobrenje dugo pokrenute molbe za otvaranje gimnazije u Banjoj Luci, koju prijašnja vlast im nije odobravalala. Već u travnju 1941. uputile su ministru prosvjete Budaku molbu za otvaranje osam razreda gimnazije, ali tako da se „prve 4 godine postepeno 1 razred građanske škole zatvori, a gimnazijski da se otvori“¹³⁰⁴. Na molbu je brzo odgovoreno i već u rujnu šk. 1941./1942. sestre su dobile dozvolu od Ministarstva da smiju otvoriti potpunu realnu gimnaziju s pravom polaganja završnog ispita. Time je ostvarena želja koju su sestre već godinama željele. Komisija koja je pregledala školsku zgradu, zaključila je da su zgrada i prostorije prikladne za prva četiri razreda gimnazije, a da za više razrede treba sagraditi ili dograditi još prostorija. Upravo tih godina prve sestre su završile pojedine odsjeke Filozofskog fakulteta u Zagrebu te su imale pripravne profesorice za gimnaziju.¹³⁰⁵

Sačuvan je samo jedan dokument o pregledu škole za šk. god. 1942./43. prema kojem je s. Inviolata Anić ocijenjena izvrsnom ocjenom za rad u Posebničkoj ženskoj realnoj gimnaziji ss. Dragocjene Krvi u Banjoj Luci.¹³⁰⁶ Dolaskom partizana u Banju Luku upravu gimnazije u svibnju 1945. je preuzeo Matko Džaja. U jesen je vojna bolnica bila iseljena iz samostana, a zgradu je dobila na korištenje državna ženska gimnazija.¹³⁰⁷ U srpnju 1945. Državna realna gimnazija Banja Luka je uputila dopis sestrama da na temelju dopisa Ministarstva prosvjete br. 471-45. dostave sve upisnice i dnevnik rada građanske škole i gimnazije na čuvanje.¹³⁰⁸

3. 3. 4. 3. Samostan *Sveti Josip*, Bihać

O ovoj školi nisu ostali sačuvani nikakvi podaci. Jedino se zna da je osnovna škola u samostanu radila neko vrijeme tokom rata, ali za građansku školu nema podataka.¹³⁰⁹

građanske škole od šk. god. 1908./09. do 1944/45., spisi od 1936. do 1945., urudžbeni zapisnici od 1928./29. do 1944./45., Knjiga o inspiciranju, Zapisnici završnih ispita od 1924./25. do 1941./1942., Ljetopis od 1932./33. do 1944./45., Zapisnik sjednica, žig škole, štambilj škole, razredne knjige od 1941./42. do 1944./45.

¹³⁰⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 173.

¹³⁰⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 176-177.

¹³⁰⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Odluka, Ustanova Velika župa Sana i Luka, br. 288/1943., 15. veljače 1943.

¹³⁰⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, „*Marija Pomoćnica-Banja Luka*“, Zapisi s. Clare (Jakovljević?) o događajima 1945., 1r. Radi se o Mati Džaji, ravnatelju Državne ženske realne gimnazije u Banjoj Luci. Vidi bilješku 1303.

¹³⁰⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, Dopis Državne realne gimnazije Banja Luka upravi bivše privatne ženske gimnazije Časnih sestara, br. 130., 7. VII. 1945.

¹³⁰⁹ Vidi 3. 3. 3. 6. Samostan *Sveti Josip*, Bihać.

3. 3. 4. 4. Samostan *Sveti Pavao*, Zenica

Građanska škola je u Zenici za vrijeme rata je radila redovito kao i osnovna škola. Školske godine 1941./42. i 1942./1943. nastava se odvijala bez prekida.¹³¹⁰ Početkom šk. god. 1943./1944. škola nije mogla započeti na vrijeme jer učiteljice iz Jajca koje su bile određene za Zenicu nisu mogle doći.¹³¹¹ Ipak u rujnu 1943. kao i u rujnu 1944. redovito su se upisivale učenice u prvi razred. Nastava se odvijala i tokom dviju zadnjih ratnih godina uz prekide za vrijeme ratnih sukoba i bombardiranja. Nastava je prekinuta u travnju 1945. kad i u osnovnoj školi.¹³¹²

3. 3. 4. 5. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce

Nastava je počela šk. god. 1941./1942. i bilo je ukinuto primanje muških učenika u građansku školu jer je vlast bila izričito protiv koedukacije u školama Klanjateljica što je značilo da su do tada neko vrijeme u ovu školu primani i muški učenici. Stoga je uprava škole početkom 1942. uputila dopis upravi u *Nazaretu* da im se odobri pristup muških učenika na privatne ispite. Uprava je poslala molbu na odgovor biskupu i ministarstvu.¹³¹³

Tokom 1942. vojska NDH i njemačka vojska bile su smještene u zgradi škole, pa jedno vrijeme nije bilo nastave.¹³¹⁴ U jesen 1942. Jajce je bilo pod partizanskom vlasti i sestre su u kasnijim pismima zabilježile da nastava u školi u Jajcu nije se održavala od 25. rujna 1942. pa do ukinuća škola 24. travnja 1945. jer je zgrada služila u svrhu vojne bolnice i vojske. Također, nema sačuvanih podataka da je škola u to vrijeme radila.¹³¹⁵ Sreski narodni odbor Jajce 28. svibnja 1945. je uputio dopis upravi Klanjateljica u Jajcu o prestanku rada svih privatnih škola u Jugoslaviji.¹³¹⁶ Sav školski inventar građanske škole predan je 10. srpnja 1945. narodnoj osnovnoj školi, a zatim i sav školski arhiv.¹³¹⁷

¹³¹⁰ ARZ, Tajn. orm. arh., *Razredna knjiga drugog razreda Ženske građanske škole u Zenici za školsku godinu 1941./42.* i sačuvani listovi dnevnika za šk. god. 1942./43.

¹³¹¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 229.

¹³¹² ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik više djev. škole: Zenica, [1919-1945.], passim.*; ARZ, Tajn. orm. arh., K2, KSZ, fol. 1v. O prestanku rada škole i preuzimanju Samostana *Sveti Pavao* u Zenici vidi u poglavlju 3. 3. 3. 8. Samostan *Sveti Pavao*, Zenica.

¹³¹³ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 183.

¹³¹⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta*, str. 196. O prestanku rada osnovne škole i o preuzimanju školske zgrade vidi poglavlje 3. 3. 3. 9. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce.

¹³¹⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Pismo s. Adele Janković gosp. Majeriću, 18. rujna 1969.

¹³¹⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Sreski narodni odbor za srez Jajce upravi časnih sestara Jajce, br. 743/45., 28. maja 1945.

¹³¹⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K7, Dopis Sreskog narodnog odbora upravi časnih sestara Jajce, br. 743/45., 11. jula 1945.; ARZ, Tajn. orm. arh., K1, Dopis Zavoda sestara Dragocjene Krvi Isusove-Nazaret, Banja Luka Biskupskom

4. ASPEKTI PEDAGOŠKOG RADA – ŠKOLSKI SUSTAV

4. 1. Nastavni plan i program u školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1880. do 1945.

U ovom dijelu rada analizirani su nastavni planovi i programi u osnovnim i višim djevojačkim i građanskim školama Klanjateljica u razdoblju od osnivanja škola za vrijeme austrougarske vlasti, za vrijeme Kraljevstva SHS i Kraljevine Jugoslavije i u razdoblju NDH. Karakteristično je za sva razdoblja, obilježena različitim političkim prilikama, da su nastavni planovi i programi u privatnim školama bili nadzirani od strane države i većinom izjednačeni s državnim nastavnim planovima i programima.¹³¹⁸ Prema Papiću nastavni plan i program u katoličkim osnovnim školama razlikovao se od državnog po tome što je imao širu nastavnu osnovu iz predmeta *Ručni rad* i *Domaćinstvo* i vjerske nastave, a također više se podučavala glazba i pjevanje osobito crkveno pjevanje.¹³¹⁹

ordinarijatu Banja Luka, br. 30 (?)-1946., 12. travnja 1946., kopija. O predaji vlasti školske zgrade vidi poglavlje 3. 3. 9. Samostan *Sveti Ivan*, Jajce.

¹³¹⁸ Usp. BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 139.; „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 164., str. 91-92.

¹³¹⁹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 148.

4. 1. 1. Nastavni plan i program u osnovnim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove

Austro-Ugarska vlast je kod izrade prvog nastavnog plana i programa za osnovne škole u BiH išla za tim da se ne udaljuje puno od škola u Monarhiji i da se ne ide ispod razine koje su davale zatečene konfesionalne škole. Prvo je trebalo ostvariti materijalne i kadrovske uvjete za taj plan tako da su u početku samo gradske osnovne škole slijedile taj smjer, dok su seoske u nastavnom planu i programu puno zaostajale.¹³²⁰ Već u jesen 1880. Zemaljska vlada je propisala privremeni nastavni plan za gradske osnovne škole koji je uključivao predmete: 1. *Bosanski zemaljski jezik* (ravnopravno pismo latinica i ćirilica) 2. *Vjeronauka* 3. *Račun* 4. *Krasnopis* 5. *Geografija i istorija* 6. *Prirodopis* 7. *Geometrija i crtanje* 8. *Pjevanje* 9. *Gimnastika* 10. *Poljoprivreda i domaćinstvo* 11. *Njemački jezik*.¹³²¹

Obavezno učenje njemačkog jezika je ukinuto naredbom 1891. Predmet *Poljoprivreda i domaćinstvo* nije bio uvršten u satnicu, nego gdje su postojali uvjeti mogao se predavati tako da se tjedni broj sati oduzimao od nekog drugog predmeta s time da je taj predmet bio više vezan za seoske škole. Predmet *Poljoprivreda* se kasnije nazivao *Gospodarstvo*. Austro-ugarska vlast je osobito davala značaj nastavi poljoprivrede jer je htjela preko nje unaprijediti poljoprivrednu proizvodnju u zemlji. *Domaćinstvo* je uključivalo ženski ručni rad i moglo se gdje su postojali uvjeti i stručna učiteljica za ručni rad, predavati u osnovnim školama. Nije bio uključen u tjednu satnicu nastavnog plana i programa nego su se sati za njega oduzimali od drugih predmeta.¹³²²

Devedesetih godina ujednačio se nastavni plan i program i kao takav s manjim izmjenama ostao je do kraja 1918. Manje izmjene odnosile su se na konkretne mogućnosti izvođenja nastave za predmete *Poljoprivreda* i *Ženski ručni rad* odnosno *Gospodarstvo i kućanstvo*.¹³²³

¹³²⁰ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 54-55.

¹³²¹ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 170.

¹³²² PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 54-55.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 170-171.

¹³²³ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 55.

Tablica 1. Popis predmeta u državnim osnovnim školama od 1894. koji je ostao na snazi s manjim izmjenama do 1918.
 Tablica preuzeta iz: PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, 55.

Broj	Učevni predmeti	RAZRED			
		I	II	III	IV
1.	Vjeronauka	2	2	2	2
2.	Jezikoslovlje (u I i II razredu zorna i jezikoslovna nastava)	14	10	7	7
3.	Računstvo	5	5	5	5
4.	Zemljopis i povijest	-	-	3	3
5.	Prirodopisne nauke	-	-	3	3
6.	Krasnopis	-	4	2	2
7.	Gospodarstvo i kućanstvo	-	-	1	1
8.	Geometrijsko oblikovanje i crtanje	-	1	2	2
9.	Njemački jezik (od 1891. fakultativan)	-	-	2	2
10.	Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2
11.	Gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2
	UKUPNO	23	24	29	29

Ovaj državni nastavni plan i program može se usporediti sa sačuvanim svjedodžbama iz osnovnih škola Klanjateljica. Iz osnovne škole u Bihaću sačuvane su: svjedodžba iz 1900. za treći razred i svjedodžba iz 1901. za četvrti razred na čijim obrascima su navedeni predmeti: 1. *Nauk vjere* 2. *Jezikoslovlje i to: čitanje, gramatika, usmeni i pismeni izražaj misli* 3. *Računstvo* 4. *Krasopis* 5. *Zemljopis* 6. *Povijest* 7. *Prirodopis* 8. *Prirodoslovlje* 9. *Geometrijsko oblikovanje i crtanje* 10. *Gospodarstvo (kućanstvo i vrtlarstvo)* 11. *Ženski ručni rad* 12. *Pjevanje* 13. *Gimnastika* 14. *Njemački jezik*. Svi predmeti su u obje svjedodžbe ocijenjeni osim predmeta *Gospodarstvo (kućanstvo i vrtlarstvo)* i *Gimnastika*.¹³²⁴ Popis predmeta odgovara državnom nastavnom planu i programu osim što su u školi u Bihaću bili posebno ocijenjeni predmeti *Zemljopis i Povijest* te predmeti *Prirodopis* i *Prirodoslovlje*. *Gospodarstvo* nije bilo ocijenjeno u svjedodžbi, ali je ocijenjen predmet *Ženski ručni rad* kojeg nema u državnom nastavnom planu i programu. Također i predmet *Njemački jezik* je ocijenjen iako se on od 1891. učio fakultativno. Zanimljivo je da predmet *Gimnastika* nije ocijenjen jer se vjerojatno nije podučavao u školi.

¹³²⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Školsko svjedočanstvo: Jurić Veronika*, Samostanska osnovna škola u Bihaću, br. Glavnog imenika 184., učiteljica s. Bernardina Vujić, 8. jula 1900., Bihać; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Školsko svjedočanstvo: Jurić Veronika*, Rimokatolička osnovna škola u Bihaću, br. Glavnog imenika 465., 9. februara 1901., Bihać, učiteljica s. Antonija Urek.

Godine 1908. izdana je naredba Zemaljske vlade kojom je pojačan nadzor konfesionalnih škola kojeg su vršili stručni organi vlade. U izvještajima o radu škole inspektori su trebali utvrditi da li se u konfesionalnoj školi radi po nastavnom planu i programu koji je propisala država.¹³²⁵ Iz Djevojačke osnovne škole u Nazaretu sačuvana je *Razrednica* za školsku godinu 1907./1908./1909. za 3. i 4. razred. U njoj su bili ocijenjeni predmeti: 1. *Vjeronauka* 2. *Jezikoslovna nastava (početna stvarna nastava, čitanje, gramatika, usmeni i pism. izražaj misli)* 3. *Računstvo i geometrija* 4. *Krasopis* 5. *Zemljopis* 6. *Povijest* 7. *Prirodopis* 8. *Prirodoslovje* 9. *Crtanje* 10. *Gospodarstvo* 11. *Ručni rad* 12. *Pjevanje* 13. *Njemački jezik*.¹³²⁶ Predmeti odgovaraju nastavnom planu i programu osim što je prisutan predmet i *Ručni rad* kojeg nema u državnom nastavnom planu i programu, ali nije bio ocijenjen predmet *Gimnastika* za kojeg postoji rubrika u *Razrednici* (vidi tablica 1.). Predmet *Ručni rad* bio je ocijenjen samo kod ženskih učenica, a kod muških ne.

Odlukom Zemaljske vlade od 4. rujna 1909. izdana je *Organizacija narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini* u kojoj su navedeni maksimalni i minimalni nastavni planovi i programi, nastavni ciljevi i nastavno gradivo po predmetima. U njima su ostali svi dotadašnji nastavni predmeti osim što je ukinut *Njemački jezik*, a predmet *Gospodarstvo i kućanstvo* nazivao se samo *Gospodarstvo*. U maksimalnom nastavnom programu smanjen je broj sati tjedno pojedinih predmeta u odnosu na prethodni nastavni plan, a i razlika maksimalnog i minimalnog programa odnosila se na broj sati tjedno pojedinih predmeta. Nastavni programi su rađeni po uzoru na programe u Hrvatskoj i Slavoniji prilagođavajući ih vjerskoj i nacionalnoj sredini. U početku su se koristili udžbenici iz Hrvatske, a ubrzo su se počeli izrađivati i vlastiti.¹³²⁷

Prema svjedodžbi Petra Matkovića učenika drugog razreda Samostanske osnovne škole u Bihaću na kraju šk. god. 1913./1914. navedeni su predmeti: 1. *Nauka o vjeri* 2. *Početna stvarna nastava* 3. *Srpskohrvatski jezik* 4. *Račun* 5. *Zemljopis i povijest* 6. *Prirodne nauke* 7. *Krasopis* 8. *Geometrija i crtanje* 9. *Gospodarstvo* *Kućanstvo* 10. *Pjevanje* 11. *Gimnastika* 12. *Ženski ručni rad*. Učenik nije bio ocijenjen iz predmeta *Zemljopis i povijest*, *Prirodne nauke*, *Gospodarstvo* *kućanstvo* i *Ženski ručni rad*. To je bilo zato jer učenik je bio u drugom razredu, a prema nastavnom planu iz 1909. *Zemljopis i povijest*, *Prirodne nauke*, *Gospodarstvo* su se učili od trećeg razreda. Predmet *Ženski ručni rad* se odnosio samo na

¹³²⁵ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 139.

¹³²⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Razrednica* za školsku godinu 1907./1908./1909., Djevojačka osnovna škola u Nazaretu, *passim*.

¹³²⁷ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 55-56., 58-59.

djevojčice. Svi ostali predmeti iz nastavnog plana iz 1909. su uključeni. Jedino u svjedodžbi je i predmet *Početna stvarna nastava* koji se ne spominje u državnom nastavnom planu.¹³²⁸

Kako su ostale sačuvane samo tri svjedodžbe iz osnovne škole u Bihaću i *Razrednica* iz osnovne škole u *Nazaretu* može se na njihovom primjeru vidjeti da su osnovne škole Klanjateljica, osim što su se koristile državnim tiskanicama za školske svjedodžbe, primjenjivale nastavni plan i program državnih osnovnih škola u razdoblju austrougarske vlasti. Razlog je bio jer je država vršila nadzor u ovim školama i kontrolirala primjenu državnih nastavnih planova i programa.¹³²⁹ Škole su nudile djeci i njihovim roditeljima više pouke iz domaćinstva i ručnog rada što se vidi iz primjera navedenih svjedodžbi i *Razrednice*. Dok u državnom nastavnom planu i programu predmet *Ručni rad* nije ni naveden, on se u ovim školama obavezno izučavao za djevojčice. Godišnje izložbe učeničkih ručnih radova daju sliku o važnosti koji je ovaj predmet bio više istican, nego u državnim školama. Također, u mnogim školama nudile su se privatne instrukcije za učenje pojedinih glazbenih instrumenata, a u nekim i stranih jezika što se dodatno naplaćivalo od učenika. Katolički odgoj je isto bio razlog zašto su roditelji katolici radije upisivali djecu u katoličku školu, ali u školama je bilo pripadnika i drugih vjeroispovijesti.¹³³⁰

Nova vlast Kraljevstva SHS 1918. služila se u početku dotadašnjim udžbenicima i nastavnim planovima i programima. Neke ispravke i dopune vršene su u udžbenicima i nastavi povijesti, zemljopisa i narodnog jezika koji se nazivao srpski ili hrvatski jezik. Bitnih izmjena nije bilo do uvođenja zajedničkih nastavnih planova i programa.¹³³¹ Novi nastavni plan i program donesen je na početku školske godine 1926./27. On je uključivao sljedeće predmete i tjedni broj sati:

¹³²⁸ Samostan *Sveti Josip* Klanjateljica Krvi Kristove, Bihać, *Svjedočanstvo: Petar Matković*, razrednica s. Miroslava Domitrović, Br. Glavnog imenika 1294., Bihać, 13. augusta 1914., kopija. Izvor je korišten prije i objavljen u: ISLAMOVIĆ, *Školstvo i obrazovanje*, 269-270.; BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 172.

¹³²⁹ BOGIĆEVIĆ, *Istorija razvitka*, 137-140., 226.; ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K4, *Dopis s. Ide Keller Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevo*, 1. svibnja 1909.; ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K6, AKN-p., str. 7.

¹³³⁰ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 116. Usp. i poglavlje 3. 1. 3. Osnivanje i djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1880. do 1918. i prikaze pojedinih škola.

¹³³¹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 46-47.

Tablica 2. Nastavni plan i program za narodne škole donesen na početku šk. god. 1926./27. Preuzeto iz: PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 47.

Redni broj		RAZREDI				SVEGA
		I	II	III	IV	
		SATI TJEDNO				
1.	Nauka o vjeri i moralu	2	2	2	2	8
2.	Srpsko-hrvatski jezik – Slovenački jezik	7	7	7	7	28
3.	Početna stvarna nastava	3	4	-	-	7
4.	Zemljopis	-	-	2	2	4
5.	Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca	-	-	2	3	5
6.	Račun sa geometrijskim oblicima	4	4	4	4	16
7.	Poznavanje prirode	-	-	3	3	6
8.	Crtanje	1	1	1	1	4
9.	L(ij)epo pisanje	1	1	1	1	4
10.	Ručni rad muški i ženski	2	2	2	2	8
11.	P(j)evanje	2/2	2/2	2/2	2/2	4
12.	Gimnastika i dječje igre	2/2	2/2	2/2	2/2	4
	SVEGA	22	23	27	28	98

Ovaj nastavni plan i program ostao je na snazi do kraja šk. god. 1933./1934. iako je Zakon o narodnim školama iz 1929. odredio u čl. 42. četrnaest predmeta u četverogodišnjoj osnovnoj školi: 1. *Nauka o vjeri s moralnim poukama* 2. *Narodni (srpsko-hrvatski-slovenački) jezik* 3. *Narodni povijest (istorija) s najznamenitijim događajima iz opće povijesti* 4. *Zemljopis naše države s osnovnim poznavanjem drugih zemalja* 5. *Račun s osnovama geometrije i geometrijskog crtanja* 6. *Poznavanje prirode* 7. *Praktična privredna znanja i umijenja prema potrebama kraja* 8. *Higijena* 9. *Domaćinstvo* 10. *Ručni rad s naročitom primjenom narodnih motiva* 11. *Crtanje* 12. *Lijepo pisanje* 13. *Pjevanje* 14. *Tjelesne vježbe po sokolskom sistemu*.¹³³²

Prema Zakonu o narodnim školama iz 1929. sve privatne osnovne škole morale su se u svemu izjednačiti s državnim školama što je značilo i u nastavnim planovima i programima.¹³³³ I osnovne škole Klanjateljica su slijedile izmjene nastavnih planova i programa. U šk. god. 1930./31. u svjedodžbi Rimokatoličke osnovne škole u Bos. Gradiški

¹³³² PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 48.; „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 42., str. 20-21.

¹³³³ „Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.“, čl. 164., str. 91-92.

navedeno je 12 predmeta prema nastavnom planu i programu iz 1926.¹³³⁴ Od šk. god. 1931./32. osim tih 12 predmeta, javljaju se još dva nova: *Higijena* i *Domaćinstvo* u svjedodžbama Osnovne škole ss. Dragocjene Krvi u Jajcu kako je propisivao Zakon o narodnim školama.¹³³⁵ Točan popis i nazivi predmeta u svjedodžbama kako je navedeno u Zakonu o narodnim školama nalazi se u svjedodžbi iz osnovne škole u *Nazaretu* za šk. god. 1933./34. U njemu je svih četrnaest predmeta prema čl. 42.¹³³⁶

Novi nastavni plan i program donesen je 1933., a počeo se primjenjivati od šk. god. 1934./35. U njemu je bilo 11 predmeta za razliku od 12 u prijašnjem nastavnom planu i programu (vidi tablicu 3.). Veća razlika između novog i prijašnjeg plana i programa je bila u nazivima predmeta, a manje u tjednom broju sati iz tih predmeta. Jedino je predmet *Početna stvarna nastava* bio ukinut, a njegov sadržaj prebačen na predmet *Narodni jezik*. Za razliku od četrnaest predmeta koji su navedeni u Zakonu o narodnim školama došlo je samo do spajanja tri predmeta u predmet pod nazivom *Praktična privredna znanja i umijenja – (domaćinstvo s ručnim radom)* i spajanja dva predmeta u jedan pod nazivom *Poznavanje prirode i pouke o zdravlju*. Drugih razlika između novog nastavnog plana i Zakon o narodnim školama nije bilo.¹³³⁷

Prema svjedodžbama Narodne škole ss. Dragocjene Krvi u Jajcu one su i dalje imale svih 14 predmeta kako je navedeno u Zakonu o narodnim školama iako je novi nastavni plan i program od šk. god. 1934./35. propisivao jedanaest predmeta. Radilo se samo o većem broju predmeta u svjedodžbama iz ove škole koji su se po novom programu podučavali zajedno s drugim predmetima.¹³³⁸

¹³³⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., *Svjedodžba: Rozina Purger*, Rimokatolička osnovna škola u Bos. Gradiški, br. 19/714., 28. lipnja 1931., učiteljica s. M. Terezija Kornfeind.

¹³³⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Svjedodžba: Marija Fakini*, Osnovna škola ss. Dragocjene Krvi u Jajcu, učiteljica s. Adela Janković, br. 14-755., 28. juna 1932.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Svjedodžba: Branka Duić*, Osnovna škola ss. Dragocjene Krvi u Jajcu, učiteljica s. Adela Janković, br. 13-822., 28. juna 1932.

¹³³⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Svjedočanstvo: Ivaniš Dane*, Osnovna škola ss. Dragocjene Krvi u Nazaretu, učiteljica s. Stella Cukovečki, br. 9848., 28. juna 1934., prijepis br. 754/54., u Zadru, 26. marta 1954.

¹³³⁷ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 47-49.

¹³³⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Svjedočanstvo: Elizabeta Ljubez*, Narodna škola ss. Dragocjene Krvi u Jajcu, učiteljica s. Adela Janković, br. 27/1031., 28. juna 1936.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Svjedočanstvo: Mato Karadža*, Narodna škola ss. Dragocjene Krvi u Jajcu u Jajcu, učiteljica s. Adela Janković, br. 20-1258., 28. juna 1940.

Tablica 3. Nastavni plan i program za osnovne škole od šk. god. 1934./35. Preuzeta tablica iz: PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 48.

Redni broj	Predmet	BROJ SATI PO RAZREDIMA			
		I	II	III	IV
1.	Nauka o vjeri sa moralnim poukama	1	1	2	2
2.	Narodni jezik (srpskohrvatskoslovenački)	10	9	6	5
3.	Zemljopis	-	-	2	3
4.	Istorija	-	-	1	3
5.	Poznavanje prirode i pouke o zdravlju	-	-	-	3
6.	Račun sa osnovima geometrije	5	5	4	4
7.	Crtanje	-	1	1	1
8.	L(ij)epo pisanje	-	1	1	1
9.	Praktična privredna znanja i um(ij)enja (domaćinstvo sa ručnim radom)	-	-	-	3
10.	P(j)evanje	2/2	2/2	1	1
11.	T(j)elesne vježbe po sokolskom sistemu	4/2	4/2	2	1
	SVEGA	20	21	26	27

U osnovnoj školi koristila su se samo tri udžbenika: *bukvar*, *čitanka* i *računica* koji su ujedno bili i nastavni programi. U gradskim školama bile su školske knjižnice kojima su se služili nastavnici, a na selu toga nije bilo. U gradske škole dolazilo je ponešto i dječje štampe i lektire te ponešto nastavnih sredstava. Seoske škole bile su lišene mnogih uvjeta i nastavnih pomagala, a sposobniji nastavnici su ih sami izrađivali.¹³³⁹

Za vrijeme NDH nova vlast je prve godine donijela izmijene u nastavnim planovima i programima u nacionalnoj skupini predmeta: povijest, zemljopis i narodni jezik te su djelomično uvedeni i novi udžbenici. Većinom su to bile izmjene nastavnih sadržaja, ali nije bilo većih promjena nastavnih programa.¹³⁴⁰ Iz ovog razdoblja ostala je sačuvana samo jedna svjedodžba za peti razred produžne seoske škole u Posebničkoj mješovitoj pučkoj školi ss. Dragocjene Krvi u Bos. Gradiški za šk. god. 1941./42. U svjedodžbi su navedeni predmeti: 1. *Vjeronauk* 2. *Hrvatski jezik* 3. *Računstvo* 4. *Poviest* 5. *Zemljopis* 6. *Poznavanje prirode* 7. *Gospodarstvo; kućanstvo* 8. *Risanje* 9. *Liepo pisanje* 10. *Pjevanje* 11. *Tjelovježba* 12. *Ženski ručni rad*. Svi predmeti su u svjedodžbi ocijenjeni osim *Ženskog ručnog rada* jer se radilo o

¹³³⁹ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 50.

¹³⁴⁰ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, 66-67.

muškom učeniku.¹³⁴¹ Ovaj popis predmeta nalazi se i *Dnevniku učenika* koji su polagali privatne ispite u osnovnoj školi u *Nazaretu* od 1941. do 1942. Osim navedenih predmeta upisan je još i predmet *Zavičajna obuka* koji je bio ocijenjen u prvom i drugom razredu.¹³⁴²

¹³⁴¹ ARZ, Tajn. orm. arh., *Svjedočba: Antun Knežević*, Posebnička mješovita pučka škola ss. Dragocjene Krvi u Bos. Gradiški, učiteljica s. Ignacija Blažević, br. 88., 15. srpnja 1942.

¹³⁴² ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Nazaret - Imenik i ocjene učenika*.

4. 1. 2. Nastavni plan i program u višim djevojačkim i građanskim školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove

Viša djevojačka škola koja je uvedena dolaskom Austro-Ugarske trebala je učenicama pružiti širu naobrazbu od osnovne škole i osposobiti ih za neka oblike zanimanja i za obrazovanje domaćice i majke. Time su išli i prvi nastavni planovi i programi koji su se mijenjali češće nego u drugim tipovima škola. U privatnim višim djevojačkim školama austrougarska vlast je potvrđivala nastavne planove i programe koji su se većinom ravnali prema državnim programima, a kvalifikacije nastavnica trebale su biti iste kao i u državnim školama.¹³⁴³ Postepeno su dvije jedine državne više djevojačke škole u Sarajevu i Mostaru iz četverogodišnjih prešle u petogodišnje prema novom nastavnom planu i programu iz 1895./1896. Prema tom planu otvorena je ubrzo i škola u Banjoj Luci.¹³⁴⁴ U literaturi se spominje da je jedino viša djevojačka škola sestara Klanjateljica u Banjoj Luci bila petogodišnja.¹³⁴⁵

U početku više djevojačke škole Klanjateljica razlikovale su se od državnih viših djevojačkih škola u Mostaru i Sarajevu u nekim praktičnim predmetima koji se nisu podučavali ili ako su se podučavali nisu navedeni u dokumentima. U *Razrednici* za šk. god. 1900./1901. više djevojačke škole u Samostanu *Nazaret* za učenice od petog do sedmog razreda navode se predmeti: 1. *Vjeronauka* 2. *Jezikoslovna nastava (čitanje, gramatika, usmeni i pism. izražaj misli)* 3. *Zemljopis* 4. *Povijest* 5. *Prirodopis* 6. *Prirodoslovje* 7. *Računstvo* 8. *Krasopis* 9. *Geometrijsko oblikoslovje i crtanje* 10. *Gospodarstvo* 11. *Ručni rad* 12. *Pjevanje* 13. *Gimnastika* 14. *Njemački jezik*. Svi predmeti u svim razredima su bili ocijenjeni osim predmeta *Gimnastika*. Vjerojatno sestre nisu predavale ovaj predmet.¹³⁴⁶ Prema nastavnom planu i programu iz 1895./1896. za petogodišnju višu djevojačku školu u Sarajevu i Mostaru i predmeta navedenih u *Razrednici* više djevojačke škole u Samostanu *Nazaret* postoje neke razlike. U državnim školama predmeti *Povijest* i *Zemljopis* predavali su se zajedno. Postojao je predmet *Račun i geometrija* i posebno predmet *Geometrija (prost. crtanje)*. Predmet *Gospodarstvo i obrtoslovje* nije postojao, ali je moguće da se on u

¹³⁴³ PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 141-143.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 105., 113.

¹³⁴⁴ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 106-107. Državne više djevojačke škole su bile petogodišnje osim u Banjoj Luci koja je neko vrijeme bila četverogodišnja, ali je nastavna građa IV. i V. razreda bila spojena u IV. razred. *Isto*, 107.

¹³⁴⁵ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 117.

¹³⁴⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Razrednice Više djevojačke škole „Nazaret“, školska godina 1900./1901.*

samostanskoj školi odnosio na predmet *Knjigovodstvo* ili *Kućanstvo i vrtlarstvo* iz nastavnog plana i programa škola u Sarajevu i Mostaru, ali je to samo nagađanje. Predmet *Knjigovodstvo* i *Kućanstvo i vrtlarstvo* nisu bili u školi u *Nazaretu*. Predmet *Prirodopis* i *Prirodoslovlje* se u državnim školama predavao samo u dva razreda, a predmet *Krasopis* u tri razreda, a u samostanskim školama u svim razredima. U školi u *Nazaretu* nije bilo praktičnih predmeta: *Kuhanje*, *Crtanje krojeva*, *krojenje* i *pravljenje odjela*, *Pranje i apretov. rublja* i predmet *Higijena* odnosno nisu bili navedeni u *Razrednici*. *Krojenje* i *šivanje haljina* učilo se u državnoj višoj djevojačkoj školi u Sarajevu od 1890./1891. Ostali predmeti s ovim malim razlikama i bez praktičnih predmeta u višoj djevojačkoj školi u Samostanu *Nazaret* odgovaraju nastavnom planu i programu viših djevojačkih škola u Mostaru i Sarajevu.¹³⁴⁷

Iz više djevojačke škole u Samostanu *Nazaret* sačuvano je nekoliko *Razrednica* od 1900./1901. do 1907./1908. U njima se nalaze isti popisi predmeta za sve razrede. Učenice koje su nakon sedmog razreda upisivale osmi razred označene su da se nalaze u I. tečaju i u nekim *razrednicama*, ne u svim, navedeni su i neki novi predmeti: *Pedagogija*, *Glasovir* i *Francuski jezik*, a u II. tečaju predmet *Školski zakoni*. Navedeno je da je postojao i III. i IV. tečaj. Tečajevi od I. do IV. se odnosilo na učenice koje su upisale privatnu preparandiju odnosno učiteljsku školu u *Nazaretu* koja je osnovana 1900. Preparandiju su završavale polaganjem ispita zrelosti na Učiteljskoj školi u Zagrebu. Prema *razrednicama* od 1900. do 1908. učenice su u višoj djevojačkoj školi u Samostanu *Nazaret* bile organizirane od petog do sedmog razreda, a osmi razred je ujedno bio I. tečaj privatne preparandije i nastavljao se i dalje u višim tečajevima.¹³⁴⁸

Viša djevojačka škola u Bihaću u Samostanu *Sveti Josip* u šk. god. 1904./1905. u osmom razredu odnosno četvrtom razredu više djevojačke nije imala tečaja za učiteljsku preparandiju nego su se predavali predmeti: 1. *Nauk vjere* 2. *Hrvatski ili srpski jezik i sastavolovje* 3. *Njemački jezik* 4. *Zemljopis* 5. *Povjestnica* 6. *Prirodopis* 7. *Prirodoslovlje* 8. *Gospodarstvo i obrtoslovlje* 9. *Kućanstvo* 10. *Računstvo* 11. *Geometrija i geom. risanje* 12. *Prostoručno risanje* 13. *Krasopis* 14. *Pjevanje* 15. *Gimnastika* 16. *Ženski ručni posao* i *vanredni predmeti: Francuski jezik* i *Glazba*. U svjedodžbi su bili ocijenjeni svi predmeti osim: *Zemljopisa*, *Gospodarstva* i *obrtoslovlja*, *Gimnastike* i *vanrednih predmeta*.¹³⁴⁹

¹³⁴⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Razrednice Više djevojačke škole „Nazaret“, školska godina 1900./1901.*; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 106-107.

¹³⁴⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Razrednice Više djevojačke škole „Nazaret“*; ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama provincije Zagreb od 1879. do 1979.*, str. 1.

¹³⁴⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Svjedočba: Veronika Jurić*, Viša djevojačka učiona u Bihaću, *razrednica Antonija Urek*, br. 3., 24. juna 1905.

Razlika između državnog nastavnog plana i programa iz 1895./1896. je što u Višoj djevojačkoj školi u Bihaću nisu bili ocijenjeni predmeti *Gimnastika* i *Zemljopis*. Također, neki nazivi predmeta su drukčiji, a *Povijest* i *Zemljopis* te predmeti *Račun* i *geometrija* u državnim školama su se predavali zajedno, a u ovoj školi odvojeno. Moguće je da se *Zemljopis* predavao u nižim razredima Više djevojačke škole u Bihaću, ali ne i u višim. Predmet *Prirodopis* u državnim višim djevojačkim školama predavao se samo u prva dva razreda, a u Višoj djevojačkoj u Bihaću je bio ocijenjen i u četvrtom razredu. Predmet *Krasopis* u državnim školama se predavao samo u tri razreda, a u školi u Bihaću i u četvrtom. *Gospodarstvo* i *obrtoslovje* u državnom planu i programu se ne nalazi, a ni u svjedodžbi nije bio ocijenjen. Također, ni u ovoj Višoj djevojačkoj školi u Bihaću nisu bili prisutni praktični predmeti: *Crtanje krojeva*, *krojenje* i *pravljenje odjela*, *Pranje* i *apretov. rublja*, *Higijena*, *Kuhanje* i *Knjigovodstvo*. Osim u ovim praktičnim predmetima nije bilo većih razlika između nastavnog plana državnih viših djevojačkih škola i u Višoj djevojačkoj školi u Bihaću.¹³⁵⁰ Prema primjerima ove dvije više djevojačke škole u Bihaću i *Nazaretu*, škole Klanjateljica imale su slične nastavne planove i programe s državnim osim što nisu imale neke praktične predmete. Ti predmeti su se kasnije reorganizacijom viših djevojačkih škola izdvojili se jer su nastale određeni tipovi srednjih stručnih škola.¹³⁵¹

Školske god. 1908./1909. izvršena je reforma državnih viših djevojačkih škola kojoj je cilj bio da se jedan dio učenica spremi za domaćice, a druge za stručna zanimanja. Nakon drugog razreda dijelila se nastava u dva smjera: u jedan su išle darovitije učenice koje su se spremale za daljnje nastavak školovanja, a u drugi manje darovitije učenice koje su se osposobljavale za domaćice ili stručna zanimanja. Škole su postale četverogodišnje za učenice koje su htjele nastaviti daljnje više školovanje te šesterogodišnje za učenice koje su željele biti domaćice ili osposobiti se za neka praktična zanimanja. Četverogodišnje su se nazivale *opći smjer*, a šesterogodišnje *stručni smjer*. Učenice općeg smjera mogle su upisati i peti (produženi) razred. Nastava je bila organizirana u prva dva razreda jednaka za sve učenice, a u trećem su se dijelile na smjerove. Tom reformom doneseni su i nastavni planovi i programi za opći i stručni smjer.¹³⁵²

Učenice općeg smjera koje su nakon četvrtog razreda htjele upisati učiteljsku školu morale su pohađati jednogodišnji državni tečaj u stručnom smjeru koji se sastojao od slušanja nastave iz krojenja, ženskih poslova (kuhanje, pranje rublja), srpskohrvatskog i njemačkog

¹³⁵⁰ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 106-107.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Svjedočba: Veronika Jurić*, Viša djevojačka učiona u Bihaću, razrednica Antonija Urek, br. 3., 24. juna 1905.

¹³⁵¹ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 113.

¹³⁵² *Isto*, 108-109.

jezika i prostoručnog crtanja. Kako je broj učenika općeg smjera bio uvijek veći 1913./1914. Zemaljska vlada je stručno odjeljenje zamijenila otvaranjem ženskih stručnih škola, a ostavila je samo opći smjer.¹³⁵³

Godine 1913./1914. viša djevojačka škola u *Nazaretu* je u potpunosti uskladila svoj nastavni plan i program s državnim. Sačuvana je svjedodžba učenice četvrtog razreda za šk. god. 1913./1914. Predmeti koji su navedeni u svjedodžbi jednaki su nastavnom planu i programu iz 1908. za državne više djevojačke škole općeg smjera. To su predmeti: 1. *Nauka o vjeri* 2. *Srpsko-hrvatski jezik* 3. *Njemački jezik* 4. *Zemljopis* 5. *Povijest* 6. *Prirodopis* 7. *Prirodoslovlje* 8. *Račun* 9. *Geometrija* 10. *Prostoručno crtanje* 11. *Kućanstvo* 12. *Knjigovodstvo* 13. *Ručni rad* 14. *Gimnastika* 15. *Pjevanje* 16. *Higijena* 17. *Glazba-neobaveno*. Jedino predmet *Krasnopis* se prema nastavnom planu i programu predavao u prvom i drugom razredu i zato nije ocijenjen u svjedodžbi četvrtog razreda iako je naveden u popis predmeta u svjedodžbi. U ovoj školi predmet *Prirodopis* predavao se i u četvrtom razredu, a u državnim školama sam u prvom i drugom. Predmet *Ručni rad* u državnim planu i programu nazivao se *Ručni rad i crtanje krojeva*. Viša djevojačka škola u *Nazaretu* je 1914. imala i neobavezan predmet *Glazba* koji nije bio naveden u nastavnom planu i programu.¹³⁵⁴ Kako je škola je prema odluci Zemaljske vlade od 30. srpnja 1912. br. 163376/V. dobila pravo javnosti i bila izjednačena s državnim višim djevojačkim školama morala je imati istu ili bar podjednaku nastavnu osnovnu kao i narodne više djevojačke škole. To je bio uvjet ukoliko su sestre željele da svjedodžbe imaju istu valjanost kao i državne više djevojačke škole.¹³⁵⁵

Djevojke koje su bile u internatu i polazile više djevojačke katoličke škole u BiH kod drugih redovničkih zajednica imale su dodatne sate iz ručnog rada. Bilo je obvezno učenje crkvenog i svjetovnog pjevanja i sviranje na instrumentima.¹³⁵⁶ I u školama i internatima Klanjateljica kao u *Nazaretu* se držala poduka u sviranju, ručnim radovima i domaćinskim poslovima, a u Samostanu *Marija Pomoćnica*, Zenici i Jajcu poduke iz sviranja, ručnih radova i stranih jezika. U Bihaću je bila poduka iz sviranja i ručnih radova.¹³⁵⁷

¹³⁵³ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 110-112.

¹³⁵⁴ *Isto*, 109.; ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K8, *Godišnja svjedodžba: Marija Hofman*, Viša djevojačka škola u Nazaretu kraj Banja Luke, razrednica s. M. Aurelija Glaser, br. 1-1914., 29. lipnja 1914..

¹³⁵⁵ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K8, „Objava Zemaljske vlade od 30. jula 1912. br. 163.376/V.“, *Školski glasnik: Školski službeni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu* III, br. 8 (1912.), str. 159.

¹³⁵⁶ PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo*, 120-122.

¹³⁵⁷ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K5, *Notizie delle fondazioni delle case del Vicariato di Bosnia*, fol.1r., fol. 1v.

U višoj djevojačkoj školi u Samostanu *Marija Pomoćnica* i Jajcu nastavni jezik je bio njemački, a u ostalim srpsko-hrvatski.¹³⁵⁸ Poslije 1918. nastavile su sve škole po starom nastavnom programu i organizaciji osim što se u školama s njemačkim nastavnim jezikom prešlo na srpsko-hrvatski nastavni jezik. Od 1922./23. počinju se otvarati građanske škole i postepeno više djevojačke prelaze u taj tip škola. God. 1925./26. donesen je novi nastavni plan za građanske škole koje su sve bile četverogodišnje. Po njemu se radilo do 1930./1931. kada je zamijenjen s novim, a manjih izmjena bilo je još 1932./33. i 1936./37. Naredbom od 1930./1931. uvedena je podjela građanskih škola na: trgovački, zanatsko-industrijski i poljoprivredni smjer. Razlika je bila sam u nekoliko stručnih predmeta.¹³⁵⁹

Prema svjedodžbi učenice prvog razreda Ženske građanske škole u Nazaretu kraj Banje Luke za šk. god. 1927./28. predmeti koji su ocijenjeni u svjedodžbi u potpunosti odgovaraju predmetima iz nastavnog plana i program iz 1925./26. To su predmeti: 1. *Nauk o vjeri* 2. *Srpsko-hrvatsko - slovenački jezik* 3. *Strani jezik: njemački* 4. *Zemljopis* 5. *Istorija* 6. *Botanika i zoologija* 7. *Higijena* 8. *Račun (s prostim knjigovodstvom)* 9. *Geometrija sa geometrijskim crtanjem* 10. *Slobodno crtanje* 11. *Pjevanje* 12. *Gimnastika* 13. *Ručni rad* 14. *Domaćinstvo (kućanstvo)*.¹³⁶⁰

Na svjedodžbi su još bili upisani predmeti koji nisu ocijenjeni jer se ne predaju u prvom razred građanske škole: 1. *Fizika* 2. *Hemija s mineralogijom* 3. *Pouke o građanskim pravima i dužnostima*. Upisani su, ali i neocijenjeni neobavezni predmeti: 1. *Stenografija* 2. *Daktilografija* 3. *Instrumentalna muzika*. Ovo je bio i nastavni plan i program državnih građanskih škola iz 1925./26. što znači da se Ženska građanska škola u Nazaretu u cijelosti pridržavala tog plana.¹³⁶¹

S novim nastavnim planom radilo se od 1931./32. i bio je prilagođen pojedinim usmjerenjima građanske škole: trgovačkom, zanatskom industrijskom i poljoprivrednom. Većina predmeta bila je ista, a razlika se odnosila na stručne predmete. Nastavni plan za građanske škole trgovačkog smjera uključivao je predmete: 1. *Vjeronauka* 2. *Srpski ili hrvatski* 3. *Francuski* 4. *Njemački* 5. *Istorija* 6. *Zemljopis* 7. *Račun (opšti i trgovački)* 8. *Geografija (vjerojatno greška i misli se na Geometriju)* 9. *Prirodopis* 10. *Fizika* 11. *Hemija*

¹³⁵⁸ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 113.; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske*, 144.

¹³⁵⁹ PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 245-246., 248-249.

¹³⁶⁰ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K8, *Uvjerenje (po svršetku školske godine): Miroslava M. Rodet*, Ženska građanska škola u Nazaretu kraj Banjaluke, razrednica s. Bazilija Müller, br. 6/314., 21. juna 1928.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 248-249.

¹³⁶¹ ARZ, *Tajn. orm. arh.*, K8, *Uvjerenje (po svršetku školske godine): Miroslava M. Rodet*, Ženska građanska škola u Nazaretu kraj Banjaluke, razrednica s. Bazilija Müller, br. 6/314., 21. juna 1928.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 248-249

12. *Knjigovodstvo* 13. *Nauka o trgovini* 14. *Muški ručni rad* 15. *Ženski ručni rad i domaćinstvo* 16. *Crtanje* 17. *Pjevanje* 18. *Pisanje* 19. *Higijena* 20. *Gimnastika* 21. *Građanska prava i dužnosti* 22. *Stenografija*.¹³⁶²

Osim ovog bilo je i zborna pjevanje dva sata tjedno. Građanske škole zanatskog-industrijskog smjera imale su iste predmete osim *Nauke o trgovini* predavalo se *Ekonomija* i *Pouke iz industrije*. Građanske škole Klanjateljica u Banjoj Luci, *Nazaretu*, Jajcu i Zenici bile su trgovačkog smjera, a u Bihaću zanatsko-industrijskog.¹³⁶³

Ženska građanska škola Nazaret kraj Banje Luke prema izvještajima za šk. god. 1934./35. i 1935./36. još uvijek nije imala trgovački smjer nego samo opći. Nastavni plan i program odgovarao je novom nastavnom planu i programu za državne građanske škole iz 1931. osim što nisu bili prisutni trgovački predmeti: 1. *Knjigovodstvo* 2. *Nauka o trgovini* 3. *Stenografija*. Za razliku o državne građanske škole posebno su se podučavali predmeti *Kućanstvo* i *Ručni rad*.¹³⁶⁴

U šk. god. 1936./1937. građanska škola u *Nazaretu* je dobila trgovačko usmjerenje i nastavni plan i program odgovarao je državnim građanskim školama trgovačkog smjera zajedno s trgovačkim predmetima: 1. *Vjeronauk* 2. *Srpski ili hrvatski* 3. *Njemački* 4. *Zemljopis* 5. *Povijest* 6. *Prirodopis* 7. *Fizika* 8. *Hemija* 9. *Matematika* 10. *Geometrija* 11. *Higijena* 12. *Građanska prava* 13. *Kućanstvo* 14. *Nauka o trgovini* 15. *Knjigovodstvo* 16. *Crtanje* 17. *Pjevanje* 18. *Pisanje* 19. *Daktilografija* 20. *Stenografija* 21. *Gimnastika* 22. *Ručni rad*. Razlika je bila što su se predmeti *Kućanstvo* i *Ručni rad* bili zasebni u samostanskoj školi i što je postojao i predmet *Daktilografija* kojeg nema u državnom planu i programu iz 1931. Također, razlike su bile neznatne i ako ih je bilo odnosile su se na broj tjednih sati nekog predmeta, a razlika je mogla biti samo jedan do dva sata.¹³⁶⁵

Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu je šk. god. 1936./37. nosila u svom nazivu trgovački smjer i prema popisu predmeta imala je iste predmete kao građanska škola trgovačkog smjera u *Nazaretu* u istoj godini odnosno predmeti se podudaraju s državnim planom i programom za građanske škole trgovačkog smjera. Kako

¹³⁶² PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 249.

¹³⁶³ *Isto*, 250., 263.

¹³⁶⁴ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj direktora Ženske građanske škole u drugom tromesečju (polugodištu) šk. god. 1934./1935.*, Ženska građanska škola Nazaret kraj Banjaluke, br. 46., 30. juna 1935., 2r.; ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj direktora Ženske građanske škole o stanju škole u II tromesečju (polugodištu) šk. god. 1935./36.*, Ženska građanska škola sestara Dragocjene Krvi Nazaret kraj Banjaluke, br. 69., 30. VI 1936., 2r.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 249.

¹³⁶⁵ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Izveštaj Ženske građ. škole o stanju škole u I. tromesečju (polugodištu) šk. god. 1936./37.*, Ženska građanska škola Nazaret kraj Banjaluke, br. 10., 4. februara 1937., 2r.; PEJANOVIĆ, *Srednje i stručne škole*, 249., 264.

nisu sačuvani izvještaji za prethodne godine ne zna se da li je od te godine uveden trgovački smjer ili još ranije.¹³⁶⁶ Ženska građanska škola sestara Dragocjene Krvi u Zenici u šk. god. 1934./35. imala je državni nastavni plan i program iz 1931., ali od trgovačkih predmeta bilo je uvedeno samo *Knjigovodstvo*, ali ne i *Nauka o trgovini* i *Stenografija*. Vjerojatno zato škola još nije nosila naziv trgovačkog smjera.¹³⁶⁷ Sljedeći sačuvani izvještaj je za šk. god. 1936./37. prema kojem u nazivu škole je trgovački smjer, a nastavni plan i program odgovara građanskoj školi trgovačkog smjera s nazivima predmeta kao i istoj školi u *Nazaretu* za šk. god. 1936./37.¹³⁶⁸ Za građansku školu u Bihaću nisu sačuvani izvori, ali je vjerojatno kao i sve druge građanske škole Klanjateljica usuglasila svoje nastavne planove i programe s državnim koji su prema navedenim primjerima u potpunosti odgovarali tipu državne škole.

Od 1942. građanske škole u Hrvatskoj su promijenile naziv u *obće niže srednje škole*.¹³⁶⁹ Promjena naziva škola se dogodila i u nekim građanskim školama Klanjateljica. Šk. god. 1942./43. građanska škola u *Nazaretu* je promijenila naziv u Posebnička obća niža srednja škola trgovačkog smjera u Nazaretu kraj Banje Luke, a imala je još uvijek trgovačke predmete.¹³⁷⁰ Školske godine 1944./45. nazivala se Posebnička obća niža srednja škola ss. Dragocjene Krvi Isusove u Nazaretu kod Banje Luke i više nije imala trgovačke predmete: 1. *Hrvatski jezik* 2. *Njemački jezik* 3. *Račun* 4. *Geometrija* 5. *Geometrijsko crtanje* 6. *Zemljopis* 7. *Prirodopis* 8. *Pjevanje* 9. *Tjelovježba* 10. *Pisanje* 11. *Ručni rad i kućanstvo* 12. *Crtanje* 13. *Vjeronauk*.¹³⁷¹ Škola nije imala nekih općih predmeta kao državne škole istog tipa, ali ni jedan trgovački predmet. Tada je u zadnjoj školskoj godini izgubila trgovačko usmjerenje i bila prema nastavnom planu i programu i nazivu opća niža srednja škola.

Da je došlo do promjena nastavnog plana i programa u građanskim škola u razdoblju od 1941. do 1945. potvrđuje i sačuvana *Razredna knjiga* drugog razreda Ženske građanske škole u Zenici za šk. god. 1941./42. U njoj su za drugi razred navedeni predmeti: 1. *Vjeronauk* 2. *Hrvatski jezik* 3. *Njemački jezik* 4. *Povijest* 5. *Zemljopis* 6. *Računstvo* 7. *Geometrija* s

¹³⁶⁶ ARZ, Tajn. orm. arh., *Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu s pravom javnosti odlukom Ministarstva Prosvjete br. 38822 od 17 jula 1925.: Izvještaj za školsku godinu 1936-37.*, Štamparija Zvonimir Jović i Co., Banja Luka, str. 3.

¹³⁶⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Izvještaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Zenici za školsku godinu 1934-35.*, Štamparija Weisz, Zenica, str. 3.

¹³⁶⁸ ARZ, Tajn. orm. arh., *Godišnji izvještaj Ženske građ. škole trg. smjera SS. „Dragocjene Krvi“ sa pravom javnosti u Zenici za školsku godinu 1936-37.*, Štamparija Weisz, Zenica, str. 3.

¹³⁶⁹ Dubravka ČENGIĆ, „Povijest zagrebačkih škola: dokumenti Državnog arhiva u Zagrebu 1900.-1045.“, u: *Anali za povijest odgoja*, vol. 2(2003), 146.

¹³⁷⁰ ARZ, Tajništvo, *Godišnja svjedočba: Kasipović Ljuba*, Posebnička obća niža srednja škola trgovačkog smjera u Nazaretu kraj Banje Luke, br. 23., 30. listopada 1943.

¹³⁷¹ ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Raspored predmeta i sati*, Pos. obća niža srednja škola ss. Dragocjene Krvi Isusove u Nazaretu kod Banje Luke, br. 69498/1944., u *Nazaretu*, 23. listopada 1944.

geometrijskim crtanjem 8. *Fizika* 9. *Prirodopis* 10. *Crtanje* 11. *Pisanje* 12. *Pjevanje* 13. *Tjelovježba* 14. *Ručni rad*.¹³⁷² Prema jednom listu iz nepotpunog dnevnika učio se pored njemačkog i hrvatskog jezika i talijanski jezik što je obavezno uvedeno u sve srednje i stručne škole.¹³⁷³ Iz primjera građanske škole u *Nazaretu* i *Zenici* vidljivo je da su ove škole u razdoblju od 1941. do 1945. izgubile trgovački smjer i bile niže opće srednje škole.¹³⁷⁴

¹³⁷² ARZ, Tajn. orm. arh., *Razredna knjiga drugog razreda Ženske građanske škole u Zenici za školsku godinu 1941./42., passim.*

¹³⁷³ ARZ, Tajn. orm. arh., *Razredna knjiga Ženske građanske škole u Zenici za školsku godinu 1941./42., passim.*; PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, 67.

¹³⁷⁴ Jedino je građanska škola u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci 1941. prešla u realnu gimnaziju (vidi odlomak 3. 3. 4. 2. Samostan *Marija Pomoćnica*). Kako nije sačuvan nastavni plan i program ove škole niti svjedodžba, nije izvršena ni analiza nastavnog plana i programa.

4. 2. Kvantitativna analiza strukture učenika u školama sestara Klanjateljica Krvi Kristove na primjeru osnovne škole u Bosanskoj Gradiški i više djevojačke/građanske škole u Zenici

Kvantitativna analiza vršena je na primjerima dviju škola Klanjateljica: osnovne škole u Bos. Gradiški i više djevojačke kasnije građanske škole u Zenici. Izabrane su samo ove dvije škole kao primjeri dviju tipova škola Klanjateljica kako bi se dobio uvid u brojčano kretanje, spolnu, religijsku i socijalnu strukturu učenika te regionalno podrijetlo učenika. Osnovna škola u Bos. Gradiški je izabrana jer za nju jedino postoje sačuvani *Glavni imenici* od osnivanja škole 1898. do njenog zatvaranja 1945. Za sve ostale osnovne škole Klanjateljica ne postoje izvori koji bi obuhvaćali cijelo razdoblje djelovanja škole. Za više djevojačke škole odnosno građanske ne postoji ni jedna škola koja ima sve sačuvane *Glavne imenike* od osnivanja do zatvaranja škole. Izabrana je viša djevojačka/građanska škola u Zenici jer posjeduje *Glavne imenike* od 1919. do 1945. Pri tome nedostaje austrougarsko razdoblje od osnivanja škole 1904. do 1919.

Glavni imenici su dokumenti na kojima je rađena analiza brojčanog kretanja učenika, spolne, religijske, regionalne i socijalne strukture učenika. Kako su se u njima upisivali samo novi učenici koji su upisivali školu, a ne svi upisani učenici u školi, analiza nije kompletna jer nema ukupnog broja učenika analizirane školske godine. Analizirala se svaka deseta školska godina i završna 1944./1945. Analiza je rađena prema metodologiji i primjeru analize učenika čakovečke Učiteljske škole u diplomskom radu Magdalene Vrbanec.¹³⁷⁵ Analiza pruža uvid i sliku strukture učenika u osnovnoj školi u Bos. Gradiški od 1898. do 1945. i u višoj djevojačkoj/građanskoj školi u Zenici od 1919. do 1945.

¹³⁷⁵ Magdalena VRBANEC, *Obrazovanje učitelja u Čakovcu: povijest, učenici, didaktičko-socijalni aspekti (1879.-1963.)*, neobjavljen diplomski rad, mentor: dr. sc. Marino Manin, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

4. 2. 1. Kvantitativna analiza strukture učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bosanskoj Gradiški od 1898. do 1945.

Analiza strukture učenika osnovne škole sestara Klanjateljica u Bos. Gradiški¹³⁷⁶ vršila se na temelju podataka iz *Glavnog imenika školske mladeži počam od 1. rujna 1898. do 1. rujna 1916.* i njegovog nastavka *Glavnog imenika školske mladeži počam od 1916.*, a završava s godinom zatvaranja 1945. To su jedini sačuvani dokumenti iz ove škole na temelju kojih se može vršiti kvantitativna analiza.¹³⁷⁷ Podaci su analizirani na temelju podataka iz sedam rubrika. Od podataka pod nazivom *Učenika* koristili su se podaci iz stupca pod nazivom: *Prezime, ime, Vjera, Dan i godina poroda, Domovina i rodno mjesto* te *Broj i godina razrednice* koji postoji samo u prvom dijelu *Glavnog imenika*. Iz rubrike pod nazivom *Oca ili staratelja* koristio se stupac *Stalež*. Koristile su se još tri rubrike koje se odnose na učenikovo školovanje: *Dan upisa u školu, Dan istupa iz škole, Primjedba/Opaska*.

Za razdoblje od osnivanja škole 1898. do zatvaranja 1945. analizirano je šest godina: 1898./1899., 1908./1909., 1918./1919., 1928./1929., 1938./1939. i 1944./1945. Uzeta je prva godina osnivanja i svaka sljedeća deseta godina kao i zadnja školska godina 1944./1945. Zbog nedostataka podataka u *Glavnom imeniku* i drugih izvora moguće je bilo analizirati samo učenike koji su analiziranih školskih godina prvi put upisali školu. Nije bilo moguće doći do ukupnog broja učenika u svim razredima promatrane godine jer u imeniku ne postoji rubrika u koju se upisivalo kad je učenik završio osnovnu školu. U rubrici *Dan istupa iz škole* upisivali su se samo podaci za učenike koji su prijevremeno napustili školovanje. Zato je nemoguće utvrditi koliko su učenici dugo ostajali u školi jer je vjerojatno bilo učenika koji su ponavljali razrede, a jedno vrijeme škola je imala i produženu nastavu na peti razred.¹³⁷⁸ Na temelju uvida u godine rođenja učenika može se zaključiti da je broj novoupisanih učenika za svaku analiziranu godinu predstavljao većinom broj upisanih učenika u prve razrede te godine iako je ponekad bio i manji broj učenika koji su upisali drugi, treći i četvrti razred zbog preseljenja iz neke druge škole. Zato broj upisanih u jednoj školskoj godini ne odgovara broju učenika

¹³⁷⁶ Osnovna škola Klanjateljica u Samostanu *Sveti Antun* u Bos. Gradiški se u dokumentima u pojedinim razdobljima različito nazivala: Rimokatolička osnovna škola u Bos. Gradiški, Samostanska osnovna škola u Bos. Gradiški, Posebnička mješovita pučka škola sestara Dragocjene Krvi Nazaret i dr. (Vidi prethodna poglavlja u radu). Radi jednostavnosti koristi ću za potrebe analize u ovom poglavlju koristiti se općim pojmom osnovna škola sestara Klanjateljica.

¹³⁷⁷ ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od 1. rujna 1898. do 1. rujna 1918.*, Samostanska osnovna škola u Bos. Gradiški; ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od školske godine 1916.*, Rimokatolička osnovna škola u Bos. Gradiški.

¹³⁷⁸ Vidi poglavlje 3. 3. 7. Samostan *Sveti Antun*, Bos. Gradiška.

prvog razreda te školske godine, ali mu je blizu osim za zadnju šk. god. 1944./45. koja je analizirana posebno jer je te godine bio veći broj upisa u sve razrede osnovne škole zbog ratnih prilika.

4. 2. 1. 1. Spolna struktura i brojčano kretanje učenika

Analizirano je šest godina od 1898./1899. do 1944. /1945. i učenici koji su te godine upisali prvi put osnovnu školu: bilo da su upisali prvi razred ili eventualno koji viši.¹³⁷⁹ U godini 1908./1909. je za šest učenika stavljen dan upisa u školu 1. rujna 1907., a u rubrici *Broj i godina razrednice* stavljeni su u šk. god. 1908./1909. Jedna od tih učenica je ispisanu godine 1907. te ona nije uračunata, a ostalih pet učenika su uračunati u šk. god. 1908./1909. jer se njihovi redni brojevi i sljedeći nadovezuju: zadnji učenik iz ove skupine ima redni broj razrednice 8., a sljedeći učenik koji je sigurno upisan šk. god. 1908./1909. redni broj razrednice 9.¹³⁸⁰

U rubrikama gdje za učenike nije naveden datum upisa u školu nisu uračunati u analizu osim četiri učenika u šk. god. 1938./1939. gdje ne postoji zabuna da su se upisali te školske godine zbog načina uvođenja podataka za tu školsku godinu u *Glavni imenik*.¹³⁸¹ Također u zadnjoj šk. god. 1944./145. je puno nepotpunih podataka, ali su u ovoj analizi uključeni svi učenici koji su upisani i samo s imenom i prezimenom (jedna učenica samo s imenom) i bez datuma upisa jer se nalaze u nizu s ostalim učenicima za koje je navedeno da su upisali šk. god. 1944./1945.¹³⁸² Tri redna broja u šk. god. 1944./1945. imaju samo redni broj bez imena učenika i nisu uračunati u brojčanu analizu.

Podaci koji su dobiveni (vidi tablica 4.) pokazuju porast upisa novih učenika u pojedinim godinama u osnovnoj školi u Bos. Gradiški. Godine 1898. kad je škola bila

¹³⁷⁹ U sve analize učenika osnovne škole u Bos. Gradiški uzeti su sljedeći redni brojevi iz *Glavnih imenika*: u šk. god. 1898./1899. u analizu su uzeti učenici od rednog broja 1. do 13.; za šk. god. 1908./1909. od br. 179. do 181. i od 183. do 198.; za šk. god. 1918./1919. učenici pod brojem 453., od 456. do 460., od 507. do 543.; u šk. god. 1928./29. od br. 787 do 802., od 804. do 810., od 812. do 813., od 815. do 823.; u šk. god. 1938./39. od br. 1172. do 1207.; šk. god. 1944./45. br. 1609. i od broja 1611. do 1737., ali bez rednih brojeva 1729., 1730., 1733. jer nemaju nikakvih podataka osim rednog broja.

¹³⁸⁰ Radi se o učenicima pod rednim brojem 179., 180., 181., 183., 184. kojima je stavljen dan upisa u šk. god. 1908./1909., a u rubrici *Dan upisa u školu* datum 1.9.1907. Oni su uračunati u analizu šk. god. 1908./1909., a učenica pod rednim brojem 182. nije uračunata.

¹³⁸¹ Radi se o učenicima pod rednim brojem 1204., 1205., 1206., 1207.

¹³⁸² Uračunati su učenici od rednog broja 1609. Nije uračunata samo učenica pod rednim brojem 1610. jer se nalazi iza prve učenice koja je upisala 13. 8. 1944. osnovnu školu i moguće je kao i u prethodnim slučajevima da je upisala školu i tokom šk. god. 1943./1944., ali i na početku 1944./1945. U šk. god. 1944./1945. upisivani su učenici početkom kolovoza jer je te godine škola počela u kolovozu. Vidi o početku nastave u kolovozu 1944. u Samostanu *Nazaret*: 3. 3. 3. 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke.

osnovana upisano je svega 13 učenika, a za deset godina kasnije 1908./1909. bilo je upisano novih 19 učenika. Bio je to početak osnivanja škole i prvog desetljeća rada kad su izvori ostavili podatke da zbog problema nedostatka učenika sestre su razmišljale i o zatvaranju škole i odlasku iz ovog mjesta.¹³⁸³ Osim što je školu upisivao manji broj učenika šk. god. 1898./1899. i 1908./1909. karakteristično je da je do kraja tih dviju školskih godina školu napuštalo iz raznih razloga oko 30% učenika (vidi tablica 4.). Razlozi napuštanja škole (vidi tablica 5.) šk. god. 1898./1899. i 1908./1909. su bili: bolest ili smrt učenika (4), odlazak u drugo mjesto (4), prelazak u državnu osnovnu školu u mjestu (1) i drugi razlozi (1). Od učenika koji su tih dviju godina upisali školu veliki je broj onih koji su napustili školu tokom kasnijih godina školovanja, ali za to nije napravljena posebna analiza. I taj podatak ukazuje na veliku nestabilnost u školi s brojem učenika što potvrđuje vrlo nestabilno razdoblje djelovanja škole u prvih dva desetljeća.

Velika promjena nastupila je pred završetak Prvog svjetskog rata. Godine 1918./1919. upisalo se čak 43 novih učenika (tablica 4.). Bilo je to više od udvostručenja u odnosu na prije deset godina što znači da je škola doživjela nagli skok u brojčanoj strukturi. Nisu poznati konkretni razlozi zbog ovog skoka iako na njih mogu upućivati indirektni podaci da je u BiH tokom i nakon Prvog svjetskog rata bila velika potreba za novim osnovnim školama jer mnoge državne škole tokom rata nisu radile ili su djelovale otežano. Moguće je da je ova promjena utjecala i na porast broja učenika u Rimokatoličkoj osnovnoj školi.¹³⁸⁴ Kada se pogleda regionalno podrijetlo učenika (tablica 10.) većina novoupisanih učenika šk. god. 1918./1919. bila je iz Bos. Gradiške (39,53%), a zatim iz općine Bos. Gradiška (18,60%). To u odnosu na prethodnu 1908./1909. i sljedeću 1928./1929. analiziranu godinu upućuje na veći broj upisanih učenika iz samog mjesta Bos. Gradiška u odnosu na te godine (1908./1909. iz Bos. Gradiške je bilo 26,31%, a 1928./1929. 26,47% iz samog grada Bos. Gradiška). To također može potvrđivati činjenicu o povećanoj potrebi za osnovnim školovanjem 1918./1919. učenika u Bos. Gradiški. Moguće je da je te ratne godine bio veći priljev učenika u državnu osnovnu školu ili da je ona otežano radila ratne godine ili neki drugi razlog povezan s državnom gradskom školom zbog koje su učenici više upisivali rimokatoličku osnovnu školu u gradu.

Broj učenika kasnih dvadesetih i tridesetih godina se ustalio na 30 do 36 učenika koji su godišnje prvi put upisivali školu. To upućuje na zaključak da se pozitivna promjena porasta broja učenika koji upisuju školu učvrstila i škola je u tom malom gradu pored državne

¹³⁸³ Vidi odlomak 3. 1. 3. 7. Samostan *Sveti Antun*, Bos. Gradiška.

¹³⁸⁴ Usp. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 20.

osnovne škole imala stalan priljev novih učenika bez straha od zatvaranja zbog manjka učenika. Na pozitivno djelovanje upućuje i podatak da ni jedan upisani učenik u tri analizirane šk. god. 1918./19., 1928./29. i 1938./39. nije napustio školu do kraja te školske godine.

Zadnja školska godina 1944./45. je zanimljiva jer je upisano trostruko više djece (125) u odnosu na prethodnu analiziranu godinu. Moguće je da državna osnovna škola u mjestu ili škole u okolnim mjestima te ratne godine nije radila ili je bio veliki priljev izbjeglica što je povećalo školsku populaciju. Na to upućuje podatak o regionalnom podrijetlu učenika iz tablice 10. u kojoj je zabilježen veći broj učenika podrijetlom iz drugih mjesta u BiH u odnosu na sve prethodne godine (21,60%). Moguće je da su učenici došli u Bos. Gradišku zbog posla roditelja ili zbog ratnih prilika. Također je moguće da sva upisana djeca nisu redovito pohađala nastavu. Dio upisanih učenika vjerojatno je bio upisan u prvi, ali i u više razrede što upućuju i podaci o godini rođenja učenika. Iz drugih škola Klanjateljica izvori govore o velikom broju novih učenika u ratnim godinama zbog toga jer neke državne osnovne škole nisu radile.¹³⁸⁵ Iako je ostalo zabilježeno samo tri učenika koja su napustila školu prije zatvaranja škole u travnju 1945. (vidi tablica 4.), moguće je da kao što ni podaci u drugim rubrikama nisu te godine dosljedno vođeni, da ni ovdje nisu upisani svi podaci o ispisanim učenicima. Pitanje je i da li su svi učenici završile te školske godine nastavu jer je u travnju školu preuzela državna osnovna škola.

Analizirani su podaci za spolnu strukturu na temelju imena i prezimena učenika jer ne postoje podaci o spolu učenika. Analiza nije bila upitna jer su imena učenika jednoznačno upućivala na spol.¹³⁸⁶ U spolnoj strukturi uočljive su isto promjene (vidi tablica 6.). U početnoj godini bila su upisana samo dva muška učenika, a zatim je nakon deset godina 1908. bilo upisano skoro podjednaki broj novih muških i ženskih učenika/ca. Nakon 1918. u spolnoj strukturi novih učenika te godine prevladavao je broj muških učenika i tako se nastavilo do kraja promatranog razdoblja. Moguće je da je škola nakon osnivanja imala među stanovništvom „sliku“ ženske ili djevojačke škole koju drže redovnice i zbog toga je privlačila manje muških učenika. Njihov se broj u desetoj godini nakon osnivanja skoro izjednačio s brojem ženskih učenica te ga je kasnije i prerastao. Škola je nakon kratkog početnog razdoblja dobila obilježje mješovite škole, a veći broj muških učenika potvrđuje činjenicu da kao i u državnim osnovnim školama broj ženske djece bio je uvijek manji u odnosu na muške

¹³⁸⁵ Vidi poglavlje 3. 3. Djelovanje osnovnih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1941. do 1945. i opis za svaku školu.

¹³⁸⁶ Samo ime Matija koje se jedanput pojavljuje u šk. god. 1944./45. je uračunato u ženski spol jer se pretpostavlja da se u tom dijelu BiH koristi kao žensko ime, a i nalazilo se u nizu sa ženskim imenima.

učenike jer do Drugog svjetskog rata u BiH prevladavao je broj muško upisane djece u odnosu na žensku u osnovnim školama.¹³⁸⁷

Tablica 4. Brojčana kretanja učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški koji su prikazanih godina prvi put upisali ovu školu (1898./1899.-1944./1945.)

BROJ UČENIKA	1898./ 1899.	1908./ 1909.	1918./ 1919.	1928./ 1929.	1938./ 1939.	1944./ 1945.	Ukupno
Upisani	13	19	43	34	36	125	270
Ostavili školu	4	6	0	0	0	3	13
Na kraju šk. godine ¹³⁸⁸	9	13	43	34	36	122	257
Opadanje učenika %	30,77	31,58	0	0	0	2,40	4,81
Prolaznost učenika %	69,23	68,42	100	100	100	97,60	95,19

Tablica 5. Razlozi napuštanja škole učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški koji su prikazanih godina prvi put upisali ovu školu (1898./1899.-1944./1945.)

BROJ UČENIKA	1898./ 1899.	1908./ 1909.	1918./ 1919.	1928./ 1929.	1938./ 1939.	1944./ 1945.	Ukupno
Ostavio školu zbog bolesti ili smrti	2	2	-	-	-	-	4
Zbog preseljenja u drugo mjesto	2	2	-	-	-	1	5
Zbog prelaska u državnu OŠ u mjestu	-	1	-	-	-	-	1
Drugi razlozi ili neupisani razlozi	-	1	-	-	-	2	3

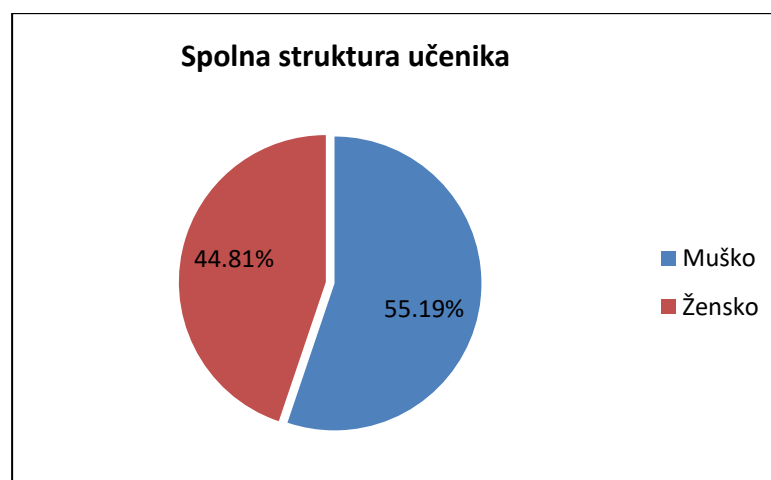
Tablica 6. Spolna struktura učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški koji su prvi put upisani u ovu školu u šk. god. 1898./1899., 1908./1909., 1918./1919., 1928./1929., 1938./1939., 1944./1945.

Spol učenika	1898./ 1899.	%	1908./ 1909.	%	1918./ 1919.	%	1928./ 1929.	%	1938./ 1939.	%	1944./ 1945.	%	Ukupno	%
Muško	2	15,38	8	42,11	23	53,49	22	64,71	23	63,89	71	56,80	149	55,19
Žensko	11	84,62	11	57,89	20	46,51	12	35,29	13	36,11	54	43,20	121	44,81
Ukupno	13	100	19	100	43	100	34	100	36	100	125	100	270	100

¹³⁸⁷ O manjem broj upisane ženske djece u osnovnu školu u odnosu na mušku u BiH vidi kod PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 25.

¹³⁸⁸ Kraj školske godine računao se 30. kolovoza analizirane šk. godine.

Graf 1. Spolna struktura učenika osnovne škole sestara Klanjateljica u Bos. Gradiški koji su analiziranih godina (od 1898./1899.-1944./1945.) prvi put upisali ovu školu.

4. 2. 1. 2. Religijska struktura učenika

Religijska struktura novih upisanih učenika u svih šest godina u razdoblju od 1898. do 1945. polazili su učenici šest vjeroispovijesti. Od upisanih podataka bilo je 83,33% učenika katolika. Sljedeća najbrojnija skupina su pravoslavni učenici 7,41%, zatim židovske i islamske vjere 1,11%, grkokatoličke 0,74% i evangeličke 0,37%. (vidi tablica 7.) U kategoriji pravoslavne vjere upisivani su učenici kojima je stavljena oznaka: *grkoistočne vjere, grčko-istočne vjere, pravoslavne, istočno pravoslavne vjere*.¹³⁸⁹ Za učenike židovske vjere napisana je oznaka *jevrejske vjere*.

Učenika židovske vjere je mali broj tek tri i to u godinama 1898./1899. i 1928./29. Učenik židovske vjere koji je upisao 1898./1899. školu rođen je u Bos. Gradiški, a otac mu je bio liječnik. Učenica koja je upisala 1928./29. rođena je u Sarajevu, ali nije navedeno zanimanje roditelja. Druga učenica židovske vjere isto je upisala školu 1928./29., rođena je u Zagrebu, a otac joj je po zanimanju bio činovnik. Vjerojatno su učenici po službi i zanimanju roditelja došli živjeli u Bos. Gradišku i željeli su da njihova djeca idu u katoličku osnovnu školu. Tri učenika islamske vjeroispovijest upisana su zadnje 1944./45. šk. god. Dvojica su

¹³⁸⁹ Za pravoslavnu vjeru u Hrvatskoj koristili su se pojmovi grčkoistočna vjera i poslije 1918. srpskopravoslavna vjera. Za vrijeme NDH ukinut je naziv srpskopravoslavna, a vraćen je ponovno naziv grčkoistočna vjera. Vidi Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 2. prošireno izdanje, Naklada Pavičić, 2002., 128. Koristio se i pojam grko-istočna vjera za pravoslavnu vjeru. Vidi kod: RAPO, „Konfesionalne škole u kontinentalnoj Hrvatskoj“, str. 190 bilješka 3. U izvorima škole Klanjateljica u Bos. Gradiški koristili su se pojmovi: *grkoistočna vjera, grčko-istočna vjera, pravoslavna i istočno pravoslavna vjera*.

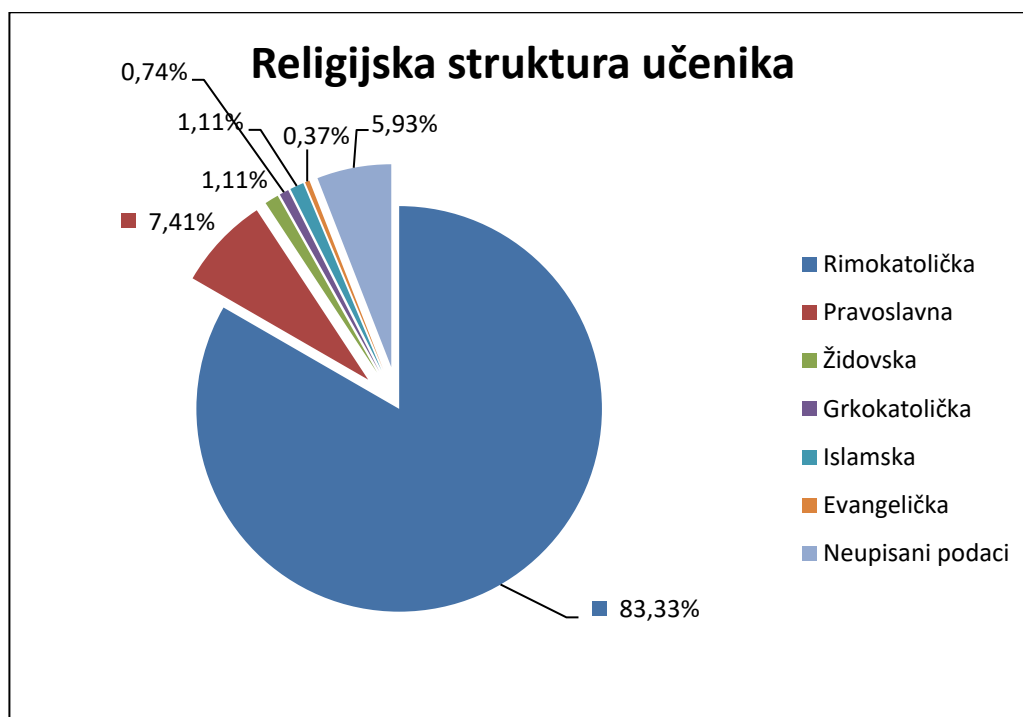
bila iz Bos. Gradiške, a jedan iz Bosanske Krupe. Jedna učenica evangeličke vjeroispovijesti je upisana 1918./1919. Prezime upućuje na njezino njemačko ili austrijsko porijeklo, a rođena je u Bos. Gradiški. Otac joj je bio po zanimanju težak. U blizini su se nalazile njemačke kolonije u Windthorstu i druge te je moguće da se neki od kolonista doselio i u Bos. Gradišku.

Zanimljiv je podatak da prve godine nije bilo upisanih pravoslavnih učenika, za deset godina upisala su se dva učenika, a 1918./1919. deset učenika. Idućih deset godina 1928./1929. njihov broj je ponovno bio nizak svega 2 učenika, a 1938./1939. nije bio upisan ni jedan pravoslavan učenik. Ponovno je 1944./1945. bilo 7 učenika pravoslavne vjere. Ovi podaci ponovno upućuju da je za vrijeme ratnih godina 1918./1919. i 1944./1945. dolazilo do većeg upisa pravoslavnih učenika, nego godina prije rata i poslije. To su bile godine kad je uočen veći ukupan broj novoupisanih učenika u školu. Od pravoslavnih učenika 1918./1919. više od polovice ih je bila iz Bos. Gradiške, za troje nije upisan podatak, a jedan je bio podrijetlom izvan BiH. Godine 1944./45. od 7 pravoslavnih učenika bilo ih je četvero iz sela iz okolice Bos. Gradiške, jedan iz Bos. Gradiške, jedan iz nepoznatog mjesta i jedan neupisan. Iz ove analize vidljivo je da je do manjih promjena u brojčanoj i religijskoj strukturi učenika dolazilo u ratnim razdobljima osobito što se tiče učenika pravoslavne vjere čiji se broj tada povećavao. Za ostale vjerske skupine zabilježen je manji broj učenika, ali i oni upućuje na multireligijsku strukturu učenika i da su učenici različitih vjeroispovijesti u različitim razdobljima pohađali ovu školu.

Tablica 7. Religijska struktura novoupisanih učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški (1898./1899. – 1944./1945.)

Vjeroispovijest	1898./1899.		1908./1909.		1918./1919.		1928./1929.		1938./1939.		1944./1945.		Ukupno	%
		%		%		%		%		%		%		
Rimokatolička	12	92,31	17	89,47	32	74,42	31	91,18	35	97,22	98	78,40	225	83,33
Židovske	1	7,69	-	-	-	-	2	5,88	-	-	-	-	3	1,11
Pravoslavna	-	-	2	10,53	10	23,26	1	2,94	-	-	7	5,60	20	7,41
Grkokatolička	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,78	1	0,80	2	0,74
Islamske	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2,40	3	1,11
Evangeličke	-	-	-	-	1	2,32	-	-	-	-	-	-	1	0,37
Neupisani podaci	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	12,80	16	5,93
Ukupno	13	100	19	100	43	100	34	100	36	100	125	100	270	100

Graf 2. Religijska struktura novoupisanih učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški (1898./1899. – 1944./1945.)

4. 2. 1. 3. Regionalno podrijetlo učenika

Analiza regionalnog podrijetla učenika vršena je na temelju mjesta rođenja učenika iz *Glavnog imenika*. Prema njoj 10% učenika od 1898./1899. do 1944./1945. je rođeno izvan BiH na prostoru današnjih država: Hrvatske, Srbije i Italije. Za 12,59% učenika podrijetlo se nije moglo utvrditi jer nije upisano ili mjesto nije bilo moguće identificirati, a 77,41% učenika je rođeno u BiH (vidi tablica 8. i 9.).

Prve godine 1898./1898. dvije učenice su bile rodom iz Udina koje se u to vrijeme nalazilo u Kraljevini Italiji, a danas je dio Republike Italije. Otac im je po zanimanju bio ciglar i vjerojatno su zbog očeva zanimanja došle u Bos. Gradišku i tu upisale školu. One su bile jedine učenice izvan BiH te godine. Godine 1908./1909. bilo je dvoje učenika rodom iz Hrvatske (Zagreb, Filipovac) i jedan učenik s područja današnje Srbije mjesto Sakule koje se u to vrijeme nalazilo u Ugarskoj. Ostali učenici su bili s područja BiH. Godine 1918./1919. bilo je petero učenika s područja današnje Hrvatske (Pakrac, Stara Gradiška), jedan učenik iz mjesta Ruma u današnjoj Srbiji koje se tad nalazilo u sastavu Austro-Ugarske odnosno u sastavu Kraljevstva SHS. Jedan učenik bio je rodom iz Štajerske, ali nije označeno ni mjesto

ni država tako da je on u analizi u tablici 8. i 10. svrstan u učenike izvan BiH, a u tablici 9. u neutvrđene jer se u toj analizi tražio podatak iz koje zemlje potječe (vidi tablica 8. i 9.).

Godine 1928./29. jedina skupina učenika izvan BiH bila je rodom iz Hrvatske i to iz različitih dijelova (Trnovitica, Jezerane, Vinkovci, Zagreb). Po zanimanju roditelji su im bili: auto-posjednik, električar, težak, činovnik. Godine 1938./39. bilo je troje učenika iz Hrvatske iz mjesta: Stara Gradiška, Šibenik i Slavonski Brod. Roditelji su im po zanimanju bili: krojač, radnik i zidar. Jedan učenik je rođenu u mjestu Muhovac u današnjoj Republici Srbiji, a otac mu je bio žandar. Neutvrđeno je za učenika koji je bio iz mjesta Carevo Selo današnji smještaj tog mjesta jer mjesto pod tim imenom postoji danas u Hrvatskoj i u Makedoniji. U svim tablicama je uračunat u kategoriju neutvrđeno. Njegov otac je bio oružnički narednik. Po zanimanjima se vidi da djeca koja su rođena izvan BiH pripadaju dvjema skupinama: jednoj čiji roditelji po zanimanju su pripadali javnim službi (činovnici) i vojsci što upućuje na to da su se zbog zanimanja roditelja došli u Bos. Gradišku. Druga skupina je djece čiji roditelji pripadaju raznim drugim zanimanjima koja ne upućuju na direktnu povezanost s doseljenjem. Neki od razloga koji se mogu nagađati su: ženidbeni razlozi, mogućnost nalaženja posla i dr.

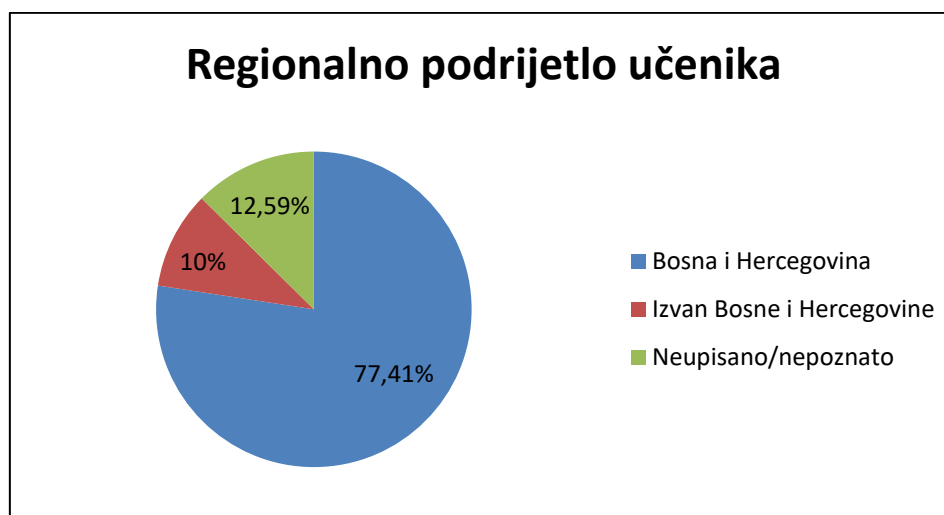
Godine 1944./1945. nije uočen veći porast učenika izvan BiH. Od 125 učenika za njih 22 nije upisano ili utvrđeno mjesto boravka, a 6 učenika je rođeno na prostoru današnje Republike Hrvatske. Tri učenika su bila iz Vrlike, dva s otoka Brača i jedan iz Gračaca. Učenicima s otoka Brača jedan roditelj je bio činovnik, a drugi pomoćnik kapetana. Vjerojatno su ovi učenici zbog zanimanja roditelja došli u Bos. Gradišku. Učeniku iz Gračaca otac je umro, a tri učenika iz Vrlike bili su braća i sestre i otac im je bio težak (vidi tablicu 8. i 9.).

Deset posto učenika koji su podrijetlom bili izvan BiH u promatranom razdoblju kao i činjenica da su se tri države promijenile u tom periodu pokazuje da Bos. Gradiška je bila frekventno mjesto jer se nalazila na samoj granici između današnje Republike Hrvatske i BiH. Za samo dvoje učenice može se utvrditi da su bili strankinje koje su došle iz strane države (Kraljevina Italija) živjeti u BiH koja je tad bila u sastavu Austro-Ugarske. Svi ostali učenici kojima je na temelju analize današnjih državnih granica utvrđeno da su živjeli u državama izvan BiH, u razdoblju kad su živjeli u Bos. Gradiškoj dolazili su iz iste države Austro-Ugarske, Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije i NDH. Utvrđeno je da je od te djece bilo one čija su zanimanja roditelja upućivala na povezanost s razlozima doseljenja (javne službe, vojska), ali i određeni broj onih koji su zbog drugih razloga dolazili s područja danas drugih zemalja u Bos. Gradišku.

Tablica 8. Regionalno podrijetlo učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški prema mjestu njihova rođenja unutar ili izvan granica današnje BiH (1898./1899.-1944./45.)

Mjesto rođenja učenika	1898./1899.	%	1908./1909.	%	1918./1919.	%	1928./1929.	%	1938./1939.	%	1944./1945.	%	Ukupno	%
Bosna i Hercegovina ¹³⁹⁰	11	84,62	16	84,21	28	65,12	29	85,29	28	77,78	97	77,60	209	77,41
Izvan Bosne i Hercegovine	2	15,38	3	15,79	7	16,28	5	14,71	4	11,11	6	4,80	27	10,00
Neutvrđeno/Neupisano	-	-	-	-	8	18,60	-	-	4	11,11	22	17,60	34	12,59
Ukupno	13	100	19	100	43	100	34	100	36	100	125	100	270	100

Graf 3. Regionalno podrijetlo učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški prema mjestu njihova rođenja unutar ili izvan granica današnje BiH (1898./1899.-1944./45.)

¹³⁹⁰ Kod utvrđivanja podrijetla za učenike iz mjesta Leskovac utvrđeno je da se radi o mjestu Liskovac u općini Bosanska Gradiška, a ne o mjestu Leskovac u Srbiji. Ovo mjesto se ponavlja i u drugim godinama zajedno s mjestom Liskovac, a učenici istog prezimena nađeni su u oba mjesta te se pretpostavlja da se radi o mjestu Liskovac u općini Bosanska Gradiška.

Tablica 9. Regionalno podrijetlo učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški prema današnjem državno-teritorijalnom ustroju s obzirom na mjesto njihova rođenja (1898./1899.-1944./1945.)

Mjesto rođenja učenika	1898./1899.	%	1908./1909.	%	1918./1919.	%	1928./1929.	%	1938./1939.	%	1944./1945.	%	Ukupno	%
Bosna i Hercegovina	11	84,62	16	84,21	28	65,12	29	85,29	28	77,78	97	77,60	209	77,41
Republika Hrvatska	-	-	2	10,53	5	11,63	5	14,71	3	8,33	6	4,80	21	7,78
Republika Srbija	-	-	1	5,26	1	2,32	-	-	1	2,78	-	-	3	1,11
Republika Italija	2	15,38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,74
Neutvrđeno/Neupisano	-	-	-	-	9	20,93	-	-	4	11,11	22	17,60	35	12,96
Ukupno	13	100	19	100	43	100	34	100	36	100	125	100	270	100

Prema analizi podrijetla učenika koji dolaze iz BiH utvrđeno je da u promatranom razdoblju iz naselja, koja su prema popisu stanovništva iz 1991., ulazila u sastav općine Bos. Gradiška bez učenika iz Bos. Gradiške¹³⁹¹ dolazilo je 40,37% učenika, a iz samog mjesta Bos. Gradiška 22,22% učenika. Iz ostalih mjesta i gradova BiH dolazilo je 14,81% učenika (vidi tablicu 10.). Prema tim podacima u promatranom razdoblju u školu je dolazilo najviše učenika iz okolice Bos. Gradiške što potvrđuju i izvori o većem broju učenika sa sela koji dolaze u grad u školu.¹³⁹² Kako je postojala državna osnovna škola u gradu, ovu školu većinom su dolazili katolici iz okolnih mjesta. Zanimljive su analize prema pojedinim godinama. Prve godine 1898./1899. nije bilo učenika iz okolice, nego samo iz Bos. Gradiške i iz drugih gradova BiH te iz inozemstva. Već za deset godina brojniji su učenici iz okolice nego iz

¹³⁹¹ U istraživanju se htjelo prikazati odnos učenika iz mjesta Bos. Gradiška i onih naselja koja su 1991. ulazila u sastav općine Bos. Gradiška. Stoga učenici iz samog mjesta Bos. Gradiška nisu uračunati u učenike iz općine Bos. Gradiška. Prema popisu stanovništva iz 1991. u općinu Bosanska Gradiška ulazila su naseljena mjesta: Adžići, Berek, Bistrica, Bok Jankovac, Bosanska Gradiška, Brestovčina, Bukovac, Cerovljani, Cimiroti, Čatrnja, Čelinovac, Čikule, Donja Dolina, Donja Jurkovića, Donji Karajzovci, Donji Podgradci, Dragelji, Dubrave, Elezagići, Gašnica, Gornja Dolina, Gornja Jurkovića, Gornja Lipovača, Gornji Karajzovci, Gornji Podgradci, Grbavci, Greda, Jablanica, Jazovac, Kijevci, Kočićevo, Kozara, Kozinci, Krajišnik, Kruškik, Laminci Brezici, Laminci Dubrave, Laminci Jaruzani, Laminci Sredjani, Liskovac, Lužani, Mačkovac, Mašići, Mičije, Miloševo Brdo, Miljevići, Mokrice, Nova Topola, Novo Selo, Orahova, Orubica, Petrovo Selo, Rogolji, Romanovci, Rovine, Samardžije, Seferovci, Sovjak, Srednja Jurkovića, Šaškinovci, Trebovljani, Trnovac, Trošeljci, Turjak, Vakuf, Vilusi, Vrbaška, Žeravica. *Abecedni spisak naselja u SFRJ: promene u sastavu i nazivima naselja za period 1948-1990.: popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991. godini*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, veljača 1991., *passim*. Naselje Batar i Bukvik u općini Bos. Gradiška, koja su postojala kao samostalna naselja, prije popisa 1991. su pripojena naselju Bukovac u općini Bos. Gradiška, a Nasip je pripojeno naselju Bos. Gradiška. *Isto*, 461, 468, 515. U istraživanju Batar i Bukvik uvrštena su u općinu Bos. Gradiška, a Nasip u mjesto Bos. Gradiška. U općinu Bos. Gradiška uvrštena su i mjesta Obradovac i Markovac jer je u *Glavnom imeniku* ispod njih stavljen naziv Bos. Gradiška iako se ova mjesta ne nalaze na popisu naselja iz 1991.

¹³⁹² Vidi poglavlje 3. 1. 3. 7. Samostan *Sveti Antun*, Bosanska Gradiška.

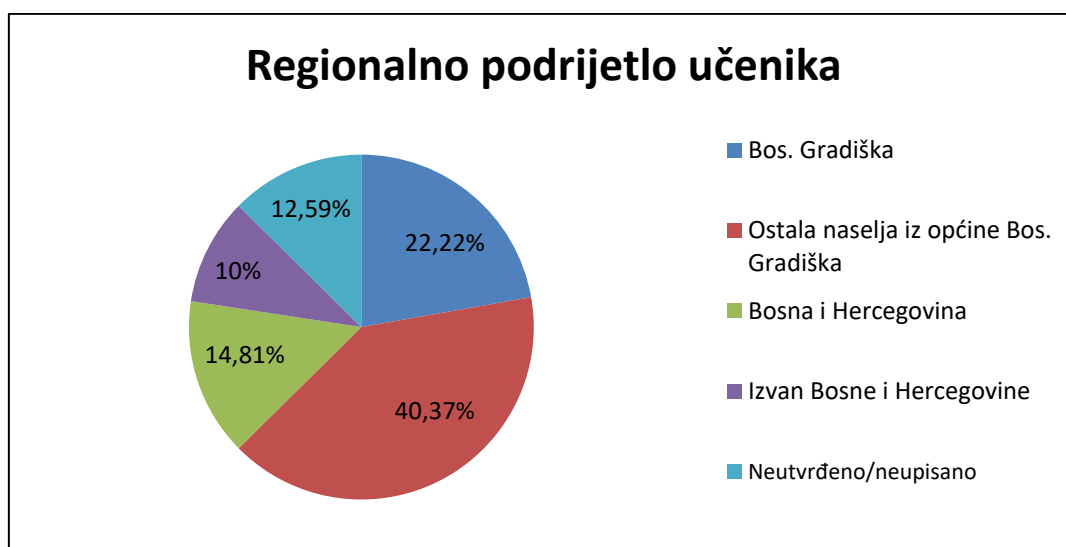
samog grada. Godine 1918./1919. brojniji su učenici iz grada, ali svih narednih godina broj učenika iz okolice je znatno veći od onih iz grada i u ukupnom postotku se kreće oko 50% svih učenika (vidi tablica 10.).

Broj učenika iz drugih gradova BiH oko 15% je za vrijeme razdoblja Austro-Ugarske, a u kasnijim godinama se smanjuje. Nagli skok je 1944./45. kad je 21,60% učenika iz drugih gradova BiH što upućuje samo na to da se radi o djeci koja su se zbog rata našla u Bos. Gradiškoj ili zbog zanimanja roditelja.

Tablica 10. Regionalno podrijetlo učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški s obzirom na mjesto rođenja prema teritorijalnoj podijeli iz popisa stanovništva 1991. na Bos. Gradišku, ostala naselja iz općine Bos. Gradiška, mjesta iz države BiH i izvan države BiH (1898./1899.-1944./45.)

Mjesto rođenja učenika	1898./1899.	%	1908./1909.	%	1918./1919.	%	1928./1929.	%	1938./1939.	%	1944./1945.	%	Ukupno	%
Bosanska Gradiška	9	69,24	5	26,31	17	39,53	9	26,47	5	13,89	15	12,00	60	22,22
Ostala naselja iz općine Bos. Gradiška	-	-	8	42,11	8	18,60	18	52,94	20	55,56	55	44,00	109	40,37
Bosna i Hercegovina	2	15,38	3	15,79	3	6,98	2	5,88	3	8,33	27	21,60	40	14,81
Izvan BiH	2	15,38	3	15,79	7	16,28	5	14,71	4	11,11	6	4,80	27	10,00
Neutvrđeno/Neupisano	-	-	-	-	8	18,61	-	-	4	11,11	22	17,60	34	12,59
Ukupno	13	100	19	100	43	100	34	100	36	100	125	100	270	100

Graf 4. Regionalno podrijetlo učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški s obzirom na mjesto rođenja prema teritorijalnoj podijeli iz popisa stanovništva 1991. na Bos. Gradišku, naselja iz općine Bos. Gradiška, iz države BiH i izvan države BiH (1898./1899.-1944./45.)

4. 2. 1. 4. Socijalna struktura učenika

Analiza socijalne strukture učenika napravljena je prema zapisima iz rubrike *Stalež* oca ili staratelja. Prema socijalnoj strukturi novoupisanih učenika u razdoblju od 1898./1899. do 1944./1945. najviše ih je očekivano bilo od očeva koji su se bavili poljoprivredom (37,41%) jer je 40,74% dolazilo iz sela oko Bos. Gradiške. Za čak 20,37% učenika nije upisano ili nije utvrđeno zanimanje, a druga po redu skupina je učenika čiji su očevi po zanimanju bili obrtnici. To je također očekivano za gradić kao Bos. Gradiška gdje je bio razvijen obrt, ali imao je i određene javne službe. Slijede učenici čiji očevi su radili u javnim službama (9,26%), trgovci (3,7%) i ostala zanimanja (3,7%). Slijede druge skupine: udovice (2,59%), radnici (2,22%), zdravstvo (1,11%), podvornici (1,11%), vojska (1,11%), direktori (0,74%) i domaćice (0,74%) (vidi tablicu 11.).

Ova analiza potvrđuje da je najviše učenika čiji su roditelji bili poljoprivrednici (37,41%) i za pretpostavit je da se njihov socijalni položaj kretao od nižeg do srednjeg društvenog sloja. Ostale skupine, ako se izuzmu 20,37% učenika za kojih se ne zna socijalni status, ostaje šarolika skupina od 42,22% učenika. Najviše ih je iz skupine čiji su očevi po zanimanju bili obrtnici (15,93%) za koje se pretpostavlja da su pripadali srednjem društvenom sloju. Zatim ih slijede zanimanja u javnim službama i trgovci koji su vjerojatno pripadali srednjem ili višem srednjem sloju. Zabilježen je određeni broj zanimanja kao liječnik, direktor, odvjetnik, *autoposjednik* koji su pripadali višem društvenom sloju i društvenoj eliti gradića. Ova socijalna struktura pokazuje šaroliku socijalnu strukturu grada u promatranom razdoblju i to da je škola privlačila podjednako djecu različitih društvenih slojeva od nižeg srednjeg sloja do onog visokog.

Tablica 11. Socijalna struktura novoupisanih učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški prema zanimanju roditelja/staratelja (od 1898./1899. do 1944./1945.).

Zanimanje roditelja	1898. / 1899.	%	1908. / 1909.	%	1918. / 1919.	%	1928. / 1929.	%	1938./ 1939.	%	1944./ 1945.	%	Ukupno	%
Javne službe ¹³⁹³	2	15,38	1	5,26	6	13,95	1	2,94	4	11,11	11	8,80	25	9,26
Obrt ¹³⁹⁴	5	38,46	5	26,32	5	11,63	8	23,53	6	16,67	14	11,20	43	15,93
Trgovina ¹³⁹⁵	-	-	-	-	2	4,65	-	-	-	-	8	6,40	10	3,70
Poljoprivreda	1	7,69	8	42,11	5	11,63	18	52,94	21	58,33	48	38,40	101	37,41
Vojska ¹³⁹⁶	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2,40	3	1,11
Zdravstvo ¹³⁹⁷	3	23,08	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1,11
Direktor	-	-	1	5,26	1	2,32	-	-	-	-	-	-	2	0,74
Podvornik	-	-	1	5,26	1	2,32	-	-	-	-	1	0,80	3	1,11
Radnik	-	-	-	-	2	4,65	-	-	1	2,78	3	2,40	6	2,22
Ostala zanimanja ¹³⁹⁸	1	7,69	1	5,26	1	2,32	3	8,82	-	-	4	3,20	10	3,70
Neupisano/ne-utvrđeno	1	7,69	1	5,26	16	37,21	2	5,88	2	5,55	33	26,40	55	20,37
Udovica	-	-	1	5,26	4	9,30	2	5,88	-	-	-	-	7	2,59
Domaćica	-	-	-	-	-	-	-	-	2	5,55	-	-	2	0,74
Ukupno	13	99,99	19	99,99	43	99,98	34	99,99	36	99,99	125	100	270	99,99

¹³⁹³ U javne službe su uključena zanimanja: činovnici, željeznički činovnik, sudac, poštarica, pisar, cestar te zanimanja vezana uz žandarmeriju ili policiju: žandar, oružnik, oružnički narednik. Od činovnika zabilježeno je da je 1944./45. bio jedan činovnik u logoru.

¹³⁹⁴ U obrt su uračunata zanimanja: nožar, stolar, piljar, mesar, licitar, pekar, električar, birtaš/gostioničar, krojač, opaničar, pečar, ciglar, cipelar, tesar, slikar, brijač, strojar, kočijaš, zidar.

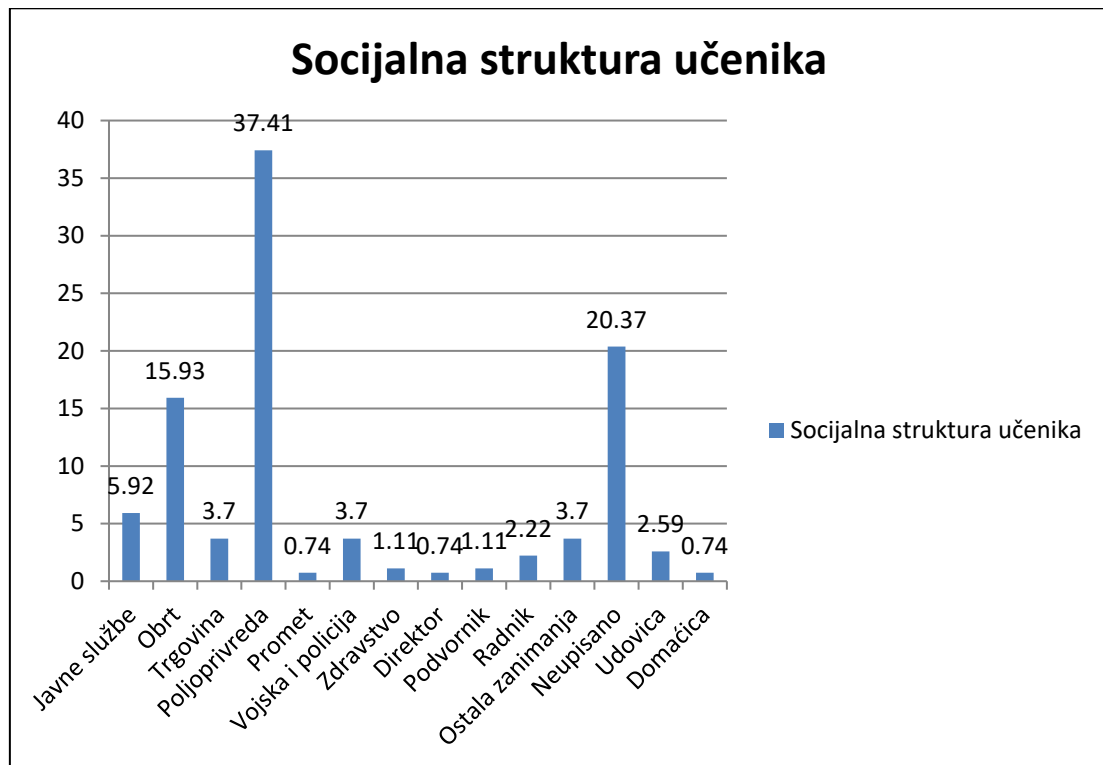
¹³⁹⁵ Osim trgovaca uključeni su pomoćnici trgovaca i vojni trgovci.

¹³⁹⁶ U ova zanimanja su ubrojeni: satnik, pomoćnik kapetana.

¹³⁹⁷ Uključena su zanimanja: liječnik, ljekarnik.

¹³⁹⁸ Ostala zanimanja se pojavljuju samo jednom u razdoblju od 1898.-1945.: eskutor, stražmester, autopsjednik, advokat, umirovljenik, šofer, zastoronik, staretinar, lugar.

Graf 5. Socijalna struktura novoupisanih učenika osnovne škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Bos. Gradiški prema zanimanju roditelja/staratelja (od 1898./1899. do 1944./1945.).

4. 2. 2. Kvantitativna analiza strukture učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici od 1920. do 1945.

Analiza strukture učenika više djevojačke i građanske škole Klanjateljica u Zenici vršila se na temelju podataka iz *Glavnog imenik više djev. škole: Zenica*. To je jedini sačuvani dokument iz ove škole na temelju kojeg se može vršiti kvantitativna analiza učenica.¹³⁹⁹ Podaci su analizirani na temelju podataka iz sedam rubrika. Od podataka pod nazivom *Učenika* koristili su se podaci iz stupca pod nazivom: *Prezime, ime, Vjera, Dan i godina poroda, Domovina i rodno mjesto*. Iz rubrike pod nazivom *Oca ili staratelja* koristio se stupac *Stalež*. Koristile su se još tri rubrike koje se odnose na učenikovo školovanje: *Dan upisa u školu, Dan istupa iz škole i Primjedba*.

Iz vremena osnivanja škole 1904. do zatvaranja 1945. analizirano je četiri godine: 1919./1920., 1929./1930., 1939./1940., 1944./1945. U razdoblju od 1904. do 1919. nisu sačuvani podaci o učenicima jer nije sačuvan *Glavni imenik*. Uzeta je prva godina iz sačuvanog *Glavnog imenika* od 1919.¹⁴⁰⁰ i zatim svaka deseta godina kao i zadnja školska godina rada škole 1944./1945. Zbog nedostataka podataka u *Glavnom imeniku* i drugih izvora moguće je bilo analizirati samo učenice koje su tih školskih godina upisale prvi put u školu. Nije bilo moguće doći do ukupnog broja učenica u svim razredima promatrane godine jer u imeniku ne postoji rubrika u koju se upisivalo kad je učenica završila osnovnu školu. Kao i u drugim *Glavnim imenicima* u rubrici *Dan istupa iz škole* upisivali su se samo podaci za učenice koje su prijevremeno napustile školovanje. Broj novih upisanih učenica za svaku analiziranu godinu predstavlja većinom broj upisanih učenica u prvi razred iako je moguće da je bio i manji broj učenica koje su upisale neki viši razred nakon prelaska iz druge škole. Zato broj upisanih u jednoj školskoj godini ne odgovara broju učenica prvog razreda te školske godine.

¹³⁹⁹ ARZ, Tajn. orm. arh., ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik više djev. škole: Zenica*, [1919.-1945.]. Iako je na naslovnici naveden naziv *Glavni imenik više djevojačke škole*, na sljedećoj stranici navedeno je Rimokatolička osnovna škola u Zenici. Prema podacima o učenicama vidi se da je to *Glavni imenik* za višu djevojačku odnosno građansku školu u Zenici od 1919. do 1945.

¹⁴⁰⁰ Za analizu iz *Glavnog imenika* uzete su učenice pod rednim brojevima: za šk. god. 1919./1920. redni brojevi od 1.-16., 42-44., 73., 75., 78.-80., 82., 85.-88., 90.-91., 95.; za šk. god. 1929./1930. red. br. od 233.-247., 249.; za šk. god. 1939./1940. od red. br. 458.-476. br., 458 ima dva imena, ali je uračunata samo jedna osoba Kastelić Hermina jer za nju postoje potpuni podaci; za šk. god. od red. br. 574.-583.

4. 2. 2. 1. Spolna struktura i brojčano kretanje učenica

Viša djevojačka škola kao i kasnije građanska bila je otvorena samo za djevojke te zbog toga nije rađena analiza spolne strukture učenica. Prema brojčanom kretanju učenica najviše je novih učenica upisalo školu 1919./1920. njih 32 (vidi tablicu 12.) Tokom te školske godine do 31. kolovoza 1920. školu je od tih 32 učenica napustilo osam od kojih tri tokom nastave, a pet nakon završetka nastave odnosno 30. lipnja. Godine 1929./30. bilo je upisano 16, a za deset godina 19 učenica. Nije jasan razlog zašto je 1919./1920. upisano najviše učenica, a od tada se broj kretao manje od 20 novih učenica u jednoj školskoj godini. Međutim 1919./1920. zabilježeno je najviše napuštanja škole tokom školske godine čak 25% učenica. U godini 1929./30. ni jedna učenica nije napustila školu, a 1939./1940. samo jedna učenica. Zadnje šk. godine 1944./45. vjerojatno zbog ratnih prilika školu je upisalo najmanje učenica (10), ali nije zabilježeno napuštanje škole. Ipak te godine nastava je bila prekinuta ranije i pitanje je da li su sve učenice nastavile školovanje u državnim školama. Ukupno je u promatranom razdoblju napustilo školu oko 11,69% učenica, ali ni za jednu nije naveden razlog napuštanja.

Tablica 12. Brojčana kretanja novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici (1919./1920.-1944./1945.)

BROJ UČENIKA	1919./1920.	1929./1930.	1939./1940.	1944./1945. ¹⁴⁰¹	Ukupno
Upisani	32	16	19	10	77
Ostavile školu	8	-	1	-	9
Na kraju šk. godine ¹⁴⁰²	24	16	18	10	68
Opadanje učenika %	25,00	0	5,26	0	11,69
Prolaznost učenika %	75,00%	100%	94,74	100	88,31

4. 2. 2. 2. Religijska struktura učenica

Religijska struktura novoupisanih učenica u četiri analizirane godina u razdoblju od 1919. do 1945. pokazuje da su učenice rimokatoličke vjeroispovijesti bile najzastupljenije

¹⁴⁰¹ Sestre su prestale s nastavom u četvrtom ili petom mjesecu, ali učenici su trebali završiti još razred pa se ne zna da li su svi te godine do kraja završili razred.

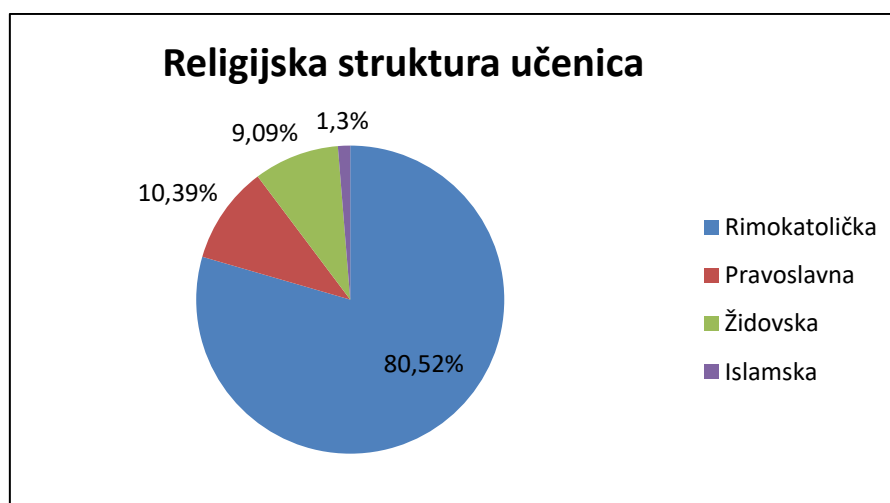
¹⁴⁰² Za kraj školske godine uzet je datum od 31. kolovoza tekuće školske godine. Učenice koje su napustile školu do 31. kolovoza mogle su završiti razred ili ne završiti te broj učenica koje je napustilo školu ne znači i broj učenica koje nisu završile razred.

odnosno bilo ih je 80,52% (vidi tablica 13). Sljedeća najbrojnija skupina su pravoslavne (9,09%) i židovske učenice (9,09)% i učenice islamske vjere (1,30)%. Za učenice židovske vjere napisana je oznaka *jevrejske vjere*. Zanimljiva je godina 1919./1920. koja pokazuje veća odstupanja od prosjeka za sve godine. Te godine bilo je od 32 novoupisane učenice: 59,38% katolkinja, 21,87% pravoslavnih i 18,75% učenica židovske vjere. Za deset godina omjer je puno veći u korist učenica katolkinja kojih je već 87,50%, te po jedna učenica pravoslavne i jedna islamske vjere. Godina 1939./1940. i 1944./1945. bile su sve učenice katolkinje. Na temelju analize ne može se reći zašto je godine 1919./1920. bilo oko 60% učenica katolkinja, a ostale drugih vjeroispovijesti i zašto se već za deset godina to promijenjeno. Razlog je vjerojatno jer se šk. god. 1927./28. u Zenici otvorila Mješovita građanska škola te su vjerojatno učenice drugih vjeroispovijedi išli u državnu školu, a učenice katolkinje u školu Klanjateljica.¹⁴⁰³

Tablica 13. Religijska struktura novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici (1919./1920. – 1944./1945.)

Vjeroispovijest	1919./1920	%	1929./1930.	%	1939./1940.	%	1944./1945.	%	Ukupno	%
Rimokatolička	19	59,38	14	87,50	19	100	10	100	62	80,52
Židovske	6	18,75	1	6,25	-	-	-	-	7	9,09
Pravoslavna	7	21,87	-	-	-	-	-	-	7	9,09
Islamske	-	-	1	6,25	-	-	-	-	1	1,30
Ukupno	32	100	16	100	19	100	10	100	77	100

Graf 6. Religijska struktura novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici (1919./1920. – 1944./1945.)

¹⁴⁰³ O otvaranju Mješovite građanske škole vidi kod PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, 70.

4. 2. 2. 3. Regionalno podrijetlo učenica

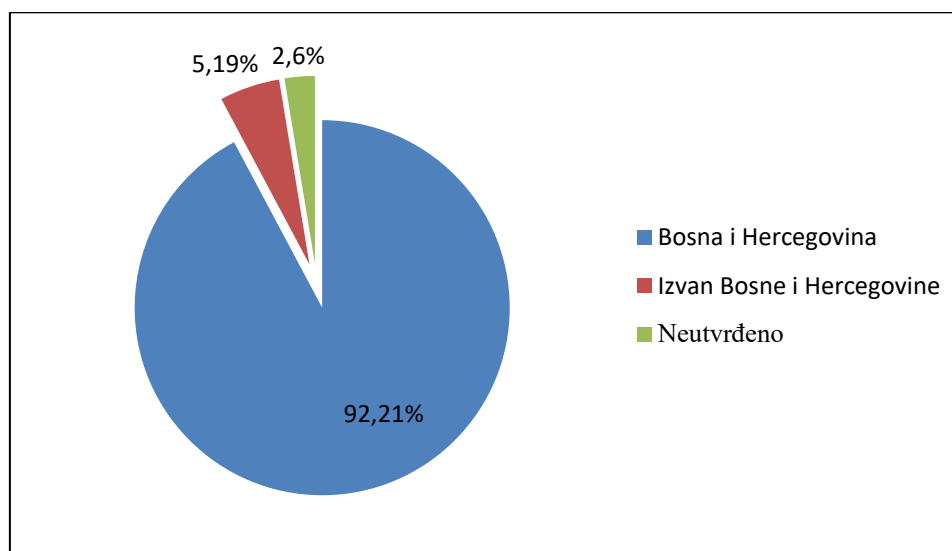
Analiza regionalnog podrijetla učenica vršena je na temelju mjesta rođenja. Ona pokazuje da je većina učenica dolazila s područja današnje BiH (92,21%), 3,90% s područja današnje Republike Hrvatske i 1,30% iz današnje Republike Slovenije. Za 2,60% učenica podrijetlo se nije moglo identificirati (vidi tablica 14.).

U godini 1919./1920. jedna učenica je bila iz Hrvatske iz Gruža (Dubrovnik) i za jednu nije jasno mjesto podrijetla. Učenici iz Gruža otac je bio željezničar i to je vjerojatno bio razlog njihovog boravka u Zenici. Godine 1929./1930. dvije učenice su bile iz Hrvatske iz mjesta Brgat (općina Dubrovnik), a 1939./1940. jedna učenica iz današnje Republike Slovenije iz mjesta Zagorje u tadašnjem srezu Litija. Učenicama iz Brgata otac je bio desetar te je za pretpostavit zbog posla bio u Zenici, a učenici iz Slovenije otac je bio rudar. Godine 1944./45. jedna učenica je bila iz Subotice, ali nije označeno iz koje države. Danas postoji mjesto Subotica u BiH i grad u Srbiji te je zato stavljena u neutvrđeno. Ova analiza regionalnog podrijetla pokazuje da je većina učenica u promatranom razdoblju dolazila iz BiH, a samo manji broj izvan BiH. U BiH su vjerojatno došle zbog zanimanja roditelja.

Tablica 14. Regionalno podrijetlo novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici prema mjestu njihova rođenja unutar ili izvan granica današnje BiH (1919./1920.-1944./45.)

Mjesto rođenja učenika	1919./1920.	%	1929./1930.	%	1939./1940.	%	1944./1945.	%	Ukupno	%
Bosna i Hercegovina	30	93,75	14	87,50	18	94,74	9	90,00	71	92,21
Izvan Bosne i Hercegovine	1	3,12	2	12,50	1	5,26	-	-	4	5,19
Neutvrđeno/Neupisano	1	3,12	-	-	-	-	1	10,00	2	2,60
Ukupno	32	99,99	16	100	19	100	10	100	77	100

Graf 7. Regionalno podrijetlo novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici prema mjestu njihova rođenja unutar ili izvan granica današnje BiH (1919./1920.-1944./45.)

Tablica 15. Regionalno podrijetlo novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici prema mjestu rođenja u odnosu na današnje državno-teritorijalne granice (1919./1920.-1944./1945.)

Mjesto rođenja učenika	1919/ 1920.	%	1929./ 1930.	%	1939./ 1940.	%	1944./ 1945.	%	Ukupno	%
Bosna i Hercegovina	30	93,75	14	87,50	18	94,74	9	90,00	71	92,21
Republika Hrvatska	1	3,12	2	12,50	-	-	-	-	3	3,90
Republika Slovenija	-	-	-	-	1	5,26	-	-	1	1,30
Neutvrđeno	1	3,12	-	-	-	-	1	10,00	2	2,60
Ukupno	32	99,99	16	100	19	100	10	100	77	100,01

Prema analizi učenica prema mjestu rođenja u BiH utvrđeno je da je 64,94% učenica dolazilo iz grada Zenice i ostalih mjesta iz općine Zenica, zatim iz drugih gradova i mjesta u BiH 27,27% i izvan BiH 5,19%. Za 2,60% učenica je podrijetlo neutvrđeno (vidi tablica 16.) Prema toj analizi većina učenica je dolazila iz općine Zenica, ali je određeni broj njih (32,46%) bio i iz drugih krajeva BiH ili izvan BiH jer su se vjerojatno učenice zbog zanimanja roditelja nastanile u Zenici.

Tablica 16. Regionalno podrijetlo novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici prema teritorijalnoj podjeli iz popisa stanovništva 1991. na grad Zenicu i mjesta iz općine Zenica, ostala mjesta u BiH i izvan države BiH (1919./1920.-1944./45.)

Mjesto rođenja učenika	1919./ 1920.	%	1929./ 1930.	%	1939./ 1940.	%	1944./ 1945.	%	Ukupno	%
Grad Zenica i mjesta iz općine Zenica ¹⁴⁰⁴	19	59,37	12	75,00	13	68,42	6	60,00	50	64,94
Bosna i Hercegovina	11	34,37	2	12,50	5	26,32	3	30,00	21	27,27
Izvan BiH	1	3,12	2	12,50	1	5,26	-	-	4	5,19
Neutvrđeno	1	3,12	-	-	-	-	1	10,00	2	2,60
Ukupno	32	99,98	16	100	19	100	10	100	77	100

4. 2. 2. 4. Socijalna struktura učenica

Analiza socijalne strukture učenica vršena je pomoću podataka iz rubrike *Stalež* od oca ili staratelja iz *Glavnog imenika*. Prema tablici 17. najviše učenica dolazilo je od roditelja odnosno oca čija su zanimanja bila u javnoj službi (24,68%). Prema tipu zanimanja u javnoj službi, koja nisu posebno analizirana, a vidi se uvidom u *Glavni imenik*, većinom su to bila zanimanja u željeznici i zanimanja vezana uz službu činovnika. Za pretpostaviti je da su ove obitelji pripadale srednjem društvenom sloju grada. Zatim je druga najbrojnija skupina dolazila od očeva čije je zanimanje bilo radnik (18,18%). Tu su uključena brojna radnička zanimanja koja su najvjerojatnije bila povezana sa zaposlenošću u tvornici *Željezari* u Zenici i rudniku.¹⁴⁰⁵ Njihov društveni položaj mogao se kretati od nižeg do srednjeg društvenog sloja. Zatim je po brojnosti bilo dosta onih koji su dolazili iz obitelji čiji očevi su radili u obrtu (15,58%). Slijede ostala zanimanja (9,09%), zanimanja u trgovini (7,79%), zanimanja nadglednika (6,49%), neutvrđena zanimanja (6,49%), zaposlenici u vojsci (3,90%), udovice (3,90%), stražari (2,60%) i najmanje zaposlenih u poljoprivredi (1,30%) (vidi tablicu 17.).

¹⁴⁰⁴ Prema popisu stanovništva iz 1991. u općinu Zenica ulazila su naseljena mjesta: Arnauti, Banloz, Bijele Vode, Bistrica, Bistrica Gornja, Briznik, Bukovica, Dobriljevo, Donja Vraca, Donji Čajdraš, Drugavci, Dusina, Gladovići, Gorica, Gornja Gračanica, Gornja Višnjica, Gornja Vraca, Gornja Zenica, Gornji Čajdraš, Gradina, Gradišće, Grm, Gumanci, Janjac, Janjići, Janjički Vrh, Jasika, Jastrebac, Jurjevići, Kasapovići, Klopački Vrh, Kolići, Koprivna, Kovačići, Kovanići, Kozarci, Kula, Lašva, Lijeske, Lokvine, Loznik, Ljubetovo, Moščanica, Mutnica, Nemila, Novo Selo, Obrenovci, Orahovica, Osojnica, Osredak, Palinovići, Pepelari, Peševići, Plahovići, Plavčići, Poca, Pojske, Ponihovo, Ponirak, Puhovac, Putovičko Polje, Putovići, Radinovići, Sebuja, Smajići, Starina, Stranjani, Sviće, Šerići, Šiblići, Tišina, Topčić Polje, Trešnjeva Glava, Vranduk, Vranovići, Vražale, Vrhpolje, Vukotići, Zahići, Zenica, Živkovići. *Abecedni spisak naselja u SFRJ, passim*. U istraživanje su uključeni grad Zenica i sva naselja u općini Zenica iz popisa 1991. U istraživanje je uključeno i naselje Raspotočje. Ono je prije popisa 1991. priključeno naselju Zenica. Uključeno je i naselje Ričice-Crkvice koje se u *Abecednom spisku naselja u SFRJ* iz 1991. spominje kao dva naselja Ričice i Crkvice koja su također prije 1991. pripojena naselju Zenica. *Abecedni spisak naselja u SFRJ*, 470., 530-531.

¹⁴⁰⁵ Željezara u Zenici je otvorena 1892., a rudnik ugljena 1880. Miloš BJELOVITIĆ, „Zenica“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8. dio, Srbija-Ž, Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, MCMLXXI, 622-624.

Socijalna struktura učenica pokazuje da je najviše učenica dolazilo iz srednjeg društvenog sloja grada. Bili su to većinom zaposlenici u javnim službama od kojih najviše u željeznici, te radničke obitelji zbog prisustva tvornice *Željezare*. Bio je znatan udio i obrtničkih i trgovačkih zanimanja očeva. Najmanje je bilo onih koji su se bavili poljoprivredom što većinom govori da su školu pohađala gradska djeca. Kad se analiziraju pojedine godine vidljivo je da su 1919./1920., dok u gradu još nije bilo državne građanske škole, školu pohađale učenice koje su dolazile iz obitelji čiji očevi su se najviše bavili javnom službom (28,12%), trgovinom (15,62%), ostalim zanimanjima (15,62%), obrtom (12,50%), dok je udio radničkih obitelji bio nizak svega 3,12%. Već 1929./1930. kad je u gradu postojala državna građanska škola najveći udio učenica dolazilo je iz obitelji čiji su očevi bili radnici (18,75%), zatim oni koju su radili u javnim službama (12,50%), obrtu (12,50%), vojsci (12,50%) itd. Godine 1939./40. prevladavao je broj obitelj iz javne službe (31,58%) i obrta (31,58%), a zatim radnika (26,31%). Zadnje šk. god. 1944./45. bilo je najviše učenica iz radničkih obitelji (50%).

Tablica 17. Socijalna struktura novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici prema zanimanju roditelja (od 1919./1920. do 1944./1945.).

Zanimanje roditelja	1919. / 1920.	%	1929. / 1930.	%	1939./ 1940.	%	1944./ 1945.	%	Ukupno	%
Javne službe ¹⁴⁰⁶	9	28,12	2	12,50	6	31,58	2	20	19	24,68
Obrt ¹⁴⁰⁷	4	12,50	2	12,50	6	31,58	-	-	12	15,58
Trgovina	5	15,62	1	6,25	-	-	-	-	6	7,79
Poljoprivreda	-	-	1	6,25	-	-	-	-	1	1,30
Vojska ¹⁴⁰⁸	1	3,12	2	12,50	-	-	-	-	3	3,90
Nadglednik, predradnik ¹⁴⁰⁹	3	9,37	2	12,50	-	-	-	-	5	6,49
Radnik ¹⁴¹⁰	1	3,12	3	18,75	5	26,31	5	50	14	18,18
Ostala zanimanja ¹⁴¹¹	5	15,62	2	12,50	-	-	-	-	7	9,09
Neupisano/ne- utvrđeno	2	6,25	-	-	-	-	3	30	5	6,49
Udovica	-	-	1	6,25	2	10,53	-	-	3	3,90
Stražar	2	6,25	-	-	-	-	-	-	2	2,60
Ukupno	32	99,97	16	100	19	100	10	100	77	100

¹⁴⁰⁶ U javne službe su uključena zanimanja: nadglednik telegrafa, činovnici, oficijal i zanimanja vezana uz željeznicu: strojovođa, željezničar, vlakovođa, knjigovođa u željeznici, upravitelj stanice.

¹⁴⁰⁷ U obrt su uračunata zanimanja: kovač, gostioničar, električar, zidar, stolar, bravar,

¹⁴⁰⁸ U ova zanimanja su ubrojena: desetar, narednik.

¹⁴⁰⁹ U uračunato je i zanimanje radnički nadstojnik.

¹⁴¹⁰ Uključena su zanimanja radnik, radnik u željezari, tokar, rudar, čuvar stroja, strojar.

¹⁴¹¹ Ostala zanimanja se pojavljuju samo jednom u razdoblju od 1919.-1945.: zvaničnik, baščovan, geodet, župnik, posebnica, asistent.

Graf 8. Socijalna struktura novoupisanih učenica više djevojačke i građanske škole sestara Klanjateljica Krvi Kristove u Zenici prema zanimanju roditelja (od 1919./1920. do 1944./1945.).

5. ZAKLJUČAK

Dolaskom Austro-Ugarske u BiH nastupa novo razdoblje u povijesti školstva jer država organizira moderno, interkonfesionalno osnovno i srednje školstvo po uzoru na škole u Europi. Na početku izgradnje modernog školstva država je morala početi od temelja u zemlji u koju je bilo oko 97% nepismenog stanovništva (računajući samo pismenost na latinici i ćirilici), mali broj djece koja su pohađale konfesionalne škole na narodnom jeziku i pismu, nedostatak školske infrastrukture i obrazovanih učiteljskih kadrova i u kojoj je vladala opća kulturna zaostalost. Do 1878. postojale su samo osnovne konfesionalne škole: katoličke, pravoslavne, muslimanske i židovske od kojih muslimanske su koristile samo turski jezik i arapsko pismo.

Katoličke osnovne škole osnivali su franjevci, a od 1871. dolazi prva ženska redovnička zajednica Sestara milosrdnica u BiH i otvara osnovne škole. Ubrzo dolaze ili se osnivaju u BiH nove ženske redovničke zajednice: Klanjateljice Krvi Kristove, Služavke malog Isusa, Kćeri Božje ljubavi i Školske sestre franjevke. Sve one kroz različite odgojno-obrazovne djelatnosti doprinose širenju obrazovanja i kulture u BiH.

U radu sam se usmjerila na prikaz djelovanja osnovnih i srednjih škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove od 1880. do 1945. Klanjateljice Krvi Kristove dolaze u BiH 1879. iz Austrije (Feldkirch) na poziv trapističkog opata Samostana *Marija Zvijezda* p. Franza Pfannera. Upravo poziv p. Pfannera i posredovanje u kupnji zemljišta i uređenju prvog samostana bile su poticaj sestrama da se odvaže na put u nepoznato i prihvate njegov poziv. Dolaze 7. listopada 1879. u Samostan *Marija Zvijezda* kraj Banje Luke i za dva dana useljavaju se u kupljenu tursku kuću, koju je p. Pfanner s braćom i djecom iz sirotišta preuređio za potrebe prvog samostana, nazvan *Sveti Josip u Nazaretu* skraćeno *Nazaret*. U *Nazaretu* već prvih mjeseci organiziraju sirotište, a iduće godine otvaraju osnovnu školu na njemačkom i hrvatskom jeziku te internat za djevojčice.

U početku zapošljavaju i civilnu učiteljicu jer sestre nisu poznavale hrvatski jezik, a od 1887. same preuzimaju nastavu u školi. Od te godine nastava se u osnovnoj školi izvodi samo na hrvatskom jeziku. U internatu djevojke osim cjelovitog odgoja, imale su priliku učenja stranih jezika i glazbenih instrumenata te dobivanje pouke iz domaćinstva i ručnih radova. Organiziraju i seminar za djevojke koje se pripremaju za ulazak u Samostan *Nazaret* ili neku drugu redovničku zajednicu. Radi rasta broja učenika u školi i sirotištu 1897./1898. sagrađena

je nova zgrada škole i sirotišta. Za izdržavanje škole i sirotišta koristile su vlastita sredstva s velike poljoprivredne ekonomije u *Nazaretu* i od pomoći i skupljanja sredstava od dobročinitelja u inozemstvu. Država im također do 1918. dijelom pomaže preko subvencija.

Godine 1891. u *Nazaretu* se osniva prva viša djevojačka škola koja je bila prva takva škola u Banjoj Luci i široj okolici, a pravo javnosti je dobila 1912. Škola je bila samo za djevojčice koje su htjele dobiti šire znanje nakon osnovne škole i osposobiti se za buduće domačice, za nastavak školovanja najčešće na učiteljskim školama, trgovačkim akademijama ili za zapošljavanje u različitim državnim i privatnim uredima i poduzećima. Mnoge od ovih djevojka su se posvetile i redovničkom pozivu. Većina ih je za vrijeme školovanja bila u internatu ili sirotištu, a samo manji broj su bile vanjske učenice. U samostanu su dobivale i cjeloviti odgoj, a za njih se brinula sestra-odgajateljica. Imale su dodatne sate iz ručnog rada, pouke iz glazbenih instrumenata, crkvenog i svjetovnog pjevanja. Osim školskih aktivnosti imale su i razne slobodne aktivnosti te mogućnosti učenja stranih jezika, izleta i uključenja u Marijinu kongregaciju radi dubljeg kršćanskog odgoja. Najmanje jednom godišnje su organizirale predstave s glazbenim točkama.

Radi potreba školovanja vlastitih sestara za učiteljice u školama, sestre su 1901. otvorile nepotpunu privatnu učiteljsku školu u *Nazaretu* koju su pohađale samo sestre. Škola je bila organizirana po razredima, a završni ispit ili maturu morale su polagati na učiteljskoj školi Sestara milosrdnica u Zagrebu. U samostanu su imale i organizirani kuharski tečaj.

Osim u *Nazaretu*, već prvih godina od dolaska u BiH sestre osnivaju nove samostane sa školama. Svaki novoosnovani samostan u BiH imao je i školu. Godine 1885. prihvaćaju poziv na otvaranje škole i samostana u obližnjoj njemačkoj koloniji Rudolfstal. To je bila prva filijala odnosno samostan izvan *Nazareta* nazvan *Marijanovac* po biskupu Marijanu Markoviću. U školi organiziraju nastavu na njemačkom jeziku jer su je pohađala većinom djeca njemačkih kolonista iz tog mjesta. Ubrzo se u drugim mjestima u BiH otvaraju novi samostani s osnovnim školama: u Banjoj Luci, njemačkim kolonijama u Mittel Windthorstu, Ober Windthorstu i Unter Windthorstu, talijanskoj koloniji u Mahovljanima, Bos. Gradiški, Bihaću, Zenici i Jajcu.

U nekim od tih samostana osnivaju se i više djevojačke škole kao u Banjoj Luci, Zenici, Bihaću i Jajcu. Osim Samostana *Nazaret*, samostani u Banjoj Luci i Bihaću su imali internate, a neko vrijeme i samostan u Zenici. U nekim osnovnim i višim djevojačkim školama do 1918. nastavni jezik je bio njemački kao u školama u njemačkim kolonijama: Rudolfstalu, Mittel Windthorstu, Ober Windthorstu i Unter Windthorstu, Banjoj Luci, Zenici i Jajcu, ali se obvezno učio i hrvatski jezik. Neke od ovih škola su imale i hrvatsko odjeljenje.

U ostalim školama je bio nastavni jezik hrvatski, osim u Mahovljanima gdje je nastavni jezik bio talijanski. Sve osnovne škole su bile mješovite i primale su mušku i žensku djecu. Samo su škole u *Nazaretu* i Banjoj Luci neko vrijeme primale samo žensku djecu. Više djevojačke škole bile su otvorene samo za djevojčice. U školama su djeca imala i priliku naučiti i ručni rad, što je bilo naglašeno više nego u državnim osnovnim školama. Na kraju školske godine organizirane su izložbe ručnih radova kojima su prisustvovali i građani tog mjesta. U školama je bio naglašen i katolički odgoj te su katolička djeca bila uvježbavana u crkvenim pjesmama koje su pjevali za vrijeme nedjeljnih svetih misa. U školama su bili organizirani kraći i duži školski izleti.

Osim osnovnih i viših djevojačkih škola u samostanima sestre su organizirale i druge izvanškolske aktivnosti: tečajeve krojenja, pouke iz glazbe, šivanja, tečajeve stranih jezika, crtanja, ručnog rada i ženskih kućnih poslova. U nekima samostanima su imale organizirane i vrtiće odnosno zabavišta, a spominje se i trgovački tečaj u Samostanu *Marija Pomoćnica* odobren od Ministarstva. Tokom školske godine organizirale su različite priredbe s učenicima na kojima je prisustvovalo šire građanstvo. Sve škole bile su pod nadzorom školskih inspektora koji su svake godine vršili pregled škole i prisustvovali završnim ispitima. Učiteljice su morale imati kvalifikacije potrebne za obavljanje učiteljske službe, a Zemaljska vlada je davala odobrenje za rad u školama. U osnovnim i višim djevojačkim školama plaćala se mala školarina po učeniku, a siromašni učenici su bili oslobođeni. Također, neki učenici su u zamjenu donosili i darove u naturi. Neke općine pomagale su održavanje škole i školske zgrade i davale skromne iznose za rad učiteljica ili su sami mještani pomagali sestre kroz hranu i druge potrepštine.

Promjena vlasti 1918. uvjetovala je samo promjenu u školama gdje se predavalo na njemačkom jeziku. Te godine je ukinut njemački i nastava se održavala samo na hrvatskom odnosno službeno na srpskom ili hrvatskom jeziku kako se 1918. nazivao jezik u školi. Jedino u školama za nacionalne manjine vlast je dozvolila upotrebu stranog jezika kao nastavnog. Tako u četiri njemačke kolonije koje su u novoj državi promijenile ime: Bosanski Aleksandrovac (nekadašnji Rudolfstal), Mittel Windthorst (Nova Topola Srednja), Ober Windthorst (Nova Topola Gornja) i Unter Windthorst (Nova Topola Donja) nastava se održavala na njemačkom nastavnom jeziku, ali se učio i hrvatski jezik na kojem se podučavala nacionalna grupa predmeta. U talijanskoj koloniji Mahovljani zadržao se talijanski nastavni jezik, ali se kao i u školama njemačkih kolonija učio se i hrvatski jezik te su se neki predmeti predavali i na njemu.

Sve osnovne škole nastavile su djelovati i nakon 1918., te su postepeno s unifikacijom školskog sustava u novoj državi i uvođenjem jedinstvenih nastavnih planova i programa izjednačile se s državnim zakonima i nastavnim planovima te su dobile pravo javnosti.

Bile su sve mješovite, trajale su četiri godine i omogućivale su svojim učenicima daljnji nastavak školovanja u srednjim državnim školama. U njemačkim i talijanskoj koloniji osnovna škola je bila produžena na trajanje na šest godina jer su drugi i treći razred trajali po dvije godine. Na taj način djeca su mogla svladati dva jezika: njemački (odnosno talijanski) i hrvatski te tri pisma: latinicu, ćirilicu i njemačku goticu.

Osnovne škole Klanjateljica tokom 1918. do 1941. bile su prema školskim zakonima, kao i ostale katoličke škole u BiH, smatrane privatne škole za koje su vrijedile sve odredbe školskih zakona i uredbi kao i za državne osnovne škole. Sestre-učiteljice morale su tražiti odobrenje za obavljanje učiteljske službe u određenoj školi od Ministarstva prosvjete u Beogradu kao i učiteljice zaposlene u državnim školama, jedino što nisu dobivale plaću za svoj rad.

Više djevojačke škole postepeno kad i državne prelazile su u građanske škole različitog usmjerenja od kojih je većina škola Klanjateljica imala trgovačko usmjerenje. I ove škole usklađuju se sa školskim zakonima i nastavnim planovima i programima te sve dobivaju pravo javnosti. Godine 1932. učenicama koje su završile dva razreda privatne učiteljske škole u *Nazaretu* bilo je zabranjen nastavak školovanja na državnoj učiteljskoj školi u Banjoj Luci, čime je nepotpuna privatna učiteljska škola u *Nazaretu* bila ukinuta. Te godine bio je zabranjen upis iz građanskih u učiteljske škole te se za upis u učiteljske škole zahtijevala mala matura gimnazije što je predstavljao veliki problem za školovanja budućih učiteljskih kadrova za sestre. Zbog toga se više njih usmjerava na završavanje gimnazije i kasnije Filozofskog fakulteta i viših pedagoških škola čime dobivaju kvalifikacije za nastavničku službu na građanskim školama.

I dalje u samostanima u *Nazaretu*, Banjoj Luci i Bihaću postoje internati, a internat u *Nazaretu* se spojio sa sirotištem i takav djeluje do ukidanja 1945. U sirotištu u ovom razdoblju većinom borave učenice koje pohađaju građansku školu iz raznih krajeva BiH. Osim odgojno-obrazovnim radom sestre organiziraju u samostanima i školama izvanškolske aktivnosti kao i ranije nudeći mogućnost glazbene izobrazbe, učenja ručnog rada i stranih jezika. Pored toga i dalje razvijaju kulturnu djelatnost preko raznih priredbi koje organiziraju u školama i gradskim dvoranama za širu javnost. U Bihaću grade i vlastitu dvoranu radi potrebe organizacije i izvođenja školskih priredbi. U mnogim školama bile su osnovane organizacije Crvenog križa. Mnoge škole osobito one u gradovima imale su kabinete,

knjižnice i bogatu nastavnu opremu i pomagala. U Samostanu *Marija Pomoćnica* bio je organiziran i privatni domaćinski tečaj. S građanskim školama sestre organiziraju godišnje školske izlete u udaljenija mjesta u BiH i Hrvatskoj radi odgojno-obrazovnih ciljeva. Organizirane su i posjete tvornicama i drugim znamenitostima u sklopu nastave, posjete kinima, razna predavanja i izleti na kulturna i povijesna mjesta.

Nisu sačuvani izvori koji bi dali točne podatke o ukupnom broju učenika koji su pohađali osnovne i srednje škole Klanjateljica do 1945. Prema dostupnim podacima i proračunima napravljenim u radu, do početka Drugog svjetskog rata osnovne i više djevojačke/građanske škole je završilo oko 36500-36600 učenika i učenica, a od toga broja je više od 4000 učenica završilo više djevojačke/građanske škole.

Kvantitativna analiza brojčanog kretanja učenika u osnovnoj školi u Bos. Gradiški pokazala je da se broj učenika u ovoj školi povećavao. U početku godišnje u ovu školu je upisivalo oko 20 novih učenika, a sredinom dvadesetih i tridesetih godina oko 40 novih učenika. U godini Drugog svjetskog rata taj broj je iznosio 125 novoupisanih učenika što je vjerojatno bila posljedica ratnih zbivanja te školske godine.

Porast broja učenika bio je prisutan i u drugim osnovnim školama Klanjateljica što se može zaključiti na temelju podataka o broju učenika za pojedine školske godine koji su prikazani u radu. Iako za ove škole u radu nije napravljena kvantitativna analiza brojčanog kretanja učenika kao u školi u Bos. Gradiški, prema podacima o godišnjem broju učenika, može se zaključiti da se u osnovne škole Klanjateljica godišnje upisivalo od 20 do 100 novih učenika ovisno o školi i razdoblju. U školama u manjim sredinama godišnji broj novih upisanih učenika do 1918. se kretao oko 20 do 30, a dvadesetih i tridesetih godina narastao je oko 40 novih učenika. Te škole imale su jedno odjeljenje u svakom razredu, a neke i samo po dva odjeljenja u cijeloj školi. U većim školama u gradovima Bihaću, Jajcu i Zenici upisivalo se godišnje do 1918. oko 40 novih učenika. Postepeno je broj učenika rastao te se može pretpostaviti da se dvadesetih i tridesetih godina u školi u Jajcu upisivalo oko 50 novih učenika godišnje, u Samostanu *Marija Pomoćnica* i Bihaću oko 100, a u Zenici i preko 130 novih učenika. U ovim školama bilo je više odjeljenja u pojedinim razredima.

Više djevojačke kasnije građanske škole imale su manji broj učenica. Godišnje je u tim školama bilo ukupno od 30 do 70 učenica. Iznimka je bila građanska škola u Samostanu *Marija Pomoćnica* u kojoj je pred Drugi svjetski rat bilo ukupno do 100 učenica. Ova škola je za vrijeme Drugog svjetskog rata postala realna gimnazija nakon dugogodišnjih molbi sestara za otvaranjem ovakvog tipa škole.

Podatke o ukupnom broju učenika u školama Klanjateljica za vrijeme Drugog svjetskog rata teško je dati jer nisu sačuvani izvori, a mnoge škole su radile u teškim uvjetima i s čestim prekidima. Može se samo zaključiti da se broju od oko 36500-36600 učenika svih osnovnih i viših djevojačkih/građanskih škola Klanjateljica do početka Drugog svjetskog rata, treba dodati i znatan broj onih koji su završili škole tokom rata. Broj učenika u nekim školama bio je i veći za vrijeme rata, nego u ranijim razdobljima kao što se vidi iz analize osnovne škole u Bos. Gradiški gdje se samo u jednoj godini (1944./45.) upisalo tri puta više učenika, nego u godini prije rata. Škole Klanjateljica su radile s kraćim ili dužim prekidima i za vrijeme rata, a neke od njih su morale prekinuti nastavu prije završetka rata zbog oštećenja zgrada i ratnih prilika.

Izneseni podaci o broju učenika pokazuju da su škole Klanjateljica školovale veliki broj djece. Kroz osnovno školstvo, koje je bilo otvoreno za mušku i žensku djecu, prošao je veliki broj učenika koji su time završili svoje školovanje ili ga nastavili dalje na srednjim školama i fakultetima završivši razna zanimanja: liječnika, profesora, inženjera, odvjetnika, svećenika i dr. Među učenicima bilo je i onih koji su stekli i određene statuse u društvu kao poznatih glazbenika, crkvenih osoba i dr. Više djevojačke/građanske škole su isto školovale značajan broj ženske djece (preko 4000) osobito u sredinama gdje su za žensku djecu bile jedina mogućnost nastavka školovanja nakon osnovne škole. Sirotište i internat u *Nazaretu*, internati u Banjoj Luci i Bihaću primali su učenice iz cijele BiH te doprinosili porastu srednjoškolskog školovanja ženske djece. Mnoge svršene učenice su nastavile školovanje na učiteljskim školama, zapošljavale se u državnim i privatnim poduzećima, posvetile se obiteljskom životu kao domaćice ili redovničkom pozivu.

U radu je napravljena analiza državnih nastavnih planova osnovnih i viših djevojačkih/građanskih škola u sva tri razdoblja i usporedba s nastavnim planovima i programima u osnovnim, višim djevojačkim i građanskim školama Klanjateljica. Analiza je pokazala da s malim razlikama nastavni planovi su se podudarali s državnim. Također, cjelokupna organizacija škole odgovarala je zakonu i propisima jer su škole stalno bile pod nadzorom državnih školskih vlasti.

U školama Klanjateljica pored obveznih predmeta davalo se učenicima više pouke iz ručnog rada, pjevanja osobito crkvenog, te veći kršćanski i moralni odgoj. Bile su otvorene za učenike drugih vjeroispovijesti što se vidi iz primjera kvantitativne analize učenika osnovne škole u Bos. Gradiški i više djevojačke i građanske škole u Zenici, ali je najveći broj djece bilo katolika. Na temelju te analize vidljivo je da su škole pohađali učenici različitog imovinskog staleža iz dotične sredine, a škole su jednako privlačile i bogatije i siromašnije

učenike. U školama je bilo i učenika porijeklom iz drugih država koji su iz vjerojatno različitih razloga došli živjeti u Bos. Gradišku i Zenicu. Iz analize je vidljivo da su osnovnu školu pohađala i muška i ženska djeca, ali da je broj muške djece bio veći što je bio slučaj i u državnim osnovnim školama jer se do Drugog svjetskog rata školovao manji postotak ženske djece u odnosu na mušku.

Broj učenika u školama Klanjateljica je stalno rastao te se neke školske zgrade proširuju i nadograđuju, a najveći je problem sestrama bio nedostatak sestara-učiteljica te u nekim školama se zapošljavaju i civilne učiteljice. Razgranata mreža škola i odgojno-obrazovne djelatnosti nastavila se i za vrijeme Drugog svjetskog rata prema prilikama. Ove škole radile su i u mjestima gdje zbog rata i nedostatka učitelja državne škole su bile zatvorene. Prekidi nastave su bili povremeni zbog bombardiranja, ali nastavna godina se redovito odvijala. Jedino nema podataka da li se nastava odvijala u samostanu u Jajcu. Škole su se neko vrijeme koristile i kao bolnice, ali i dalje jedan dio prostorija koristio se za nastavu. U Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci građanska škola je pretvorena 1941. u žensku realnu gimnaziju što je bila dugogodišnja želja sestara, ali za vrijeme Kraljevine Jugoslavije nije im to bilo dozvoljeno.

Pobjedom partizanske vojske u Drugom svjetskom ratu i ulaskom nove vlasti u gradove gdje su djelovale škole u travnju i svibnju 1945., u samostanima se pojavljuju predstavnici nove vlasti koji traže predaju školskih zgrada, školskog inventara i da se sestre udalje iz svojih škola. Ubrzo je izdan proglas Ministarstva prosvjete Federativne BiH od 14. svibnja 1945. kojim se prekida rad u svim školama u BiH koje su držale redovničke zajednice i dozvoljava se vlasti da iskoristi inventar i školske prostorije za potrebe državnih škola. Kod njihovog ustupanja trebali su se dogovoriti s bivšim vlasnicima i iznajmiti njihove prostorije za upotrebu, iako se to nije ostvarilo, nego su prostorije i inventar preuzeti bez mogućnosti dogovora oko iznajmljivanja. U svim školama Klanjateljica je prekinuta nastava, a školske zgrade, inventar i školski arhiv bili su predani državnim vlastima. Nastava se u većini školskih prostorija nakon prekida ubrzo nastavila, ali su školu preuzele državne vlasti i nastavu su vodili državni učitelji. Neki samostani i škole su bile previše oštećene i nisu se mogle više koristiti, a neke su privremeno služile u druge svrhe kao bolnice i slično.

Sestrama je bilo zabranjeno svako odgojno-obrazovno djelovanje putem škola, a u nekim gradovima zabranilo im se držanje privatnih satova glazbe i stranih jezika. Time je bilo prekinut niz od šezdeset i pet godina plodnog i raznolikog prosvjetno-odgojnog rada sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH. Međutim, osnovne, više djevojačke, građanske škole kao i realna gimnazija Klanjateljica odgojile su generacije učenika i učenica i kao takve ostavile su

neizbrisiv trag na odgojno-obrazovnom radu u bosansko-hercegovačkom društvu koju i danas pamte generacije učenika, ali i znaju za njih i njihovi potomci.

Do 1945. kada su zatvorene sve škole sestara Klanjateljica prošlo je kroz 11 osnovnih i pet nižih srednjih škola Klanjateljica veliki broj učenika, a puno djece i mladih je bio uključen kroz razne izvannastavne aktivnosti u samostanima i školama Klanjateljica te u internatima. Prema približnom proračunu ukupan broj učenika samo do 1940.(1941.) u ovim školama se kretao oko 36500-36600. U državi koja je 1878. imala oko 97% nepismenih, a do Drugog svjetskog rata stopa pismenosti je bila 27%, te nedovoljno raširenu mrežu škola, izneseni podaci o broju učenika i razgranatim izvannastavnim aktivnostima još više potvrđuje da su škole Klanjateljica u BiH dale veliki doprinos odgoju i obrazovanju djece. Doprinos je posebno bio veliki za odgoj i obrazovanje ženske mladeži koja je u višim djevojačkim i ženskim građanskim školama imala priliku nastaviti školovanje nakon osnovne škole, te mogućnost nastavka školovanja u srednjim školama i na fakultetima. Utjecaj škola i odgojno-obrazovnog rada Klanjateljica na učenike i učenice, koji je u radu prikazan i kroz nekoliko usmenih svjedočanstava bivših učenika i učenica ovih škola, bio je velik te su škole i sestre ostale u uspomeni mnogih stanovnika mjesta i gradova u kojima su djelovale.

KRATICE

ABB	Arhiv Banjolučke biskupije, Banja Luka
AGR	Adoratrici del Sangue di Cristo, Archivio Generale, Roma
AKN	ARZ, Tajn. orm. arh., <i>Annalen des Klosters Nazareth</i>
AKN-p.	Prijevod djela <i>Annalen des Klosters Nazareth</i>
ARZ	Klanjateljice Krvi Kristove, Arhiv Regije Zagreb, Tuškanac 56, Zagreb
AUSK	Arhiv Unsko-sanskog kantona, BiH
<i>Cronaca</i>	<i>Cronaca delle Suore del Preziosissimo Sangue nella Provincia Jugoslava</i> (u: AGR, XIII a 9-15)
GKM	<i>Geschichte des Klosters Mariastern – § 42.: Sudioništvo na osnivanju samostana</i> , prijevod (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K4)
<i>Historijat</i>	<i>Historijat života i rada sestara Predr. Krvi u Jugoslavenskoj Provinciji</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K1)
<i>Historijat-Jajce</i>	<i>Historijat-Jajce</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
<i>Iz životnih sjećanja</i>	<i>Iz životnih sjećanja koja je napisao p. Franz Pfanner 1888. na 800 str.</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K4)
KBG	<i>Kronika Bosanska Gradiška</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
KKN	<i>Katalog des Klosters Nazareth</i> (u: ARZ, Tajništvo)
KMP1	<i>Kronika zavoda „Marija Pomoćnica“ Banja Luka</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
KNT1	<i>Kronika Nova Topola</i> (u: ARZ, Tajn. orm. kron.)

- KNT2 *Kronika od početka 1888. do danas 1966. „Samostan Sv. Obitelji“ u Novoj Topoli* (u: ARZ, Tajn. orm. kron.)
- KPD *Kratka povijest družbe sa svrhom i djelovanjem* (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K4)
- KSM *Kronika samostana „Marijanovac“ u Bos. Aleksandrovcu* (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
- KSZ *Nastavak kronike Zenica* (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
- K1 Kutija pod nazivom: *Kronika samostana „Marijanovac“, razni spisi, čestitke uz 150-godišnjicu Družbe* smještena u ARZ, Tajn.Orm. arh.
- K2 Kutija pod nazivom: *Male bilježnice, kronika, kronika od 1933.-1949., dva fascikla novih kronika naše provincije rađenih za povijest družbe, oporuke sestara* smještena u ARZ, Tajn. orm. arh.
- K3 Kutija pod nazivom: *Povijesni izvori, kronika: Gurtweil-a, Ottmarsheim-a, pisma vrh. uprave (fotokopije), povijest O'Falon, Missouri, Kronika I, II, III, Kratka povijest Columbije-eng., Zapisi o s. Josipi Nevistić* smještena u ARZ, Tajn. orm. arh.
- K4 Kutija pod nazivom: *Spisi o s. Idi Keller, s. Paulini Schneeberger, s. Josefi Arnold o s. Hermini Gantert, pisma prvih sestara* smještena u ARZ, Tajn. orm. arh.
- K5 Kutija pod nazivom: *Stari spisi* smještena u ARZ, Tajn. orm. arh.
- K6 Kutija pod nazivom: *Popis sestara, 1946.-1958., kratke kronike, o povijesti provincije, mišljenja o našoj konstituciji* smještena u ARZ, Tajn. orm. arh.
- K7 Kutija pod nazivom: *Službeno o kući u Jajcu* smještena u ARZ, Tajn. orm. arh.

K8	Kutija pod nazivom: <i>Dokumenti o školi u Banja Luci-Nazaret, sirotište Nazaret, Dokumenti o školi u Zenici</i> smještena u ARZ, Tajn. orm. arh.
<i>Ljetopis-Jajce</i>	<i>Ljetopis</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
<i>Ljetopis Nazareta</i>	<i>Ljetopis Nazareta, kuće matice sestara Klanjateljica Predragocjene Krvi: zaveden je dne 1. siječnja 1933.</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
NAS	Nadbiskupski arhiv Sarajevo
<i>Notizie</i>	<i>Notizie: Suore P. S. del ramo tedesco</i> (AGR, I f 1-3)
<i>Notizie storiche</i>	<i>Notizie storiche: Steinerberg-Banja Luka: 1845.-1947.</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K3)
PSZ	<i>Povijest Samostana svetog Pavla u Zenici</i> (u: ARZ, Tajn. orm. arh., K2)
RC-1857.	“Regole e Costituzioni della Congregazione delle Adoratrici del Preziosissimo Sangue”, 1857.
<i>Spomenica</i>	<i>Spomenica na 25. godišnjicu Sestara Kongr. Klanjateljica Dragocj. Krvi Isusove u Nazaretu kraj Banje Luke</i> , prijevod (u: ARZ, Tajn. orm. arh.)
Tajništvo	Klanjateljice Krvi Kristove, Regija Zagreb, Tajništvo, Tuškanac 56
Tajn. orm. arh.	Klanjateljice Krvi Kristove, Regija Zagreb, Tajništvo - ormarom s arhivskim materijalom ARZ
Tajn. orm. kron.	Klanjateljice Krvi Kristove, Regija Zagreb, Tajništvo - ormar s kronikama
<i>Un po' di storia</i>	<i>Un po' di storia: Suore Adoratrici del Prez.mo Sangue di Gurtweil, nel Granducato Baden in Germania</i> (AGR, I f 1-4)
usm. svjed.	usmeno svjedočanstvo

PRILOG 1.

OBRAZAC INTERVJUA ZA BIVŠE UČENIKE OSNOVNE I VIŠE DJEVOJAČKE/GRAĐANSKE ŠKOLE:

1. Ime i prezime (djevojačko prezime za žene), godina i mjesto rođenja
2. Brojno stanje obitelji, mjesto stanovanja, zanimanje oca i majke, socijalni status obitelji, vjerska i nacionalna pripadnost
3. Školovanje roditelja, braće i sestara u obitelji
4. Godina upisa i mjesto škole (osnovna i/ili viša djevojačka škola), trajanje školovanja, završetak školovanja
5. Razredna učiteljica (ime i prezime), ostale nastavnice koje su vam predavale u školi
6. Nastavni plan i program: predmeti, sadržaj i težina gradiva, nastavne metode, nastavni jezik
7. Opis jednog dana u školi – školski raspored
8. Izvannastavne aktivnosti, izleti, priredbe
9. Plaćanje školarine, školska oprema i knjige u školi, vlastite školske knjige
10. Odgojne metode u školi: pohvale, kažnjavanje (ukori, isključivanje)
11. Ocjenjivanje u školi
12. Odnos učitelj-učenik, odnos učitelja prema manjinama u razredu (vjerske, nacionalne)
13. Odnos učenik-učenik, atmosfera u školi, odnos učenika prema manjinama, broj ženske djece u školi i razredu
14. Razlog upisa u školu, stav učenika prema školovanju (motivacija), redovito pohađanje nastave
15. Vjerski odgoj u školi
16. Događaj koji vam je ostao u sjećanju iz škole
17. Nastavak školovanja nakon završene škole
18. Za učenike koji su prekinuli 1945. školu kod sestara – kako su završili školovanje

NAPOMENA: Ako je učenica išla u osnovnu i u višu djevojačku/građansku školu, ponoviti pitanja od br. 4. za višu djevojačku školu/građansku školu, nakon obavljenog intervjua za osnovnu školu.

POPIS USMENIH SVJEDOČANSTVA

Popis sudionika intervjua s bivšim učenicima osnovnih i viših djevojačkih/građanskih škola Klanjateljica koji su ispitani na temelju obrasca u Prilogu 1.

1. Anđelka Bartulović rođ. Pavlović. Rođena 1923., Banja Luka, BiH.
2. Marija Šego rođ. Lipovac. Rođena 23. prosinca 1920., Banja Luka, BiH.
3. Ivka s. Natalija Ivaniš. Rođena 15. kolovoza 1923., Kalati-Kulen Vakuf, BiH
4. Anđa s. Berislave Baltić. Rođena 8. siječnja 1925., Podbrežje-Zenica, BiH.
5. Ida s. Irma Büllesbach. Rođena 1. srpnja 1923. Nova Topola Donja, BiH.
6. fra Velimir Blažević. Rođen 9. svibnja 1936., Stranjani, BiH.
7. Dragica s. Judita Baljkas. Rođena 27. rujna 1934., Banja Luka, BiH.

POPIS ILUSTRACIJA I PRILOGA

Slika 1. Samostan *Nazaret*, Budžak kraj Banje Luke, 1899., Photographie von Joh. Patzlet in Banjaluka (Bosnien), 1899. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*.

Slika 2. Samostan *Marijanovac*, Bos. Aleksandrovac, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 28v.

Slika 3. Samostan *Marija Pomoćnica*, Banja Luka, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 30r.

Slika 4. Samostan *Sveta Obitelj*, Nova Topola Srednja, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 32r.

Slika 5. Samostan *Emaus*, Mahovljani, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 33v.

Slika 6. Samostan *Sv. Josip*, Bihać. Iz: Foto album, Samostan *Sv. Josip* Klanjateljice Krvi Kristove, Bihać

Slika 7. Samostan *Sv. Antun*, Bos. Gradiška, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 37v.

Slika 8. Samostan *Sv. Franjo Ksaverski*, Nova Topola Gornja, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 36r.

Slika 9. Samostan *Sv. Pavao*, Zenica, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 38v.

Slika 10. Samostan *Sv. Ivan*, Jajce, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 40r.

Slika 11. Samostan *Sv. Ana*, Nova Topola Donja, 1933. Iz: AGR, XIII a 9-15, *Cronaca*, fol. 41v.

Prilog 1. Obrazac intervjuja za bivše učenike osnovnih i viših djevojačkih/građanskih škola.

POPIS IZVORA I LITERATURE

Izvori (neobjavljeni)

Adoratrici del Sangue di Cristo, Casa Generalizia, Roma, Knjižnica

Regole e Costituzione della Congregazione delle Adoratrici del Preziosissimo Sangue di N. S. G. C. 1888. del 1888.

Adoratrici del Sangue di Cristo, Casa Generalizia, Roma, Archivio economico

Decretum, Datum die 28 Januarii 1878.

AGR - Adoratrici del Sangue di Cristo, Archivio Generale, Roma

AGR, I f 1-3, *Notizie: Suore P. S. del ramo tedesco.*

AGR, I f 1-4, *Un po' di storia.*

AGR, VII f 8-1, pisma s. Hermine Gantert

AGR, VII f 8-2, pisma s. Casparine Casparet

AGR, VII f 8-3, pisma s. Josefe Arnold

AGR, VII f 8-4, pisma s. Pauline Schneeberger

AGR, VII f 8-5, pisma s. Ide Keller

AGR, VII f 8-7, pisma p. Petera Zimmermann

AGR, VII f 8-13, *Zagreb: Notizie storiche*

AGR, XIII a 9-14, *Cronaca 1945-1947.*

AGR, XIII a 9-15, *Cronaca delle suore del Preziosissimo Sangue nella Provincia Jugoslava*

ARZ - Klanjateljice Krvi Kristove, Arhiv Regije Zagreb, Tuškanac 56, Zagreb

ARZ, Tajn. orm. arh., K1

ARZ, Tajn. orm. arh., K2

ARZ, Tajn. orm. arh., K3

ARZ, Tajn. orm. arh., K4

ARZ, Tajn. orm. arh., K5

ARZ, Tajn. orm. arh., K6

ARZ, Tajn. orm. arh., K7

ARZ, Tajn. orm. arh., K8

ARZ, Tajn. orm. arh., K1, *Historijat života i rada sestara Predr. Krvi u Jugoslavenskoj Provinciji*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis Nazareta, kuće matice sestara Klanjateljica Predragocjene Krvi: zaveden je dne 1. siječnja 1933.*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Kronika samostana „Marijanovac“ u Bos. Aleksandrovcu*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Kronika zavoda „Marija Pomoćnica“ Banja Luka*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Povijest Samostana svetog Pavla u Zenici*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Nastavak kronike Zenica*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Ljetopis, (Jajce)*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Historijat-Jajce*

ARZ, Tajn. orm. arh., K2, *Kronika Bosanska Gradiška*

ARZ, Tajn. orm. arh., K3, *Notizie storiche: Steinerberg - Banja Luka: 1845 - 1947.*

ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Samostan Nazaret*

ARZ, Tajn. orm. arh., K4, *Kratka povijest družbe sa svrhom i djelovanjem*

ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Kratke kronike o prvim filijalama*

ARZ, Tajn. orm. arh., K6, *Annalen der Klosters Nazareth*, prijevod.

ARZ, Tajn. orm. arh., K8, *Razrednice Više djevojačke škole „Nazaret“*

ARZ, Tajn. orm. arh.

ARZ, Tajn. orm. arh., *Spomenica na 25 godišnjicu Sestara Kongr. Klanjateljica Dragocj. Krvi Isusove u Nazaretu kraj Banje Luke*

ARZ, Tajn. orm. arh., *Razni tipovi apostolata u pojedinim zajednicama provincije Zagreb od 1879. do 1979.*

ARZ, Tajn. orm. arh., *Naš službeni naziv jest: Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, s. M. Flavija [Šutić]

ARZ, Tajn. orm. arh., [*Glavni imenik*], [Rimokatolička osnovna škola u Bihaću, 1900.(?)-1942.]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik školske mladeži počam od 1. rujna 1898. do 1. rujna 1918.*, Samostanska osnovna škola u Bos. Gradiški

ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik: školske mladeži počam od školske godine 1916.*, Rimokatolička osnovna škola u Bos. Gradiški

ARZ, Tajn. orm. arh., [*Uredžbeni zapisnik*], [Osnovna i građanska škola Klanjateljica u Zenici, od 1931.]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik o stručnim konferencama*, [Osnovna i građanska škola u Nazaretu od 1934. do 1938].

ARZ, Tajn. orm. arh., [*Zapisnik stručnih konferenca*], [Osnovna i građanska škola u Nazaretu od 1938. do 1941.]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik 1920-1940*, [Rimokatolička osnovna škola u Zenici]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik od 1940-19*, [Osnovna škola Klanjateljica u Zenici]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik sjednica „Školskog nadzornika“*, [Privatna rimokatolička narodna osnovna škola u Jajcu]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Matična knjiga o službenicima Posebničke obće niže srednje škole ss. Drag. Krvi u Nazaretu*

ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavnik imenik sirotišta u samostanu „Nazaret“ kraj Banje Luke: počam od 1. septembra 1880.*

ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik sjednica kongregacije Marije Pomoćnice u Banjoj Luci*

ARZ, Tajn. orm. arh., *Zapisnik o završnom ispitu*, [Građanska škola Klanjateljica u Zenici]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni imenik više djev. škole: Zenica*, [1919.-1945.]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Glavni zapisnik o završnom ispitu*, Samostanska građanska škola u Jajcu

ARZ, Tajn. orm. arh., *Knjiga inspekcija*, [Ženska građanska škola sestara Dragocjene Krvi Jajce]

ARZ, Tajn. orm. arh., [*Glavni imenik*], [Osnovna škola u Samostanu *Marija Pomoćnica* u Banjoj Luci], [1928./1929. do 1944./45.]

ARZ, Tajn. orm. arh., *Razredna knjiga drugog razreda Ženske građanske škole u Zenici za školsku godinu 1941./42.*

ARZ, Tajn. orm. arh., *Razrednica za školsku godinu 1907./1908./1909.*, Djevojačka osnovna škola u Nazaretu

ARZ, Tajništvo

ARZ, Tajništvo, *Katalog des Klosters Nazareth*

ARZ, Tajn. orm. kron., *Kronika Nova Topola*

ARZ, Tajn. orm. kron., *Kronika od početka 1888. do danas 1966. „Samostan Sv. Obitelji“ u Novoj Topoli*

AUSK - Arhiv Unsko-sanskog kantona, BiH

AUSK, *Veliki župan Bihaćke oblasti 1923.-1929.*, kutija 6.

Samostan Sveti Josip Klanjateljica Krvi Kristove, Bihać

Izvori (objavljeni)

DI SPIRITO, Angela i Luciana COLUZZI, ur., Santa Maria De Mattias: *Lettere:1833-1845, nn. 1-292*, vol. I, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2005.

DI SPIRITO, Angela i Luciana COLUZZI, ur., Santa Maria De Mattias: *Lettere:1862-1866, nn. 1009-1374, non dattate nn. 1375-1381.*, vol. IV, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2005.

Eroine delle fede e della patria: Le suore Adoratrici del Preziosissimo Sangue sostenitrici fervide del cattolicesimo e propugnatrici audaci di italianità in terra straniera, Casa generalizia delle suore Adoratrici del Preziosissimo Sangue, Roma.

Godišnji izvještaj Ženske građ. škole trg. smjera SS. „Dragocjene Krvi“ sa pravom javnosti, u Zenici: za školsku godinu 1936-37., Štamparija Weisz, Zenica.

Izvještaj ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Zenici za školsku godinu 1934-35., Štamparija Weis-Zenica.

Izvještaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Banjoj Luci za školsku godinu 1935-36., Štamparija Zv. Jović i Co.

Izvještaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Banjoj Luci za školsku godinu 1937- 38., Štamparija Zv. Jović i Co.

Izvještaj Ženske građanske škole Sestara Dragocjene Krvi s pravom javnosti u Banjoj Luci za školsku godinu 1939- 40., Štamparija Zv. Jović i Co.

[KELLER, s. Ida], *Gedenkschrift zur 25 jährigen Jubelfeier der Schwestern der Kongregation von der Anbetung des kostb. Blutes Jesu Christi im Kloster Nazareth bei Banjalkuka in Bosnien*, Druck von F. W. Cordier, Heiligenstadt (Eichsfeld), Typograf und Verleger des heiligen Apostolischen Stuhles, Heiligenstadt (Eichsfeld), [1904.?].

MUNITIĆ, Ivanka, „Škola voljom Nazarena“, *Glas*, feljton, prvi nastavak, str. 1., Banjaluka, 18. travnja 1984.

„Objava Zemaljske vlade od 30. jula 1912. br. 163.376/V.“, u: *Školski glasnik: školski službeni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, III, br. 8., 1912.

[PFANNER, p. Franz], „Marija Zvijezda, 9. oktobra“, u: *Vorarlberger Volks-Blatt*, br. 85., 24. listopada 1879.

PFANNER, Franz, *Pisma iz doline Vrbasa: i ostala pisma: izbor*, Župa Navještenja Blažene Djevice Marije, Velika Gorica, 2011.

PFANNER, Franz, *Povijest samostana Marija Zvijezda: 1869.-1874.: prvo naseljavanje trapista u Bosni*, prev. Stipo Bilić, Župa Navještenja Blažene Djevice Marije, Velika Gorica, 2010.

PODGORAC, B. N. i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 1: Osnovna nastava, Kralj. Jugoslavije povl. nakladna knjižara u Zagrebu, 1932.

PODGORAC, B. N. i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 2: Srednja nastava, Ćirilometodski nakladni zavod u Zagrebu, 1932.

„Regole e Costituzioni della Congregazione delle Adoratrici del Preziosissimo Sangue (1857.)“, u: DI SPIRITO, Angela, ur., Santa Maria De Mattias, *Lettere: Altri scritti*: vol. VI, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2009., str. 53-126.

Regole e Costituzione della Congregazione delle Suore Adoratrici del Preziosissimo Sangue, Roma, Tipografia Artigianelli di S. Giuseppe, 1897.

„Zakon od 12. februara 1913. o osnivanju, izdržavanju i nadziranju zavoda za nastavu i odgoj djece“, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, godina 1913., komad XI, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1913., dan proglašenja 3. aprila 1913., 40. zakon, str. 87-88.

„Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god.: s objašnjenjem u vezi sa Zakonom o činovnicima od 1. IV 1931. s najpotrebnijim postojećim naređenjima, propisima i uredbama za njegovu primjenu“, u: B. N. PODGORAC i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 1: Osnovna nastava, Kralj. Jugoslavije povl. nakladna knjižara u Zagrebu, 1932., str. 3-98.

Zakon od 28. juna 1911. o obveznoj nastavi, Zemaljska štamparija u Sarajevu, [1911.]

„Zakon o učiteljskim školama“, u: B. N. PODGORAC, V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 2: Srednja nastava, Ćirilometodski nakladni zavod u Zagrebu, 1932., str. 43-68.

„Zakon o građanskim školama“, u: B. N. PODGORAC i V. V. GORJANSKI, ur., *Prosvetni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 1: Osnovna nastava, Kralj. Jugoslavije povl. nakladna knjižara u Zagrebu, 1932., str. 461-477.

Ženska građanska škola trgovačkog smjera ss. Dragocjene Krvi u Jajcu s pravom javnosti odlukom Ministarstva Prosvjete br. 38822 od 17 jula 1925.: Izvještaj za školsku godinu 1936-37., Štamparija Zvonimir Jović i Co., Banja Luka

ŽUPANČIĆ, Stjepan, „Kulturni napredak Bišća“, *Sarajevski list*, broj 82., 1898.

Literatura

Abecedni spisak naselja u SFRJ: promene u sastavu i nazivima naselja za period 1948-1990.: popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991. godini, Savezni zavod za statistiku, Beograd, veljača 1991.

ALAUPOVIĆ, Tugomir, *Ivan Frano Jukić: (1818.-1857.): separadni otisak iz dvadesetprvog izvještaja Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1907.

ANIĆ, Vladimir, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2006.

BERNARDO, Raffaele, *Sv. Gašpar Del Bufalo: pučki svetac*, prev. Mato Balić, Družba misionara Krvi Kristove, Zagreb, 1995.

BEVANDA, Mladen, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1941.*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2001.

„Bihaćka republika“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 1. dio, A-Biz, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., 690-691.

„Bihaćka operacija (2-15. XI 1942)“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 1. dio, A-Biz, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., 689-690.

BJELOVITIĆ, Miloš, „Zenica“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8. dio, Srbija-Ž, Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, MCMLXXI, 622-624.

BOGIĆEVIĆ, Vojislav, „Pregled razvitka i stanja osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini u doba predratne Jugoslavije (1918-1941)“, *Naša škola: časopis za pedagoška pitanja*, br. 3-4., 1963., Sarajevo, 214-224.

BOGIĆEVIĆ, Vojislav, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini: u doba turske i austrougarske uprave (1463.-1918.)*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965.

BOGIĆEVIĆ, Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini: od pojave slovenske pismenosti u IX. v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.

ČENGIĆ, Dubravka, „Povijest zagrebačkih škola: dokumenti Državnog arhiva u Zagrebu 1900.-1045.“, u: *Anali za povijest odgoja*, vol. 2(2003), 141-154.

„Četvrta neprijateljska ofenziva (ofanziva)“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3. dio, Crn-Đ, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984., 276-281.

ĆURIĆ, Hajrudin, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini: 1800-1878.*, Beograd, 1965.

ĆURIĆ, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.

D' ISTRIA, Dora, *Les Femmes en Orient*, Meyer et Zeller éditeurs, Zurich, 1859-1860.

DLUSTUŠ, Ljuboje, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas“, *Školski vjesnik: stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, god. 1(1894), mjesec veljača, travanj, str. 50-54; str. 155-161.

DRLJIĆ, Rastislav, „Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX. vijek“, *Kalendar Sv. Ante*, god. 17(1942), 168-177.

DŽAJA, Srećko Matko, „Povijesni okviri kulturne djelatnosti bosanskih franjevaca 19. stoljeća“, *Jukić 2: zbornik radova*, Sarajevo, 1972., 111-120.

DŽAJA, Srećko Matko, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju: (1878.-1918.): inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Mostar, 2002.

DŽAJA, Mato, *Banja Luka u putopisima, zapisima i legendama*, Glas, Banja Luka, 1988.

EVANS, Arthur John, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875 sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i staru Dubrovačku Republiku*, prev. Milutin Drecun, 2. izd., Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.

FRESU, Rita, “Scrittura e alfabetizzazione nel teramano durante il periodo napoleonico: Scuole, maestri e alunni nella provincia dell’Abruzzo Ultra Primo”, *Bullettino della Deputazione Abruzzese di Storia Patria*, XCI (2001) [CXIII dell’intera collezione], L’Aquila, 2003., 217-282.

FRESU, Rita, “Si è avvicinata l’ora di fare l’istruzione: Santa Maria de Mattias, le congregazioni religiose e l’acculturazione femminile nel XIX secolo“, u: Valeria MARINETTI, Rita FRESU, Esperia SULIS i Angela DI SPIRITO, *Come un filo d’erba: quattro sguardi contemporanei sull’epistolario di Santa Maria De Mattias*, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 2007., 59-91.

FRIEDWAGNER, Nikolaus, *Marija Zvijezda i njezini trapisti: Mariastern und seine Trappisten*, prev. Fani Đukić, 2. izd., Trapistička opatija Marija Zvijezda, Banjaluka, 2009.

GAVRAN, Ignacije, *Suputnici bosanske povijesti: sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, 2. izd., Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2007.

GAVRANOVIĆ, Berislav, *Dolazak Trapista u Delibašino selo kod Banje Luke i njihova djelatnost*, Banja Luka, 1964.

GAVRANOVIĆ, Berislav, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Izdanje seminara za Opću historiju novog vijeka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1935.

GOLUŽA, Božo, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.: Bosna i Hercegovina - zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1995.

GOLUŽA, Božo, „Austro-Ugarska okupacija pokrajina Bosne i Hercegovine“, *Josip Stadler, život i djelo: zbornik radova međunarodnih znanstvenih skupova o dr. Josipu Stadleru (separat)*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1999., 225-250.

HASELSTEINER, Horst, „Škola i obrazovanje u Ugarskoj u doba dualizma“, u: *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997., 260-277.

HASELSTEINER Horst, „Osnove istočne politike Habsburške Monarhije između kontinuiteta i promjene“, u: *Ogledi u modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997., 149-224.

HASELSTEINER, Horst, „O prosvjetnoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini nakon okupacije“, u: *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Naprijed, Zagreb, 1997., 278-286.

HAUPTMANN, Ferdo, „Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVI (1965), 151-171.

HODŽIĆ, Refik, *Muzički život u sjeverozapadnoj Bosni od 1878. do 1992.*, doktorska disertacija, Sarajevo, 2002.

HOBSBAWM, Eric, *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Novi Liber, Zagreb, 1993.

IMAMOVIĆ, Enver, Dubravko LOVRENOVIĆ, Boris NILEVIĆ, Marko ŠUNJIĆ, Behija ZLATAR, Enes PELIDIJA, Ibrahim TEPIĆ, Iljas HADŽIBEGOVIĆ, Mustafa IMAMOVIĆ, Tomislav IŠEK, Seka BRKLJAČA, Muhidin PELESIC i Husnija KAMBEROVIĆ, *Bosna i*

Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, 2. izd., Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998.

ISLAMOVIĆ, Elvira, *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Bihać, 2008.

„Jajce“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5. dio, Hrv-Janj, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988., 750-752.

JELENIĆ, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, prir. Marko Karamatić, sv. 1, 1912., repr. Svjetlost, Sarajevo, 1990.

JELENIĆ, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, prir. Marko Karamatić, sv. 2, 1915., repr. Svjetlost, Sarajevo, 1990.

KARAMATIĆ, Marko, „U doba Austro-ugarske: (1878-1918)“, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1993., 79-102.

KARČIĆ, Fikret, *Bošnjaci i izazovi modernosti: kasni osmanlijski i habsburški period*, El-Kalem, Sarajevo, 2004.

KASUMOVIĆ, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.

KASUMOVIĆ, Amila, „Njemački kolonisti u Bosni u toku Prvog svjetskog rata“, u: Zijad ŠEHIĆ, ur., *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 2011., 287-302.

KEZIĆ, s. Ines, *Hermina Gantert: prva Klanjateljica Krvi Kristove u Bosni*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.

KLAIĆ, Vjekoslav, *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, 1878., repr. Hrvatska kulturna zajednica, Stuttgart, 1989.

KOŽAR, Azem, „Austrougarska kolonizacija granice na Drini“, u: Zijad ŠEHIĆ, ur., *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 2011., 267-285.

- KRIŠTO, Jure, *Riječ je o Bosni*, Goldenmarketnig-Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan, *Putovanje po Bosni*, Tiskom narodne tiskarnice dra. Lj. Gaja, Zagreb, 1858.
- LAMERS, Friedrich G., „Zwei deutsche Kolonien in Bosnien: Erinnerungen an meine Heimat Windthorst“, iz 1978., str. 5-39., u: Peter SCHINDLER, ur., *65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal: Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]: 1879-1944*, 3. izd., Hamburg, 2007.
- LAPENDA, Stjepan, „Bosansko-hercegovački katolici u francuskim putopisima i diplomatskim pismohranama XIX. stoljeća“, *Bosna franciscana* god. VI(1998), br. 9., Sarajevo, 198-202.
- LOPAŠIĆ, Radovan, *Bihać i Bihaćka krajina*, Matica Hrvatska, 1890.
- MACKENZIE, Georgiana Muir i Adeline Pauline IRBY, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, vol. 1, 1877., repr. Hrvatski zapisnik, Hannover i Čakovec, 2003.
- MALCOLM, Noel, *Povijest Bosne: kratki pregled*, prev. Zlatko Crnković, Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, DANI, Sarajevo, Zagreb-Sarajevo, 1995.
- MARAONE, Antonietta, *Le Adoratrici del Sangue di Cristo nella Chiesa e nel Mondo 1834-1984*, Pia Unione del Prez.mo Sangue, Roma, 1984.
- MARAONE, Antonietta, *Klanjateljice Krvi Kristove u Crkvi i Svijetu: 1834-1984.*, prev. Ines Kezić, Sestre Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 1986.
- MARIĆ, Franjo, „Sestre Klanjateljice Krvi Kristove na području Banjolučke biskupije“, u: Franjo MARIĆ i Anto ORLOVAC, *Banjolučka biskupija: u riječi i slici od 1881. do 2006.: povodom 125. obljetnice utemeljenja Biskupije*, Biskupski ordinarijat Banja Luka, 584-598.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 2. prošireno izdanje, Naklada Pavičić, 2002.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: (1918-1991-2003)*, 2. dopunjeno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.

- MERCIER, Jacques, *Povijest Vatikana*, prev. Vesna Pavković, Barbat, Zagreb, 2001.
- MERLINI, Giovanni, *Kratki životopis Marie de Mattias*, prev. s. Ines Kezić, Internacionalni Centar Duhovnosti Klanjateljica Krvi Kristove, Rim, 1994.
- NIKIĆ, Andrija, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 2002.
- ORLOVAC, Anto, „Doprinos Klanjateljica kulturno-prosvjetnom i duhovnom napretku Banjolučke biskupije (od 1879. do 1945.)“, *Dan Klanjateljica 1834.-2009.: spomen na proslavu 175. godišnjice utemeljenja Družbe Klanjateljica Krvi Kristove i 130. godišnjice prisutnosti na ovim prostorima*, Klanjateljice Krvi Kristove Regije Zagreb, Zagreb, 2010., str. 66-107.
- OKUKA, Miloš i Meho ŠOŠE, *Bosnien-Herzegowina: vor 100 Jahren in Wort und Bild=Bosna i Hercegovina: prije 100 godina u riječi i slici=Bosnia and Herzegovina: from 100 years ago in words and pictures*, Wings of Hope, Sarajevo i München, 1999.
- OSTENDORF, Franz i Johannes, „50 Jahre deutsche Kolonie in Bosnien“, objavljeno 1930., Oldenburg, str. 9-87., u: Peter SCHINDLER, ur., *65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal: Politische- Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]: 1879-1944*, 3. izd., Hamburg, 2007.
- PANDŽIĆ, Vlado, “Hrvatsko osnovno školstvo u BiH do 1918.”, *Život i škola* 46(2000), br. 3, 5-14.
- PANDŽIĆ, Vlado, “Hrvatsko srednje školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.”, *Život i škola* 45(1999), br. 1-2, 9-21.
- PANICCIA, Maria, *La spiritualità e l'opera di Maria De Mattias: le origini e gli sviluppi della Comunità di Acuto*, Roma, 1983.
- PALAC, Natalija, “Djelovanje ženskih crkvenih redova na razvoj hrvatskog školstva”, u: *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva*, priredili Marko PRANJIĆ, Nedjeljko KUJUNDŽIĆ, Ivan BIONDIĆ, Hrvatska akademija odgojnih znanosti, Zagreb, 1994., str. 85-104.

- PALMER, Alan Warwick, *Twilight of the Habsburgs: the life and times of emperor Francis Joseph*, Phoenix Giant, London, 1997.
- PAPIĆ, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije: (1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
- PAPIĆ, Mitar, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
- PAPIĆ, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, 1. izd., Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, 1981.
- PAPIĆ, Mitar, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- PAPIĆ, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1984.
- PAPIĆ, Mitar, *Učitelj u kulturnoj i političkoj istoriji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, 1987.
- PAZMAN, Dragutin, „Školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj između dva rata (1918-1941)“, u: FRANKOVIĆ, Dragutin, ur., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958., 302-370.
- PEJANOVIĆ, Đorđe, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini: od početka do 1941. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
- PILAR, Đuro, *Putopisne crtice iz Bosne*, prir. Andrija ZIRDUM, Matica Hrvatska, Ogranak Slavonski Brod, 2007.
- PRELOG, Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade: II dio (1739-1878.)*, sv. 2, u: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, repr. Fortuna, Strmec Samoborski, 2009.
- PROCACCI, Giuliano, *Povijest Talijana*, prev. Damir Grubiša, Barbat, Zagreb, 1996.
- RADUŠIĆ, Edin, „Uspostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu“, u: Zijad ŠEHIĆ, ur., *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 2011., 33-53.

RAPO, Vesna, „Konfesionalne škole u kontinentalnoj Hrvatskoj“, u: *Anali za povijest odgoja*, vol. 2(2003), 187-200.

ROBERTS, J. M., *Povijest Europe*, prev. Nedeljka Batinović i Vida Kostrenčić Lukić, AGM, Zagreb, 2002.

ROCCA, Giancarlo, *Donne religiose: contributo a una storia della condizione femminile in Italia nei secoli XIX-XX*, Edizioni Paoline, Roma, 1992.

SCATTIGNO, Anna, *Letture devote*, u: Ilaria PORCIANI, ur., *Le donne a scuola. L'educazione femminile nell'Italia dell'Ottocento* (Mostra documentaria e iconografica, Palazzo pubblico di Siena, Magazzini del Sale) Il Sedicesimo, Firenze 1987., 13-40.

SCHINDLER, Peter, „65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal, Gründung 1879-1881., Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]“, u: Peter SCHINDLER, ur., *65 Jahre Deutsche Kolonisten in Bosnien: zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal: Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac]: 1879-1944*, 3. izd., Hamburg, 2007. str. 1-17.

SOLDANI, Simoneta, ur., *L'educazione delle donne: scuole e modelli di vita femminile nell'Italia dell'Ottocento*, Franco Angeli, Milano, 1989.

SONNET, Martine, „L'educazione di una giovane“, u: Georges DUBY i Michele PERROT, ur., *Storia delle donne in Occidente*, Laterza, Roma-Bari 1990-1991., (5 voll.): Arlette FARGE i Natalie Zemon DAVIS, ur., *Dal Rinascimento all'Età moderna*, 1991., 117-155.

SPIELER, Alma Pia, *Maria Theresia Weber: le Adoratrici del Sangue di Cristo in Steinerberg – Svizzera*, CIS, Adoratrici sel Sangue di Cristo, Roma, 1995.

SPIELER, Alma Pia, *Ne zaboravite svoje korijene!: povijest osnutka Klanjateljica Krvi Kristove u Steinerbergu: djelovanje utemeljiteljice i prve poglavarice Marije Terezije Weber (1822.-1848.)*, prev. s. Marija Pranjić, Izdavački centar zajedništvo, Zagreb, 2007.

SPIELER, Alma Pia, *Ida Keller: eine Lebenskünstlerin: 26. November 1864.- 22. Oktober 1929.*, Bei Lorenz Hilty, Schaan, FL, 2007.

SPINELLI, Mario, *Žena riječi: život Marije de Mattias*, prev. s. Viktorija Tomić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.

SPINELLI, Mario, *Život Gašpara del Bufala: ne obazirući se natrag*, prev. Milena Pietrella Zrnić i Jelena Hodak, Zagreb, 2005.

STRUKIĆ, Ignacij, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkoga samostana*, Sarajevo, 1899.

ŠAMIĆ, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

ŠEHIĆ, Zijad, ur., *Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 2011.

ŠIŠIĆ, Ferdo, *Povijest Hrvata: pregled povijesti hrvatskog naroda 1526.-1918.*, sv. 2, Marijan tisak, Split, 2004.

ŠUTIĆ, M. Flavija i Ines KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jaganjčevu: povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica Krvi Kristove*, Zagreb, 1984.

TEINOVIĆ, Bratislav, *Trapistička opatija Marija Zvijezda u Banjoj Luci (1869-2009): katalog izložbe povodom 140 godina od osnivanja, postojanja i djelovanja*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2009.

TEPIĆ, Ibrahim, „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine“, u: Enver IMAMOVIĆ, Dubravko LOVRENOVIĆ, Boris NILEVIĆ, Marko ŠUNJIĆ, Behija ZLATAR, Enes PELIDIJA, Ibrahim TEPIĆ, Iljas HADŽIBEGOVIĆ, Mustafa IMAMOVIĆ, Tomislav IŠEK, Seka BRKLJAČA, Muhidin PELESIĆ i Husnija KAMBEROVIĆ, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 2. izd., Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., 175-222.

„Tirol“, *Opća enciklopedija Jugoslavije: Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 8. dio, Š-Žva, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982., 219-220.

ULIVIERI, Simonetta, ur., *Educazione e ruolo femminile*, La Nuova Italia, Firenze, 1992.

UROIĆ, Marija i Antun HURM, *Njemačko-hrvatski rječnik: s gramatičkim podacima i frazeologijom*, 4. izd., Školska knjiga, Zagreb, 2004.

VRBANEC, Magdalena, *Obrazovanje učitelja u Čakovcu: povijest, učenici, didaktičko-socijalni aspekti (1879.-1963.)*, neobjavljen diplomski rad, mentor: dr. sc. Marino Manin Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

VUKŠIĆ, Tomo, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini: (1878.-1903.): povijesno-teološki prikaz*, Teološki institut, Mostar, 1994.

VUKŠIĆ, Tomo, „Pogled na katoličko školstvo u Bosni i Hercegovini u XX. stoljeću“, *Anali za povijest odgoja*, vol. 2 (2003), 287-309.

VUKŠIĆ, Tomo, „Od 1918. do naših dana“, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, 1993., str. 103-136.

WASHINGTON, Kathleen, Angelita MYERSCOUGH, Loretta GEGEN i Emmanuel PALUS, *Paulina Shcneeberger: una dona internazionale*, ASC Profili 5, Centro Internazionale di Spiritualità, Adoratrici del Sangue di Cristo, Roma, 1998.

ZAPLATA, Rudolf, *Trapisti u Bosni za turske vlade (1869-1878): dokumenti iz arhiva austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu*, Croatia Sacra, Zagreb, 1933.

ZAPLATA, Rudolf, „Nijemci u Bosni za turske vlade“, *Gajret: kalendar za godinu 1940.: 1358-1359 po hidžri*, Sarajevo, 1939., 203-207.

ZIRDUM, Andrija, „Bosna pred Pilarevo putovanje“, uvod knjige Đure PILARA, *Putopisne crtice iz Bosne*, prir. Andrija ZIRDUM, Matica Hrvatska, Ogranak Slavonski Brod, 2007., 7-19.

Elektroničke knjige i članci s interneta

DUBY, Georges i Michele PERROT, ur., *A history of women: Renaissance and Enlightenment Paradoxes* vol. III, Harvard College, 1993., elektronička knjiga,

http://books.google.hr/books?id=a4_DzyOA514C&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2. listopada 2012.)

MAKSIMOVIĆ, Dragan, "Folksdojčeri najmalobrojniji", odg. urednik Svetozar Savić, *Deutsche Welle*, (http://www.fildzanviska.ba/clanak_492.htm) (6. svibnja 2011).

„Odluka Ministra prosvete O. N. br. 18764. od 12. septembra 1931.“, u: *Prosvetni glasnik*, god. XLVII, br. 9., septembar 1931., str. 770.,

(<http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/dokument/1877/prosvetni-glasnik-1931>) (10. svibanj 2013.)

„Odluka Ministra prosvete S. n. br. 16510/ 8. V. 1935.“, u: *Prosvetni glasnik: službeni organ Ministarstva prosvete*, god. LI, br. 6., juni 1935., str. 735.,

(<http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/dokument/1932/prosvetni-glasnik-1935>) (12. svibnja 2013.)

OSTI, Tonino, „Is Stivora u Brasil i Italiju!: emigracija iz Bosne (Stivora) u Braziliju 1924. g. i remigracija iz Mahovljana u Italiju 1940. g. u područje Agro Pontino“, 1-9 str., (http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:USAIhD0FvBUJ:stivor.altervista.org/index.php%3Foption%3Dcom_docman%26task%3Ddoc_download%26gid%3D20%26Itemid%3D12+&cd=1&hl=hr&ct=clnk) (14. svibnja 2013.)

ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, *Vorarlberger Volksblatt*, (<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&aid=vvb>) (4. ožujka 2013.)

THOMPSON, Paul, *The Voice of the Past: Oral history*, 3. izd., Oxford University Press, 2000., passim.,

([ftp://inethub.olvi.net.ua/library/SomeLibrary/Lib/DVD-012/Thompson P. The voice of the past \(2000\)\(3rd ed.\)\(en\)\(368s\).pdf](ftp://inethub.olvi.net.ua/library/SomeLibrary/Lib/DVD-012/Thompson P. The voice of the past (2000)(3rd ed.)(en)(368s).pdf))

(22. veljače 2013.)

VUKŠIĆ, Tomo, „Počeci visokog školstva u Bosni i Hercegovini“, *Obnovljeni život* 64(2009), br. 3, 313-333. (<http://hrcak.srce.hr/41181>) (12. studenog 2012.)

ŽUPAN, Dinko, „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875.-1885.)“, *Scrinia Slavonica*, vol. 2(2002), br. 1. listopad 2002., 277-292., (http://hrcak.srce.hr/index.php?id_clanak_jezik=15959&show=clanak) (12. prosinca, 2012).

ŽIVOTOPIS

Viktorija Košak rođena je 25. studenog 1978. u Zagrebu. Završila je osnovnu školu u Dugom Selu i srednju školu u Zagrebu (Zdravstveno učilište). Nakon završene srednje škole (1996./1997.) ušla je u redovničku zajednicu Klanjateljica Krvi Kristove i nakon duhovno-teološke formacije 2000. postala član zajednice po prvim redovničkim zavjetima i 2006. po doživotnim zavjetima. Godine 2001./2002. upisala je dvopredmetni studij povijesti i pedagogije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirala je 2006. na temi iz područja hrvatske novovjekovne gospodarske povijesti. Od 2007. do 2012. radila je kao profesor povijesti i pedagog u Općoj gimnaziji Katoličkog školskog centra "Ivan Pavao II" – Škola za Europu u Bihaću, BiH. Godine 2009./2010. upisala je Poslijediplomski doktorski studij povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

Popis objavljenih radova

Košak, Viktorija, „Raffaella Sarti, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*, Ibis grafika, Zagreb, 2006.“, u: *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 4(2008.), 4., 248-251.

Košak, Viktorija, „Glad u planinama i nizinama u drugoj polovici 18. stoljeća - usporedba nizinskog područja (Donje Međimurje) i brdsko-planinskog područja (Potkozarje)“, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, VI(2010.) , 6., 107-123.